

ЖАН СЫРЫМ

**ІЛИЯС
ЕСЕНБЕРЛИН**

ойлар. нақыл сөздер.
естеліктер.

ІЛІЯС ЕСЕНБЕРЛИН

Адам бұл өмірге келеді де кетеді, ал артында тек оның істері мен ол туралы естелік қана қалады.

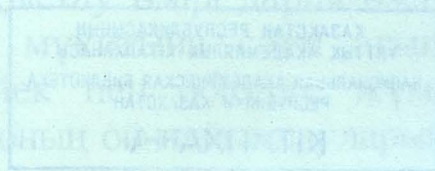
Ілияс Есенберлин бізге мұра етіп өз еңбектерін — керемет кітаптарын қалдырды. Ондағылардың бәрі өзінің: өмірге көзқарасы, сезімдері, жан-дүниесі, ойлары...

Өмірінің соңғы жылдары ол тұжырымды жазба-
лар жүйегізіп, оның өзінің ең қымбат еңбегі екенін бізге
білдірді. Оның бірі — «Жан-сырым» кітабы. Онда оның
өмірінің соңғы жылдары туралы жазғанын біз білеміз.

ЖАН СЫРЫМ

Ойлар. Нақыл сөздер. Естеліктер.

Дайындаған Ахмет Дүйсенбаев

Алматы — 2001

Адам бұл өмірге келгенде, ол өмірдің тек
оның істері мен оң тұрарын естелік қана қарайды.
Адам Өзендердің біріне мұра етіп өз еңбектерінің —
көрсеткіш кітаптарын қалдырады. Ондағылардың бәрі
өзінің өмірге көзқарасы, сезімдері, жан-дүниесі, ой-
лар...

Өмірдің соңғы жасында ол тұрғын жаса-
лап жүргенді ойда оған ең қымбат ойлар, той-
лар, жастарға ұсынулар, оның қасиетін жүйелі
айтып қалыстырады. Ондағылардың бәрі бәрімен
басты нәрсе не? Өмірді қалай көрсететін етуге бола-
ды? — оның оған мен айтамын дегенін естіп, түсіні
пін осы.

Бүгінгі күні бізге Өзендердің еске алатын бәрі
көз алдымызда оның тақиялар мен сарқырамалар-
ға толы қызық-қызық өмірі, тағы-тағы етіп өтеді.
Оның өзін өзін қызықты етіп, алып жетіп, ол өз
өмірін үлкен-үлкен көз алдына жүзін жок, ал
қалып кетсе де оған ол қызықты, қызық көре алатын
басты нәрсе не? Өзендердің кітап сарқыра-
мадан өзінің махаббат, қасиеттері мен арман-
дары...

Сүйікті ақынның жазушы бізге Өзендердің
арман-арман кеткенін жазды. Ол соңы жазып
бірақ оның бәріне біздің есіміз. Бұл «Жан сырым»
кітабында Өзендер жүйеліне сәйкес оның көзқар-
сы-айдармен танып, бізге ақынның өзінің ақын-
дығын ақын-оған мен жүзін өмірдің соңы күніне
өзінің өз халықын алып көрсетіп еткен жазушы —
Алғашқы — көрсеткіш махаббат ақын ақынды.

Ойлар. Нақыл сөздер. Хаттар

**ИЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИН ӨМІРІНІҢ СОҢҒЫ
ЖЫЛДАРЫ ЖАЗҒАН
ОЙЛАРЫ МЕН НАҚЫЛ СӨЗДЕРІ
(1976 — 1983)**

МАХАББАТ ПЕН ӘДІЛДІК

«Мен адамдарды құрмет тұтам. Бірақ олардың Американы, немесе бүкіләлемдік тартылыс заңын ашқандықтан, немесе ғарышқа ұшуымен емес, тек таза көңілмен сүйе білу және жақсылық жасап, әділ бола білу, біреудің қайғысын бөлісе білуіне қарап. Өйткені адамды адам ететін және Мәңгілік ететін біріншісі емес, екіншісі — әйтпесе бәрі де апат болар еді... Тіпті, егер де ең ұлы ашылымдар болмаса да — бәрі бір адамзат өмір сүрген болар еді, ал егер сүйіспеншілік жоқ болса — ол тез арада құрып бітер еді».

23 март 1977 жыл.

ӨМІР МЕН БАҚЫТ

«Бақытты болашақтың ең басты негіздерінің бірі — бұл жалпыға бірдей жақсылық тілеу. Ал екіншіше орай, біздің күндерімізде жамандық тілеу әлі де етек алуда. Бұл әрқалай байқалады. Кейбір басшылар шындықты айтқысы келгендердің аузына қақпақ болса, тағы біреулер қабілетті жастардың өсуіне жол бермейді. Ал талантты қайраткерге ең үлкен бақытсыздық — оны шығармашылық қауымның қабыл алмауы».

4 май 1980 жыл.

ӨМІР МЕН СҮЙІСПЕНШІЛІК

«Менімше — бұл өмірде махаббаттан асқан қазына жоқ».

ЖАЗУШЫНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ ТУРАЛЫ

Бұл жерде, әрине, барлық мән жазушының өзінде. Оның бәрі осы өмірде не көрді, ол жәйлі не біледі, адамдар туралы ойында не сақталды, қандай үрейден қажыған, оның адамгершілігі қандай, әдептілігі, азаматтық позициясы қандай болса, оның шығармасы да сондай болады.

9 март 1978 жыл.

ЖАЗУШЫ МЕН ҚОҒАМ

Жазушы көне заманның тарихи зерттеулерімен ұзақ уақыт айналысқан кезінде, өткен дәуірдің адамдары мен оқиғалары өзінен-өзі оның жадында жаттала бастайды. Және ол осылардың астарынан тек адам тағдырын ғана көреді. Осындай жағдай менің басымнан да өтті. XIX ғасырдағы Кенесарымен байланысты ұлт-азаттық қозғалысты зерттей келе мен осы өткен тарихи оқиғалардан ұлы тұлғаның бақытсыздығын көрдім. Оның күрделі мінездері, жетістіктері мен сәтсіздіктері туралы романымда ешқайсысын ақтамай, қарамай тағдыр тәлкегі қалай болған болса, сол қалпында жаздым.

ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ПЕН АТАҚ

Егер жазушы ең жақсы шығармалар үшін емес, өзінің атын шығару үшін қиналса, онда оның алаяқ саудагерден еш артықшылығы жоқ.

ЖАЗУШЫ МЕН СЫН

Сыншылар мен әдебиетшілер тобына жаңа адамдар — жас мамандар қосылды. Бұлар профессор Рымғали Нұрғалиев, Мұрат Әуезов, Сағат Әшімовтер. Олардың барлығы талпыныспен жұмыс істеуде. Мысалға, жас зерттуші Мұхтар Мағауин қазақ поэзиясының оқылу шекарасын 200 жылға тереңдете жылжытты. Ғылым кандидаты Райымбеков бірінші болып қазақ әдебиетіндегі жұмысшы табы туралы маңызды жұмысын бітірді.

Профессор С. К. белсенділенуде. Соңғы жылдары ол өзінің кандидатурасының академияға жоғарылауымен өуре болуда. Жоғарылауы түсініксіз. Менің кітабымды сөгуден шаруасын бастады. Бірақ бұл себеппен сөзге шығып тұрғаным жоқ. Қайда бал болса, сонда ара дегендей. Не қырсық? Ең бастысы — ол өзін көрсете бастады. Осының бәрінде жолдас С. К. тек бір шындықты ұмытпаса: тіпті профессордың өзіне де объективтік қажет бұл тұста. Сын үлкен тасқа жармасқаннан күшеймейді. Сынның күші оның жақсылық тілеуінде. Ал біздің профессорімізде осының бәрі пілді құмырсқаға айналдырсам ба деген тілекті еске түсіреді.

І ШТАРЛЫҚ ХАҚЫНДА

Орынсыз көпірме, бөскен жалқауға оның сөз сөйлеуінде (И. Ж.) әрқашан алдын алу мол болу керек. Тұрасына келсек дәрекі рухпен айтады. Егер оған біреуге түкіру мүмкіндігі туса — ол қолын шапалақтап, рахаттанып, балаша қуанады. Киелі атты ұятқа қалдырмау үшін бұндай адамдарды ауыздықтап немесе жазушылар қатарынан қуатын уақыт әлі де кеш емес.

МАХАББАТ ПЕН БАҚЫТ

Жүректі шын күйдірсе, махаббат азабының өзі де бір қуаныш емес пе? Иә, зор қуаныш. Өйткені жүрек күй үшін шын махаббат, зор махаббат керек. Ал, ондай махаббат жаныңа қанша азап салса да — қуаныш, бақыт.

МАХАББАТ ПЕН АДАМ

Махаббат деген қасиетті күш. Дүниеде махаббат болмаса, адам баласы қуаныш пен қайғының, бақыт пен бақытсыздықтың не екенін білмей өтер еді. Махаббат бір аққу құс емес пе: өзі де сәнді, әні де сәнді. Дүниеде аққудан әдемі құс бар ма? Сондай-ақ махаббаттан әдемі, одан қымбат адамға сезім бар ма?

Аққуды атуға, махаббатты қорлауға болмайды! Махаббат әні — аққу әні. Оның сұлу ырғағын естудің өзі адамның өмірдегі бір тәтті арманы емес пе?!

Әрине, аққуды ататындар да, махаббатты қор ететіндер де табылады. Бірақ олар дүниенің қызығын, сәнін түсінбеген бейшаралар. Олар үшін махаббат әні — аққу әні салынбайды. Ал қор болған махаббат зары — жаралы аққудың соңғы әні. Оның мұңына, оның зарына елжіремеген жүрек — ол жүрек емес.

ӨМІР МЕН СҮЙІСПЕНШІЛІК

Дүниеде махаббат болмаса, табиғаты сараң кісі бұрынғысынан да сараң, ал жаратылысы қатты адам одан да қатулана түсер еді. Өйткені, адамның көңілін кеңітер, жанын жібітер махаббаттан артық күш жоқ. Қызды сүйген жігіт қандай азапқа болса да көнуге бар, ал баласын жақсы көрген ана, баласы үшін жан қиюдан тайынбайды. Бұл — табиғат заңы. Махаббатты осындай күдіретті етіп, дүниедегі ең ұлы күш — жаратылыстың өзі жаратқан. Сондықтан да, махаббаттың алдында кім болса да әлсіз, амалсыз.

МАХАББАТ ПЕН ЗҰЛЫМДЫҚ

Шын ғашық жамандыққа бармайды. Махаббаты үшін күйге, жануға дайын, үн-түнсіз жүректегі азап отына шыдай береді. Қолына түспес қиял құсына құшағын жайып, тек үміттеніп қарайды. Бірақ қиянатты, зұлымдықты ойламайды.

АДАМ МЕН СҮЙІСПЕНШІЛІК

Ал адам біреуді сүйер болса, оны кәусәр суындай таза, гауһар тас сәулесіндей мөлдір ләззатпен сүйеге тиісті. Сөйтсе ғана ол өзінің де, жақсы көрген адамның да арман мүддесін адал сақтайды, кір жүкқызбайды.

Шын махаббат бар да, махаббатпен ойнау бар. Шын жақсы көру — өмір бақи сәулесін, сұлулығын жоғалтпайтын гауһар тас. Кімде-кім шын сүйсе, өз сезімін қадірлейді, өйткені оның ләззаты ыстық жүректен туған. Ал жүректі ауыстыра алмайсың.

ҚЫЗҒАНШАҚТЫҚ ПЕН АДАМ

Қызғаншақтық — кең дүниені тар еткізетін кесел. Өз мінезінен өзі құса болған қайғыдан жаман қайғы жоқ. Ол адамды іштен жегідей жейді. Бір кездегі денелі салмақты жас жігіт, енді күжірейген, қас-қабағы түнерген, ашулы кісіге айналады.

СЕНІМ МЕН ӨМІР

Сенім! Бұл бір ұлы күш! Әсіресе жаны таза адамға өзгенің көрсеткен сенімі бойына қайрат, қиялына қанат береді. Сол сенімді ақтаймын деп қандай қиындық болса да қарсы тұра алады, ақтап шығуға жанын аямайды.

ҚАЗАҚ ТУРАЛЫ

Қандай данышпан едің, байғұс қазақ?! Сенен басқа бірде-бір халық дүние шіркінге «жалған» деген ат қоймаған болар. Қалай тауып қойғаның. Қу дүние шын жалған екенсің... Өттің де, кеттің ғой.

ҚУАНЫШ ПЕН МАХАББАТ

Адамды қайғыға да, қуанышқа да бөлейтін махаббат. Тіріні өлтіріп, өліні тірілтетін де махаббат. Бұл бір ұлы күш, ұлы дін. Сол ұлы күшпен қуаттанған, сол ұлы дінді бұзбаған адам дүниенің ең бақытты жаны.

ЕҢ СҰЛУ ЖЕР

Ал қазақ жерінің көркіне келетін болсақ, бұ жағы да бір керемет. Мұнда әлемге аты шыққан таулы Швецариямен таласар, жасыл шалғынды, ақ қайыңды, мөлдір сулы Бурабай мен қалың қарағайлары көкпен тілдескен, жұпар аңқыған Альпі шөптері белуардан келген, жартас шыңдарының қойнауларында көз жасындай мөлдір өзен, бұлағы бүрқырай аққан Алатау, Алтай, Баянауыл, Ұлытау өлкелері жатыр. Мыңдаған көл, жүздеген өзендерімен, Африкадағы Сахараға бергісіз, құмды, боранды шөл далалары да жеткілікті қазақ халқы — ел сұлуының бірі, қазақ жері — жер сұлуының бірі.

ҚЫЗҒАНШАҚТЫҚ ПЕН АДАМ

Қызғаншақтық деген бір қиын сезім. Мұндайда ұстамды, парасатты бол деп айту жеңіл. Бұның бәрі тісі ауырған балаға «шыдай бер» деген тәрізді құр айтылған ақыл ғой. Ал сезім дүниесіне келсек адамды ақылдан көрі арман билейді. Арманына қолы жете алмай қалған адам, жанталасып сол арманын бөтеннен қызғанады, күйінеді. Қызғаншақтың өзі сан түрлі болады. Ананың балаға деген, жарының жұбайына деген қызғаншақтығы бар. Бұлар адамның жан сезімінен, үлкен махаббат сезімінен туады. Бұл — таза мөлдір сезім.

Егер осы сезімді біреу былғағысы, ластағысы келсе, күйінген жанның тарығуы, қызғануы заңсыз деп кім айта алады? Сен бұның бәріне кең қара, көне бер деп айтуға кімнің аузы барады? Ондай адам өз сезімін өзі саудаға салудан тайынбас еді. Үлкен жүректе үлкен сезімге құрылған қызғаншақтық болуы табиғи іс. Ал екінші қызғаншақтық бар. Ол өмірдің уақ қалтарыс-бұлтарысына құрылған, тар көңілді жанның ешкімге сенбейтін қызғаншақтығы.

МАХАББАТ СЕЗІМІ

Бұндай адам, жақсы көрген кісісінің сәл жат көрінген мінез-құлқынан, біреумен болмашы ойнап-күлгенінен сезіктене бастайды. Бұндайлар өзімдік тар сезімнің құлы. Махаббатта да, атақ

бақта да, үстіртін пиғылмен, өрескел қылығымен өзінің ұсақтығын білдіреді. Бұндай жан махаббат деген қасиетті сезімді бағаламайды, бардан жоқты сылтау етіп жерге таптайды, қорландырады.

АДАМ МЕН СҰЛУЛЫҚ

Қазақ «сұлу — сұлу емес, сүйген сұлу» дейді. Бұнысы махаббат әр адамның өзіне ғана тән қасиет, оның өзінің көзі, өзінің жүрегі бар дегені ғой. Сол көзге, сол жүрекке кім ұнаса, ол басқадан сұлу, басқадан артық сүйген адамына баға беруге келгенінде бұл көз де, бұл жүрек те соқыр. Кейде жезді де алтынға балайды. Көне заманда гректер махаббатты көзсіз періште деп түсінген. Суреттерінде олардың көздері үнемі ормалмен таңулы келеді. Бұнысы махаббатқа соқыр деген бейне беру... Ал расында, махаббат соншалық соқыр ма? Көзің көріп тұрған рабайсыз, көріксіз адамды қалай көрікті, әдемі деуге болады? Жоқ, махаббат, ондай соқыр емес, ол көреген, тек өзінше көреген. Оның көрегендігі сол ғашық болған адамның рухани сезімімен, интуициямен байланысты. Әрине біреуге ұнамаған қасиет, басқаға ұнайды да, осыдан туады ғой деймін.

АРАҚ-ШАРАП ПЕН АДАМ

Адам тағдырында, тіпті кейбір қоғам тағдырында да арақ-шарап белгілі орын алған. Арақ-шарапқа берілген кей жұрттардың өзінің ұлттық

қасиетінен айырылып, уақталып, құрып кеткендері тарихта белгілі. Әсіресе, бір елді жаулап алған үлкен жұрт үстемдігімен, қару-жарақтың зорлығымен, мәдениет, сорақы тәлім-тәрбиесімен бірге арақ-шарабын да ала келген. Қару-жарақтың күшімен дегенін кейде істете алмаған шапқыншылар, бағынышты елін не діні арқылы, не арақ-шарапты алдамшы ғұрып дәстүрлері арқылы жеңген. Әсіресе, әлі мемлекет болып шынықпаған кішкентай елдерге арақ-шарап үлкен зиянын тигізген.

МАХАББАТ ПЕН ӨМІР

Меніңше, бір сүйген адамыңды мәңгі сүйіп өтуге болады. Бұл махаббаттың күшінен ғана емес, адамның мінез құлқының тұрақтылығымен байланысты. Көрінген ұшқыннан жалт етіп тез тұтанатын жандар да аз кездеспейді. Бұнымен қатар, бір сүйген адамға деген сезімін бойына жазылған мәңгі жазылмас кесел тәрізді өмірбақи өзімен бірге алып жүретін кісілер де көп. Өзі қартайса да, махаббаты қартаймайтындар бар. Мұндай адамдарды мен археологтарға ұқсатам. Бір кезде осындай көркем мүсіндер болғанын адамзат есіне сақтасын деп олар ешкімге керегі жоқ көне ескерткіштердің қалдығын музейлерге үнемі жинап жүреді ғой. Маған кей ғашықтар да осы археологтарға ұқсайды. Мүмкін оның бір кездегі ыстық жүрегі әлдеқашан сөнген де болар,

мүмкін ол сүйген сұлу қыз да қазір көне бетін әжім басқан кемпірге айналған шығар, бірақ ол жүрегінде ең ақырғы сағатына дейін сол бір кездегі жалынды махаббаттың қызуын сақтауға тырысады. Өйткені өзі көрі болғанмен махаббат қашанда болса жас. Ол адамзатқа сол жас қалпында мәңгі қалуы керек. Сөйткен күнде ғана болашақ ұрпаққа да ол ұлы дінге айналады. Адамзаттың бұзылуына жол бермейді. Махаббат жоқ жерде болашақ та жоқ, адам онда пәк сезімсіз аңға айналады.

МАХАББАТ ПЕН БАҚЫТ

Ұзақ жылдан кейін екеуіміздің арамызда кенет пайда болған бұл махаббат дұрыстап ойлаған адамға расында да түсініксіз-ді. Өміріңнің ең жас кезінде, ләззат жалыны жүректі шын күйдіретін албырт шағында ол мені қиып кетті. Одан бері өткен мезгілдің ішінде ең болмаса бір рет мені ең алғашқы албырт кезіндегідей жақсы көретінін сездірген жоқ. Оны ұмытпай жүргенім өзіне аян бола тұрып, шын жақсы көрген адам ең болмаса бір өкінішін білдірмес пе? Егерде екеуіміз бірдей бірімізді біріміз жақсы көріп, ұзақ жылдар бойы тағдыр әуресімен қосыла алмай келіп, түбі барып табысқан болсақ, онда бір сәрі. Ондай махаббат — ұзақ сақталған махаббат, екеуімізге аяулы болары сөзсіз. Ал екі адамның біреуінің ғана жақсы көруі — біздің қалған өміріміздің бақытты өтуіне тірек бола алады ма?

МАХАББАТ КҮШІ

Бақыр мен алтынды бірге қортуға бола ма? Болған күнде не шығады? Алтын да шықпайды, бақыр да шықпайды. Қысқасы, мұндай өмір сатысының төменгі-жоғарғы баспалдағында тұрған екі адамның арасындағы махаббат та осы қорытылған алтын мен бақыр тәрізді болса керек. Мен алдымен осылай ойласам да, артынан барып басқа қортындыға келдім. Жоқ, махаббаттың заңы басқа болу керек деймін. Махаббаттың өзі алтын емес пе, сондықтан алтын мен бақыр бірге қорытылса алтын жеңуі керек, бақыр да алтынға айналуға тиісті. Махаббаттың күшінің өзі осында. Екі адам бірін-бірі шын сүйсе (әрине, қызмет дәрежелеріне қарамай) екеуі де алтын. Алтын да — алтын, бақыр да — алтын. Махаббатта бақыр жоқ, ол тек алтынды бақырға санаған білместің көңілі.

АДАМ МЕН ӨМІР

Адам өз өмірінде талай жанмен кездеседі. Жақсымен де, жаманмен де. Бірақ соның ішінде қара жерге кіргенше ұмытылмайтын аяулылары болады. Ондай жандардың бейнесі, тот баспайтын сары алтындай, сенің есінде сол өзіңе ұнаған қалпында қалады да қояды. Оны басыңнан өткен ұзақ жылдар да, қайғы-қасірет те, қуаныш та сенің жүрегіңнен өшіре алмайды.

СҮЙІСПЕНШІЛІК ПЕН БАҚЫТ

Жақсы көру! Егер адам бірін-бірі жақсы көрмесе, қасқырдан да артқан қанқұмар болып кетер еді. Жақсы көру деген бір ұлы қасиет. Бұл қасиеттің өзі де екі түрлі болады. Жалпы адам баласын жақсы көру бар да, жеке адамды жақсы көру бар. Жалпы адам баласын жақсы көріп, оның бақыты үшін күресу ол үлкен жүректі алыптардың ісі. Ал жеке біреуді жақсы көру, сол үшін барыңды аямау бәріміздің де қолымыздан келетін ерлік. Кім өзінің ата-анасын, туған бауырларын жақсы көрмейді? Солар үшін жан аямай еңбек еткісі келмейді? Кім өзінің сүйген адамы үшін сын сағаты туса жанын құрбан етуден бас тартады? Меніңше, бұл қайсымыздың болса да қолымыздан келетін іс. Бірақ біреуді жақсы көру, ұнату бар да, не болмаса оны шын жүректен өлердей сүю, онсыз өмір сүре алмайтындай ғашық болу бар. Жан-тәнімен сүю, ғашық болу меніңше адамда бірақ рет кездесетін қасиет. Әлде мен сондаймын ба, әйтеуір өзім өмірде бірақ мәртебе ғашық болған тәріздімін. Жасы келген адамға «сүйіп едім, ғашық болып едім» деген сөзді айтудың өзі де ерсі тәрізді, бірақ бастан өткен істі айту айып па? Айып емес қой деймін. Сондықтан, оқушым, сенен сырымды жасырғым келмейді.

АДАМ МЕН ШАБЫТ

Шабыт! Ол адамның дарынына, еңбегіне қанат беретін ұлы күш! Мындаған халық алдында Гамлет

ролін ойнайтын артист шабыты бар да, төрт қабырғалы лабораторияда жападан-жалғыз отырып ғылымның тұңғыығына бойлайтын оқымыстының шабыты бар. Артиске шабыт берген сүйсіне қол соққан көрермендердің қуанышы мен қайғысы десек, ғалымға шабыт берген не? Қия шетіне жеткізбес мызғымай тоқтап қалған уақыт па? Әлде сыртқа шығамын деп асау толқындай ой теңізінде ойнаған іштегі дарын арманы ма? Қандай күш сол шабытты оятқан?

Шын оқымыстыны шабыттандыратын атақ та, бақ та емес. Ол адам үшін, сол адамды жаратылыстың құрсауынан мәңгі азат ету үшін еңбек етеді. Бойындағы күш-жігерін, табиғаттың өзіне ерекше берген дарынның бәрін соның жолына сарп етеді. Бар арманы ғылым болады. Әрине, бұның өзі оңайға түспейді. Адамға күш, қуаныш, шабыт беретін қашан да болса жеңіс пен табыс қой. Ал жеңіс пен табысқа жету жолы — қиын соқпақты, биік асулы болып келеді. «Адам баласының басына күнде ақылды ой түсе бермейді» — деп А. Эйнштейн айтқандай, қандай дарын иесі болса да, шешем деген жаратылыс жұмбағын оп-оңай шеше алмайды. Кейде оған нелер ұйқысыз түндер, көптеген мехнатты айлар, жылдар кетеді.

Бірақ шын оқымысты жанға бұның бәрі азап өмір емес. Бұл — оған творчестволық өмір, іздену өмірі. Сондықтан сонау бір ұйқысыз өткен түндер, сарылған еңбекпен өткен жылдар, ғалымға құпия

сырды қайтсем ашам деген арман тудырады. Арманға жету тілегі адамды әрқашан да шабыттандырады. Шаршаған көңілге жігер береді. Қажыған денеге күш қосады. Халқының өміріне шипасы тиетін ғылыми еңбегінің бір күндік қуанышы, оны мың күндік мұхнатқа шыдаттырады. Сөйтіп барып ол атақ, баққа жетеді. Ел-жұрты сүйер ғалым деген атқа ие болады.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ ТУРАЛЫ

Қазақ әдебиеті осы кезде тағы бір бай табысқа кенелді. Бұл қазақ классиктері Сәкен Сейфуллиннің, Ілияс Жансүгіровтың, Бейімбет Майлиннің, Сабыр Шәріповтың тілдерінен бал тамған асыл мұралары толығымен халық қазынасына қайта оралуы еді. Бұлардың қайта келуін, сөз жоқ, осылардың творчество дүниесі жаңадан ашылды десек те болатын-ды, бірақ бұл есімдер қанша даңқты естілгенмен де олардың еңбегі өткен кезеңдерге жатады, ал өздері сол «өткен күндердің қымбатты көлеңкелері» еді ғой. Ал шығармаларын біз қанша жаңа дүние десек те, қазақтың планета тәрізді үлкен әдебиетінің Атлантикасы — бір бөлегі ғана болатын. Жаңадан оқылған ескі туындыларға жататын. Тек жас ұрпақтарға ғана жаңадан ашылған дүниелер еді. Әйткенмен, қазіргі шөлдегенінді бұрынғы ішкен суларыңмен қандыра аласың ба? Әдебиет те сондай. Әр кезең өзінің сусынын қандыраар әдебиетін

іздейді. Қазақ оқырмандары да осы жаңа сусынын керек етті. Жаңа тілек, жаңа кезең өзінің жаңа әдебиетін, бүгінгі күн әдебиетін тіледі. Жазушылар бұл міндетке де жұмыла кірісті. Міне осы тұста «Өсу ауруының» көрер көзге тағы бір белгісі боп алдыңғы шепке — «екінші қатарда» жүрген жазушылар шықты. Әдебиеттің кейбір бос жатқан қуысын солар толтырды. Әділін айту керек, олардың шығармалары біркелкі жаман да емес-ті, бірақ ешқайсысы да кітап иелерінің өз көзқарасын, қала берді өз философиясын, тіпті тек өзіне ғана тән сырларын бар даусымен айта алмады, бұл кітаптардың көбі мақтағанда бұрынғы жақсы шығармаларға еліктеген туындылар болатын. Рас, ол кездер, бүгінгідей жылына ондаған романдар шығатын шақ емес, бұл кітаптар да қазақ әдебиетінің жаңа сатыға көтерілуіне жәрдем берді. Жақсыға еліктеу әрқашанда дұрыс қасиет. Бірақ тыңнан жол салғанға не жетсін! Жазушыға бөтеннің сүрлеуінен өз жолы қымбат! Ал сыншылар бұл кемшіліктерді көрмеді. Орташа туындыларды не біржолата мақтады, не атықұла жамандады. Алдында сүйеушілері, артында соңынан ерген топтары бар кей жазушылар мен сыншылар тіпті шатысқылары келмеді. Өйткені бұл авторлар таласта күрескер және «Кітаптың құнсыздығы деген не, ондай кітапты қалай қорғау керек» екенін жақсы білетіндер еді. Шынында да шепке тұрып шабуылға шыққан жауынгерлердей,

кейбіреулері бірігіп, бір қауым болып, қандай сын болса да қарсы тұрып, туындыларын мақтата алды. Кім мұндай топқа қарсы шығып өзін-өзі құрбан еткізгісі, не пәлеге қалғысы келеді? Өткен ғасырдың аяғында А. Чеховтың өзі — «жалақорлардан кімнің болса да қорқатыны белгілі ғой» деп жазған жоқ па еді? Осы топтан — әдебиетке «жаңа күш» боп келген топтан, кейбіреулері ерекше көзге түсер еді. Жоқ, олар көзге өзінің жап-жақсы дарыны арқылы емес, өзгелерді, өзгелердің шығармаларын жек көретін мінездерімен түсті. Олар ешкімге айқайламайтын (рас, өзіне тиімді жерде көкдолылық мінез де көрсете алатын), ештеңені сындырып, күйретпейтін, тек өздерінің зілдей мінездерімен басқаларды жерге жанша беретін. Әдетте олар өздері құрбандыққа шалмақ болған адамның үйіне, не кеңсесіне екі-үшеуі келетін, дауыстарын бір көтермей кәдімгі жоғарыдан ақырын түскен ауыр гүрзідей, аспай-саспай бір сағат, екі сағат өз дегендерін айтып отырып алатын. Тыңдап отырған адам, бір тоқтап, бір аққан кранның таусылмайтын суындай бұлардың бітпейтін сөздерінен, ауыр мінездерінен әбден жаншылып жерге кіргенше кетпейтін. Ондай кісі амалсыз бұлардың дегенін істеп құтылатын. Ал жаншуына келмейтін, өздерінен аты, есімі жоғары тұрған адам болса, ондайға бұлар бөтен қылық көрсететін. Жайлап, гипноз істеген жыландай орай беретін, орай беретін, сөйтіп түбінде ми батпағы бар, тұнып жатқан қара судай бұлар, ондай

адамдарды құшағынан шықпастай етіп біржолата өздеріне тартып алатын. Жазушының адамгершілігі жалғыз ғана кітаптарында ма? Өздерін білмейтін жұрт, оларға кітаптары арқылы қарайды ғой. Кітап көбіне жастар, жаңа ұрпақ, болашақ үшін жазылады. Ал замандастарына жазушының кітабымен бірге өзі де керек. Егер біреу нашар кітап жазып және басып шығарса, бұл, әрине, жаман іс. Яғни, бар болғаны бір жаман кітап шықты — сонымен бітеді. Ал осы жаман кітапты қанағаттанарлық туынды деп қабылдасақ, сондай-ақ орташа дүниені жақсы, жақсы затты өте жақсы деп айтсақ, бұл әрине анағұрлым ауыр күнә. Әйтсе де бұл да ең ауыр қылмыс емес. Ал егер сол орташа затты — асқан дарынды, қол жетпейтін керемет шығарма деп орынсыз дәріптесек — бұл, әрине шын қылмыс. Катастрофа — үлкен күйреу сонда келеді. Мұндай жағдайда қоғамның кеу-кеулеуімен орташа жазушы өзін ұлы дарын санап, енді сол бұрынғы жазып жүрген орташа кітаптарының өзіне жете алмай қалады. Жазушы күннен-күнге бұрынғысынан төмендей беріп, ақырында толып жатқан графомандардың — бытқытып жаза беретіндердің біреуіне айналады. Осыдан барып қоғамдық ауыртпалық туады. Жақсы жазушыны асқан дарынды, данышпан деп табу — әдебиетке деген талапты төмен түсіріп жібереді. Қоғам енді шын дарын мен сол дарынға еліктеушілердің айырмасын біле алмай қалады.

АДАМ ТУРАЛЫ

Адам беті, оның құбылысы — оқи білген жанға алуан-алуан сыр ашатын тамаша бір қиял-ғажап кітап! Кісінің көзінен қиялға шомғанын, қайғы-мұңға берілгенін, ернінен, қуанғанын, ренжігенін айыруға болады.

ЖАНАШУ ТУРАЛЫ

Адам баласы қызық қой, әлде мен солаймын ба, өз қайғымнан гөрі, өзгенің қайғысын көбірек ойлаймын, біреудің жылағанын, не опық жегенін көрсем, со күні менің де берекем кетеді. Қолымнан келер жәрдемім болмаса да, әлгі адамның қайғылы халі ойымнан шықпай қояды.

АДАМ МЕН ТВОРЧЕСТВО

Ақыл, ой адамының творчестволық қиналуы — негізінде оның сұлулыққа ұмтылуынан, бірақ сол сұлулықты қалай берудің дұрыс шешімін таба алмауынан туады. Мақсаты бір алыстан бұлаңдаған қызыл түлкі тәрізді, ал қуып жетіп көр. Сол қызыл түлкіге қолын созған сайын, көңілін күдік, ойын тұман басады, бір шешімнен екінші шешімге көшеді. Тастап кетейін десе алдындағы қызыл түлкі — арман көңілін тартып, қоймайды. Тастамайын десе, дәл тапқан жол жоқ, алды бұлдыр сағым, құр елес. Міне, осындай жағдай ой адамының жанын жегідей жеген творчестволық қиналуына себеп.

ШЫН МАХАББАТ

Бұл — махаббаттан да жоғары күш... Мұнда махаббатты ардақтау ғана емес, мұнда адамгершілік, сүйген үшін жан қию, ажалдан бас тартпау ерлігі бәрі қосылған... Міне, бұл — шын ғашықтық!.. Ғашықтық азабынан өлім арқылы құтылу емес, бұл сол ғашықтықты бір күн болса да соза түсу. Ұзақ жыл азапты өмірде тартқан ауыр зардабы, қасіреті арқылы сүйген жарына өзінің қандай дос, қандай адал екенін айқындап беру. Бұл «сүйдім, сен үшін өлем» деген бос уәде, қызыл сөз емес, шын сүйген жүректің қайтпас анты. Міне шын ғашықтар осындай болады. Бұл өткен күннің емес, біздің заманның ғашықтары.

АДАМ МЕН МАХАББАТ

— Махаббат деген, міне, осы, менің ойымды бөліп, — сен махаббаттан құмарлықты, еркек пен әйелдік сезімді алып тасташы, егер сонда бірін-бірі жақсы көрген екі адам бірінсіз-бірі өмір сүре алмайтын екі аққуға ұқсаса, міне, сонда ғана олар — шын ғашықтар. Бірі ажал тапса, екіншісіне қалған дүниенің керегі жоқ. Адам құмарлықтан күшті, бірінсіз-бірі өмір сүре алмайтындай сезімге ие болса, сонда ғана ол шын махаббатқа да ие. Еркек, әйелдік құмарлық сезімі араларында өшкен күнде де, жақсы көру сезімі өшпейтін күйге жетсе,

міне сонда ғана махаббат рухани күшке айналды. Сонда ғана нағыз ғашықтық пайда болады. Адам осы сатыға шыққанда ғана бірінсіз бірі өмір сүре алмайды. Бірі қаза тапса, екіншісінің қалған өмірі басы бар да, аяғы жоқ, бітпей қалған кітап секілді.

АНА МЕН БАЛА

Сіздер мұны ескішілікке тарту деп ойлап қалып жүрмеңіздер. Ескісіз жаңа жоқ. Анасыз бала болмайды. Мүмкін жаңа туған сәби өсе келе анаға ұқсамас. Бірақ өскенше ана сүтімен қоректеніп, ер жетеді. Көркемөнер де сондай. Ер жету үшін оған да сүт керек, қорек керек. Міне осы себептен мен де халқымыздың көне кездегі аңызының, ертегісінің өзіне ғана тән ерекше мәдениетін, өнерін жадымда ұстағым келді.

МАХАББАТ ПЕН ӨМІР

Күн де көп жұлдыздың бірі, айырмасы: өзге жұлдыздар алыстан жарқырап құр жымындаса, күн бар әлемге өмір береді. Адам баласы да осы қалың жұлдыздар тәрізді. Бұлардың арасында да басқаға өмір беретін, жарық сәуле төгетіндер аз емес. Мүмкін, ондай адамды күнмен салыстырған дұрыс емес шығар, өйткені күн бүкіл дүние жүзін бірдей сәулелендіреді ғой, ал жақсы адамның жарығы кейде бір кісіден аспайды. Бақытты етсе, бірақ жанды бақытты етеді. Бірақ бір адамды

бақытты етудің өзі де үлкен қасиет емес пе? Дүниеде өзгені бақытсыз ететіндер аз ба.

Махаббатсыз өмір — өмір ме? Бірақ сол махаббат қуаныш емес, қайғыға айналса, ондай махаббаттан қандай қызық бар? Қайғының да, қуаныштың да торлайтыны бақыт, бірі соны суалтсам дейді, бірі сол бақытты гүл жайнатсам дейді. Егер қолындағы бақыт суалар болса, адамға одан ауыр қандай қасірет, өкініш бар?

Адам неге тұрақсыз болды екен? Жоқ, адам емес, махаббат тұрақсыз секілді... Тұрақсыз затта құн жоқ. Сонда махаббатта да құн болмағаны ма? Жоқ бұның бәрі де бекер ұғым. Тұрақты адамның махаббаты да тұрақты. Адам өз басының келешегін басқа жәйттен көрмеу керек. Асқар таудың басына ақша бұлттар ұяласа, ал асыл адамның басына айнымас табандылық біту керек. Сонда ғана махаббат тұрақты болады. Бірақ жүрек деген бір асау тұлпар емес пе, оның үркуі де, алып қашуы да жеңіл. Сонда оны немен тоқтатасың? Өз бетімен ала жөнелген жүйрікке қандай қыл арқаның бар?

Қазақ: «Балығы жоқ көл қадірсіз, шөбі жоқ жер қадірсіз, ұяты жоқ қыз қадірсіз, жігері жоқ жігіт қадірсіз» — дейді. Тұрақсыз болу да адамның жігерсіздігінен, табансыздығынан. Сондықтан адам ең алдымен табандылықты арман етуі керек. Сонда сенің махаббатыңды да еш дүлей күш жеңе алмайды. Арамдық та, зұлымдық та. Қыз ұятын сақтаса, жігіт бір мінезділігін сақтауы

махаббаттың тазалығына керек қасиет. Сөйтсең ғана махаббат та адал сақталады. Тек сол бір мінезділікке екiнiң бiрiнiң күшi жетер ме?

Дүниедегi ең қиын өнердiң бiрi — ол жазушы болу. Бұл өнерде сен тығылып қалар, өз жазғанынан өзiң жасырынар таса болмайды. Бәрi ашық. Әскери қолбасшының — әскерi, ғалымның лабораториясы, қарамағындағы ғылыми қызметкерлерi, артистiң режиссерi мен көрермендерi бар. Ал сенде ешкiм де жоқ, бар болғаны алдындағы ақ қағазың мен қолыңдағы кейде құны үш-ақ тиын тұратын қаламың. Сенiң бар майдан ашар жерiң де осы, жеңiске салар әскерiң де осы. Осы бiр күшiңдi жина да шабуылға шық. Жеңгенде қандай! Кейде әскер басы кемеңгердiң қолынан келмейтiн шыңға көтерiлесiң. Бар әлемдi бағындырасың! Және тамылжыған күй, не болмаса мәрмәр тасына Аполлон бейнесiн келтiрген алмас қашау арқылы емес, әлгi құны үш тиындық кәдуiлгi оқушының қаламы мен қалай болса солай жыртылатын ақ қағаздың күдiретiмен! Және әлемдi бағындырғанда қандай! Мәңгiлiк! Бар әскер басы кемеңгердiң қолынан келмейтiндей етiп ұрпақтан-ұрпаққа қалдырасың! Сенiң бағындырған әлемiңе мезгiлдiң де, еш дәуiрдiң де, қолбасшының да, патшаның да үкiмi жүрмейдi.

ТАРИХ ТУРАЛЫ

Тарих дөңгелегi тоқтамады, алға қарай жүре түстi. Мамай, Тоқтамыс, Едiге Тоқтамыстың

балаларының орнына Ұлы Мұхаммед, Құйыршықтан туған Барақ, Жошы ұрпағы Жинеден туған Бас-Темірдің баласы Дәулетберді, Кіші Мұхаммедтер келді. Бұлар да Алтын Орданың басын қосамыз деп жанталасты. Қырым үшін күресті, Қазан хандығын құрды, Либке мен Мәскеуге жорық жасады.

Бірақ күшейіп қалған Мәскеу, Либке, Польша, Ақсақ Темір Ордасына енді Алтын Орда ештеңе істей алмады. Ешкім Алтын Орданың құлап бара жатқан туын ұстап тұра алмады. Алтын Орда тағына тағы да таласып бірін-бірі жойды, өлтірді, дай-дай боп күресті, төбелесті. Ақырында өзгерге жем болды.

Тарих дөңгелегі тоқтамады. Алға қарай тағы жылжи түсті. Едіге өлгеннен кейін отыз жыл өтпей-ақ Алтын Орда Хорезм, Қырым, Бұлғардан айрылды. Ұлы Мұхаммедтің балалары Қасым мен Яқып Василий Темныйдың арқасында Мешер жерінде Қасым хандығын тұрғызды. Қырымға енді Осман Түріктері таяй түсті. Түріктің екінші Мұрат сұлтаны жел кемелерін енді тікелей Каффаға қарай беттетті.

Арада тағы бір отыз жыл өтті. Тарихта Василий Темныйдың орнынан Үшінші Василий, Ұлы Мұхаммед, Кіші Мұхаммед, Барақ Дәулетберділердің орнына Тоқтамыстың немересі, Керімбердіден туған Сейдахмет, Ұлы Мұхаммедтің баласы Махмүдек, Мұхаммедтің баласы Ахмет, Хажы Керейлер келді. Либке мен Польша королі

енді Төртінші Казимир болды. Сейдахметтің тұсында Алтын Орда тағы бір қимылдап қалды.

Сейдахметтің көмегімен Төртінші Казимир корольға қарсы бүлік шығарған Кейсұттың немересі Либке князі Михалушка Хшермен Кибені алды. Сейдахметтің өзі тағы Мәскеуге аттанды. Бұл кезде Мәскеу жерінің билігі Үшінші Иван патшаға көшкен. Мәскеу ұлы патшалыққа айнала бастаған.

Тарих өз дөңгелегін айналдыра түскен. Кешегі Алтын Орданың қарамағында Жошының бесінші баласы Әбілқайыр Ібір-Сібірде Махмүдектен Көк Орда хандығын тартып алып атақты Шайбани хандығының негізін салған. Ол енді Ібір-Сібірдің күнгейіне қарай беттеп, Ақсақ Темір мемлекетіне тікелей қауіп тудырған. Осы кезде Түрік сұлтаны Екінші Мұрат Каффаны алып, Қырымға билігін жүргізе бастаған.

Ал Алтын Орданың ұлы даласындағы көшпенді елдердің негізгісі Қыпшақ пен Ноғайлы екі бөлініп, Едігенің ұрпақтары Жаңбыршы, Мұса, олардың балалары Жүсіп, Мамай, немерелері Телағыс, Алшағыр бастаған Ноғайлы ұлысы Қыпшақ елін Еділ бойынан Жайыққа дейін қуып тастаған. Ал, осы Едігенің ұрпағы Ер Тарғын, Ер Сайындар қайтадан Қырым жағасына дейін барған. Қыпшақ тайпасы болса, енді қазақ елі атанып, Қыпшақ оның бір руына айналған.

Тарих доңғалағы алға қарай жылжи берген. Алтын Орданың ішіндегі бақ таластық, тақ таластық,

бірін-бірі шабу, бірін-бірі құрту енді бұрынғысынан да күшейе түскен. Ақырында, тартылған алып теңізден қалған ойдым-ойдым, үлкенді-кішілі көлдердей, енді Алтын Орданың орнына Қырым, Қазан, Қасым хандықтарымен, Ноғайлы ұлысы, Әбілқайыр Ордасы, қайтадан Мордва, Башқұрт аймақтары пайда болды.

Әбілқайыр ордасынан Қазақ хандығы бөлінді.

Тарих дөңгелегі тоқтауды білмеді.

Дүниеге атақты Иван Грозный келді. Орыс елі дүние жүзілік Ұлы мемелекетке айналды. Ол Қазан хандығын құртып, бір шеті Ертіске шейін барды. Ал күнгейінде Қара теңізге жетті. Орыс патшасының тегеурінді тізесіне шыдай алмаған Едігенің әйгілі Ноғайлы ұлысы Еділді тастап, теріскей Кавказға ауысты, көбі онан да өтіп, ар жағындағы Иран, Түркия тіпті Үндістан, Пакистан жеріне кетті.

Тағы да екі жүз жылдай мезгіл өтті. Алтын Орданың негізгі жерінде — Батысы Жайық өзенінен асып жатқан, Шығысы Ертіс өзенінен өтіп кеткен, Күнгей-Батысы Иранға, Күнгей-Шығысы Қытайға жеткен, ал Шығысы сонау көне Ұбайра-Сұбайра Сібір ормандарын аймалаған, ал Теріскей-Шығысы Тобол мен Тара өзендері құятын Ертістің сағасына дейін шектескен, теріскейі Орал тауының күнгей жағыменен Тобыл өзенінің бас жағына жеткен ұлы далада — Сақ, Қыпшақтан тараған, ежелден адам болып жаралғалы, осы араны мекендеген, қазақ елі қалды.

Бұл жұрт сонау көне замандағы Кир, Дари патша жасақтарының біздің заманымыздағы Атилла бастаған қаһарлы түнулардың, Шыңғыс хан татар-монғолдарының, Алтын Орда хандарының шабуылдарын, талауларын, алып даласын олардың қан-жоса еткенін, Қытай, Жоңғар богдыхан, қонтайшыларының жорық-қиянаттарын, Россия ақ патшаларының қанауларын — бәрін-бәрін басынан өткізді. Бәріне де шыдады, жалғыз жаңқасы қалғанша күресті, ақыры жерін де, суын да ешкімге бермеді. Сол көне қонысында қалды.

Едіге өлгеннен кейін де тағы бес жүз жыл өтті. Ұлы Россия жаңа ел болды. Өзімен бірге қазақ жұртын да жаңа ел етті. Кешегі Алтын Орда тұрған негізгі далада — Жаңа Қазақ Республикасына айналды.

Гүл шыққан жерге гүл шықты.

Жоқ, Алтын Орда тікенек еді ғой.

Бәрібір тікенектің орнына гүл шықты.

Өйткені үстемдік хан, патшалардан халыққа көшкен. Ал халық тасы алтын, қамысты қайың ете алды.

Ол тікенек орнына гүл өсіре алды.

ӨЛЕҢ ЖАН СЕРІГІ

Өлең қазақ өмірінің серігі. Дүниеге өлеңмен келеді де, өлеңмен өтеді. Қазақ бала туса — шілдеhana істеп, өлең айтады. Кісі өлсе — жоқтаумен

шығарып салады. Күндіз қой бағып, түнде жылқы күзетсе де өлең серігі. Қайғырса да, қамықса да, қуанса да, шаттанса да өлең жан серігі.

ЕҢ ҰЛЫ БАҚЫТ

Бақыт әртүрлі болады. Оған әркім өзінің жүрек сезімімен, рухани биіктігінен қарайды. Сондықтан әр дәуір әдеби шығармаларында бақыт жолына өзін құрбан еткен кейіпкерлерін туғызған, өзгеге өнеге-үлгі еткен. Жаңағы мен айтып кеткен Изольда, Джульетта, Баян-Сұлу, Қыз-Жібек бәрі де өз замандарының бақыт жолына жан берген ардақты қыздары. Бірақ меніңше ең ұлы бақыт — ол халқың үшін, Отаның үшін күресу, еңбек ету... Бұл кейіпкердің жеке басынның бақытын дәріптеу емес, жалпы адам баласының бақытын, қуанышын, қызығын биік мақсат ету.

ТУҒАН ЕЛ ТУРАЛЫ

Адам баласының бір қуанышы, жарық жұлдызы, темір қазығы — туған елі. Оған деген махаббаты — өзін сол темір қазыққа байлаған қыл арқаны. Қандай қиын кезең тумасын, қыл арқан қандай жанына қатты батпасын, үзіп кете алмайды. Ал, алда-жалда үзіп кете қалса, жаны бұрынғыдан да қатты ауырады.

Әркім де туған елін жақсы көреді.

АДАМ МЕН ХАЛЫҚ

Біреу өзі үшін, біреу халқы үшін. Ал туған елі үшін жан беру — жай дүние салу емес. Ол көк аспанда қырандай шарықтап, найзағай оғына кеудесін қарсы тосып ажал табу. Ондай өлім халықтың көкірегінде қалады, жас ұрпағына үлгі етеді, арманына айналады. Өйткені екінің бірі көк аспанды шарықтай алмайды. Жай оғына мызғымай кеудесін тоса алмайды.

ЗИЯНДЫ ДӘСТҮРЛЕР

Қазақ «сынықтан өзгенің бәрі жұғады» дейді. Бұл даналық елдің ақиқат сөзі: ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілесің. Әсіресе үлкендердің жаман әдеттері, өмірге деген қисық көз қарастары, мінез-кұлқы әбден қалыптаспаған жастарға тым жұққыш келеді. Жоқ, тек жастарға ғана емес, мұндай адамдардың кесірі өзгелерге де тимей қоймайды. Ең бомағанда ақ ниет адал жандарды қапаландырады, ренжітеді.

АДАМ МЕН БАҚЫТ

Адамның бақытты болуы әрқилы, міне біз қала тұрғындары, өмірді үлкен категориялармен шеңберлеп өлшеуге дағдыланғанбыз. Мұз жаратын кеме ойлап шығарсақ, жаратылыстың дүлей күшін ауыздықтасақ, не болмаса атом күшін дұрыс пайдаланар жолын тапсақ, өзімізді зор бақытты

санаймыз. Бірақ біздің сол үлкен категориямыз, мына сіздің шашыңызға түсіп тұрған күн сәулесімен салыстырғанда не тұрады? Мына сіздің көйлегіңізге жабысқан кішкентай ғана шөппен салыстырыңызшы? Дүние шексіз-шетсіз кең, бірақ сол кең дүниеде шын мәнінде қымбатты тек өмір, тіршілік... Сіз ең қымбат дүние жиһазы бар үйге бір шумақ гүл қойсаңыз, бөлме қандай құлпырып кететінін байқағаныңыз бар ма? Неге олай? Бар болғаны гүлдердің жаны бар, олар біздің айналамыздағы өмірді еске салады... Ал жан-жағыңызға қараңызшы. Өзіңіз тұрған осынау дала қандай сұлу...

ӨЗІМ ТУРАЛЫ

Ашқанын, болжағанын, күмәнданғанын қағаз бетіне түсіру — менің ең жақсы көретін шаруам. Мен — бұл кезде дүниедегі ең бақытты адаммын. Жалғанның өзге қызықтары, қобалжу, біреумен күресу, таласу — бәрі екінші сатыға көшеді, тіпті естен шығады.

АБАЙ ТУРАЛЫ

Абай ескерткішіне бардым. Абай — менің шын сүйетін, абзал ақыным. Оның өлеңін оқығанда мен күні бүгінге дейін жас балаша қуанамын, немесе қайғырамын. Ал сол Абайдың тұғырда тұрған тас бейнесін көргенімде, оның жырлары ұсынғандай жан тулатар әсер ала алмадым.

Неліктен? Тіпті мүсіншінің осыншама тасты таудай қылып үйгеніне таң қалдым. Абай бабамның жанында ұзақ отырдым. Бетіне үңіле қарадым, бәрі де дұрыс, тұрған тұрысы да, бет әлпеті де, тіпті, қолына кітап ұстағаны да ұнайды, бірақ бұл мүсін адамның жүрегіне от жағып, қиялында толқын ойнатпайды. Бұған себеп — мүсінші Абай өлеңінен, Абайдың ішкі жан дүниесінен өзі де ұшқындана алмағанға ұқсайды, сондықтан мүсіннің шебер зердесінен емес, тастан жасалғаны бірден көзге түседі.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ ТУРАЛЫ

Көшпелі қазақ мал бағып күн көрсе де, жер атын қоя білген. Алтынемел, Шойынды көл, Қорғасын тас, Жезқазған, Кентау, Мысқоңыр... Инженер болып, астында не жатқанын білмесе де, түсіне қарай, топырағының кейбір қасиетін еске ала жер аттарын болжап қойған. Әдейі біліп қойғандай сол жерлердің бәрінде де атына байланысты кен табылып отыр. Бұл — халықтың данышпандығы емей немене? Мен, тегінде, қазақ халқын данышпан халық деймін. Оның жыры, мақал-мәтелдері, ән-күйі шын даналықтың белгісін көрсетеді. Асанқайғы, Қорқыт, Аяз би секілді терең пәлсапаға құрылған ғажайып кейіпкерлер қайда бар? Ешкімде де жоқ, тек бұл көргені көп, бар өмірі зарқұмда, жанталаста, алыс-жұлыста, кең даласындай шексіз жазираның көк жиегіне

ойлана қарай білген қазақта ғана бар. Бұл — халқымды ардақтаудан, осындай халқым бар деп мақтанудан шыққан сырым, түсінігім.

ӨМІР МЕН ӘДІЛДІК

Өмір деген үлкен той. Адам өкінішін той үстінде емес, той өткен соң айтады. Өкініш кімді болса да қайғы-азапқа апарып соғады. Ал ондай жанды күйзелтер өмір, қараңғы үйде сықсиған білте шам тәрізді, тек еміс-еміс сәулесі бар, жарқыраған жарығы жоқ. Мұндай күйге ұшыраған кісінің тек арманы ғана жолын көрсетер нұрлы шырағы. Бірақ арман қанша қусаң да жеткізбейтін бір қиял, түнгі от тәрізді, жақындаған сайын алыстай береді.

Демек, өмір кейде сырын білмес тентек жылқы секілді, теуіп жібермес үшін қай жағынан келеріңді білмейсің.

Аспанда жұлдыз, жерде құндыз көп, бірақ қайсы оның қолға жеңіл түсіп жатыр? Ия, жақсылық істеу қиын, жамандық — оңай. Әркімнің ақ қолынан келеді. Дүние неге бұлай жаратылған? Ал адам баласы дүниеге бір-біріне тек жақсылық істеу үшін ғана келеді емес пе? Неге адал жолынан таяды?

Кей кісілер өмір қызығына аш қасқырдай қомағай, бүлдіргіш жаратылатыны несі? Өмірді неге аямайды, неге мәпелеп құрметтемейді? Бұл шіркін бірақ рет беріледі ғой. Ал түлкі тәрізді

өзгелерді алдап-арбап, үнемі рахатта өткісі келетіндер де көп. Бұлар тіпті адалдықтың не екенін білмейді.

МАХАББАТ ГАРМОНИЯСЫ

Қандай адам болмасын, оның өмірі бөтендердің өмірімен байланысты. Дүние солай жаратылған. Күн, Ай, Жер, Су — бәрі бірімен бірі үзілместей болып шиеленіскен. Күнсіз Жер жоқ, Жерсіз Су жоқ. Бұл табиғат гармониясы. Адамды адам етіп жаратқан да сол махаббат гармониясы. Кісі бірін-бірі жек көруден емес, жақсы көруден өркейеді, өрісі кеніді. Ал адамның жақсы көруі, мейлі әйел мен әйелдің, еркек пен еркектің арасында болсын, бұл адамзаттың бақытының негізі.

ДОСТЫҚ ТУРАЛЫ

Адамзат сыйласуының, мейірбандығының ең мөлдір көзі — достық. Ол ешуақытта да шөлдетпейтін, жаныңды рахаттандыратын нәр. Кісі қартайғанда шын махаббаты көшеді. Бұл қасиеттер екі кісінің арасында тартылған көзге көрінбес шынжыр. Оны ештеңе де үзе алмайды. Уақыт та, қиындық та. Тек ажалдың ғана әлі жетеді. Бүкіл адам баласын, жер шарының бар ұлттарын, осындай ешкім бұза аламас күштер мәңгі сөнбес бақытқа жеткізеді.

АДАМДАР ТУРАЛЫ

Мен осы жасыма дейін сан түрлі жұртпен кездестім, ойлап тұрсам, оларды үш түрге бөлуге болады. Бірі адал жандар. Олардың ішінде дара жаратылғандар да, үлкен жүректілері де мол. Бұл топтың бас қасиеті тек өзі ғана емес, өзгенің де бақытты болуын тілейді. Сол үшін күреседі, өмір сүреді. Ал екінші топ, осы адамдардың буын-буынына ұялаған сарысу, тамырларында пайда болған арам қан тәрізді. Бұлар аналардың жүрек соғуларын бәсендеткісі, алға басқан адымдарын шабандата түсіруге құмар. Өн бойларына сарысу болып жабысып, тамырында арам қан боп жүтіруге дайын. Бұлар көбейіп кетсе адамға зақым. Бірақ мұндайлармен күресуге болады. Сарысуды да, арам қанды да азайту адамның өз қолынан келеді. Ал үшінші топ — бұл ен қауіпті топ. Жайшылықта көп көрінбейді. Ал басыңа бір пәле түссе, үй іші қараңғы бола қалғанда шыға келетін тарақандар тәрізді, өзі көп, бұрын қайда жүргендерін де білмейсің, күні туғанда саңлау-саңлаудан қаптай жөнеледі. Бәлендей саған зиян істей қоймаса да күпінің аш битіндей өріп, шақпаған жерінді, кірмеген жыртқық-тесігінді қалдырмайды. Жүрегінді айнытады, жаныңды түршіктіреді. Тегіс у беріп қырып тастамасаң, бұлармен күресу де оңай емес. Қараңғы үйде кенет шам жағып жібергенде, тарақандардың не

істейтіні есінде бар ма? Ақыл естерінен адасқандай, қайда барарларын білмей сол қабырғада, стол үстінде, шам жағылған кезде қай жерде тұрса, сол жерде тұрып қалады. Тек өлтірейін деп ыңғайлансаң ғана қаша жөнеледі. Және қаша біледі. Мен мұндайлармен көп кездестім. Міне осы тарақандар тәрізді, мінез-құлқы, өмірге деген арманы уақ, кілең кәкір-шүкірлер алғашқы топқа өш келеді. Дарындыларды көре алмайды.

ЖАЗУШЫ АРМАНЫ

Жазып шығарасың, қалқам. Бірақ арманға жету — атқа секіріп міну емес. Оған сенің дарының да, жалықпай жұмыс істеуің де жеткіліксіз. Жазушы боламын деген адам ең алдымен өзінің тақырыбын табуы керек. Бұл жағынан олар археологке ұқсайды. Өткен дәуірлердің ең болмаса бір жұмбағын ашамын деп археолог қаншама жыл ізденеді. Қаншама қорғандарды қазады. Ескі мұраларды топырақтан тазартады, тозып қалған суреттердің көне бояуларын жаңартады. Бірақ табылғанның бәрі сап алтын емес қой. Өткен дүниенің керегі де, керек емесі де бар. Сол керек еместерді ғана тауып, бар өмірін сарп еткен талай ұлы ақыл иесі, дарынды археологтарды көрдім. Жазушы да сондай. Қанша талантты болмасын, егер тақырыбын таба алмаса, ол өзінің дарынын дамыта алмайды, халқының мүддесінен шыға алмайды. Қаламынан күміс маржан сөз төккенмен,

ондай жазушыны тарих та, халық та жадында ұзақ сақтамайды. Өткен көне кезді білу — бұ да керек. Олардың өмірін, таптық таласын, тартысын, қоғамдық өсуін, өрбуін, өшуін, қатесін, табысын, мәдениетін, көркемөнерін, адамдарының мінез-құлқын ашу бұ да бір ғанибет іс. Бірақ бұның бәрі көркем әдебиеттен көрі, ғылыми зерттеушілердің дүниесі тәрізді. Ал саған сол дәуірдің өзінен де өз тақырыбынды табу — жазушылық міндетің.

ҚУАНЫШ ПЕН ҚАЙҒЫ

Қалқам, өмір деген ұзақ сапар. Қуанышты болсаң, қалай өткенінді білмей қаласың. Қайғылы жүрсең, қанша асықсаң да шетіне жете алмайсың. Қайғы деген жыландай ұзын келеді... Демек, өмір сүру көбіне адамның өзіне байланысты. Сен әлі жассың, жас адамға жастық өмір жарасады. Бұл дүниеде не кездеспейді. Ұзақ жолдың қуанышы да, қайғысы да аз емес. Қайғысына қарайлай берсең, қуанышына көзің түспейді. Қалқам, қайғылануыңды қой, жұрт қатарлы өмір сүр...

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БОЛАШАҒЫ ТУРАЛЫ

Халқым мен туған елімді сүю — өзімнің еншіме тиген мұрат деп түсінетін едім. Туған өлкемнің жасыл шалғынын да, шалқар көлін де, құмайтты

шөлін де, сағымды белін де — бәрін бірдей жанымдай жақсы көремін. Оны ешкімге қиғым келмейді. Сонау желі қобыздай сарнаған сар даламды дүниенің ең сұлу жеріне айырбастамас едім. Міне сондықтан да ел-жұртымның, туған жерімнің келешегін ойлап, жас балаша жылаймын, қиналамын. Әлде мұным дұрыс емес пе? Қайғыруым қате ме?

ӨМІР КЕРУЕНІ

Өмір жолы көшкен керуен соқпағы тәрізді. Оның бұлтарысы да, жазығы да көп. Асуы қиын асқарымен қатар, төмен қарай құлдырап өтер ылдиы да болады. Керуен жолы кейде ұзақ, кейде қысқа келеді. Бірақ қауіп-қатерсіз, қиындықсыз болмайды. Ойламаған жерден жел тұрып, сұрапыл дауыл соғады, қалың жауын нөсерлей құйып, бұрын суы толарсақтан келер тайыз жыра, кенет сарылдай аққан, өткел бермес, долы өзенге айналады, көшті бөгейді. Бұндай бөгеттен тек шаршамайтын, талмайтын керуен ғана өте алады. Тоқтамай көшіп өзінің деген жеріне жетеді.

АДАМ МЕН МАХАББАТ

Өттең дүние-ай, махаббат ләззәті адам жанының құмарын бірден қандыра алмайтын айыз ғой. Олар сүйіскен сайын, бұрынғыдан да бетер шөлдей түспей ме.

Дәл осы сәтте бұлардан асқан бақытты жан бар ма екен?

Әсіресе:

«Аспанда ай болмаса адасады,
Көңілді күлмей жүрсе кір басады,
Кеудесі қыз байғұстың алтын сандық,
Сандықты кілт болмаса не ашады»,—

дегендей, сол алтын сандықтың кілтін тауып, қыз жүрегінің сырын ашқан жас жігіттен кім бақытты екен?

Адам баласы ақ айдынға жиналған аққу-каз тәрізді, өмір деген ұлы жәрмеңкеге шартараптан бас қосады. Және сол жиынды қандай жан болмасын, әлдеқалай аңғармай қалмаса да, өзін жақсы көретін бір адамын кездестіреді. Бұл кездесу кейде қуанышпен, кейде ренішпен аяқталады. Бірақ дүниеде бірі үшін бірі жаралған екі адамның болуы сөзсіз. Егер айқыш-үйқыш, сан сүрлеулі өмір торабында осы екі адам бірін-бірі таба алса, бұл жалғанда олардан бақытты пенде жоқ.

ЖАЗУШЫ ТУРАЛЫ

Табыстың бәрі осы ізденуде жатыр. Неғұрлым көбірек ізденсең, соғұрлым еңбегің нәтижелі болады. Ақын, жазушының да еңбегі кен зерттеушілердің еңбегі тәрізді. Өздеріңіз айтыңыздаршы, сіздер далаға шығысымен-ақ кен таба бересіздер ме?.. Ал кен жылдам табыла қоймаса ше? Онда бәрі де бітті деп дереу зерттеу жұмысын тастай

саласыздар ма? Әрине өйтпейсіздер. Өйткен бол-
саңыздар не шығар еді? Еш уақытта да кен таба
алмас едіңіздер. Біздің де жолымыз өздеріңіз-
дікіндей. Бізді де жеңіске жеткізетін осынау іздену
жолы. Ол жол қанша ауыр, қанша ұзақ болса
да, қажымай, талмай алға қарай ұмтыла беру
керек. Сонда ғана адам дүниесінің сырын ашар
мол қазынаға жетесің. Сол қазына сенің ойлаған
шығарманың арқауы, өзегі болады.

АДАМНЫҢ СЫРЫ

Адамның сыртқы пішін сұлулығы бар да, ішкі
сезім дүниесінің сұлулығы бар емес пе? Поэзия
соның қайсысын таңдаса да жырлайтыны адам
ғой. Ал адам туралы сыр шертілген болса, ең
алдымен оның ішкі дүниесінің сұлулығы, оның
рухани күші, жан сезімінің байлығы сөз болады.
Міне бұл қасиеттер ақынды қанаттандыра ала-
ды, оның поэзиясына жан береді, қуаныш әкеледі.

Әдемі болғанда кәдімгідей көркем болсын
деймін. Түрі, бойы, мінезі бәрі сәйкес келсе, міне
сонда ғана сұлулық өзіне тән гармониясын сақ-
тай алады.

Ал сырты бүтін іші түтін адамнан жек көрерім
жоқ...

Сапта келе жатқан сарбаздардың неғұрлым
аяқтарын бірдей басып, тәртіптілігімен қуантса,
соғұрлым ішіндегі біреуінің дұрыс баспағаны көзге
түседі. Сұлулық та сондай. Адам, қоғам неғұрлым

көріктене түссе, соғұрлым кейбір болмашы кемшіліктің өзі көңілінді қалдырады. Әрине сұлулық дегеннің өзі бір гармония. Оған мінез, пішін, адамның рухани байлығы бәрі кіруге тиісті, олай болмаған күнде жігіт жан-жағына қусынып қарайды, жолдастары күлімсіреп тыңдай қалады — олай болмаған күнде — адамға эстетикалық ләззат алу қиынға түседі.

ДОСТЫҚ ПЕН АДАЛДЫҚ

Ең алдымен достық деген не, оны қайсымыз қалай түсінеміз, соны айырып алайық. Сен айтқандай, сөз жоқ, достық — егер соны досың шын жүрегімен, шын жаны ашып істесе. Ал өтірік жаны ашыса, тіпті өзі сенбей тұрған қатені қате деп жала жапса қалай болады? Достық — алдымен екі адамның бір-біріне деген адалдығы. Адалдықсыз достық та болмайды. Ал адалдық деген — рухани тазалық. Онсыз сен досың үшін майданда да жан бере алмайсың. Оның қатесін жаның ашып көре алмайсың, оған шын жүректен жәрдем ете алмайсың. Сенің қатең осы рухани тазалығыңның жоқтығы, екі жүзділігің, ішінде жатқан бақкүндестігің, көре алмастығың. Ал менің қатем сенің сондай адам екендігіңді білмей келгендігім.

АДАМ МЕН ӨМІР

Адам баласы сан қилы болып келмей ме, біреу сырын теңіздей терең сақтаса, ал кейбіреудің

бар ойы, пиғылы көзінен-ақ білініп тұрады. Терең сырлы адамның жүрегінің түбіндегі қасиеті бір таңғажайып ой, сезімін тулатар ұлы сында ғана көзге түседі. Мұндай адамдардың мінез-құлқын бірден түсіну қиын. Ал кейбіреулер бір көргеннен сырын алдырады. Ондай адамның өмірге деген көзқарасы да құбылмалы, жел қай жақтан соқса, солай қарай жантая кететін әтештің құйрық қауырсыны тәрізді.

АДАМ МЕН ӨМІР

Жаңа адам қанша сан қырлы, алуан сырлы болса да, қай жағынан қарасаң да гауһар тастай бірдей әдемі көрінуі керек. Адалдық оның ең жоғарғы идеалы болуға тиісті. Сонда ғана ол жаңа өмір құра алады. Жаңа бақыт иесі бола алады. Міне бізге керегі сондай адам. Сондай жаңа адамды тәрбиелеп шығару үшін біз де пайдамызды тигізсек дейміз, қолымыздан келгенді аяғымыз келмейді. Мен де сені сондай жаңа адамның бірі ме деп едім, бірақ олай болмай шықты...

МАХАББАТ — ҰЛЫ СЕЗІМ

Әрине, сүйтер еді, ол заңды да болар еді. Өйткені махаббатсыз болашақ жоқ. Махаббат — адамның ұлы қуаты, ұлы сенімі. Ол қуат, ол сенім Отанға болсын, халқына болсын, сүйген жарына болсын кіршіксіз таза келуге тиісті. Оны

бұзған, оған сенбеген адамға, өмірден қуаныш пен бақыт тілеуге қақымыз жоқ.

БАҚЫТ ТУРАЛЫ

Егер адам бір рет бақытсыздыққа кездесе, өмір бойы жылап өтуге тиісті ме? Жоқ, ол мүмкін емес? Адам бақыт үшін жаралған! Сондықтан оның шын бақытты көктемі болуға тиісті! Әйтпесе дүниеге келудің не қызығы бар? Алдағы күнге сенімді жоғалтушы болма, сонда ғана өмір сені ұмытпайды. Біздің заманымызда қандай адам болмасын, айдалада жеке біткен ағаш емес, ол қоғам өсірген қалың ормандағы көптің бірі: қайың ба, емен бе, әлде басын аспан сүйген қарағай ма, оны тек сол адамның жаратылысы, өзінің басына біткен қасиеті ғана айырады. Орман құлпырса ол да құлпырады, орман қуарса ол да қуарады. Жалпы алғанда, адам сол қоғамның өткенінің, бүгінгісінің, біркелкі болашағының қортындысы. Бірақ сол адамның, жаратылыстың дегеніне қарай өскен ормандағы ағаштан бір айырмасы бар. Ол — оның сана-сезімі. Міне осы сана-сезім адамды өзін өсірген сол қоғамның гүлденуіне, көркеюіне қолынан келгенше ат салысатын шын ұлы ете алса, бұл үлкен бақыт. Ал адам құлқы оны кейде бөтен жолға бұрады. Мұндай адам қоғамға беруден көрі, алғанын жақсы көреді. Және өмірдің бар қызығы қоғамның өркендеуінде емес, өз басын қадірлеуінде деп

есептейді. Және сол қоғамның арқасында жоғары білім алып, мәдениетіне қатынасы болмаса.

ӨНЕР БАҒАСЫ

Өнер адамы еңбегінің жақсылық, жамандық критеріі сол көпшіліктің қабылдау, қабылдамауында жатса, сол көпшілік, сол қауым, оның өнерін жоғары бағалап, қол шапалақтап, басына көтеріп мадақтаса, оған кім қуанбас. Сондықтан да мұндай адамның даңқ, атақ құмар болуын сөкет қылық деп қарау күнә болар еді. Тек адам сол атаққа жетуге қалай тырысады, қандай жолмен жеткісі келеді, міне мәселенің шын түйіні.

КӨРКЕМӨНЕР — ЖАН АЙНАСЫ

Көркемөнер — ән, күй, суретшінің суреті, мүсіншінің скульптуралары өзінен-өзі бостан-бос тумайды. Бұлардың да негізінде, көзі көрген, не құлағы естіген шындық жатады. Сол шындықты дарын иесі қалай қабылдады — қайғырды ма, сүйсінді ме, әлде қуанды ма, міне осыдан көркемөнер дүниесі туады. Сол туындының қандай болып шығуын тек суреткердің дарыны ғана шешеді. Ал ол шындық суреткерді толқытпаса, ренжітпесе, қуандырмаса, онда суреткер ештеңе тудыра алмайды, ойға салар, толқытар дүние болып шықпайды. Өйткені көркемөнер адамның тек жан сезімінің толқуынан, суреткердің жүрегінің дүрсілінен туады.

ДОСТЫҚ, СЕНІМ, МАХАББАТ

Махаббат қымбат, бірақ біреуді сен жақсы көресің бе, ол сені жақсы көре ме — оны айыруға болады. Өйткені махаббат әрқашан да өзін тез ашады. Достық та сондай, кімнің дос екенін, қас екенін айыру оңай, ал біреудің саған сенгенін, сенің біреуге сенгенінді анықтау үшін уақыт керек. Оның қымбаттылығы адамның өзіне-өзі сенуінде. Өзіне-өзі сенген адам, қиындықты да, уақытты да жеңе алады.

Қалқам, сен біреуді жақсы көруің де мүмкін, біреуді дос санауың да ғажап емес, ал бәз-баяғы біреуге сенуің де орынды. Бірақ осының бәріне адамға ең алдымен сабырлылық пен тұрақтылық керек. Біреуді жақсы көреді екенсің, заматта күйіп-жанба, отқа қызыққан көбелек қанатын күйдіреді. Ләззатыңды да өзінді-өзің ұстай біл. Ал шын жақсы көреді екенсің — тұрақты бол. Махаббатта тұрақсыз болу — ол үлкен күнә. Досты да тандай біл. Шын дос болады екенсің — ұстамды бол, оның қатесін кемшілігін кешіре біл. Біреудің білместігін білмеген адам шын дос бола алмайды. Ал біреуге сенеді екенсің, артын күт. Сенімді ақтау — өте қиын сын, бұл екінің бірінің қолынан келмейді. Әсіресе сенің өзіңе сенген адамның сенімін ақтау — бұл адамның ең ұлы қасиеті.

ТВОРЧЕСТВО МЕН ӨНЕР АДАМЫ

Өнер адамның творчествосы — оның екінші «мені» және тек қана «мені» емес, оның іштегі

мазмұны. Бұл «менін» жоғалтқан адам, бар мазмұнынан айырылған, құр сыртқы пішіні ғана қалған қуыс қурай. Ал өзінің барлық мазмұнынан айырылған өнер адамы, ол күні жетпей қаусаған қариямен, жоқ, өлген пақырмен бірдей ғой.

РУХАНИ БАЙЛЫҚ

Егер жазушы көк езу мылжын, бір күндік атаққа ғана мәз, әйтеуір кітап жаздым екен деп төпей беретін талғамсыздыққа келмесе, ондай жазушы әрқашан да өзін-өзі қайталамайтын айтары бар, дүниеге жеке, өз атымен жаратылған жазушы. Оған ешкім де ұқсай алмайды. Өзі де ешкімге ұқсамайды. Біреулердің көлеңкесі, көшірмесі болмау әдебиетте ең басты қасиет!

Менде сөз бен ойдан бөтен еш күдірет те жоқ, бірақ мен осы екеуімен бәрін де өзіме бағындырамын: уақытты да, әлемді де, өмірді де, өлімді де. Тек күшім мен шеберлігім жетсін. Ал өзім өлген күннен бастап, шығармам арқылы менің өлмес рухани өмірім басталады.

ЖАЗУШЫ ТУРАЛЫ ПІКІР

Дүниедегі ең қиын өнердің бірі — ол жазушы болу. Бұл өнерде сен тығылып қалар, өз жазғаныңнан өзің жасырынар таса болмайды. Бәрі ашық. Әскери қолбасшының — әскері, ғалымның — лабораториясы, қарамағындағы ғылыми қызметкерлері, артистің режиссері мен көрермендері бар.

Ал сенде ешкімде жоқ, бар болғаны алдындағы ақ қағазың мен кейде құны бес-ақ тиын тұратын қаламың. Сенің бар майдан ашар жерің де осы, жеңіске салар әскерің де осы, осы бар күшінді жина да шабуылға шық. Жеңгенде қандай! Кейде әскер басы кемеңгердің қолынан келмейтін шынға көтерілесің. Бар әлемді бағындырасың! Және әлемді бағындырғанда қандай! Мәңгілік! Бар әскер басы кемеңгердің қолынан келмейтіндей етіп әдеби мұранды ұрпақтан-ұрпаққа қалдырасың. Сенің бағындырған әлеміңе мезгілдің де, еш дәуірдің де, қолбасшының да, патшаның да үкімі жүрмейді.

МАХАББАТ ҮШІН ЕРЛІК

Ержүрек болу деген не? Менің білетінім толып жатқан қазақ қиссаларында, дастандарында кездесетін Ер Тарғын, Ер Сайын, Қобланды, Алпамыс батырлар болатын. Ал бұл батырлардың ең басты қасиеті неде еді? Әрине ержүректіктерінде, ештеңеден қорықпайтындықтарында. Сондықтан да олардың қолынан бәрі келді. Жауын жеңемін дей ме, жеңеді. Тек артынан барып, кенет, халық ардақтайтын батыр аталуы үшін ержүрек қана болу шарт емес екенін түсіндім. Шынында, бүкіл адам баласына аңызға айналған Джульетта мен Баян Сұлу сондай ержүректі жаралғандар ма еді? Ал расында, олар бар болғаны нәзік жанды, мүмкін тіпті өте үрейлі қыздар

болар? Сөз жоқ, дымға тұрмайтын бірдеңеге, мысалы, жүзіктерін жоғалтып алса, не шынашақтарын пышақ кесіп кетсе, айталық, тіпті біреудің өздеріне қаттырақ сөйлеуінен де, көз жастарын төге қоятын қыздар шығар, бірақ олар өздерінің махаббаттары үшін жан беруден қорықпады ғой. Сол үшін адам баласының есінде бұл аяулы жандар мәңгі-бақи қалмақ, жоқ, олар ерліктің және өздерінің бақыты үшін құрбандықтан қашпайтын адамзаттың үлгісі боп жер бетінде күн сөнгенше өмір сүрмек.

Өмірді тек өзін қалаған шындық үшін сүру, сол үшін қандай құрбандыққа болса да бара білу бұл адам баласының ең үлкен қасиеті.

ЖАЗУШЫ МЕН СЫН

А.Н.? Құдай үшін, егер оның жұпыны мақаласы менің көзіме түспегенде, мен ондай адамның бар екендігін мүлде білмеген болар едім. Егер қасында құбыжық тұрмаса, кейде тіпті сұлықтықты да елемес едік. Дәл солай мен де осындай мақаланы білмеген болар едім. А.Н., егер оның айтқандарының бишаралығы болмаса. Бірақ сұрақ басқада? Бұндайларға басылымда неге орын береді? Ғалым? Бірақ, құдай онымен бірге болсын, бұл ғылыми орындарда кімдер жұмыс істемейді... Ал газеттер оны берге басады.

ЖАЗУШЫ МЕН ІСКЕРЛІК

Кей кезде нашар шығармаларды тек қана данышпан адамдар ғана іс қыла алады. Оның атының өзі жеткілікті. Жұртшылық бәрі бірдей мақтайды. Ал біз тек жақсы шығармалар жазуымыз керек, әйтпесе жұртшылық «бос сөз жазды» деп айтады.

7 июль 1978 жыл

АДАМ МЕН ЗЕРДЕ

Бисмарк айтқан екен: «Саясат — бұл өнер мүмкіншілігі» — деп. Бірақ адамдар өздеріне тән қиялдармен көңіл көтеруде. Олар сіздерге бәрін, тіпті аспанды да қосымша уәде етуі мүмкін. Бірақ есті, зиялы адамдардың шамдануы аммунициясына сәйкес келу керек.

ЖАЗУШЫНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

Менің кейбір достарымның көздерінен көңілді ұшқын көремін: «Аһ, Есенберлин, сен қандай жағымпаз едің» — дегенді білдіретін. Мүмкін сен бұл сөздерді айтуды ұмытқан шығарсың. Егер сені алпыс жылдығыңды әрең тосып, Ұлы Отан соғысының ардагері болғандықтан Жеңіс күніне, сенің салтантты күңіңе, құрметпен пенсияға шығарып салғандарына. Несі бар, бұлай да болады! Егер адамның жолы болмаса, онда оның Жеңіс күнінде де жолы болмайды. Шынына келсек,

менің пенсияға кетуіме тек қана Сіздердің кейбіреулерің ғана емес, өзім де қуандым. Осы жағаға аман-есен жүзіп келгеніме, бір жерлерде бір стакан суға батып кетпегеніме, бұған дейін осыған ұқсас нәрсе бірнеше рет менімен болса да.

Ең бастысы бұл емес. Жазушыда ең бастысы — өнер. Оның бөлімесінің есігіндегі фамилиясы емес, кітабының сыртқы бетіндегі фамилиясы маңызды. Ал алпыс жыл шынында отыз емес, әр күнінді сақтау керек!

ЖАЗУШЫ МЕН ДАРЫН

Тек шын дарынды жазушы өзге жазушының одан асып түсетіндігін құрмет тұтады, бірақ бұл жайт дарынсыздарда қызғаншақтық сезімін туғызады. Ергежейлілер дәулер туралы үнемі жақсы ойда бола бермейді.

ӘЛЕМДІ ТАНУ ТУРАЛЫ

Гербер Уэллс «Әлем соғысы» романында жерге марсиандықтардың келулері туралы әңгімелейді. Олар өздерінің ғылыми әлдеқайда озық жетілгендірілген техникамен қаруланып, біздің планетамызды жаулап алуға келіпті. Бір қызығы: марсиандықтар донғалақ көрмепті... Бұл жеке даму және әлем тану заңдылықтары әруақытта бір-бірімен сәйкес келе бермейтіндігі.

КҮНШІЛДІК ТУРАЛЫ

Кей кезде ірі тұлға, белгілі адам қызғанышпен күншілдік түкке тұрғысыз дүние деп ойлайды! Талантты адамдар әдетте өзгелерден көп жаралы. Өздерінің көкіректігімен оны сырт көзге көрсеткілері келмейді. Әділетсіз баға көңілін қалдырмайтынын, піл тұратын қораға тышқан келгенде сол алып, ақыр соңында, аяқ астындағыны көріп шыдамай абыр-сабыр болып, тізерлей құлауы мүмкін. Кез-келген жетістіктің екінші беті — қызғаныш! Адамдардың осы харам сезімді ауыздақтай алмағаны қандай өкінішті!

ҚАЗАҚ КИНОСЫ ТУРАЛЫ

Киноматографияда ұзақ жыл жұмыс істеу арқылы мен мынандай пікірге келдім: қазақ киносының осы кездегі дамуында редактордың жұмысы өте күрделі іс тындырады. Біздің көріністеріміздің көбі бірыңғай және жансыз болып шығуына редакторлар кінәлі деп есептеймін.

Бүгінгі күнде қазақтың ұлттық киносы жоқ. Біздің фильмдерімізде шын мәнінде қазақ өмірі жоқ. Кинодағы қазақтардың тілі — қазақы емес, ол орысшыл. Міне мәселе қайда?

ДІНМҰХАМЕД ҚОНАЕВ ТУРАЛЫ

Көрнекті адамдар өз халқының бақыты немесе соры үшін туады деген ескі мақал бар.

Димаш Ахметұлы өз халқының бақыты үшін туылған, ол әрқайсымыз үшін өте қымбат. Әсіресе ол кім жиі тұңғиыққа тірелген болса немесе кімнің өмірі бір тал шашқа ілініп тұрған болса, соларға қымбат. Оның ең басты қасиеттері адам сүйгіштік, әділдік, істің мәнін терең түсінетіндігінде болып табылады. Терең ақылдылығы әрқашан оны өзгеше етіп көрсететін. Ол өзінің істерімен халықтың сүйіспеншілігіне бөленді, оның адал есімі әруақытта қайырымды ұрпақтарының есінде қалады.

Г. М. ТУРАЛЫ

Міне ол «Хан Кенеден» кейін ой тыныштығынан айырылды. Оның себебі Кенесарының қанды тұлғасы емес, романның көркемдік күші, Кенесарыны дәл осындай етіп шебер ешбір кітапта көрсетілмегендігінде. Г. М. әдебиетте әлсіреуі — жиырма жылдан аса уақытта өзінің творчестволық келбетін көрсете алмағандығы. Бұл әсіресе кейінгі жылдарда ерекше білінді.

ӨЗІМНІҢ ШЫҒАРМАЛАРЫМ ТУРАЛЫ

«Мұхиттан өткен қайық» кітабын жазғанда мен бәрінен де бұрын өз заманымның адамдарының өмір тарихын анығырақ көрсеткім келген. Мен Дінмұхамед Қонаевтай мемлекет қайраткерінің дүние танымы туралы, оның нақты істері туралы халқы білгенін қалап едім. Ал егер осы істері жақсы болса, онда не болады?

Менің әдеби кейіпкерлерімнің прототипіне көңіл аударып олар мемлекет басшылары және сондықтан кітапты ұстап тұруы ақымақтық. Кітабымның мәні менің кейіпкерімнің өмірін жазумен байланысады. Әсемделген емес, тек олар іс жүзінде қалай болса, сол қалпында қалдыру. Бұдан не шықты? Осындай белгілеріне қарап сөгуге бола ма? Егер мен фактілерді конъюктерлік ойлаумен бұрмаласам, іс басқада. Кітапта бұл жоқ.

ӨЗІМ ТУРАЛЫ

«Көшпенділерді» жазғандағы басты ойым, мына себепке тоқталды: Қазақ халқының өткенінің тарихи анықтығы, оның мемлекет болып құрылуын батылдықпен бейнелеп көрсету. Ең бастысы бұл роман шаманизм философиясына қарсы қойылған, көшпенді халықтар тарихтарынан айырылған сияқты. «Көшпенділер» — әр түрлі бұрмалауға тура жауап. Қазақтардың өз мемлекеті болған және біздің тарих өте көне әлемдік тарихтың бір бөлігі болып табылады.

ЖАЗУШЫЛАР ОДАҒЫНЫҢ ЖҰМЫСЫ ТУРАЛЫ

Менің ұзақ уақыттан бері Орталық Комитеттің идеологтарымен жолым болмай жүр. Иә, несіне күнәға батам, көп уақыт Қазақстан жазушылар Одағының өзінде де жолым болған емес. Біз

олардың ойымызды басқарғысы келе отырып, таланттарымызға сенгісі келмегендігіне, дұрыс ақылдарымен емес, тек идеологиялық келдектерімен және жалаңаш әкімшілік етулерімен осы секретарларға әбден қарап болғанбыз. Қудалаған кезде олар кейбір адамдарға «үлтшыл» деген аты шулы айдар тағып қоятын. Бұл атақ адамды мылтықсыз ақ мүлтіксіз өлтіретін.

ЖАЗУШЫ МЕН ДАРЫН

Халқымыз бізге таланттан басқаның бәрін берді. Ал талант құдайдан дейді. Біреуде ол бар, ал біреуде жоқ. Бірақ ең жанға батар қиыны әрі бастысы — адал істі қажетіне қарай пайдалану. Бірақ көтерілу үшін кейбір адамдар өздерінің айналасына топтарын жинайды, жерлістік және құрдастық көзқарастарына қарай, өздерінің дарынсыз шығармаларына айналасымен ажиотаж жасайтыны да жиірек болады. Осындай негіздегі шығармаларға баға бере отырып, әлі өсуі керек авторларға — аюға қызмет көрсеткендей — құрмет көрсетеміз. Кейде бұдан да бетері болады. Осы ортадағы автор өзін әдебиет маңғазы сезініп, басқа топтары жоқ, бірақ қайсы бір талантынан басқа ештеңесі жоқ жазушыларды уландыра бастайды.

Міне осыны істеудің қажеті жоқ. Біздің бәрімізге де жазушылар зиратында орын жетеді.

АДАМ МІНЕЗДЕРІ ТУРАЛЫ

Қабілетсіздік — ұдайы тек бөтеннің кемшіліктерін іздеп табады.

АДАМ МЕН СЕЗІМ

Жүгенсіздік ақылдың тайыздығынан туындайтын жабайылық қасиет.

АДАМ МІНЕЗІ ЖӘЙЛІ

Бізде көбісі өздерін проблема емес, адамдар қоршағанын ұнатады. Сонда да ол сырттан қарағанда ұстамды, сабырлы, мәдениетті және тағы сол сияқты жағымды тұлға болып көрінгенімен, шын мәнісінде ол сұрқия.

ТАРИХ ПЕН ТҮЛҒА

Адамдарды қызмет бабындағы сәттіліктеріне қарап бағалап, олардың тарихқа қосқан шын үлесін өлшемей үкім шығару әділетсіз болған болар еді. Адамды жұмысынан айыруға болады, бірақ тарихтан шығарып тастауға болмайды. Өйткені, тарих бұл — адамзат жады, ал жад — бұл жеке меншік, ол ешқашанда үкіметке тәуелді емес.

ҚАТЫГЕЗДІК ТУРАЛЫ

Бүгін Министрлер Кеңесі ауруханасында жазушы Г. өзінің қандай қырағы аңшы екенін айтып мақтанды. Бір кездері жаздың бір күнінде ол

екі елік, үш қоян және бір түлкі атып алғандығын әңгімеледі. Бірақ менің жаныма бұл хикая батып кетті. Мен одан жануарларды қалай өлтіруге болады, сенің қолың әдемі елікке қалай көтерілді деп сұрадым? Ол таң қалып күлді. Сірә бұл адамның өмірінің мәні тек осыда болса керек.

16 март 1978 жыл

СЫНШЫЛАР ТУРАЛЫ

Біздің сыншылар, әдебиетшілер, зерттеушілер өздерінің замандастарының жеке түсінігі, айтылған ойлары, тапқыр сөздері туралы жазбайды. Бұл біздің мәдени өміріміздегі ең бір таң қаларлық ерекшелік.

МАНСАПШЫЛДЫҚ

Кейбіреулерге мақтаныш — өмірлік қажеттілік. Ол оған тұрмаса да, бірақ соны іздеуден оның өмір бойы қолы босамайды.

ҰСТАМДЫЛЫҚ ПЕН АШУ

Жақыныңды кекетуге болады. Ал кейде ойланбай өзінді өзің жаралауың мүмкін.

СЫН МЕН ШЫНДЫҚ

Егер қате шыққан болса, оны әрине түзету керек. Түзетілмейтін қате болмайды. Шындық беделден артық. Тіпті «Правда» газетінде М. Львов

туралы фельетон басып, соңынан түзету бергені есімде. Бірақ бұл «Правда» ғой. Ол бұны істей алады. Ал «Социалистік Қазақстан» бұны істей алмайды. Айырмашылығы осында.

ТАРИХ ТУРАЛЫ

«Мен қазір тарихпен неге бәрінен де көп айналысам? Қазіргі өмір маған қызық болмағандықтан ба? Жоқ, мүлде олай емес! Мен бүгінгі күнді, бүгінгі өмірді жақсы көремін. Бұның бәрі менің ұрпақтарымның болашақ өмірі. Қазір мен артыма қарайлаймын, өйткені, менің білімім, ой-өрісім осыдан кеңейе, күрделене түседі. Мен өмірді білмеген кезімде, тарих туралы ойланған жоқпын, ал қазір... Ағаш биіктеген сайын, оның тамыры соғұрлым жерге терең кетеді. Адам да сол сияқты. Болашақ туралы көп ойланған сайын, өткенді соғұрлым көбірек білгің келеді. Әйтпесе болашақ сені кешірмейді».

ТАРИХ ПЕН БОЛАШАҚ

Біз ғылыми — техникалық революция ғасырында қызмет істеп және өмір сүрудеміз. Жетпісінші жылдардың адамдарын терең ойлылығы, көрегендігі шығармашылық ізденістерінің өндіріс саласындағы, ғылымдағы және мәдениеттегі қарқыны ерекшелендіреді. Бірақ та, өткенсіз осы кез жоқ, дегендей, осы кезсіз болашақ болмайды.

Және өзінің ойымен, көркемдік құндылығымен, қазіргі адамдарды әдебиеттің тақырыптары аса толғандырмайтын тарихи әдебиеттер болады. Бірде-бір әлемнің ғалымдары өз халықтарының тарихын, жазушылардан артық білмейтіні бәріне белгілі. Бірақ қырсық басқада. Жазушылар өз халықтарының тарихын әсершіл қабылдайды, ал ғалымдар терең ойланып ақылға салып, бір ақиқаттың аяқталғанындай қабылдайды.

ТАРИХҚА СІЛТЕУЛЕР

XIII ғасырдан крест жорығы өзінің тарихын бастап, католикалық Европа православный орыстар мен гректерге қарсы келді. Константинопольді алғаннан кейін 1204 жылы, ол латыштарды өз діндеріне кіргізіп алды. Ресейді де осындай ауыртпалық күтіп тұрған, бірақ 1241 жылы Лигнице түбінде Алтын Орданың ханы Бату неміс және поляк жауынгерлерін — крест жорықшыларын, ал 1240 және 1242 жылдары Чуд көлінде Александр Невский тағы да крест жорықшыларына соққы берді. Осылай бірінші тегеурін тоқтатылған болатын. Бірақ екі жақтың күші тең емес еді. Католиктік Европа келісімге келгісі келмеді. Бату ханға да өзінің шығыстық жауларына, сол сияқты Александр Невскийге де өзінің батыс жауларына қарсы күшті одақ қажет еді. Және осындай одақ Ресей мен Алтын Орда арасынан табылды. Крест

жорықшылары тағы да жаңа жорық ұйымдастыру туралы ойласқанда, Новгородта Александр Невскийдің өтінішімен Сартақ ханның нөкері келгенін біліп, қорыққандарынан келісім сұрады. Бұл Ресейге деген крест жорығының соңы болды. Алтын Орда Ресейге тек католикалық Еуропаға қарсы тұруға ғана көмектескен жоқ. Бірақ 200 жыл көлемінде шығыс басқыншыларынан қорғаныш болып келді. Бұл дәстүр тек 1362 жылы Мамай ханның жорығына байланысты ғана бұзылды. Қотан жырау қазақтар мен Ресейдің арасындағы достық туралы және ол осы достық бірлестікте болса қандай үлкен күш құратыны туралы айтты. Жыраудың осы сөздері Әбілқайыр ханға ұнамады және бұл сөз Қазтуғанның алдына барғанда басқа әуенді алған болатын.

ТАРИХҚА СІЛТЕМЕЛЕР

Ұлы Үдегей ханының өлімінен кейін, лауазымдық негізгі таққа Күйік отырады. Алтын Орданың ханы Бату хан мен Күйіктің арасында келіспеушілік күшейді. Іс айқастың ашық күресіне ұласты. Батуда бар-жоғы төрт мың қолдық таза монғол әскері болды. Қалғандары басып алынған елдерден, көпшілігі қыпшақтар болатын. Ал Күйікте жүз мыңдаған қол болған. Осындай жағдайда Бату Шығыс Еуропаны өзінің тұтқынында ұстамақ түгілі, Күйікке қарсы тұратын күштің

ЖАЗУШЫЛАР ОДАҒЫНДАҒЫ

Figure 1 consists of three horizontal timelines labeled (a), (b), and (c). Timeline (a) is labeled 'Pretest' and shows a sequence of 100 trials, with a '100' marker at the end. Timeline (b) is labeled 'Main Experiment' and shows a sequence of 100 trials, with a '100' marker at the end. Timeline (c) is labeled 'Posttest' and shows a sequence of 100 trials, with a '100' marker at the end.

[illegible]

өзі жетпейтін. Ол абыржып ең болмағанда тылды қамтамасыз ететін өзіне сүйеніш іздеді. Дәл осындай сүйеніш Александр Невский болды. Бұл іс былай еді. Ұлы Ярослав князь, Күйік ханның бас ордасына келіссөзге келді, бірақ жалған құпия хабармен ол уландырылды. Сол кезде оның ұлдары Александр мен Андрей Күйікпен арадағы қарым-қатынасты үзді де, Батуды қолдай бастады. Осы сәттен бастап Алтын Орда ханы мен Новгородтың Ұлы князының арасында мықты одақ құрылды. Содан кейін бұл одақ Батудың ұлы Сартақтың және Берке ханның тұстарында да жалғасты. Бұндай одақтың пайдасы туралы Александр Невский де саяси оймен түсінген.

ТАРИХҚА СІЛТЕМЕЛЕР

Қыпшақтар — аралас халық. Ескі үш тайпадан құрылған: шұмғыл, орта-азия хундарының ұрпақтары — қыпшақтардың өздері. Ескі сақтардың қалдығы. Динилиндердің батыс жақ тармақтарынан тараған. Олар түрік тілді халық. Ертеде Тобыл мен Ертістің арасындағы орманды далада тұрған. Ақыр аяғында олар гуздерді (түркмен) тығыстырып, печенектерді батысқа, қарлықтарды (қазіргі қарақалпақтардың атасы) оңтүстік-шығысқа, үгірлерді қалың тайпаға ығыстырып, сөйтіп ерте Қангөйдің территориясының қожайындары болды, осы уақыттан бастап Дешті және Қыпшақ даласына айналды.

ТАРИХҚА СІЛТЕМЕЛЕР

Арғын руы, сол сияқты үйсін, түріктердің ежелгі руларының бірі болып келеді. Олар Тянь-Шань сақтары мен аргипейлердің ұрпақтарынан шыққан. Арғын-Арту Жоңғар тауынан кейін Жетісу өңіріне көшкен және түпкілікті Басмалы болды. Бұл — қырық текті көрші ғұндармен бірге ғасырлар бойына қытайлармен қалжырататын соғыстар жүргізген. Сондықтан қытайларды а-лунь (Vғ.) кей кезде арғындарды ғұндармен шатастырады.

ЖАЗУШЫЛАР ОДАҒЫНДАҒЫ ТОПТАР МЕН ОНЫҢ ЗИЯНЫ ТУРАЛЫ

Әрине бізде әлсіз шығармалар аз емес. Егер біз әлсіз шығарманы орташаға, орташаны жақсыға, ал жақсыны кереметке балағаннан болсақ, ол жақсы емес. Егер осыларды осылай бағаласақ, міне сонда нағыз пәленің шығуы мүмкін. Көркем әдебиет деңгейінің ұзақ жылға төмендеуіне нақты қауіп төнеді. Бірақ бұл әлі бәрі емес. Тақырыптың маңыздылығынан осы немесе басқа сұрақтардың уақытында қаулы етілуімен жеке шығармаларды бағалауда қателесулеріміз мүмкін. Бірақ, осы іске басқа тамыр-таныстар немесе топтық байланыстар араласса, міне сол кезде нағыз апат басталады.

Жиырма жыл бұрын Т. А. бір роман жазған еді. Роман сол кездегі талаптың деңгейімен жаман

емес шығарма болып есептелген. Бұл шығармада автордың жеке алғырлығының жарқылы көрінетін. Мен таланттың жарқылын айтып отырғаным жоқ. Талант деген Шолом Алейхем айтқандай, бұл ақша біреулерде бар, ал біреулерде жоқ. Бірақ дәл осы сәтте сөз талант туралы емес. Сөз басқада. Т. А-тың осы орташа кітабын белгілі шеңбер адамдары аса көрнекті туынды деп тапты.

Біздің қымбатты З. К. барлық жерде енді күніміз шығыстан емес батыстан, дәлірек айтқанда Ақтөбе өңірінен шығады деді. Ал біздің бәрімізге сүйікті Әбекен, Т.А. кітабынан бақытты. Өзінің ыстық қариялық сүюімен оның бетінің сау жерін қалдырған жоқ. Ал жас әдебиетшілер А. Кекілбаев пен Д. Домбаевтар бұл романды университетке дейін аяғына дейін оқымаса да, университет табалдырығынан бастап «Жасасын Т. А!» деп айқайға басты. Міне таныстық, байланыс немесе топтық жазушылық дегеніміз қайда алып келеді.

Жолдастар! Адам құндылығы оның басқа адамдарға қаншалықты пайда әкеле алу қабілеті болса, тек сонымен бағаланады емес пе. Бұл Қарағанды Магниткасын соғу немесе тың көтеру ғана емес қой.

Бұл — басқаларға өз жүрегіңнің жылуын беру, жеке ойыңның жемістерімен бөлісу. Мен Т.А. сияқты адамдарға маған өзінің жеке ашуы мен өшпенділігін емес, олар тек қана өзінің жан дүниесінің бір бөлігін ғана берсе дер едім. Олар осындай қасиет, тек топтардың ішінде тұрғандарға

ғана емес, адамдардың бәріне табылса ғой. Олар басқаларды өткенін жазғаны үшін — мүмкін олар сәл артық, мүмкін сәл төмен жазар — тек қана сол үшін жек көрмеу керек екенін Т. А. түсінуі керек.

**КОКП ОК Саяси бюросының мүшесі
Қазақстан КП ОК Бірінші Қатшысы
Д. А. Қонаев жолдасқа хат.**

Аса құрметті Дінмұхамед Ахметұлы!

Көп жылдар бойына ҚКП ОК-нің үгіт және насихат бөліміндегі жекелеген жолдастар және мәдениет бөлімі мені жазушы ретінде қудалауда. Жыл сайын ОК басшылығына баспа жоспарына кіргізуіне өтініш білдірудемін.

Соңғы мысал ретінде әдебиет және өнер саласын қадағалайтын партия басшылары менің «Жанталас» романымды «Простор» журналында жариялауына қарсы болып отыр. Бұл роман қазақ халқының, қытайдың ұлы хандығының тұсында көрсеткен ерлік күресі туралы. Роман алдын-ала талқыға түскен. Қазақ ССР Мемлекеттік баспасөз істері жөніндегі комитетінде, Министрлер Кеңесі Комитетінің баспасөз ісінде қабылданған. Полиграфия және кітап сауда мекемесінде, «Жазушы» баспасында, «Простор» журналының редколлегиясында және Қазақстан Жазушылар Одағының секретариатында бекітілген. Кеңес

әдебиетіндегі саясат тақырыбына жазылған өте маңызды және өзекті роман деп бәрі де мойындаған. Журналдың 7 және 8 номерлерінде романның басым көпшілігі әлдеқашан басылып шыққан. Соның өзінде осы жылдың 19 июлінде Плотников А. П., Есенәлиев М. И. және Байжанов С. жолдастардың нұсқауларымен, тіпті осы романның соңын кенеттен журналдың 9-шы санынан алып тастаған. Нақ осы романның үшінші бөлімінде қазақ жасағының қытай басқыншыларының басып кіруімен болған тікелей күресі, сондай-ақ Қазақстанның Ресейге қосылуы және қазақ кедейлерінің Е. Пугачев көтерілісшілерімен бірігуі туралы болатынын ескертемін. Бұл октябрьде Москвада өтетін тарихи прозалық сұрақтар жөніндегі КСРО Жазушылар Одағының сыншылар Пленумы қарсаңында — сол жерде осы романның көлемінде нақты бір пікір жасаулары үшін — Қазақстанның КП Орталық Комитетінің байланысымен алдын-ала журналдан алынып, әдейі жасалып отырған істері. Бұлар оны бір нақты пікір жасау үшін әдейі жасап отыр.

Құрметті Дінмұхамед Ахметұлы! Сізді менің шығармашылық сұрақтарыммен жиі мазалай беру өзіме де ыңғайсыз. Бірақ менің басқа амалым жоқ. Сізден осының бәріне, менің өмірім және жұмыс істеуге үнемі жасалып отырған кедергілерге бір жолата тыйым салуыңызды өтінемін.

Ілияс Есенберлин 7 август 1973 жыл.

Қазақстан КП ОК Бірінші қатшысы
Д.А. Қонаев жолдасқа
жазушы І. Есенберлиннен

ӨТІНІШ

Құрметті Дінмұхамед Ахметұлы!

Кейінгі он жылда Қазақстан КП ОК әрбір кітабымның шығу себебімен менің амалсыз өтініш білдіруім дәстүрге айналуда. Бірақта осылардың бәрі жарыққа шыққаннан кейін Республикаға да, авторға да бірде-бір жаман ат әкелген емес. Керісінше, олардың бәрі Москвада жарты миллионнан астам тиражбен басылып шығып, бүкіл Одақтың жазушыларымен ыстық ықыласпен қарсы алынды. Көпшіліктің үлкен сұранысына қарамастан олардың ешбірі өзіміздің республикада орыс тілінде әлі басылған жоқ.

1975 жылы мен «Мұхиттан өткен қайық» романын — үлкен партия басшысы және мемлекет қайраткері туралы, оның туған Республикамыздың өсуіне оның мәдениетінің өркендеуіне, әдебиеті мен өнеріне қосқан үлесі туралы жаздым. Кітаптың соңғы түрі Қазақстанның КП ОК 1977 жылдың 11 ноябрінде таныстырылған.

Кітап Қазақстан Жазушылар Одағының үлкен талқысына салынып 18 адам сөз сөйлеген және редактормен жұмыс істеуге ұсынылған. Мен жағынан барлық ескертулер қабылданды. Қол жазбаларымда солармен сәйкес қайта жұмыс

жасалды. Бірақ Қазақ ССР Мемлекеттік баспасөз комитеті мен «Жазушы» баспасының басшылығы Қазақстан КП ОК нұсқауынсыз кітапты жоспарға қоса алмайтындықтарын айтты.

Құрметті Дінмұхамед Ахметұлы, менің кітабым маңызды мәліметтердің қатарын қозғайды. Талқыға қатысушылардың көрсеткеніндей аса өзекті және керек кітап. Сондықтан Сіздің осы кітапты қазақ тілінде «Жазушы» баспасының 1979 жылғы тақырып жоспарына енгізуіме жәрдемдесуіңізді өтінемін.

15 май 1978 жыл.

Қазақстан Жазушыларының Одақтық
Пленумында сөйлеген сөзі
1981 жыл

Құрметті жолдастар!

Мен сіздерге тікелей айтайын, Бірінші қатшының бүгінгі баяндамасы мені қатты қынжылтты. Оның себебі, біздің «Жұлдыз» журналымыздың әдеби деңгейі және біздің бауырларымыздың жазғандары ол кісі ойлағандай жаман емес. Журналда басылған шығарма Т. Әлімқұловтың «Сахара салтанаты» сияқты, Досжанованың туындысы және басқалар. Сондай-ақ «Просторда» Черноголовинаның, Герттың, Щеголихинның, Владимировтың романдары мен повестері, әсіресе И. Щеголихиннің «Өте ашық жүрегі» — бүкілодақтық үлгіден бірде-бір кем емес. Осы шығармалардың

көпшілігі соңы ОК қаулысынан кейін жарыққа шыққан. Біз осы Қаулыны бір жыл дерлік кейін талқылап отырғандықтан, бірінші қатшы оның ұтымдылығына көңіл аударуы керек еді. Бірақ бұлай болмады. Болмаған себебі, біріншіден Ж. Молдағалиевтің өзі осы шығармаларды оқымаған. Ал жолдастары оған шығарманың қысқа желісін жалған айтқан да, отырғызып кеткен. Бұдан басқа білетінім: Жұбанның «жаңаларды» оқымайтыны ол екінші қатшы болып тұрғанында белгілі болған. Қазір ол Бірінші қатшы. Ұлы ақын болуға болады, бірақ өзінің жолдастарының шығармаларын да білу керек. Өйткені сен Бірінші қатшысың. Не болып жатқанын білу, тап осы кездегі әдебиеттің даму деңгейі қандай — бұл сенің қызметтегі міндетіңнің мәнісі. Егер сен осы шығармаларды оқыған болсаң, ең болмағанда біреуін, сен еріксіз есіңе алуға тура келер еді. Бәрі бір олар ОК белгілеген қаулыдан кейін басылды. Бірақ бұлай болмады. Сондықтан сен қаулы талқыламасын Ә. Нұрпеисовтың «Сең» повестсымағымен байланыстырдың. Не шықты? «Городничийдің қорқынышы ревизорды туғызды» — деп ұлы В. Белинский айтқанындай. Сенімен де тап солай құрметі Жұбан: Нұрпеисовтың алдындағы қорқынышың «Сең» шығармасын сенің алдамшы ұлы туғызуыңа әкеп соқты. Дәл осындай шығарма, сіздер мақтағандай, журналда жоқ. Осы повесті Т. Ахтанов, Ш. Мұратазаев, Бердіқұловтар мақтады. Тағы да сол В. Белинскийдің айтқан

сөздерімен тоқталғанымыз жеткілікті болар еді. «Егер түкке тұрғысыз жазушылар тобы шығарманы мақтаса, онда бұл керексіз шығарма» — деп ұлы сыншы айтқан. Бірақ бұл жерде қадірлі жолдастар, барлық мән жазушының өзінде. Оның өмірден не көргендігінде, ол туралы не біледі, адамдар туралы, есінде не сақталды, қандай қорқыныштан қажыған, оның азаматтығы қандай, әдептілік позициясы — оның творчесвосы осында.

Көнекей бұл шығармаларды осы позициядан қарастырайық. Көпшілігі, Ә.Нұрпейісов Арал теңізінің проблемасын қозғады деп айтады. Бұл проблема керек пе? Әрине керек. Тәкен бұл жерде дұрыс емес. Кез-келген проблема көркемдік шешімге тәуелді. Егер осы проблеманы шешуге жазушының күші жетсе? Ал егер бұл проблемаға күші жетпесе, онда — құлдырайды. Арал теңізінің проблемасы — ұлы проблема. Қазір Сібір өзендерінің суларын Аралға бұрып құю туралы талас немесе Волганың бұрылыс бөлігінің суын Аралға ағызу, тіпті Каспий мен Арал теңіздерін каналдармен қосу идеясы да ойластыруда. Бірақ бұл таластар Одақтық көлемдегі ғалымдардың арасында өтіп жатыр. Ал Ә. Нұрпейісов бұны, совхоз директорларының деңгейінде және өз деңгейінде шешкісі келеді. Басты кейіпкер таңбаланғанмен проблема шешілмейді. Автор құлдыраудың алғы шартын өзі құрды. Проблеманы ол бұрмалады деп айтуға болады.

Екіншіден. Ә. Нұрпеисов рулықпен және тектердің өзара тартысымен күрескісі келді. Бұл да өте маңызды проблема. Бірақ бұл жерде менің айтарым, ол сияқты жазушының азаматтық және әділеттік позициясы керек. Жазушы бүгінгі күнге дейін сол өзінің рулық позициясын ұстаған болса, осындай проблеманы шешуге қабілеті жете ме? Әрине жоқ. Оның сөздері дәрекі жалған болып естіледі. Мен сенбеймін. Ә.Нұрпеисовтың тазалығына сенбеймін. Онда сіздерде арғындар жоқ. Аралда рулар туралы, тайпалар туралы қандай талас болуы мүмкін? Олар жоқ, ең болмағанда Арал өңірінде. Автор бұны проблемасының белгісі ретінде қарайды. Бірақ тақырыбы жоқ болған соң повест те шықпаған.

Үшіншіден. Былайша айтқанда Арал теңізінің адамдары туралы бұл проблемасыз да жақсы кітап жазуға болады. Бірақ бұл үшін, оқырмандар кітап кейіпкерлерін сүюі немесе жек көрулері керек. Немқұрайлылық үлкен күнә. Роберт Эберхард айтқандай: «Жауларыңнан қорықпа — ең жаман дегенде олар сені өлтіреді. Достарыңнан қорықпа — ең жаман дегенде олар сені сатып кетер. Немқұрайлылардан қорық — олар өлтірмейді, олар сатпайды, бірақ олардың үнсіз келісімдерімен жер бетінде сатқындық пен қатыгездік етек алуда». Міне немқұрайлылық деген қандай жиркенішті нәрсе. Енді «Сенге» келейік. Ең басты «оқырман» осы кітапқа немқұрайлы қарайды. Не болды?

Сіздің көңіліңізді қынжылтпас үшін, мен кітаптың басты кейіпкеріне тоқталайын. Кейбір тілек-тестердің сөздерінше, бұл психологиялық кейіпкер. Мұхаметжан Қаратаевтың пікірі де осындай. Біріншіден психология деген не? Бұл түйсік ғылымы. Басты кейіпкер не істеді? Автор еске түсіру арқылы оны өткен кезеңмен беттестірді. Алматыдан бастау арқылы әрі қарай не болды? Әрі қарай кейіпкер өткендегі адамдарды өшпенділікпен еске түсіреді. Өз кезегінде басты кейіпкерді қоршағандар да, жек көреді. Ал оның әйелі Ақбала басқалармен ашыналық жасайды. Басты кейіпкер дамымай қалған (инфантильді), ақталмаған, көп табаланған сияқты болып шығады. Осындай кейіпкерді сүю мүмкін бе? Шындығына келгенде тек жек көру керек. Бірақ бұл басты кейіпкер, оны жақсы көру керек. Ал оны жақсы көруге болмайды. Ол өте дамымаған жан. Нәтижесінде оқырман немқұрайлы қанағатсыз қалды. Сонымен, құрметті Жұбан, сіз өмір сүрмейтін кітапты мақтаудасыз.

Автордың тағы бір қатесі бар. Жақсы шығармасының шығуымен емес, өз атының көтерілуін аңсаған жазушы саудагерге ұқсайды. Сіз, құрметті Әбдіжәмил бишара Бердіқұловты Республика сыйлығына итермелеп өзінің кемелсіз шығармаларын, көптеген кері шақыруларын жергілікті жастар газетіне бастыруына ықпал еттіңіз. Егер бұл саудагерлік болмаса, басқа жағдайда әдепсіздік.

Осы сұрақты қозғағаннан кейін, әдепсіздік туралы біренеше сөз айтуға рұхсат етіңіздер. Әлі Ә. Нұрпейісовтың «Сеңі» жазылмағанда, Ахтановты тіпті сонда, соңғы съезде жолдас Ж. Молдағалиев күні бұрын Ә. Нұрпейісов пен Т. Ахтанов кітаптарын қазақ әдебиетінің эталоны санаған.

Бұл сол кезде менің көңілімді аударған еді. Бірақ мен бұны С. Санбаевтың жастығының қатесі деп есептедім (маған ол баядаманы сол жазды деп айтқан). Бірақ, бұл біздің шығармашылық Одағының атмосферасындағы әділетсіздік пен әдепсіздіктің басталуы болды.

Бұл атмосфера кейінірек «Қазақ әдебиеті» газетінде бой көтерумен, сол Т. Ахтанов, Ә. Нұрпейісов және Ш. Мұртазаевтардың жүктеулерімен тереңдей түсті. Былайша айтқанда, бұл туралы ОК партия жолдастары білетін. Бірақ та, осы шиыршықталудың алдын алудың орнына олар күдікті біржақтық көрсетті.

Бүгін осындай баяндаманың нәтижесі — журналды қаралау үшін Сіздер қазақ әдебиетінің алдын қаралаудан тоқтамайсыздар. Бұлай болмайды ғой.

Құрметті жолдастар, Ж. Молдағалиев пен Ә. Нұрпейісов! Сіздердің құрметтеріңізді алып пайдаланатын мен емес. Оның ішінде ақша мен қызметтеріңізді. Мен Сіздерге жасы үлкен жолдас ретінде айтарым: еш жазушы сіздердің орындарыңызды алғалы жатқан жоқ! Ойланып көріңіздер және дұрыс шешімін жасаңыздар.

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНЫҢ XV ҒАСЫРДАҒЫ ОРНЫ ТУРАЛЫ

Азия мен Европа даласы арқылы сансыз көшпенділер өтті: гундар, олардан соң азарлар, хазарлар, болгарлар, печенегтер, қыпшақтар-половцы. Одан кейін Шыңғысхан түмендері және Алтын Орда жауынгерлері. Осы «жабайы» тайпалар соншалықты күшті болды. Неге олардан мәдениетті Европа көшпенді «тағылардан» қорықты?

Мен бұл жерде «тағы» көшпенділердің басты жетістіктерінің себептеріне тоқталғым келмейді. Мысалға алғанда бірінші топты тәртіпті жасақ құруын, тойтарылған соғыстар жүргізгенін, соның салдарынан жауланған халықтардың өмір сүру қабілетінің және олардың өндіруші күштерінің төмендеуі. Сонымен қатар мен олардың басты Жеңістерінің себебі ұсақталған өзара күрестен феодалдық мемлекеттермен байланыс жасады деп айтқым келіп тұрған жоқ. Мен көшпенді халықтардың экономикалық құрлымы туралы бірнеше сөз айтқым келіп тұр. Олардың басты жетістіктерінің немесе жеңілістерінің мәні, XV ғасырдағы қазақтардың мінездеріне, осы уақытқа дейін экономистердің арасында көшпенділер не арқылы үлкен өндірістік күшке жетті деген талас тууда. Осындай өзгеше жағдайда біз қазақтардың өзіне тән экономикалық толыққанын табамыз. Егер орыс деревнясында егіншілікпен айналысушылар жерді

үлестіруде топтық қарама-қайшылық туғызса, Хубилайдың (1200—1294) басқару кезінде «Ауыл-шаруашылығының басты мекемесі» астанада және оның бөлімдері аймақтарда құрылды. Қытайдағы отырықшыланған манғол танымалдары, жерлерін онда жұмыс істейтін шаруаларымен жаулап алып және тек көбірек кіріс алу үшін қанады. Қазақ көшпенділері үшін біріккен диқаншылық, мүліктік жағдайларына қарамастан — көп ғасырлар бойы өзінің әлеуметтік ролін ойнайды. Көшпенділерге өзінің кім екеніне қарамастан, ол кім, батыр ма немесе жай мал бағушы ма өздерінің жерлерін бірге қорғауға тура келеді. Немесе басқа халықтардың, тайпалардың территорияларын басып алу-да, не жасаса да бірігіп тіршілік жасады. Бұл қазақ даласындағы тайпалардың көптеген ғасырлар бойы сақталып қалуына жағдай жасады.

Мемлекет болу үшін, бірінші орында нақты үш белгі болу керек: Қарулы күш — әскер, салық жүйесі және территориялық жиынтық. Қазақ хандығы үш жүзге бөлінгеніне қарамастан бір бүтіндей, барлық үш белгіні ұстады. Осыдан ол өзінің бірден бір талассыз феодалдық мемлекет екенін көрсетті. Бұл егер осылай салыстырар болсақ «әртүрлі қуатты татар-монғол тайпаларының өсуі — керей, меркі, ойрат найман, татар және басқалар XII ғасыр бойынша шығуына, олардың іштеріндегі ең бір ірі — найман және керей — ерте феодалдық мемлекеттердің құрылуына, пайда болуына әкеп соқты («Азиядағы

және Европадағы татар-монғол», 1970 ж. «Ғалым» баспасы, Шығыстану Институты, 3 бет). Дәл осындай жағдай үш ғасырдан кейін қазақтарда да пайда болды. Ерекше объективті — прогрессивті рольді тарихта біріктіруші-хандар алады. Бізде майдаланған тайпалардан біріккен мемлекет жасалынған. Осы немесе өзге хандардың немесе тайпалардың айқын қатыгездігіне қарамай, бұл адамдардың дамушы ролі екені анық.

Неге қазақтың біріктіруші-хандарына басқа бағалар болуы керек, егер олар өздерінің өмірлерінің үлкен бөлігін қазақтарды көптеген шабуылдардан қорғау үшін жұмсаған болса? Заңдылық болатыны, барлық құрмет осы біріктіруші-хандардың берілгендіктері арқылы өткендіктен, біз призма арқылы халықтың өзінің берілгендігін көруіміз керек. Бұл шындық. Қандай да «Ұлы хан» немесе «Ұлы патша» болмасын, халықтың қолдауынсыз ешнәрсе жасай алмайды.

Кез-келген ескі Орданың өмір сүруін жүздің түсінігімен механикалық түрде теңдестіруге болмайды. Қазақтың «жүз» сөзі, егер ол мүмкін «Ордаға» ыңғайланған болса, онда «Орда» — түріктік, ханның ставкасы болады («Ескі түрік словары», Ленинград, 1969 ж. 370 б. қара) Ал «жүз» өз мағынасымен одаққа — бірігуге алып келеді. «Осындай жағдаймен, әртүрлі тайпалардан саяси бөлек қауым (қаум — араб сөзі — қауым, адамдар, одақ, қоғам) олардың шығу тегінен тәуелсіз. Осылай Ордалар құрылды және нығайды.

Ноғай (Ордасы) — Сарайда, Моғұл ұлысы — Ташкентте, Қазақ — Сейхунның арғы даласында. Қазақ халқы үш жүз — жүзге бөлінеді, Орыстардың айтуымен Ордалар және үлкендігіне қарай оларды — Үлкен, Орта және Кіші жүздер деп атайды.

Осы тектердің құрылу фактісінің өзі — қазақ жүздері (Орда), үш жүзге бөлінуі, дәл қазақ халықтығының құрылуынан кейін шыққандығын дәлелдейді. Осы тектердің көпшілігі ертеде өзге қауымдарда, ордаларда, одақтарда, олардың ішінде кейбіреулерімен бұрынғы Қазақстаннан тыс болып табылса, жекелегенде — алшы.

«Алшының аты, Кіші Орданың барлығының жеке аты, қазақтың бірінші заңшысы Майқы бидің — атынан шыққан. (Ш. Уалиханов I т. 208 б).

Өздеріңге белгілі Майқы би Шыңғысханның замандасы болған және алшын немесе алша тайпасы шын мәнісінде татардың манғолдармен бірлесінде болған. (Рашид-Ад-дин, I т. 103 б.қ. Алшы тайпасы деп татарды айтқан; ерлерді — алшынай және әйелдерді — алшын немесе «Азия мен Европадағы татар-монғолдар» 30 бет, татарлардың алухай, дутауыт, алшы және шаған тайпалары туралы айтылғанды қара).

«Үш жүз» терминінің қазақ хандығының құрылғанынан кейін шыққандығы дәлелденіп, қазақ халқында оны қолдайтын, қазақтардың жүзге және руға бөлінгенде жиналған жерлері туралы көптеген аңыздар айтылып жүр. Сонымен бірге мен өзім орта жүзде бар аңызды «Нұраның қаратұзы»

«Миллионер», «Қарағанды» Ғ. Мұстафин, «Теміртау» З. Шашкин. Ал соғыс тақырыбына келер болсақ, біздің кітаптарымыз өз деңгейімен осыдан жиырма бес-отыз жыл бұрын жазылған «Артымызда Москва» Момыш-ұлы, «Қатігез күндер» Ахтанов, «Қазақстаннан келген жауынгер» Ғ. Мүсірепов осы кітаптардан төмен болып шықты.

Қазіргі әдебиетіміздің ең басты тапсырмасы — бұл қазіргі заман тақырыбына көлемді проблемалы кітаптар жасау. Біздің барлық күшіміз осыған шоғырлануы керек.

Мен, Одақтық баспада кітаптарымыз аз басылып жатқан жоқ десем де, бірақ бұлардың бәрі белгілі авторлардың шеңберінде ғана екенін естеріңізге салғым келеді (Ә. Әлімжанов, О. Сүлейменов, І. Есенберлин, Ә. Нұрпейісов, Ж. Молдағалиев, Д. Досжанов, С. Санбаев). Бұдан да көбірек таралуды көздеу керек! Бүкілодақтық оқырман құрмет тұтты. Рас, жыл сайын ҚЖО көлемді жоспар жасайды, бірақ әр кез орындала бермейді. Сондай-ақ басқа тілдерге аудару да осылай болуда. Біз аударып жатырмыз, бірақ біздің әдебиетіміз Мұхтар Әуезов пен Жамбылдың аудармаларындай биіктікке көтерілген жоқ.

«Жазушы» баспасы тақырыптық жоспарлау мағнасында ҚЖО-на бағынулары керек.

Жастар туралы.

Әсіресе «Простор» нашар жұмыс істеуде. Оны түсінуге болады.

АР — ҰЯТ КҮШІ МЕН ТАБИҒАТ ЗАҢЫ

Шын адам мағанасындағы кісі ұят-ардың құлы. Ондай жанның басына қандай бақ қонбасын, қандай дәрежеге жетпесін, тек ар-ұяты таза болса ғана көңілі жай. Ар-ұятының былғанғаны оған өлімнен де ауыр. Мұндай адам жер басып жүргенінен өлгенін тілейді. Өмір сүргенінен, сүрмегеніне риза. Бірақ дүниеде табиғат деген де ұлы күш бар ғой. Бұл дүниеде оған көнбеген жан-жануар жаралмаған болар. Қазақ бұрын жылап-сықтағанына қарамай, жас қызын өзінен үлкен адамға бергенде, жаратылыстың осы табиғи күшінің құдіретіне сеніп бермейтін бе еді? Күйеуін менсінбеген, тіпті өлердей жек көріп қосылған талай сұлулар да, егер ері осы табиғи — жаратылыс тілектерінің дегенінен шыға алса, соңынан үбірлі-шүбірлі боп, көндігіп кетпейтін бе еді? Тіпті, кешегі зорлықпен берген күйеуімен бақытты өмір сүретіндері де аз болмайтын. Осындай қисыннан барып туған жоқ па қазақтың:

«Ойнасаң өзің теңдес жаспен ойна,
Олдағы сүйген жардан кем болмайды.»

деген өлеңі?

МӘНГІЛІК ӨМІР МҮМКІН БЕ?

Ал, дүние бір миллиондаған жыл өткеннен кейін, біздің бүгінгі күніміз — оларға қандай боп көрінбек? Расымен, осы күнгі адам, аңдар, сонау

алыстағы ұрпақтарға қазіргі өзіміздің диназаворларға таң қалғанымыздай, оларға да ғажайып бір бейнелер болып елестеуі мүмкін бе? Осы күнгі адам, хайуандар миллиондаған жылдардан кейін басқа түрге айналуы мүмкін бе?

Дарвинның эволюциялық заңы осыны дәлелдемей ме?

Жүз миллион жыл! Адам баласының алдында сондай ұзақ өмір бар ма? Бар! Жүз миллион жыл, табиғаттың жалпы мәңгілік өмірімен салыстырғанда ұзақ уақыт емес? Тіпті қысқа мерзім! Мүмкін адам баласы мәңгі өлмес? Күн сөнсе де Адамзат өмірі сөнбес?! Сондықтан мәңгі өмірге әрбір ұрпақ, әрбір адам өз үлесін қосуы керек.

САҚ ТІЛІ ТУРАЛЫ

— Сақ дәуірін біздің тарихшылар терең тексерген емес, — деді ол. — Қай тілде сөйледі? Егер аңызға қарағанда арғы атасы Тарғытай, одан Липоксай, Арпоксай, Колаксай туады. Грек тілінде емес, өз тілінде құдайларының аты Апай, Папай, Тәбіті, Ғайтосарт, Арғым пас, Фагимасад. Өздері жағасын жайлаған Сырдарияны Жақсарт деп атаған. Сондай-ақ бізге жеткен сауран, ақинақ, тағы басқа сөздерге қарағанда көне түркі тілі осы тілден туды ма деп қаласың. Оған тағы бір дәлел: сақтармен жалғаса біздің дәуірімізден үш ғасыр бұрын Сырдария бойында көшпенді елдерден құрылған Қангуй, қытаймен шектес Хуну,

Жетісуда Үсіней тайпалары болған. Қангуй мен сақтарды» аяғы қыпшақтарға барып соғатын тәрізді. Ал Үсіней болса ертеден келе жатқан ел екені белгілі. Біздің дәуірімізден үш жүз жыл бұрын Үсіней тайпасының кәрі патшасына берілген қытайдың жас қызының қайғыдан шығарған:

«Әке-шешем мен бейбақты
Қалап қиыр алыс жақты.
Ерге берді жас шағымда
Үсінейдің патшасына.
Ол тұрады жұмыр үйде
Кигізбенен тыстаған.
Ішкені сүт,
Жегені ет ыстаған» —

деген өлеңі қытай хроникасында бар. Дұрыстап тексерсең қыпшақ қытай шежіресінде қыпсақ, қайсақ, қазақ — бөрінің түбірі осы сақтан тууы мүмкін. Ал сонда сақ деген сөздің өзі не ұғым береді? Бұл қазақтың «сақ ел» — деген сөзі ме? Жоқ олай секілді емес. Геродоттың тарихында сақ елі қасқырдан туыпты-мыс деген аңыз бар. Содан ба, елде көршілес боп әбден мазасын алғандықтан ба, сақ деп бұларды Иран жұрты атаған тәрізді. Сақ деген сөз көне иран тілінде тағы ит, қасқыр деген мағана берген. Қысқасы бұл иран сөзі-ау деймін... Бұдан тағы бір дәлелім. Кей деп ирандықтар патшаны атаған. Содан патша сақтары кейсақ, қазақ тілінің үндестік заңдарымен байланысты қайсақ, болып өзгеруі мүмкін. Ал «Қас» деген сөз ежелден батыр деген ұғымды

береді. Сақ елінің жауынгер ел екенін еске алсақ, қас сақтан қазақ шығуы таң қаларлық іс емес. Міне, археологияның да керек жері. Біздің даламызда табылып жатқан сақ мұраларынан бұл сөздердің сол уақытта айтылғанын, айтылмағанын, айтылса қандай мағнада айтылғанын терең зерттеп, әлі көп жайды түсінуге болар еді. Өттең дүние-ай, біздің қолымызға тек сақ дәуірінің алтыннан, күмістен, қоладан жасаған мұралары ғана түсіп жүр. Жазу өнері тым сирек. Және оларды сақтікі деп айту да қиын.

МЕНІҢ ДАЛАМ

Жол! Жол! Адамның үміті тәрізді, өмір-бақи бітпес, ұшы-қиыры жоқ ұзақ жол! Отарба, танауы делбеңдей, жүйткі шапқан өгіз тәрізді буы бүрқырап, ысылдай ағызып келеді. Телеграф бағаналары бірін бірі қуа құлап, кейін қалып барады. Жан-жағымыз ұшан-теңіз кең байтақ дала. Қазақ даласы. Менің далам. Әке-шешем, ата-бабам даласы!

Қазақ даласына қарап тұрсаң, домбырадан күй тындап отырғандай, көңілі сан саққа жүгіреді. Міне мынау біз қойнауына кіріп бара жатқан, қыздардың жинаған жүгіндей, қызылды-жасылды гүлге бөленген салтанатты жасыл тау алқабы, «келші, құлыным» деп құшағын жайып қарсы алғалы саған ұмтыла түскендей. Ал кешегі біз өткен ұшы-қиыры жоқ бозаң шөпті, әр жері күн ыстығынан жарылып кеткен сортаң тақырлы

құмайт дала, нағыз бір қайғыдан әжімделген қарт әжеңнің түріндей. Әлденелерді есіңе түсіріп, көңіліңді босатқандай. Бір ғажабы, сол бір құмайт даладан кеше өтіп кетсек те, көз алдымыздан бір кетпейді. Алыстаған сайын сағына түсесің. Өйткені оның түр-келбеті, бетін күн мен жел сүйген қарт әженің мүбәрәк жүзін елестетеді.

АЙНАЛАЙЫН ӘЖЕ.

Әже!

Атыңнан айналайын, әже деген қандай сүйкімді сөз! Менің де қарт әжем бар еді. Былтыр о дүниеге сапар салды. Егер әйелден хан туар болса, менің әжем хан болуға тиісті еді. Адамзаттың парасаттысы да, ақылдысы да сол кісі еді десем жалған айтпаспын. Жалпылай сауаттану науқаны кезінде хат танып алған. Әйел теңдігі алғашқы туы көтерілген заманда ауылдық кеңестің төрағасы да, Қызыл отау соты да болған. Ал балалары өсе бастаған шақта үйде отырып қалған. Бірақ мен ес білгелі осы қарт әжемнің қолынан газет, журнал түскенін көрген емеспін. Сондықтан да болуы керек, келіндері, қыздары оны «газет-апа» деп атап кеткені. Бұл сөзде кекесін, яки сықақ болмайтын. Менің әжемді бүкіл ауыл жастары оқыған адам екенін көрсетіп, осылай шын көңілімен атайтын. Кемпірі бар үйде немересі әжесіне бауыр басатыны қазақтың ескі дәстүрі, мен де әжемнің құшағында өстім.

ЕР КІНДІК БАТЫР ТУРАЛЫ АҢЫЗ

— Баяғыда Ер Кіндік деген бір бала батыр болыпты,— деген күсті қолымен басымнан сипап,— қан майданда үлкен ерлік көрсетіп ел-жұртын қорғағаны үшін Баба Түкті шашты Әзиз пайғамбар оған риза болып «шырағым, дүниедегі бір тілегінді берейін, — депті,— не тілейсің: көрік пе, ақыл ма, бақ па?» Сонда Ер Кіндік батыр: «Бұл үшеуінен бөтен басқа тілек тілесем бересіз бе?» депті. «Берем,— депті Баба Түкті шашты Әзиз пайғамбар,— тек мәңгі өлместікті сұрама». «Неге?» депті бала батыр. «Дүниеде алла тағала ғана мәңгі өмір сүруге тиісті. Өзімізге мәңгі өлместік сұрау күнә», депті пайғамбар. Сонда бала батыр: «Өзіміздей адам біткеннің бәрі өліп жатқанда, көзге шыққан сүйелдей, мәңгі тірі жүруді мен де ұнатпаймын. Жалғыз ғана тілегім бар, соны берсеңіз болады» депті. «Айт! Берем» депті Баба Әзиз пайғамбар. «Онда...— депті бала батыр,— жаңағы үш қасиеті бойына бірдей біткен, маған адал жар берсеңіз болғаны». «Жалғыз тілегінді берем» деген пайғамбар сөзден жеңіліп, көркі, ақылы, бағы бар Ер Кіндікке адал жар беріпті. Сол адал жар арқасында бала батыр өле-өлгенше дүниедегі ең бақытты адам боп өтіпті.

АЛТЫН ҚҰС ТУРАЛЫ АҢЫЗ

— Ерте заманда бір алтын құс болыпты,— құдай оған көрікті де, ерікті де беріпті.

Оны құдай жез етіп жаратыпты. Бірақ сырт бейнесі алтыннан айнымайды екен. Күндердің күнінде, депті оған алла тағала, сен шын алтын құсқа айналасың, егерде саған қоятын екі шартымның бірін орындасаң.

— Бірі: өзге жұрт сені алтын екен деп ұқса да, сен өзіңнің жезден жаралғаныңды өмірбақи ұмытпа. Шын алтынға айналуды арман ет депті.

— Екіншісі: сені жұрт алтын көрсе де, сен оларға жез екенінді жасырма. Адам баласы жаратылысынан ақ көңіл, сенің шыныңды білсе, тезірек алтын құсқа айналуыңды өзіңмен бірге тілейді. Көп тілегін біз де еске аламыз,— депті.

Жезден жаралған құс бұл екі шарттың екеуін де орындамапты. Алтын құсқа айналғанда да бар табарым осы адамзат қой, деп ойлапты ол, егер адамзатты» өзі жезді алтын санаса, алтын болуды арман етіп несіне сау басыма сақина тілеймін! Және жездігімнен зиян көрмесем, несіне өзімді жезбін деп әшкерелеймін,— деген тұжырымға келіпті ол.

— Алтын құстың екі шарттың біреуін де орындағысы келмейтініне көзі жеткен алла тағала бір күні оны жұртқа жез екенін көрсетіпті.

— Сыртқы алтын секілді алдамшы түрінен айырып жез қалпына түсіріпті. Кешегі алтын құс боп жалт-жұлт етіп жүрген сорлының енді үстін тот баса бастапты. Жұрт алтын құс деп жүргендері құр ғана мыс екенін көріп одан бірден безіпті.

Жезге айналған алтын құс үсті-басын әбден тот басып, бір күні қорадағы қоқым-соқымның арасынан бір-ақ шығыпты. Егер алтын басынды қор еткің келмесе, шыншыл бол, өз кемшілігіңді жұрттан жасырма, жақсы болуға тырыс.

«ҚАЗАҚ» ДЕГЕН СӨЗДІҢ МАҒНАСЫ

Осы күнгі қазақ жерінде ең алдымен рулары болған. Осы түркі тілдес, тұқымдас қышпақ руларынан соңынан қазақ елі құрылған. Ал қазақ деген сөздің өзі қайдан келген? Қандай мағанасы бар? Кім бізді қазақ деп атаған?

Бұл жерде тұрған біз білетін ең арғы көне халық сақ болған. Мүмкін оның алғашқы аты бөтенде шығар. Бірақ бізге осындай есіммен жеткен. Сөз жоқ, осы күні біз білетін сақ құдайының Қолақсай, арғы атасы Тарғатай аталуына: адамдарының аты Бапай, Топай, болып келіп, Қылыш-қанжарларына қатысты — ақинақ, берен деген сөздеріне қарағанда, бұл тайпалардың тілдері түркі елдерінің солардың арғы аталарының тілдері тәрізді. Мүмкін көне түркі тілінің шығуы да осылардан болар. Ал сақ елі фарсы жұртыменен көп қатынасқан, Кир, Дарилардың замандарында оларға үнемі қарсы шыққан, тек кейде ғана мәміліге келіп отырған. Сондықтан бұл көшпенді «тағы» жұртты ирандықтар сақ деген. Ал сақ сөзі фарсы тілінде — тағы ит. Сондай-ақ, өздеріне, патшаларына қызмет істеген сақ жігіттерін олар

кейсақ патша сағы деп атаған. (Кей — деген сөз фарсыша патша деген сөз). Соңынан кейсақ, түркі тілінің үндестік заңыменен қайсақ болып өзгерген. Жарайды, сақ, қайсақ иран сөздері болғанда, қазақ деген сөз қайдан шыққан? Кімдікі? Біздің ойымызша, бұл сөз де бізге көне фарсы тілінен келген. Өзінің мазасын ала берген көшпелі жауынгер тайпаларын фарсылар сақ, ал өздеріне қызмет істеген әскерді кейсақ десе, олардың түбі қыпсақ, қыпшақ, қайсақ, қассақ, қазақ деген сөздерге ауысуы мүмкін. Қысқасы қазақ деген сөз де Иран елінен ауысуы мүмкін. Қысқасы қазақ деген сөз де Иран елінен келгені анық секілді. Өйткені Фердаусидың 1020-шы жылы дүниеге келген «Шах-нәмесінде»: (Рүстем дастанында) қассақ деген сөз бар. Онда ол сөз қассақ, қас батыр мерген мағынада айтылған. Сондай сөз археологтар тапқан көне ескерткіштерде де кездесіп тұрады. Жалпы қазақ деген сөз ертеден белгілі, бірақ сирек айтылған. Мысалы, 1240, яғни Тышқан, жылы жазылған «Моңғолдың құпия шежіресінің» 64-ші тармағында:

«Басқаның жерін жауламай,
Қоздырмай, сірә, дау-дамай,
Дидар сұлу қыздарды
Қазақ күйме мінгізіп,
Жетелетіп біз нарды
Ежелден хан жаралған
Қасиетті қара орман
Құтты қосаң етеміз»

деп айтқанындай, немесе 268 тармақтағы:

«Иесінің алтын табытын
Қазақ күймесіне тиеп...»

деген тәрізді шумақтарда қазақ деген сөздер әр тұста кездеседі.

Демек Алтын Орда қарамағындағы түркі тілдес көп рулардың қазақ ұлты делініп біржолата қалыптаспағаныменен, қазақ деген ел болып құрыла бастауы осы өз Жәнібек ханның кезінде секілді.

Жәнібек хан түркі тұқымдас, тілі бір, әдет-ғұрпы бір, көшпелі шаруасы бір рулардың тұтас бір ел болуын көксеген. Жарлық-бұйрықтарында Дешті Қыпшақ жұртын бір ел, ноғайлы, қазақ елі деп қараған. Бұған сол кездегі ақын-жыраулардың дастан, жырлары куә. Бірақ ол рулардың бірлесуімен бірге олардың елдік сана-сезімінің де өсуі сөзсіз ғой. Ал мұндай алдыменен елдік, артынан барып ұлттық сана-сезімі өсетін жұрттың өз алдына халық болып, хандық құруды тілейтіні тағы бар. Бір ұруды бір ұруға, бір ұлтты бір ұлтқа қарсы қойып елді басқаруға әдеттенген бай-манап, батыр-билерге қазақтың бір халық болуы тиімсіз еді. Бірақ Алтын Орда қамын ойлаған Жәнібек олардың дегеніне көнбеді. Сондықтан да «ортақ өгізден оңаша бұзау» деген төре билер оған қарсы тұрды.

Ал қазақ руларының бірігуі, сондай-ақ Қырым жұртының бір тайпы елге айналуы, бұлғар, башқұрт, мордва елдерінің осы тұста татар ұлтына айнала бастаған бұлғарлар салып жатқан Қазан

бекінісінің маңына жиналуы — түбі Алтын Орданың бөлшектенуінің басы болатынын, әрине, Жәнібек хан дәл осы тұста ойлаған жоқ. Оған Алтын Орданың бүгінгі күшеюі арман еді.

ЗАРЛЫ ЗАМАН

Азынаған жел ме екен, әлде сарнаған ел ме екен, жер мен көкті басып кеткен қайғылы үн. Бұл замана даусы, тарих даусы.

Алтын Орда ма, Ақ Орда ма, Көк Орда ма, әлде көшпенділердің басқа әлемге әйгілі бөтен патшалығы ма, бәрі бір олардың гүржідей ауыр салмағын халық көтерген. Алтын кеселі рашиян шарабы хандарға ғана тиген. Алтын төжіні, кіреуке, торқа шапанды хандар киген. Мандайы күнге күймеген, қас аруларды солар құшқан. Бақ құсы тек солардың басына ғана қонған. Ал халық болса, етегімен су ішкен, етігімен қан кешкен. Мықтылар үшін, мықтылардың әулеті үшін бірін-бірі қырған, жау санап өз бауырларына қарсы тұрған.

Сол себептен де әлемнің жартысын алып жатқан Алтын Орданың аспанға шарықтаған айбарлы атағына қарамай, сонау өз заманын — зар заман деп атаған халқының көзі, құлағы ұлы жырау — Асанқайғы:

«Бүгінгі күн зарлы күн,
Бүгінгі күн көрлі күн,
Буыршын мұзға құлаған,
Бөйтерек суға сұлаған,

Аққу қанатынан қайырылған,
Жалғызынан ана айырылған.»

десе керек-ті.

Сол себептен де ол халқына, қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған қиялы тудырған Жерұйығын іздеп, Желмаясын еңкілдете желіп, сағым қуып кете барды.

ТАРИХ ТУРАЛЫ ОЙ

Шошайған темір төбенің басында әйгілі ойшы Асанқайғы отыр. Тақыр жүнді желмаясы етекте шөгіп жатыр. Қарт жырау қалың ойда. Не ойлады? Ел қамын жеген дана кәрияға ой жіберер күй аз ба?

Ол жақында желдей желген желмаясымен Алтын Орданың алып даласын тағы бір айналып келген.

Көргеніне таң қалған.

Бұл әйгілі Алтын Орда еді де, емес те еді.

Даласы да өзгерген.

Бұрынғы дала, бірақ халқы да, қабілеті де басқа...

Әсіресе ғұрпы, тілі, әдеті.

Алтын Орданың бұрынғы, осыдан жүз елу жыл әрі кездегі жұрты негізінде, Қыпшақ, өгіз, қарлұқ құрамдарынан болатын.

Қазірде алып далада солар.

Бірақ солар деуге болады да, болмайды да.

Монғолдың жүз елу жылдық үстемдігі бұларды бөтен ел еткен.

Дешті Қыпшаққа келген монғол шапқыншылары аз еді. Шыңғысханның әр ұлына бөліп берген төрт мың жауынгерлеріне, әр аттаныстан осы арадан жер, аймақ алып, ақұрықтарымен жерлеп қалған монғол бекзадаларын, нояндарын, жауынгерлерін қосқанда жиырма мың үйден аспайтын.

Бірақ бұлар аз болғанмен, Дешті Қыпшаққа өзінің тәртібін, үстемдігін жүргізе білген.

Ал бұрын, монғолдар келместен бұрын, ұрулық тәртіппен, ұру-ұру боп көшіп жүрген көшпелі ел, енді монғолдардың ұлыстық тәртібіне көнген. Бұрын әр ұрудың өз ақсақалы, өз батыры билесе, енді бұл ұрулар ұлысқа кіргендіктен, оларды монғол бекзадалары билеген. Және жердің, ұлыстың әуеніне қарай бір ел, бір ұру, бірнеше ұлыстарға бөлінген.

Монғол үстемдігі алып келген ұлыс тәртібі, Дешті Қыпшақ жеріне жаңа қоғамдық, феодалдық — алпауыттық қарым-қатынастар тудырған.

Монғол үстемдігі бұрынғы ұру-ұруға бөлінген елді, енді ұлыс-ұлысқа бөліп, сол ұлыстар барып бір ханға, Алтын Орда ханына бағынғандықтан, оларға мемлекеттік, елдік мағына берген.

Дешті Қыпшақ жерінде рулық емес енді ұлыстық, елдік тәртіп үстемдік алған.

Осыдан кешегі Дешті Қыпшақта қазақ елі деген жаңа ұғым пайда болды.

Бұрынғы қыпшақ елі, енді қыпшақ руына айналды.

Бірақ қазақ рулары монғол бекзадаларының ұлыс, аймақ қарамағына кіріп, қалай бөлшек-тенсе де, өзінің көне атын сақтады.

Ел болуы рулардың жоғалуынан емес, солардың ұлыс, Орда болып бірігулерінен туды.

Ал Дешті Қыпшаққа келген кешегі монғолдың шағын бекзадалары, нояндары, жауынгерлері, өздерін монғол етіп сақтай алмады. Олар тілдерін де, әдет-ғұрыптарын да жоғалтып, қыпшақ еліне сінді. Бір күбі суға бір қасық тұз салғандай тәрізденді.

Кешегі Бату орнатқан Алтын Орданың, бүгінгі Тоқтамыс басқарған Алтын Орданың ең негізгі өзгерісі осындай қоғам өзгерісіне әкелді.

Елу жылда ел жаңа деген. Алтын Орда біртіндеп қазақ жеріндегі Еділ Жайық Ордасына айналды.

Ал жаңа қоғам өзгерісі, Еділ, жайық даласына жаңа ғұрып, салт өзгерісін де әкелді.

Сақ кезінде өлгендерінің үстіне қорған салып, тау орнатқан, Қыпшақ кезінде өлгендерінің құрметіне обатас, балбалалар тұрғызған бұл араның көшпенділері, енді монғолдарша өліктерін бұрынғыдай дәстүрлемей, су бармайтын, өрт алмайтын қыр-қырқа, төбе басына қойды.

Алтын Орда шу дегеннен-ақ қиянаттан туған мемлекет болатын. Ол өмір бойы сол қиянатын үстемдік етіп жүргізіп келген. Ал сол қиянаттың орындаушысы атам заманнан әскері болған.

Шыңғысхан бұл әскерін жан аямас қатыгездікке, темір тәртіпке үйреткен. Әлемді тек осындай ешкімді аяуды білмейтін жауынгерлерменен жаулап алам деп ойлаған.

Сол себептен де ол, егер бір ондықтан, не жүздіктен, мыңдықтан, тіпті бір түмеден екінші түмеге, мыңдыққа, жүздікке, ондыққа өзі тілеп бір жауынгер ауысар болса, ондай жауынгер өлтірілген. Ал оған ауысуға рұқсат еткен басшы, мейлі ол түме басшысы болса да, кісен салынып қатты жазаға бұйырылған.

Ұлы жиһангердің мұнысы «ағаш бір жерде тұрып өседі, жауынгер бір жасақта жүріп шынығады» дегені еді.

Сондай-ақ Шыңғысхан, соғысқа қосындарын дайындағанда, еш уақытта тойындырып ас бермеген. «Тоқ жүйрік алысқа жарамас, тоқ тазы түлкі алмас. Аш жауынгер ызалы, ашулы келеді. Ашулы жауынгер жауынды аямай, қыра береді» деген.

Алтын Орда хандары да, жаңа жиһангер Ақсақ Темір де, әскерлерін сол Шыңғысханның тәртібімен ұйымдастырған.

Ешкім ескі салтты бұзбаған. Бірақ бұл сыртқы көрінісі еді. Ал шынында әскерлерге көп өзгеріс енген. Мысалы, Ақсақ Темір атты әскерлерін тек түркі тұқымдас көшпелі елдерден құраған. Ал жаяу әскерін тәжік тәрізді отырықшы жұрттан жасаған. Және сол Шыңғысханнан қалған ондық, жүздік, мыңдық, түмелік әскери ережелерді

ұстай отырып Шыңғыс жасағынан өзгеше кетіп отырған.

Бір жауынгердің бір жасақтан бір жақа ауысуы түгіл, бір жасақтың өз ұлысынан екінші ұлысқа шығып кетуін Ақсақ Темір де, Алтын Орда хандары да айып көрмеген. Сол себептен де Тоқтамыс, Едіге, Мамайлардың өздері де бір Ордадан екінші Ордаға әлсін-әлсін қашып отырған.

Ал Шыңғыстың Темір тәртібі бойынша, соғысқа жауынгерлерді ашықтырып салудың орнына, Ақсақ Темір де, Алтын Орда қолбасшылары да ұрыс алдында жауынгерлерге сыйлық үлестірген, кейде шарап та берген.

Бұл әскерді темір тәртіпке емес, дүниеге сатылуға, дүние қоңыздыққа үйреткен.

Әскердің ақкөз ерлігі, бөтен елдерді аямай шабуы көбіне жауынгердің өз басының пайдасын ойлаудан туған.

Олар дүние үшін жауламақ елін аямай шапқан, дымын қалдырмай тонаған.

Бұл тәсілді әсіресе Ақсақ Темір қолданған.

Сондықтан да оның әскері нағыз ел тонағыш, ешкімді аяуды білмес қанішер келген.

Сондықтан да оның әскері, қолбасшысы Ақсақ Темірге еріп, бір елден кейін бір елді тонауға құлшынып тұрған.

Сынықтан бөтеннің бәрі жұғады, мұндай пиғыл Алтын Орда әскерінде де қатты орын алған.

Жалпы мемлекеттік емес, жеке бастың қамынан шыққан мақсат әр қашанда бұзықтыққа, опасыздыққа апарып соққан.

Осылай Алтын Орда халқының да, әскерінің де өзгергенін Асан Қайғы өз көзіменен көріп келген.

Төбе басында жалғыз қарт, етекте жалғыз желмая, ал жан-жағы, бүкіл дүние құлазыған қу дала... Тек сағым ғана ойнаған. Хорезімнен Азақ-Тана, Каффа, Хаджы — Тарханға қарай ұлы Жібек жолымен шұбырған қалың көш те көрінбейді, күнгей мен батысқа қарай борт-борт желген көк найзалы қосындар да жоқ.

Данышпан қария Алтын Орданың әлгі өзгерулері берекесі кетіп, ыдырай бастағаны екенін түсінді...

«Сонда халқым не болады? Халқым не болады!» — дейді ол толғанып.

Бірақ сағым ойнаған ұлы дала жауап бермейді.

Асанқайғы енді орнынан тұрады. Ол еңкілдей басып желмаясына таяйды.

Тағы көкжиекте теңіз толқынындай тулаған сағым. Сол сағым арасында халқымды қалай аман сақтап қаламын деп Жерұйықты іздеп, бұлдырлай кетіп бара жатқан қарт жырау.

Көкте де, жерде де ештеңе көрінбейді. Тек сағым дүние жүзін алып кеткен.

ҚАЗАҚ РАДИОСЫНЫҢ «ТАЙҚАЗАН» АГЕНТТІГІ

«І. Есенберлиннің шығармашылық портреті»

Ауа толқынында «Алатау — әдеби альманағы». Бүгінгі әңгімеміз Қазақ ССР мемлекеттік сыйлығының лауриаты көрнекті жазушы Ілияс Есенберлиннің творчестволық портретіне арналады.

Құнды да мол әрі кесек туындыларымен қалың оқушы қауымға танымал болған, қазіргі көрнекті жазушыларымыздың бірі Ілияс Есенберлин. Ол алғашқы өлең поэмаларынан бастап, қазіргі романдарын жазғанға дейінгі аралықта ұзақ та, жауапты әдеби жолдан өтті. І. Есенберлин әдебиет табалдырығын аттаған алғашқы уақыттары оқырман қауымға ақын ретінде танылып келді. Оның қаламынан 1949 жылы «Адамгершілік жыры» атты өлеңдер жинағы, 1957 жылы «Большевик туралы жыр» атты поэмасы, 1959 жылы «Біржан сал трагедиясы» деп аталатын поэмалар туды. І. Есенберлин қалам тербемеген әдебиет жанры жоқ десе де болады. Ол қазақ совет композиторларының әндеріне де 40-тан астам текст жазды. Оның композитор Е. Брусиловский әніне жазған «Қыз арманы», Б. Байқадамовтың әніне жазған «Домбыра», М.Төлебаевтың әніне жазған «Жастар вальсі» текстері қазақ әндер жинағына еніп, көпшілік қауымға кеңінен таралған. Сондай-ақ «Шквал», «Асау ертіс жағасында», «Ән қанатында», «Тревожное утро» кино фильмдерінде айтылған әндердің текстерін жазды.

І. Есенберлин драматургия саласында да қалам тарқан жазушы. Оның «Таудағы күрес» атты пьесасы 1956-57 жылдары Республикалық балалар мен жас өспірімдер театрында қойылды. «Адамгершілік жыры» либреттасы жазылғаннан соң, он тоғыз жыл кейін, бұл жанрға қайта оралып, Жетісуда кеңес үкіметін орнату жолында комиссар атты либретта жазды. Либреттаның негізгі тақырыбы Тоқаш Бокиннің ерен еңбектері, туған елінің бостандығы мен бақытын орнықтыру жолында бар өмірін, күш жігерін сарп еткен ардагер азамат жайындағы бұл шығарма, І. Есенберлиннің либретта жазуға әбден машықтанып, қаламының шырдала, шеберлене түскендігін танытты. І. Есенберлин аударма саласында да белсенді қызмет атқарып келді. Оның аудармасы арқылы К.Ушинскийдің ертегілері мен әңгімелері, Жуковскийдің «Красная река» романы қазақ оқушыларына жетті. Кейде сценарий жазумен де шұғылданып, Ерзиқаянмен бірлесіп «Сплав» атты көркем суретті фильм шығарды. Көп жылдар бойына поэзия саласында еңбектеніп келген І. Есенберлин алпысыншы жылдардан бастап проза жанрына ойысты. Ол әуелі «Өзен жағасында», «Толқиды Есіл», «Адам туралы ән» деп аталатын повестерін жазды. Сөйтіп өзін романға алып келетін жолдағы тағы бір баспалдаққа көтерілді.

Өстіп әдебиеттің әр жанрында күшін сынап, тәжірибе жинап көрген жазушы, келе-келе түбегейлі бір арнаға түсті. Ендігі жерде бар күш-қуатын роман жазуға жұмсады. Өзінің шығармашылық әдеби жолы туралы әңгімелескенімізде жазушы І. Есенберлин былай деді:

— Мен әдебиет бетін ерте аштым. Отан соғысынан қайтып келгеннен кейін жазған «Айша», «Сұлтан», «Адамгершілік жырлары» атты поэмаларым бірден кітап болып жарық көрді. Содан кейін «Большевик туралы поэма», «Біржан сал трагедиясы» атты көлемді поэмалар жаздым. Осы төрт-бес поэмадан кейін, мен прозаға немесе қара сөзге көштім. Алғашқы жазылған повестерім «Адамгершілік туралы әңгіме», «Адам жайында ән», «Өзен жағасында», «Толқиды Есіл» шығармаларым. Бәрі де жазушы баспасында бірінен соң бірі кітап болып шықты. Содан кейін көлемді «Айқас», «Қатерлі өткел», «Ғашықтар» романдарын жаздым. Бұлардың бәрі бүгінгі өзіміздің замандастарымыз туралы жазылған шығармалар болатын. Осы шығармалардан кейін тарихи тақырыптарға көштім. Өйткені көп жылдан бері көкірегімде жүрген арманым болатын. Қазақтың өткен тарихынан бір үлкен кітап жазсам ба дейтінмін. Жалпы алғанда «Ақ орда» атты трилогияға кірістім. Оның алғашқы кітабы «Қаһар», содан кейін «Алмас қылыш», «Жанталас». Осы кітаптар бірінен соң бірі шыққанменен, егерде менің ойлаған трилогиямның жөніне қарағанда алдымен «Алмас қылыш», содан «Жанталас», содан «Қаһар» болуға тиісті еді. Бұл кітаптарды мен бітірдім. Бұлар қазір Мәскеуден орысша да басылып шығып отыр. Бұл трилогиямның өзі маған оңайға түскен жоқ. Жиырмаға таяу жыл өмірімді алды. Бұған себеп болған: біріншіден бізде өнеге болатындай алдыма ұстай қоятындай тарихи тақырыпта жазылған кітаптардың жоқтығы, екіншіден осы бір қиын кездер туралы да біздің тарихи сүйегімізде сара жол болып, осыны ұстасам дұрыс дейтұғын ғылыми зерттеулер де аз болатын. Қысқасын айтқан уақытта, тын жерді көтергендей бұл тың тақырыптарды өз бетіммен, өз ойыммен, маркстік, бүгінгі партияның саясатымен санаса отырып, дұрыстап шығаруға тырыстым. Бұл тарих тақырыптарының ортасында бүгінгі күн ісі туралы «Алтын құс», «Көлеңкемен қорғай жүр» атты романдар жаздым. Ал бүгінгі күні енді қайтадан сол жаңа тақырыпқа үлкен бір шығарма бермекшімін. Қазір «Мұхиттан өткен қайық» атты роман жазып жүрмін.

Қазақ романы жыл өткен сайын даму мен бұтақтанудың, мәуелеудің кең де келелі жолында. Жыл сайын өмірдің жаңа қатпарларымен тарихтың тасасында қалып келе жатқан кейбір жағдайлар, бүгінгі тұрмысымыздың жарқын көрністерін суреттеген көптеген шығармалар қосылып жатады. Бұл баршаға белгілі шындық. Алайда,

І. Есенберлин осындай талантты есімдердің қатарына тек қана романдары арқылы қосылған жазушы. Ол бүгінгі күн тақырыбына да, тарихи тақырыпқа да қалам тартып келеді. Ал тарихи тақырыпқа жазылған романдары, оның творчествасының үлкен бір белесі. Илияс романдары өз тақырыбы жағынан тарихи және бүгінгі күн тақырыбы болып екі үлкен арнаға бөлінеді. Оның қаламынан туған тұңғыш роман «Айқас». Онда Республикамыздағы кен іздеушілердің өмірі суреттелген. Олардың арасындағы тартыс, достық пен махаббат, Саят даласының тіршілік-тынысы шығарманың негізгі арқауы. Роман жарық көрісімен, оқушылар арасында әр түрлі пікір таласын тудырғаны мәлім. Осының өзі-ақ «Айқастың» жұртшылыққа ой саларлықтай туынды екенін аңғартты. Бұл романда жазушы басқалар әлі бара қоймаған тың тақырыпқа қалам тартып, өзіндік қол таңбасын танытты. Мұның өзіндік ерекшелігі сол, ол халқымыз үшін жаңа кәсіп, жаңа мамандық иелерінің образы жасалды. Екіншіден олар осындай жаңа істің үстінде айқасқа түсіп, күрделі айтыс тудыра алатын кесек тұлғалы туындылардың бейнесін тудырды. Романдағы басты тұлға Нүрке Әжімов. Романның алғашқы тарауларын оқығанда біз оны талантты ғалым, белгілі кен зерттеушісі ретінде білеміз. Әр қадамына қарап, сүйсініп отырамыз. Атқарған істерінің бәрі ұнамды. Халық байлығын арттыру жолында бар күш-жігерін жұмсап жүрген жан. Бақсақ өмірде бәрін тындырып, бәрін жасап жүретін талантты бейнетқор жандар бар екен де, сол біткен жұмыстың жемісіне ие ететін, әзерге мәзер масылдар және бар екен. Нүркенің иемденіп, «Жарқын өңірін зерттеу негіздері» деген еңбегінде бір кезде соғысқа кетіп, содан оралған талантты ғалым ұстазы Дәуреннің еңбегі екен. Бұл роман туралы Қазақ ССР-нің ғылым академиясының мүше корреспонденті Маманов өзінің 1967 жылғы бесінші мартта «Социалистік Қазақстан» газетінде жарияланған «Кітап оқушысына ой салса» деген мақаласында романның басты қасиеттеріне тоқтала келіп, «қайсысын айтқанда І. Есенберлиннің бұл еңбегі ғылым дүниесіндегі тарыстың негізін аңғартарлықтай көркем туындының алдыңғы қатарынан орын алатын нәрсе» — деп қортындылаған болатын ойын. Бұл әрине, жұртшылық тарапынан айқындалған пікір. Өйткені осы романға 1968 жылы Қазақ ССР-нің Абай атындағы сыйлығының берілуі соның дәлелі болса керек. Келесі роман «Қатерлі өткел» деп аталады. Бұл да сондай күрделі тақырыпқа жазылған шығарма. Қазақ жазушылары Казан төңкерілісінің жеңісінен шабыт алып, буырқанған өмір оқиғаларына белсене араласты. Үнемі халықпен бірге болып, біте қайнасып солардың арман, мақсат, қатерлі күй кешу, қиын күрес жолдарын көркем шежіре етіп бейнелеп келді. Жарқын заман үшін

күрескен аяулы ардагерлеріміздің тар жол, қиямет кешулері де жаңа дәуірдегі жұмысшы мен шаруаның еңбегі де, ел қорғаған жауынгер ұлдарымыздың қаһарман ерлік істері де, әдебиетте аз жазылған жоқ. Алайда қалтарыста қалып келе жатқан немесе жазушыларымыздың қаламына аз ілігіп жүрген тақырыптар да баршылық еді. Жазушы І. Есенберлиннің сол бұрынғы қаламға көп іліккен, көбірек бейнеленген өмір оқиғаларына ойысып кетпей, тың да, қиын тақырыпты тандап ала отырып, ауыр да, аумақты тақырыпты ойдағыдай меңгеріп шығу үшін, батыл түрде қалам сермегендігін көрсететін шығарманың бірі «Қатерлі өткел» романы. Ол «Адасқан ақын», «Жол үстіндегі сергелден», «Өмір жемісі» деген үш бөлімнен тұрады. Жазушы бұл романда сонау аласапыран жылдарда адасқан кейбір қазақ зиялыларының ауыр жолы, қатерлі өткелмен өту кезеңін өрнектеген. Дәлірек айтқанда суреткер, ақын тағдырының бұралаң қатерлі жолын, оның ұлтшылдықтан көпшілдік идеяға өту процесін қайшылық диалектикасын көрсетеді. Бұл шығарманың ұтымды да, қызғылықты қасиеті ең алдымен осынсында деп білеміз. Романда кеңес үкіметінің алғашқы жылдарынан бастап, Отан соғысына дейінгі үлкен кезең қамтылады. Сол дәуір ішінде еңбекші халыққа бостандық пен бақыт әперген ұлы күш жаңа құрылыстың қазақ даласында қалай қалыптасқанын, бұл ғажайып өзгерісті ұлттық, ақын жазушылардың қалай қабылдағанын бейнелеуді мақсат еткен. Осы идеяны негізгі арна ете отырып автор қазақ зиялыларының басынан өткен бұрылысы мен бұлтарысы көп қиын кезең оқиғаларын, романның сюжеттік арқауы етіп алған. Біз «Қатерлі өткелден» тағдырлары тар жол, тайғақ кешулері дүниетанымы, көз қарастары бір-біріне мүлде ұқсамайтын, әртүрлі қоғамдық ортада туып өскен қазақ зиялыларының тұлғаларын көреміз. Олардың іс әрекеттерінің дұрыс-бұрыстығы автор тарапынан нұсқап көрсетіліп жатпайды. Ол оқиғалардың табиғи дамуы, шыншыл объективтік ситуациялар үстінде ашылады. Кейіпкерлер тағдыры тарихи жағдайға сәйкестіріліп беріледі. Ол кезде жеке адамдардың білімі, ақыл-адамгершілік қасиеттері өмір шындығымен үйлесетін, не үйлеспейтіндігімен ғана өлшенетін. Егер кімде-кім заман ағысына қарсы келсе Аплатондай ақыл-есі болса да жеңіледі. Міне заман шындығы осы еді. Бұл тұрғыдан қарағанда роман өз заманының тынысын алған. Автордың осы тақырыпты сездіре отырып әдебиетіміздегі қосқан үлесі, жаңалығы туралы бізде бұл кезге дейін буржуазияшыл, ұлтшыл идиологтар жайында жазыла қалса, көбінше бір ғана қара бояумен боялып өтетін. Олардың психологиясы шын терең аңсарлы қамтылмай, үстірт үкім шығарумен тынатын. Құлаққа сіңісті, оқып көз үйренген осы салтқа І. Есенберлин түзету жасаған. Атап айтқанда

ол ұлтшыл деген сөздің тасасында халқын сүйген нағыз патриот азаматтар қалып қоятынын көрсете алған деп сыншы Р. Бердібаев өте дұрыс пікір айтты. Сыншының ұлтшыл деген сөздің тасасында қалып келе жатқан нағыз азамат деп отырғаны қазақ ақыны Күнтуаров еді. Енді І. Есенберлин әдеби творчестволық бейнесі жайлы **Рақманқұл Бердібаевтың** лебізін өз аузынан тыңдайық:

— Әдебиетіміздің қазіргі кездегі дамуына елеулі үлес қосып келе жатқан жазушыларымыздың бірі І. Есенберлин. Оның творчествосы он-он бес жылда айрықша оқушылардың назарына ілінді. Көптеген шығармалары жүршылықтан жақсы баға алды. Атап айтқанда І. Есенберлин роман жанрының жетіле түсуіне, дамуына жақсы еңбек сіңіріп келе жатыр. Соңғы оншақты жылдың ішінде жазушының қаламынан алты-жеті романның тууының өзі, оның творчестволық белсенділігін байқатса керек. Творчестволық белсенділік деген ол жазушының өмірді терең зерттеуіне, дүние танымының анықтығына, дарынның молдығына байланысты мәселе. Атап айтқанда екі тақырып бойынша, екі сала бойынша Ілекең романдар жазып келе жатыр. Қазіргі заман тақырыбын өндіріп жазып жүрген жазушымыздың бірі сол. Айталық «Айқас», «Қатерлі өткел», «Ғашықтар», «Алтын күс», «Көлеңкемен қорғай жүр» сияқты романдарының әрқайсысы үлкен проблема көтереді. Мұнда қызықты оқиғалар жанды, жарқын мінездер көрініп отырады. Мұның әрқайсысы туралы да көп уақыт сөйлеуге болады. Өйткені мұның бұл романының қай-қайсысының да келтірген жаңалығы аз емес. Сонымен қатар мына тарихи тақырыпты меңгеру жөнінде І. Есенберлиннің еңбегі аса елеулі. Осы уақытқа дейінгі біздің қазақ романдары көп дегенде ХІХ ғасырдың ғана оқиғасын қамтып келді. Я, болмаса содан бергі уақытты. Ал одан ілгері уақытты, көне дәуір оқиғаларын қамтыған шығармалар бізде санаулы десек те болады. Сол жөнінде бұл өзі жаңалық ашып, көп қызғылықты шығармалар берген жазушымыз. Осы І. Есенберлиннің «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» деп аталған трилогиясы бұл айтқанымызға жарқын мысал. Бұл үш романында қазақ халқы өмірінің ХV-ХІХ ғасыр аралығындағы оқиғалары, дамудың тенденциялары, халықтың басына түскен ауырпалықтар, қиындықтар, көштер, ықыластар, өштіктер тарихы айтылады. Мұнда небір халық арасынан шыққан батырлардың, жыраулардың, үлкен мемлекет қайраткерлерінің қызғылықты образдары бар. Бұл шығарманың қай-қайсысында жазушы философиялық биік дүние таным тұрғысынан қарай отырып, біздің заманымызға керекті оқиғаларын, осы заманмен үндес келетін қазіргі оқушыларымызға тәрбие бере алатын, халықтың санасын арттыратын оқиғалар мен ситуацияларды іріттеп алды. Көптеген қиын оқиғалардың соғыстарға

кейін, анталаған жаулардың шабуылынан кейін халқының ақырында ел болып сақталғанын көрсетеді.

Қазақстанда Кеңес үкіметі орнағаннан кейін де ұлтшылық сарындар болып келгені мәлім. Аталған «Қатерлі өткел» романындағы Тәкежан ауылының жігіттері бірлесіп, Отан жұмысында жеңіске жетеді. Бұл ауылдың жігіттерімен Бүркіт те майданда жеңіс үстінде кездеседі. Сөйтіп Бүркіт ең бірінші рет түбегейлі өз үйірін табады. Сонымен романның бас кейіпкері Бүркіттің тағдыры мағналы гибратты тағдыр, оның бейнесі әдебиетімізде жаңа дейміз. Романдағы Бүркітпен сабақтас кейіпкер Қасен. Бұл да ақын, бірақ мұның өмір жолы Бүркіттен өзгеше. Заманымен әні қосылған еңбекші қауымы мүддесін о бастан ашық, батыл қостап шыққан, жаңа әдебиеттің жалынды қайраткері. Жазушының өз тілімен айтсақ Қасен қазақ жеріне келген жаңа өмірді құшағын жая қарсы алған ақын. Бұның жырын да жаңа ырғақ, жаңа тақырып мол. Өлеңі заман лебіндей жалынды біркелкі күшті, өжет, өткір келеді. Сонымен қатар Қасен үлкен адамгершілік иесі де. Ол Бүркіт сынды досының болашағы үшін қатты ойланып, көп әрекет жасайды. Бүркіттің басына қауіпті күндер туғанда, жәрдем қолын созады. Оның болашағына сенеді, тәрбиелейді. Бүркіттің талантын аялап, оны тағдырдың тәлкегіне айналдырушы Қаражан мен Әкбар сияқтылардан қорғайды. Осындай адалдығы мен күрескерлігімен, өнегелі ісімен Бүркітке ықпал етеді. Оны өз жағына тартады. Халқына деген сүйіспеншілік, Отан мүддесі үшін қажыр-қайрат жұмсауға, күреске шығуға даярлық, осы екі ақынды іштей жақындаттырады. Осы достық Бүркітті қатерлі өткелден аман өтуге болысады. Романда жазушы Қасен обрызына Бүркіт сияқты егжей-тегжейлі тоқталып жатпайды. Алайда бұл тұлғаның жалпы салмағы кем түспейді. Сонымен Қасен өз заманының ең жақсы қасиеттерін бойына жинақтаған, оқушы қауымға замана жүрегінің дүрсілін тындатарлық жанды да, бүтін тұлға Қаншайым мен Қасеннің қарым-қатынасы да нанымды берілген. Қаншайым табан астында елінен, жерінен айырылу қауіпі басына төнгенде шұғыл шешімге келіп, Қасенді паналап соның жағына шығады. Бір кездегі Қасеннің өзіне деген жылы көзқарасын аңғарып қалып, оны бес жыл бойы жадында сақтап жүруінің өзі де, Қаншайымның өмірге жеңіл қарамайтындығын аңғартқандай. Басқа уақытта емес әкесі Қытайға қашқан Қасенге келуі де, Қаншайымның бетіне кір келтірмесе керек. Әкесі Қарымсақтың қанжығасында кете бармай елі-жері үшін әкеден айырылысуы да осы кейіпкердің адамгершілік қасиетін аша түсіп тұр деп білеміз. Айта кететін бір жай, жазушы Қаншайым образын жасауда өмір материалының сирек кездесіп, өкіс сипаттағы тұлғаның жерін алып отыратуына да, жазушының

иландыра аламын деген сеніммен барған. Және сол мәреге жеткен де. Мұның дәлелі Қаншайым Қасенді өзі іздеп келіп қосылуын, ақылға сиымды етіп бере білуінде. Бұлай деуге бірқанша дәлеліміз бар. Жазушы екеуін қосудан бұрын бір көрністі әдейі суреттеп алады. Ол Қарымсақтың тоқалы Маржанның есігіндегі малайы Матаммен кетіп қалу. Осы арқылы әрбір адамға өзінше желік беріп отырған заман ағымы аңғарылады. Осындай адамдарға идеялық толғаныс тудырып іштей тәрбиелеп, жетілдіріп жатқан, минуты жылға тең оқиғаларға толы заманда адамда тез шешімділіктің де, тәуекелдіктің де болуы мүмкін. Міне бұл Қаншайымның Қасенге өз еркімен келуінің бірінші мүмкіндігі. Екіншіден Қасен халықтың қадірменді ақыны. Осындай жұрт мақтаған жігітті Қаншайымның жақтауы да заңды. Үшіншіден Қасен санақ жүргізгелі Қарымсақ ауылына барғанда бірін-бірі іштей бағалап, танысып қойған. Төртіншіден Қаншайым ер мінезді сұлу қыз. Мұның бәрі Қасен мен Қаншайымның күтпеген жерден көңіл қосуының логикасы. Жазушының бұл тұстағы табысы да осында. Шығармаға арқау болып, оның идеялық құндылығын, желісін нығайта түсетін бір тақырып халықтар достығы. Бұдан соң жазушының «Ғашықтар» романы жазылды. Әрине махаббат мәселесі көркем өнер мен әдебиеттің ежелгі тақырыптарының бірі. Ол әсіресе әдебиеттен кең түрде орын алып, ең жақсы туындыларға өлмес, өшпес жан бітіріп, ғасырлар асқарынан асырып келгені дүние жүзі әдебиеті тарихынан мәлім. Махаббат қазақ әдебиетінен де өзінің табиғи, тарихи орнын алып келеді. Жазушы І.Есенберлиннің «Ғашықтар» романы да міне сол ескі заманнан жырланып келе жатқан дәстүрлі тақырыпқа арналған. Алайда «Ғашықтардың» ерекшелігі тақырыбында ғана емес, оны қалай шешуінде бұл ежелгі тақырыптың өзіне осы замандық қасиеттердің сіңірілуінде. Романда бүгінгі жастардың жалынды, адал қасиеттері, моральдық адамгершіліктері баяндалады. Бүгінде де шын сүюдің нағыз махаббаттың болатынын дәлелдейді. Шығармадағы осы идеяны шындыққа шығаратын осы лейтмотив ретінде Қаракөз бен Асығат өмірі жайындағы әңгіме алынған. Сөйтіп махаббат мәселесі туындының негізгі арқауы болған және ол қазақ әдебиетінде бұрын жазылып жүрген сарындардан өзгеше шешім тапқан. Бұдан жарық көрген кейбір туындыларда махаббат екі немесе үш адамның әлеуметтік өмірдегі тартылысынан, не өндірістегі қайшылықтарды мінез-құлыққа, сезімге шендестіруден туындайды. Ал «Ғашықтарда» махаббат мәселесі психологиялық тұрғыдан тікелей шешіледі. Романның кейіпкерлері кілең интеллектуалды адамдар. Бәрі де өнер қуады, сұлулықты сүйеді. Олардың барлығы да өмірге өз мамандығы тұрғысынан қарайды. Романның басты кейіпкері Жантас суретші. Ол айналасындағы өмір

құбылыстарына суретшілік көзбен үңіледі. Автордың алға қойған мақсатын ойдағыдай орындауда Жантас образы осы қырымен көп септігін тигізген. Жазушы сөйлем құру, ой түйіндей прозалық мәнері алдыңғы романдарынан мүлдем өзгеше. Мұнда авторлық ремарк жоқ, оның айтар ойы мен пікірі бас кейіпкер Жантаспен бірлесіп кеткен. Романдағы оқиғаладың тоғысар торабы Жантас дедік. Оның образы шығарманың басынан аяғына дейінгі аралықта күрделелініп даралана түседі. Хируг Шерубай, құрлысшы Аяужан, мәнекенші қыздар Ұлбосын мен Үміт, суретші Базаркүл мен мансапқор Әбілқас, сатушы әйел Зүлфия тағы да басқа кейіпкерлердің әр қайсысының өзіне тән көзқарасы, дүние танымы, пәлсапасы бәрі-бәрі Жантаспен байланысты өрбиді. Жантас Ленинградтың Репин атындағы сурет институтында оқып, мүсінші мамандығын алып, Мыстауға жұмысқа келген жас, жалқы жігіт. Нәзік сезімді, өнерлі, дарынды мүсінші дүние жүзіндегі атақты мүсіншілердің салған мүсіндерінен үлгі алып, оның жан тебіренер сұлу да, күдіретті жақтарын өз творчествасында бейнелеуді армандайды. Осы жолда талмай, тынбай еңбек етеді. Білімді жас француз мүсіншісі Августраденнің «Мәңгі көктем», «Ақын мен музасы», Аристет Морельдің «Түрегеліп тұрған әйел», Релебайдың «Данайы», Пиккасоның «Адамның күлдіргі сыйлықтары» аталатын графикалық суреттеріндегі әдемілікті, сұлулықты осыларша сезініп бағалауға талпынады. Сол өнер жұлдыздарынан қажымай үйренеді. Өзі де сондай керемет өнер туындысын жасауды армандайды. Туған халқының атамұрасын, сұлу мүсінін, таза махаббат сезімін қара тасқа қашап қалдырғысы келеді. Асанқайғы, Қорқыттың мүсіндерін аңыз, әңгімелер арқылы ғана білген кейінгі ұрпаққа жасап қалдырмақ болуы, оның осындай арманынан туған ізгі ниет. Ол маңайындағы қыздарға да сұлулық іздеген суретшілік көзбен қарайды. Ұлбосын секілді сұлу қыздардың мүсінінен қанаттанған Жантас, Иса Байзақовтың «Құралай сұлу дастаны» бойынша, «Жолбарыс талаған сұлу» композициясын жасауға кіріседі. Көлде жүзіп жүрген аққу секілді дәрменсіз жас Құралай, аямас тағдыр тәрізді жолбарыс, әділеттілік пен озбырлық, өмір мен ажал арпалысы, композицияның суретін құрайды. Сөйтіп Жантас үлкен пәлсапалық ой, алып тартыс мағынасын бере алатын туындының авторы болып шығады. Мұның өзі бір жағынан автордың көп оқып, көп білетін ізденгіштігін көрсетсе, екінші жағынан шығарманың өмір танытқыштық қуатын арттырып тұр. Және бұл тәрізділер романға табиғи сіңісіп, өз орнын алып жымдасып кеткен. Оқиғадан оқшау тұрған ештеңе байқалмайды. Романда Жантастың өнері, ой-сезімі, махаббат сезіміне бағындырылып берілген. Оны Аяужанға деген аяулы махаббатынан, Ұлбосынға арналған отты

сезімінен және Үмітпен арадағы сырбаз байланысынан көруге болады. Махаббаттың құны қуанышында емес, қайғысында. Қуанышына кімде болса мәз бола алады, ал қайғысын көтере алса, сонда ғана махаббатты шын бағалай білгені. Міне бұл Жантастың махаббат жайлы түсінігі. Сол себепті Жантасқа Аяужансыз өмір тұл, қайткен күнде де Аяужан алдында ауыр сыннан, ғашықтық сыннан өту керек. Өтті де, өйткені ол Ұлбосынды жай ғана жақсы көргенімен, Аяужанға деген махаббаты нағыз махаббат болатын. Керсінше Шерубай Ұлбосынға ғашық, Жантас Ұлбосынның мүсінін сыйлаған кезде оның ерекше қуануы осыдан. Ал бұл мүсін Жантас үшін өнер туындысы ғана. Сондықтан ол өзін Шерубай алдында кінәлі санамайтын. Қорыта айтқанда жазушы Жантас образы арқылы бүгінгі өскен ұрпақ бейнесін өзгеше жаңа қырынан танытады. Ұлбосынды да қазақ әдебиетіндегі әйелдер образының жаңа бір көрнісі дер едік. Ол өзіне дейінгі қазақ прозасында жасалған қыздар бейнесінің ешқайсысына ұқсамайды. Автордың бұл образы жайлы Ремаркс, Ұлбосын болса шілденің ыстық желіндей, жалынымен өзін де, сені де күйдіруге құмар жан деп түйеді. Ұлбосын өмірді сүйеді. Жантас пен екеуінің арасындағы қарым-қатынас қысқа болғанымен де, оны бір күндік деп қарамайды. Өмірде көрген ең оңды қызығым деп біледі. Сол үшін жанып кетуге бар. Оның Жантасқа жазған хаты романының әсерлі беттері, оның өлімі де адамға жаман әсер қалдырмайды. Қайта қайсарлықты, рухани берктікті байқатады. Шерубай бойындағы білімі мен дарынын халық пайдасына жарата алған, бірақ үй-іші тірлігінен жолы болмай жүрген, жеке басының күйініші мол трагедиялы образ. Оның романда көрінетін бүкіл өмірі бізді Ұлбосын қабірінің басында, белі бүкірейіп жалғыз отырған Шерубайға бастап келетін жол тәрзіді. Профессордың өлімі қаншалықты ауыр, аянышты болғанымен жалпы адам баласына жақсылық жасау ниетінен жаңылдыра алмайды. Ұлбосын жайында Жантасты көрместей болып кетсе де, оның әйелін ажалдан арашалап қатарға қосады. Автор ортамызда жүрген осындай ізгі ниетті жандарды, Шерубай образы арқылы бекіте, орнықтыра түсуді ойлаған. Романда Аяужан, Алтынай, Асылхан, Көріпжан сияқты еңбекші жастардың адалдығы, достығы әлеуметтік ісіне берілгендігі, жаңа моральдық қасиеттері нанымды да, жарқын суреттелген. Романда Жантас тұлғасын толықтыра түсу үшін жасалған мәнекеңші қыз Үміт пен сатушы Зүльфияның бейнелері де өмірден алынғандығымен есте қалады. Ал өзінен жоғарылардың алдында басы жерге тигенше иілетін, дәрежесі төмендердің алдында мардымсыз, панданып көрінетін Әбілқас, сатиралық планда алынған образ. Өзінің бастығы Айсулу Бейсеновтың жазған оқымыстың даң таныстырығын, 1978 ж.

тост көтеріп зыр жүгіреді де, орнынан түскен кезде сырт айналады. Өзінің туған қайнағасы Жантасқа жолдас деп сөйлеседі. Інісін беделді қызметкердің қызына үйлендіру арқылы, өзіне пайда түсіргісі келеді. Егер тілін алса әйелі Базаркүлге де халық суретшісі атағын алып беруге дайын. Әбілқас Жантасқа қарама-қарсы алынған образ. Екеуінің махаббат жайындағы түсінігі кере-қарлық романдағы көтерілген идеяның ашылуына тікелей септігін тигізеді.

Жазушының әбден сарқайрақталған кезінде жазылған романдарының бірі «Алтын құс». Мұнда бір кеншінің жиырма-отыз жыл ішінде бастан өткерген қилы-қилы өмір хикаясын баяндайды. Кеншіміз Социалистік Еңбек Ері Сабыр. Ол жұмысшы, ол біздің замандасымыз. Роман оқиғасы кенеттен ауруханаға түскен Сабырдың өткенін еске алу, соны қортындылау, соларын өзгелерге айтып беру тәсілімен берілген. Сабыр өмірден көргені, көкейге түйгені көп ойлы адам. Жазушы сонау бір қырқыншы жылдардан осыған дейінгі уақыттың қатпар-қатпар сырына сол ойлы адамның көзімен қарайды. Сөйтіп оның философиясын жасайды. Сабырдың Ақбаян жөнінде келген қортындысы міне осының дәлелі.

Сабыр өмірдің әліппесін жұмысшылықтан ашқан жан. Дүниеде жұмысшылықтан артық асыл қасиет бар деп ойланбайды. Сондықтан да ол атақ пен даңқ үшін, ақша үшін, қара бастың қамы үшін ойланып көрген пенде емес. Ұлы Отан соғысынан кейін, тағы өзінің сүйікті мамандығы бйынша кенші болып жұмыс істеді. Ақыры өз бақытын осыдан табады. Жұмысшының өнегелі өмірін жасайды. Ақбаян сұлулықтың символы. Ту баста періштедей пәк жан, дәл қазір азғындыққа салынған адам. Ал оның айналасындағылар алғашқы сүйген жігіті Сабыр, туған ағасы Садық, бұлардың жолдастары Қайсар, Мысқазған руднигінің парторгі Темірбек бәрі де өз халқының патриоттары, үлкен жүректі азаматтар. Ендеше Ақбаянның трагедиясы неде? Бұған Ақбаянның өз қаракеті жауап болар. Жазушының көптеген шығармаларына редактор ретінде, етене жақын адамның бірі жазушы **Қабдеш Жұмаділов**. Біз енді Ілекең жайындағы Жұмаділовтың лебізін тыңдайық.

— І. Есенберлин қазақ прозасында соңғы жылдарында ең өнімді еңбек етіп келе жатқандардың бірі. Есенберлин соңғы он жыл шама-сында оқушы қауымға сегіз роман ұсынды. Бұл былай қарағанда көп те секілді. Әсілі өнерде көркем шығарманың бағасы санмен өлшенбейді, сапамен өлшенеді. Ал талантты жазушы көп жазатын болса, сапалы жазатын болса қашанда нұр үстіне нұр. Мен жазушы ретінде І. Есенберлиннің көптеген шығармаларының жазылу, жарық көру

жағдайымен таныспын. Есенберлин тарихи тақырыпқа «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» романдарын жазу арқылы біздің қазақ тарихына сонау XV ғасырдан бүгінге дейін үлкен алтын желі жасап шыққаны жұртқа аян. Оны мен айтып жатпасамда түсінікті. Біреулерге І. Есенберлин жалпы тарихи романдар жазу арқылы табысқа жеткен жазушы ретінде көрінеді. Ал ол үш романды былай бөлек алып қойғанның өзінде Есенберлиннің біздің дәуірге арнап жазған шығармаларының өзі де жеткілікті. Басқаны айтпаған күннің өзінде оған, «мемлекеттік сыйлық» кеңес өміріне арналып жазылған «Айқас» романы үшін берілген. Ілекеңнің кітаптары көптеген шет тілдерге аударылып жатыр. КСРО халықтарының ондаған тіліне аударылды. Бұл жайдан-жай емес, жазушының үлкен көркемдік, идеялық жетістігіне байланысты.

— Ойымызды жинақтай келіп айтарымыз әдебиетке біраз ұқсатып шығару үшін қолыңда үлкен оқиға болуы шарт деп Генри Джеймс айтқандай қайсы романын жазғанда болмасын, жазушының қолында үлкен оқиға, күрделі өмір материалы болғаны оқушыларға айдан анық.

Сіздердің тыңдағандарыңыз Қазақ ССР мемлекеттік сыйлығының лауреаты, көрнекті жазушы І. Есенберлиннің творчествасына арналған хабар.

Жазушы Ілияс Есенберлинмен кездесу (хабарды жүргізуші Сұлтан Оразалинов)

Жазушы І. Есенберлин міне қаншама жылдардан бері ақ қағазбен бетпе-бет келіп ой кешіп, тарихтың терең қойнауларына үңіліп, өз халқының тірлік соқпақтарын қиял көзімен шарлау әрекетінен бірде-бір толас тапқан емес. Күндегі тірлігі осы. Ал көңіл қошы келіп, сылдырап өңкей келісім тас бұлақтың суындай тасқындаған шақта күнді күнге, таңды таңға қосып, осынау оңаша бөлмеде тынымсыз еңбек ететін сәттері де жиі кездеседі. Сондай шабытты шақтарда сөзден сурет салып сан түрлі адам тағдырларын, халық тарихын, махаббат пен ладауаттың сәттерін баяндайтын көркем хикаялар дүниеге келеді. Жазушы осыменде тынып қалмайды. Тағы да өз еркімен шетсіз-шексіз ой мұхитындағы азапты сапарға аттанып, бүгінгі болмыстан да, өткен күндер шежіресінен де шығармасына нәр боларлық, қиялына қанат бітіретін азық іздейді. Оны табуда да, тапқан олжанды көркем сөзбен кестелеп жазу да оңай іс емес. Егер қазақ әдебиетінің соңғы он бес жылдық тарихын шолып қарасақ, І. Есенберлин туындылары осы дәуірдегі ірі құбылыстың бірі екені даусыз. Ол өзінің тарихи романдар сериясы арқылы әдебиетімізге тың арна

өкеліп қосты. Бүгінгі заманның өзекті мәселелерін қозғайтын туындылары да оқырман жұртты бейтарап қалдырған жоқ. Оның басты себебі: жазушы қай дәуірді, қай кезенді қамтыса да оқырман ойын қозғайтын актуальді проблеманы таңдап алып, оны бүгінгі биіктен көркемдік қуатпен шешіп бере алатындығында жатса керек. Халқымыздың әлі де қаймағы бұзылмай тұрған ұлан ғайыр мол тарихының небір шытырман оқиғаларын алма-ғайып терең зерттеп, көркем шежіреге айналдыруда жазушы ерлігі мен ұзақ жылғы табанды еңбегінің жемісі. Бұл шығармалар әр түрлі пікір талабын тудырғанмен қазақ қауымына, бүкіл кеңес кеңестігі оқырманына халқымыздың өткен тарихынан мол мағұлмат беретін көркемдік шығарма екені даусыз. Бізді қазақ әдебиетінің роман жанырын сан жағынан да, сапа жағынан да байытқан қарымды суреткердің ой толғаныстары, творчестволық лабораториясы қызықтырады. Сондықтанда І. Есенберлинмен жолығып пікірлескен едік. Енді соған құлақ түрейік:

С. О. — Лияс аға Алатаудың осынау бір әсем сай астында тұрғанда менің есіме сіздің көптеген шығармаларыңыздағы суреттелген қазақ даласының тамаша табиғат бейнелері елестейді. Егер сіздің бүкіл творчествоңызды тұтастай алып шолсақ өзіңіз жазған он беске жуық романдардың ішіндегі өмір дүние суреттері, адамдар тағдыры бір ұлан ғайыр көш деп теңейтін болсақ, сол көш Сары Арқаның кенезесі кепкен шөлдерінен де, Маңғыстаудың мидай жазық даласыменен де, Ертістің асау толқындарынан да, осынау мінекей қазір өзіміз бауырында тұрған Алатаудың асқар шыңдарының басын бұлт бұған сан қилы кезеңдерінен де өтеді ғой. Заманалар көшеді, небір қауымдар өзгереді. Сонымен қоса біздің мына ұлан-ғайыр қазақ даласы табиғатының сыртқы бояуы да өзгеріп жатады. Менің бұл жерде сізден сұрайын деп отырғаным өзіңіз көп суреттеген адам менен табиғат арасындағы байланыс. Сіз суреткер ретінде осыны қалай бейнелеуге тырыстыңыз? Және адам мен табиғат арасындағы байланыс туралы ойларыңыз қандай?

І. Е. — Адам мен табиғат арасының байланысы, менің көкей-тесті мәселемді қозғап отырсың. Бұл жақсы көретін тақырыбым. Сонау шығыс даласының тау өзені сарқыраған, шыршасы иіңтірескен бөктерлерін жазғанда, не болмаса күз бола бар қазынасы мамырлаған қамысты-шөлді Қорғалжын көлін, әйтпесе сонау сұрқай тартқан Сырдария өлкесін суреттегенде, мен оның тек жалаң бейнесін ғана суреттемеймін. Табиғат пен адам дүниеге келгенінен жаратылысынан мал бағып, аң аулап, ұзақ-ұзақ жолдарға көшкен қазақ сықылды елге өте бір маңызы бар дүние. Былайша айтқанда өмір деген өзеннің адам мен табиғат екі жағасы тәрізді. Сондықтанда көне заманда да,

бертін келе де қазақ сияқты көшпелі ел санасында табиғат өте ұлт санасынан үлкен орын алған. Егер Махамбеттің:

Қара лашын, ақ түйғын талда болар ұясы
Талдың басын жел соқса қайғыда болар анасы
Аспандағы бозторғай бозанда болар ұясы
Боздың түбін су алса қайғыда болар анасы—

деген сөзіне қарағанда, Махамбетке табиғаттың жан күйіне қаншалық әсер еткенін көреміз. Кешегі өткен атақты Мәди:

«Атыңнан айналайын Қарқаралы
Сенен бұлт менен қайғы тарқамады»—

деген сөзіне құлақ қойсандар, бұл қазақ еліне қаншалық әсер, қаншалық жан-күйін қозғаған дүние екенін көреміз. Сондықтан мен өзім сонау Көкшетаудың, Ұлытаудың ортасындағы қазақтың ең шұрайлы жерінің бірі Есіл өзенінің бойында тудым. Жасымнан табиғатты жақсы көрдім. Сол табиғаттың адам баласына қаншалықты әсерін тигізетіндігі көңіл-күйіне, іштегі сезіміне қаншалық ықпал жүргізетіндігін білгендіктен мен романдарымда әр кейіпкерімді сол табиғатпен байланысты екенін көрсетіп отырғым келді. Және мен өзіміздің қазақ өлкесін көп аралаған адаммын. Оның жерін, суын, елін, кейбір сай-сала, бұдырына дейін білемін. Ал білмейтіндерімді романымның уақиғасына байланысты жұрттан сұрап, қандай өсімдік, қандай су ағады, малға қандай, елге қандай жақсылығы барлығын, елімізге әсері болғандықтан, құр ғана сырт бейнелі сурет емес, іштей жан-күйіне, жан-сезіміне әсер беретіндіктен жақсылап жазуға тырысып келдім.

С. О.— Ілияс аға мына жалпы көркемдік жинақтаудың өзі жазушының өмірлік тәжірибесіне тікелей байланысты деп айтып жүр осы күнгі сыншыларымыз. Міне осы тұрғысынан алғанда сіздің өміріңіз бен творчестволық келбетіңіз қалай қалыптасты?

І. Е.— Бұл өзі адамның жанын тебіртетін сұрақ. Мен қазір алпыс беске келдім. Бірақ осы жасымда мың жылдық өмір сүрген секілді боп сезінемін. Өйткені менің басымнан өте сан алуан өмір өтті. Көп адамдармен кездестім. Мұхаң марқұмның тілімен айтқанда: «өмір өңі анадай, тасқа оны түйіп бер» — деген кезеңдерден де өттім. Соғыста да болдым, жасымнан жетім болып жетімдер үйінде де өстім. Тау-кен институтын бітірдім, далада жұмыс істедім, қалада қызмет еттім. Осының бәрінің менің өміріме үлкен әсері тиді. Әдебиетші болып, оның ресми институттарын бітірмегенмен, жасымнан сол әдебиетке құмарлығым ерте оялды. Кішкентай кезімде сол жетімдер үйінде жүргенде қабырға газетіне өлең жазып, бертін келе соғыстан

кейін, сол әдебиетке шын жүрегіммен, шын ынтаммен берілдім. Менің әдебиетші болуыма, әдебиеттің кейбір тақырыбын өзімнің ойымша меңгеруіме себеп болған менің өмірім. Он жылдай киностудияда редакторы болып істедім. Сол редактор болып жүрген кезімде көркем өнердің, әдебиеттің сюжетін құру керек болды. Осының мектебінен өттім. Сол секілді әдебиет баспасында жеті-сегіз жыл редактор болып істедім. Бұл да маған, өзімнің болашақ мамандығыма, жаным сүйген әдебиетке белсене кірісуіме себеп болды. Онымен қатар тау-кен институтын бітіргендіктен көптеген өндіріс адамдарымен олардың кейбір өндірісте болған уақиғалармен танысып жүрдім. Өмірде өткен мектебің әр түрлі болғандықтан, қилы-қилы кезеңдерден өткендіктен, оның ішінде жаманынан жақсысы көп болғандықтан осының бәрі менің әдебиетке келуіме, әдебиетте өз тақырыбымды табуыма себепкер болды.

С. О.— Ілияс аға сіздің шығармаларыңыздың ішіндегі ең шоқтықтысы да, халқымызға мол тарап, кеңінен мәлім болып отырғаны да ол «Көшпенділер» атты трилогия ғой. Бұл біздің халқымыздың көп ғасырлық тарихын қамтыған аса кесек туынды. Қазір оқырман ел арасында барынша кең тарап кеткен сіздің ең үлкен сүбелі еңбектеріңіздің бірі. Міне осы шығарманың төңірегінде сын таразы, оқушылар тарапынан да талай айтыстар, пікір таластар болып жатты. Менің сұрайын дегенім осындағы тарихи дерекпенен (негізінен тарихи дерек қой) сіздің оған қосқан көркемдік қиялыңыздың қатынасы қандай дәрежеде болды. Яғни, жаңағы тарихи деректермен сіздің ойдан қосқаныңыздың шамасы, ара қатынасы қандай болды?

І. Е.— Мынау қазақ өзі батыс пен шығыстың түйіскен жерінде атам заманнан, ежелден келе жатқан халық. Бұл бір жақтан көшіп келген халық емес, сонау қыпшақ замнынан, сақ заманынан осы жерде тұрып келген ел. Біз кеңес одағының жеті бөлек жерін игеріп отырмыз. Ал біз сан жағынан қараған уақытта көне заманда да осы күнгі санымыздан бөлендей артық болған емеспіз. Соған қарамай осыншама жерді алып отырған елдің тарихы өте қызық тарих. Осыншама жерді алуда батысында да жау аз болған жоқ, оңтүстігінде де. Шығысында мынау Қытай айдаһары жатыр. Олардың әрқайсысы бізге үңіле қарап, осы жерді мен қоныс етсем бе деген елдер. Соның бәріне берілмей ат жалын тартып мінгенінен қолына найза ұстап, батыр берген елдің тарихы мені қашанда бала жастан құмарттырып жүрді. Жалпы алғанда ойдан шығарылатын кейіпкерлер аз болды. Ол кейіпкерлерден «Қаһарда» Есіркеген бар. Есіркеген сондай қазақтың мына орыс еліменен қолтықтасуына, екеуінің мәдениетінің бір болуына, қол созған адам. Дәл Есіркеген болған жоқ, бірақ Есіркеген

секілді қазақтың сол уақытта Орынбор, Омбы корпустарында оқыған жастары көп болды. Он шақты адамның атын білем, солардың бейнелерін бірге алдым, содан туды. Солардан жинақтап жаздым. Жалпы мен шындықтан алыс кетпеймін. Былай тарихи романда сюжетті, болған уақиғаны шиеленістіруге, бірен-саран алынбаса, негізінде мен болған адамдарды алдым. Сол «Қаһарда» мысалы бес-алты адам, «Алмас қылышта» да бес-алты адамнан аспайды. Өйткені сондай адам болмағанмен де, уақиға сондай адамның болғанын тілеп отырады.

С. О.— Әңгіме «Көшпенділер» жөнінде болып отырғандықтан, мен сізден тағы бір нәрсе сұрағым келіп тұр. Осы үш романды тұтас оқып шыққанда, мысал үшін «Алмас қылыш» пен «Қаһардың» біраз стильдік көркемдік ерекшеліктері бір-бірінен сәл жазылудағы алшақтықтары байқалып қалатын сияқты. Міне осы жөнінде сіз өзіңіз не айтар едіңіз?

І. Е.— Жалпы менің жеке кітаптарыма жазылған сын көп. Оның жеке кітаптағы тіл байлығы ма, тіл кемшілігі ме, стилі ме барлығы да көп талқыланып жүр. Ал бір кітаптан екінші кітаптың айырмашылығы бар. Өзің айтып кеткен он беске таяп қалған романдарды салыстырып толық жазған ешкім жоқ. Менің романдарымның әрқайсысының өзіндік тілі, өзіндік стилі бар. Біріне-бірі жалпы ұқсастығы болмаса тіл, стиль жөнінде айырмашылықтары көп. Өйткені, алған тақырыптарымның өзі әртүрлі. «Көлеңкемен қорғай жүр» тың тақырыбы болатын болса, онда терминнен бастап адамның, жаратылыстың, бөтен құбылыстардың барлығы өзге түрде жазылды. Ал жер астындағы болымыс, мысалы «Алтын құста» шахта өмірі, ондағы кейіпкерлерде, өз тілі, өз талқылаулы болды. Стильдік жағынан әр кітабымның айырмашылығы мол. Жаңағы өзің айтқан «Алмас қылыш» пен «Қаһардың» айырмашылығы көп жағдайда алшақ жатады. Өйткені оның мынандай себебі бар. Ең алдыменен бұл үш роман бір трилогия болып әбден жоспарланып, ойымда жазылған дүние болатын. Материалдары, айғақтары, деректі оқиғалардың барлығы бір жүйеге келген еді. Содан кейін ойландым: бірінші, екінші кітабым шығып, үшінші шықпай қалатын болса маған қиынға түсер — деп. Өйткені үшінші кітаптағы қозғалатын мәселе бұрын талқыға түскен, талай адамдардың тағдырында екіұшты орын алған, Кенесары қозғалысы секілді әңгіме болатын. Сондықтан ең алдымен үшінші кітап шықса екен деп армандадым, тіледім. Өйткені бірінші мен екінші кітапқа бәлендей қарсылық бола қоймас деп ойладым. Үшінші кітапта жалаң тарихи дерек пен тарихи мәселемен ғана шұғылданбай, бұны жұрт окитып бірінші тарихи романим болғандықтан, деректен гөрі, айғақтан

және көркемдік жағына, бөтен бір суреттерге көбірек көңіл бөлдім. Оның жер сипатында, өсімдіктерінде, адам мінез-құлықтарында да көптеген ерекшеліктері бар. «Алмас қылышта» тікелей деректі уақиғалардан гөрі, оқуға ыңғайлы болсын, жұрт осыны тартып оқыса екен деген арманмен, көркемдік ой жағына да көбірек көңіл бөлдім. Тіл жағына да, ой жағына да. Сондықтан оны майға бауыр қосып асатырған секілді, кейбір қиын мәселелерге аңыз жалпы сурет жағынан келіп осылай беруге тырыстым. Әрине көркемдік жағынан осы үш кітаптың ішінде «Қаһардың» ерекше болуы мүмкін. Оның стилі де осыдан, кейіпкер ойынан оқушыға қалай жеткізем деген арманымнан шыққандықтан, оның «Алмас қылыштан» гөрі айырмашылығы осыдан туындаған.

С. О.— Ал енді классикалық әдебиетке үңілетін болсақ, көбіне адамдар тағдырындағы, я болмаса халық өміріндегі тарихи кезеңдердегі ең бір қияң-кескі қиын кезеңдерді суреттеуге көбірек бой ұрады. Мәселен Лев Толстойдың атақты эпопеясы 1812 жылғы Отан соғысына арналатын болса, ал «Тынық Дон» романында Михайл Шолхов өзінің кейіпкерлерін азамат соғысының от жалынынан өткереді. Бұндай құбылыс жалпы қазақ әдебиетінің таңдаулы шығармаларының көбінде баршылық. Ал сіздің шығармаларыңыздың ішінде, мысалы «Алтын орда», «Қаһар», «Көшпенділер», «Қатерлі өткел» сияқты туындыларыңызды осындай кезеңдерге арналған шығармалар деп ойлаймын. Мінекей осындай бір қиын сәттерде халық тарихындағы аса бір елеулі кезеңдерді бөліп алғандағы сіздің негізгі жазушылық мұратыңыз не?

І. Е.— Менің негізгі жазушылық мұратым былай. Қазақ деген халық көп шабылған көп қиянат көрген халық. Тарихында оның басынан кешпеген қырғын жоқ. XV ғасырда бір қырылыстан кейін Тарихи Рашида жазған бір ханның сөзі бар: «бұдан былай қарай қазақ халқы жоқ» — деп. Осындай қырғын басынан көп өткен. Ал сол халық батыс пен шығыстың ортасындағы көпірі секілді осыншама жерді аман-есен алып қалды. Сондықтан мен сол батыр халқымның басынан өткен қилы-қилы кезеңдерін, арманын, сол уақытта оның қалай күрескенін, ел болғанын, өзін-өзі сақтап қалғанын көрсету негізгі мақсатым болды. Заманның қиындығына қарамай «Көшпенділер» болсын, «Алтын Орда» болсын осыдан туды. Барлығы да осы ел басынан өткен өмірді бүгінгі күнде суреттеп беруге тырысқандықтан.

С. О.— «Көшпенділер» үш кітап. Бұның өзі сіздің жазушылық өміріңізде қанша уақыт алды? Менің сұрап отырғаным, соңғы он бес жылда осыншама кітап жазылған екен. Ал бұның өзі бір жылда бір кітап деген әрбір суреткердің қолынан келе беретін нәрсе емес. Бұл

біздің қазақ әдебиетінде өте сирек кездесетін құбылыс. Бұндай жылдам жазу үлкен еңбеккерлік, керемет қасиеттер. Осы шығармалардың жазылу тарихы жөнінде айтып беріңізші?

І. Е. — Алпыс бесінші жылы «Айқас» романым жарық көрді. Содан бері жылына бір кітаптан шығып жатыр. Әрине кейбіреулер ойлайтын болу керек: «Бұл қалай, қайда жазады, неғып жазып жүр» — деп. Шығармаларымның тақырыптарының өзі әртүрлі. Бес-алты романым өндіріс тақырыбы болса, бір-екі романым ауыл еңбеккерлеріне арналған. Негізгісі тарихи кітаптарым. Сұрағыңа жауап беру үшін, ең алдымен бір нәрсені түсіндіріп кеткім келеді. Мен алдыменен материал жинаймын. Деректер іздеймін. Айғақты уақиғаларды қараймын. Халық фольклорына сүйенемін. Жазба бетінде қандай шығармалар бар, соның барлығын қолым жеткен жерге дейін зерттеймін, оқимын, бірімен-бірін салыстырамын. Осылай дайындаймын. Материал дайындалғаннан кейін алдыменен ойға салып, бір жыл өте ме, көп жыл өте ме миыма өзім жазамын. Не туралы болу керек, асыл арманың не еді осы кітапты жазғанда. Нені көтергің, нені ашып айтқың келеді. Кей нәрсені ашып айтпасаң да, соған кішкене дүдәмал болсаң да, келесі ұрпаққа жол салғың келеді. Осындай материалдар бар. Соны тереңдеп ізденіп, өзім ақылымның жеткен жеріне шейін жазамын. Ойша жазамын. Не жазу туралы алдымен білуім керек. Бұл көдімгі бұрынғы қазақтың аңызын, ертегісін көп естіген адамдардың, өзінің осындай бір қасиеті болады. Ал содан кейін жазуға отырамын. Жазуға отырған уақытымда күн-түн демеймін, бөлен төлен сағат демеймін әйтеуір соны жазып шыққанша соның үстінде боламын. Мысалды «Қаһарды» мен үш ай жаздым. «Қаһар» жазылған кезде көп жәрдемін, ақылын берген С. Бақбергенов, Мұхтар Мағауин. Оның алдында ол өзінің «Қобыз сарыны», «Алдаспан» секілді кітаптарын шығарды. Қабдеш Жұмаділов. Осы үш адам куә, мен соны үш айда жазғанмын. Өйткені бірінші бетінен ақырғы бетіне дейін осы адамдар қатынасып отырды. Менің жалпы кітап жазуым жылдам болады. Өйткені мен жан-тәнімді салып жазамын. Уақытымның барлығын соған жіберемін. Қандай бөтен шаруам болсын, бар ойым сол кітапта жүреді. Ал «Көшпенділердің» жазылуы, ол менің қалам ұстағалы, (1942-ші жылдан) жазып келе жатырмын десем өтірікші болмаспын. Орталық партия комитетінде қызмет істеп жүрген кезімде Омбы мен Орынборда болдым. Оның архивтерінде соғыс кезінде, көптеген материал жинадым. Жаңа, ескі нәрсе бар ма, қолыма түскеннің барлығын қарап жүрдім. Соны қорытып алпысыншы жылдардың басында осы үш кітапты жазам деген шешімге келдім. Жазылуы жөнделуі бар алды үш айда, арты алты айда жазылды.

С. О.— Әрине әр жазушының жазу мәнерінің әр түрлілігі аңғарылады. Біреулер көп ойланып келіп жылдам жазса, біреулер ұзақ жазады. Спринтерлік рекорд әдебиеттің негізгі көрсеткіші емес, оның басты көрсеткіші меніңше сапа. Осы тұрғыдан алғанда өзіңіздің шығармаларыңыздың ішінде тағы бір қарап, қайтадан бір жөндесем-ау деген оқушылардың, сыншылардың талабына сай тағы да бір үстінен жұмыс істесем дейтіндері бар ма?

І. Е.— Өзі шығарма деген іштен шыққан дүние ғой. Қашанда болса соны жазғанда бар жан-тәніңді салып жазасың. Сондықтан, құс жеткен жеріне қонады дегендей, әр жазушы да өзімнің жеткен жерім осы деп ойлайды. Бұл жазушының ойы. Оқырман қауымның ойы: «мына жері мынадай болса, мынадай жері былай болса» — дейді. Олардың өздері ой түсіреді, ақыл береді. Сондықтан шығарманың барлығы қанша ойлап жазғанменен, төрт аяғы бірдей тік түскен дүлділ бола бермейді. Әрине жазушының өзі қанағаттанбайтын еңбектер де болады. Мысалы маған мүмкіншілік болатын болса «Көлеңкемен қорғай жүр», «Аманат» секілді кітаптарымды тағы да бір қарап шығар едім. Жас келіп қалды, оның барлығы мүмкін емес. 1984-ші жылдары менің толық шығарма жинағым шығады. Шамам келсе «Көшпенділерде» кеткен кейбір кемшіліктерді, жылдам айтылған жерлерін, қараймын ба деген ойым бар.

С. О.— Ал енді аға, өзіңіздің жүрегіңізге сонша жақын, соншама қымбатты кітаптарыңыздың қайсысын ішінде көп ұнататын едіңіз. Егерде ондай шығармаңыз бар болатын болса, соның қандай қасиеттері үшін өзіңіз ерекше жақсы көресіз.

І. Е.— Қай кітапты болса да түн ұйқыңды, күндізгі еңбегіңді аямай шын жаныңды салып жазғандықтан, олардың бәрі де авторға бірдей бағалы келеді. Дегенмен қай саусағыңды кессең де жаныңа бірдей батады ғой. Кейде кітапты орынсыз сынаса ол да жаныңа батып жатады. Жалпы сол жазған кітаптарымның ішінде, өзім алғашқы романдарымды өте бағалы санаймын. Ол «Айқас», «Қатерлі өткел», «Ғашықтар», «Қаһар». Бұл алғашқы кітаптарым. Кейінгі кітаптарым әбден ақыл-ойың, шеберлігің жетіліп, өз тұғырыңнан қарағанда, осы менің шыққан шыңым-ау деген кезде жазған «Мұхиттан өткен қайық», сосын «Алтын орда» трилогиясы өзге кітаптарымнан гөрі жеңіл жазылды. Осы алтауын өзім жеке бағалаймын. Оның да себебі бар. «Айқасты» жақсы көретін себебім ондағы уақиғалар: адам опасыздығы, өз еңбегіне берілгендігі, кейіпкерлер өзіме таныс болғандықтан, қойылған мақсат үлкен болғандықтан қарама-қарсы адамдардың кейіптерін барынша зерттеп, қағаз бетіне түсіргендіктен және инженерлік тақырып болғандықтан маған ерекше жақын. Өйткені ол менің бірінші

үлкен романым осы еді. «Қатерлі өткел» сонау біздің кеңес үкіметі орнаған кезде адасқан қазақтың адал ұлдарының тағдыры еді. Бұл біздің тағдырымыздағы үлкен кезең болатын. Жалпы қазақ зиялылығының басындағы. Сондықтан бұл кітапты өмірден алдым. Қазақтың жас жұмысшысы сонау Атысуда краннан құлаған Асанова сықылды қазақ қызының негізгі бейнесі алынғандықтан ол да өзіме жақын суреткерлік мәселелермен көрсеттім. Бүгінгі жастардың махаббаты секілді ұлы армандары қозғалғандықтан оның да өзі маған біркелкі жақын. «Қаһарды» жақсы көретін себебім оған басқа кітаптардан гөрі көбірек еңбек сіңірдім. Маңдай терімнің қатты шыққаны да осы жолы. Сосын бұл өзі халықтың ондаған жыл қан төгіс, қиналған кезеңі болатын. Кенесарының негізгі жолы дұрыс еді ғой. Ол халықтың жолы емес еді. Сол кезеңді дұрыс суреттедім бе деп жақсы көремін. Ал «Алтын Орданы» алатын болсақ, бұл қазақтың дастандары: Шора батыр, Ер Тарғын, Едіге — осылардың барлығы өмір сүрген сонау көшпенділерден өткен заман. Ал бұл заманның өзінде де толып жатқан қым-қиғаш қиындықтары бар. Тарихи роман «Көшпенділер» менің кітап жазу ісіндегі мектебім болды. Сондықтан «Алтын ордаға» өзім бір түрлі жылы қараймын.

С. О. — Көпті көрген, көп жағдайларды бастан кешірген, көп еңбек сіңірген адам ретінде, өзіңіздің соңыңыздан еріп келе жатқан әріптестеріңізге, бас қаламгер ретінде қандай ақыл-кеңестер айтар едіңіз.

І. Е. — Ақыл кеңес дегенде, еңбек сүю керек. Халқына жәрдем болатындай үш нәрсені айтқан болар едім. Біріншіден, К.Маркс айтқандай: «жазбасаң жүре алмайтын, ойыңнан кетпейтін дүниенді жаз» — деп. Сол айтқандай жастар өзінің жаны сүйген, арманы болған затты жазуы керек. Ал жалпы жазады екенмін деп, жазғаны өзін қуандырмаған, жанына тақа батпаған тақырып жазған — құр сюжет құру болады. Сондықтан жазатын нәрсе өзіңнің жүрегіңді күйдірген, осыны жазбасам менің әдебиеттегі арманым орындалмайды деген тақырыпты жазу керек. Екіншіден, жақсы кітаптар көп. С. Бакбергенев жақсы кітаптар жазып жүр. Кей кітаптардың ішінде шеберлік жетпей жатады. Шеберлік дегеннің өзі қызық. Ол тек қана сюжеттен ғана емес, оқырманды сендіруге байланысты болу керек. Оқырман сенбеген шығарма шебер шығармаға жатпайды. Мысалы: Қозы-Көрпеш Баян сұлу пьессасын айтайын. Керемет жақсы пьеса. Біздің қазақ әдебиетінде фольклор темасына жазылған одан артық пьеса жоқ. Тілі де, сюжеті де жақсы, ал бірақ осы күнгі жастардың реалистік көзқарасымен осы пьесаның аяғында кәдімгідей шеберлік жетпейді. Мен өзімнің сөзімді былай түсіндірер едім. Махаббат үшін өлу біздің

мына өзгерген заманда, жастардың көзінше себебі жоқ секілді болып тұрады. Ромео мен Джулетта да осындай фольклордан алынған дүние. «Ромео мен Джулеттада» аяғында мынадай уақиға: Лекарь келіп Ромеоны уақытша ұйықтатып кетеді. Джулетта келеді де оны көріп, Ромео мен үшін өліп жатыр дейді де, енді менің өмір сүруге ешбір қақым жоқ деп ол да өледі. Ал дәрігер ұйқатқан Ромео оянады. Өзінің уақытша ұйықтағанын білмей, Джулеттаның өлгенін көреді. Джулеттаның өлгеніне өзі себепкер болғанына ашынып, махаббаттың соншалық күйігіне шыдай алмайды да, сол жерде өзі де у ішіп өледі. Оқушы бұған сенеді. Өйткені бұл жерде Ромеоның өліміне себепкер болып отырған жалғыз ғана махаббат емес. Джулеттаны өлтірген айыбы, жүрегіндегі сол өкініш оны осындай жағдайға жеткізеді. Бұл жерде өкініш деген екінші тақырып шығады. Сол кезде оқырман оның көкірегенде жалғыз махаббат емес, күйініштен де өлгенін түсінеді. Міне күйінішке де дәлел керек.

Ал реалистік көзқараспен қарағанда махаббат үшін Қозы-Көрпеш өлуге тиісті. Ол дұрыс. Солай деп өзі фольклорда да айтылған. Бірақ оқырманға жетпей жатады. Бұл жерде жетпей жатқан драматургиялық шеберлік. Әлі де болса финалда Баян сұлудың өліміне дәлел, себеп жетпей жатады. Өйткені бүгінгі көзқараста осылай махаббат үшін өле салу жеткіліксіз тәрізді. Шынын айтсақ осы заманда махаббат үшін өліп жатқан ұл-қыздарымызды көріп отырған жоқпыз. Бұл жерде махаббаттың мақсаты, алып шығу идеясы бойынша жетпей жатыр.

С. О.— Біз әңгімемізді жер, табиғат туралы бастаған едік. Осы жердің өзгерісін сонау ғасырлардан бері елдің тағдырын, тарихын ой елегінен суреткерлік көзбен өткізіп отырған адамсыз ғой. Міне осы тұрғысынан бүгінгі еліміздің, халқымыздың хал-жайы туралы пікіріңізді айтсаңыз.

І. Е.— Мен осы халықтың табиғатпенен байланысын сөзімнің басында айтып кеттім. Қысы суық, жазы ыстық, қуаңшылық болса да осы халықтың тағдыры табиғатпен байланысты. Біріншіден біздің халқымыз осы табиғатты игеріп отыр. Қауаңшылық жылы да егін шығады. Суық жылы да шөп жетеді, мал төл береді. Бұл халық жетістігі, біздің шаруашылығымыздың, еліміздің, жұртымыздың күннен-күнге көркейіп бара жатқандығы. Күні кеше қала шығып, алыс жерден, сонау Ұлытаудан Атбасарға барып екі қап бидай алып қайтатын қазақ, бүгін өз жерінде миллиард пұттан артық астық орып отыр. Бұдан артық қандай жетістік болу керек. Кеше, төңкерістің алдында, ілуде біреу ғана хат таныса, қазір доктор, профессор, академик, жазушы толып жатыр. Хат танығыныңды былай қойып,

ғылымыңның өзі, іліміңнің өзі қаншама. Осының бәрі біздің өскендігімізді көрсетеді ғой. Кітап саны баршылық. Менделеев жүйесіндегі бүкіл кеннің бәрі осы Қазақстан жерінде шығады екен. Бұдан артық қандай жетістік бар. Кеше ғана қазақ жерінде (20-30 жыл бұрын), 2,5-3 млн ел болса, қазір қазақтың өзі 6 миллионға жетіп қалды. Қазір бір үзім нан, бір жұтым су үшін жүдеп-жадап жатқан ел жоқ. Байлық та мол, білім де мол, жетістік те мол. Біздің өскен еліміз, бұдан бетер өсе береді. Анау Байқоңыр, Қарағанды, Екібастұз, Маңғыстау, Тың, мынау жарқырап тұрған Алматың. Бұдан артық не болу керек. Жалғыз ғана тілек ел өскен үстіне өсе берсін дейміз.

С. О.— Талантты суреткердің айтар ойы осымен шектелмесе керек. Оның философиялық талғамы мол, әрі көркемдік деңгейі биік туындылары да әлі толық талданып өзіндік бағасын алып болған жоқ. Бұл күнде кең байтақ Отанымыздың мекендеген халықтарының ондаған тілдеріне аударылып, қазірде де бір талай шетел тілдеріне аударылып жатқан І. Есенберлин шығармаларының өрісі кең, өресі биік. Ол қазақ әдебиетінде кесек туындылардың бар екенін талай жерде, талай елдерге дәлелдей бермек. Ал, енді аға қортындыңыз қандай?

І. Е.— Дүниеде өмірден қымбат ештеңе жоқ. Өйткені ол жалғыз. Бірақ сол өмірді Отаны, халқы, махабаты тағы басқа көкейкесті армандары үшін пида ететіндер аз ба? Бұған қарағанда өмірден де басқа қымбат қасиеттерінің бар екені хақ. Ал жазушыға келетін болсақ оның өмірі біреу емес, екеу. Біреуі өз басының тіршілігі болса, екіншісі шығармадағы кейіпкерлернің өмірі. Жазушыға екеуі де бірдей қымбат. Әрине қаламгерге өз тіршілігімен пара-пар санар туынды жазу оңайға түспейді. Жалпы жазушы болу дүниедегі ең қиын өнер. Әскери қолбасшының әскері, ғалымның лабораториясы, артистің режисері, көрермендері бар болса, сенің ешкімің де жоқ. Бар болғаны алдындағы ақ қағазың, құны он тиын тұратын қолыңдағы қаламың. Сенің майдан ашар жерің де осы, жеңіске салар әскерің де осы. Егер күшің күдіретте жатса шабуылда жеңіп шығасың. Жеңгенде кейбір қаламгерлердің қолынан келмейтін шынға көтерілесің. Бүкіл әлемді бағындырасың. Және мәрмәр тастардан, граниттерден көсемдердің бейнесін келтіретін алмас кашаумен емес, бар болғаны әлгі он тиын тұратын қаламыңмен. Осылай шыққан шыңыңнан сені бай да, батыр да, патша да, мезгіл де, тіпті дәуір де құлата алмайды. Сенің өмірің кейіпкерлеріңнің өміріне, шығармаларыңның рухани байлығына айналады. Осылай жазушының өзі өлген күнінен, мәңгі өшпес екінші өмірі басталады. Мұндай келешек үшін өз тіршілігіңді аямауға болады. Демек жазушының еңбегінің ұзақ, қысқа сүруінің белгісі халқының қабылдауына байланысты.

М. Горький Сулеймен Сталски туралы: «Өзінің кішкентай ұлдарын ұлы етіп көрсете алатын ұлы халық бар. Сондай-ақ өзінің кішкентай халықын ұлы етіп таныта білетін ұлы ұлдар да болады» — деген. Бұл қағидадан халық пен жазушының тағдырының тығыз байланыста екенін көреміз. Ел жұрты туралы: оның өткені, бүгінгісі, келешегі жайында жазатын жазушылар бақытты жандар. Менде өзімді сол бақыттылар қатарына санаймын. Кеше ұлы Абай:

«Атымды адам қойған соң қайтып надан болайын

Халқым надан болған соң, қайда барып оңайын» — деп қиналса, біз бүгін ондай өкінішті айта алмаймыз. Өйткені біздің қазіргі халқымыздың өскелең, надандықты әлдеқашан ұмытқан ұлы мәдениетті жұрт. Оның әлі сынына сенуге болады. Сондықтан халқымыз жайында еңсесін Алатаудай биік, мағнасы Атырау теңізіндей терең шығармалар жазу әр жазушының міндеті. Өмірімнің ұзағы кетіп, қысқасы қалса да, менде өзімді өзгелердей туындылар беруге әлі де борышты санаймын.

С. О. — Жазушы ағамызға қойған сұрақтарымды мен осымен аяқтай келе, әңгімеден алған әсерлерім: сырт тұлғасы қарапайым, бір қарағанда сылбырлау көрінетін бұл адам жазу столына отырған шақта көсіліп шабатын бөйге атындай қауырт қимылдайтыны, өнімді еңбек иесі екендігі қазір көпке мәлім. Ал көңіліне тоқып жүрген көрікті ойларын, ақ қағазға көсілте төккенімен, ауызша айтуға келгенде сыртаң тартып, кібіртіктей беретін де мінезін аңғару қиын емес. Өзі де мен ауызша сөзге шорқақпын деп мойындайды. Бірақ көңіл түкпірінде жатқан отты көсеуге сөзің жетсе, Ілекең тез тұтанып, кейде ойларын түйдек-түйдек айтып та тастайды. Бір қарағанда майысқақ, көнімпаз көрінгенімен, өзі ұстанған пікіріне уәж айтсаң, ойын табандата қорғап, қызулана сөйлеп кететін бір беткейлігі де жоқ емес. Әр суреткердің сезім ұшқыны, жүрек жалыны, мінез қырлары оның шығармаларынан да аңғарылып тұрады. І. Есенберлин туындыларындағы қайсар мінез, қат-қабат ойға бай күрделі бейнелердің түп-төркіні осы бір қарапайым адамның тұлғасымен астаса жатқанын өзінен жақын танысып пікірлескен кезде тани түсесің.

Аман-есен жүріп жатырсындар ма? Балалардың дені сау ма? Санаторидің Диляға берген жәрдемі бар ма екен?

Біздің жағдай жаман емес. Қарлығаш пен Әлия жүріп кеткеннен кейін Вера біраз ауырып қалып, қазір басын көтеріп жүр. Өзім азынаулақ қызмет істеп жатырмын. Әлі ұзақ уақыт жүруге, не отыруға болмайды. Енді бір он шақты күннен кейін іске толық кірісермін.

Өзір көбіне үйде боламын. Мұның да пайдасы бар ғой. Госпитальда жатқанымда жиналып қалған газет-журналдарды, жаңа шыққан кітаптарды оқуға уақыт мол болды. «Простордың» 4-ші санын алып «Көлеңкемен қорғай жүр»-дің аяғын да оқып шықтым. Бұл тақырыбы зор, оқиғасы қызық, көркем тілмен жазылған роман екен. Мұндай нәрсені жазу үшін табиғатты, ауыл-шаруашылығын өте жетік білу керек. «Айқас», «Алтын құс», «Өзен жағасында» тағы басқаларын оқығанда тау-кен инженерінің қолынан шыққан кітаптар деп түсінетін едім. Тарихқа арналған романдардағы ұлтымыздың басынан ғасырлар бойы өткен тамаша оқиғаларды оқығанда мұның бәрін қайдан алды деп таң қалатын едім ғой. Әсіресе Сәкеннің бір мақаласында «Мен қазақ халқы туралы 300 жылдан ертерек еш мағұлмат естігенім жоқ» — дегені есімде. Енді мына «Көлеңкемен қорғай жүрді» қалада туып, қалада өсіп, техникалық институтты бітірген, бала күнімде «кішкене аға» дейтін сен жазғаныңа қалай қуанбайын! Маған әділ сыншы болу оңай емес қой, сонда-да «Көлеңке» бүкіл Одақтағы ауыл-шаруашылығына арналған шығармалардың ең тәуірінің бірі деймін. Енді оны Мәскеуде бастыру керек. Егерде мен режиссер болсам, тың жөнінде кинофильм шығаруға «Көлеңкеден» артық материал іздемес едім. «Көлеңкеге» сыншылар не айтар екен? Соңғы уақытта шыққан кітаптардан маған Н. Шундиктің «В стране синеокой» деген романы да өте ұнады. Мына 50-ші жылдардың аяғында Рязанда болған оқиғалар, оның обкомының хатшысы Лариновтың қылықтары айтылып тұрғаны түсінікті. Батыл кітап. Газеттерде жазылған мақалалардың бір-екеуі туралы ойымды айтқым да келеді. Оның бірі — Кедринаның «Л.Г.-ның» жақында шыққан бір санында «Қан мен тер» туралы айтқан сөздері. Бұл кітап «могла быть названа энциклопедией революционного преобразования степи XX века» — дейді. Бұған қарағанда қазақтар өзінің кең даласында малдың орнына балық бағуы керек. Сонда ғана балықшылардың тұрмысына арналған роман Сары Арқаның, бүкіл ұлт энциклопедиясы болар еді (егер оны шынында «Абаймен» бір дәрежеге көтере қалса).

Екінші мақала — «Қазақ әдебиетінің» осы жылғы 1-ші санындағы «Біздің генерал». Автордың Б. Момышұлы кітаптарын орыс тілінде

жазады дегені. Олай болса, ол кісі орыс тіліне жетік болуы керек. Сонда марқұм генерал Панфилов ана тілін шала білетін адам болып шығады.

«... у товарища Тиманова день рождения совпало с вручением ему боевую награду...» — дейді генерал.

Бұл сөйлемде бастауыш сөз «день». Сондықтан «день рождения совпал» деген жөн. «С вручением ему боевую награду»-да дұрыс емес.

Жоғары мәдениетті орыс адамы «... Как же после я мог сказать: да будь пусть по-вашему» — дегені күдікті. Ол ең болмаса «пусть будет по-вашему» — дер еді.

Мына төменде келтірілген сөздерді марқұм генералдың атымен байланыстырудың реті жоқ: «Признаться, мне и самому захотелось немножка и себе горлушку прмочить этой живностью» — деп столдағы бөтелкеге нұсқады». Орыс тілінде «горлушка» деген сөз жоқ. «Горло»-дан туатын сөз «горлышко» болады. Ал, ана бөтелкедегі сұйық затты генералға «живность» дегізуі тіпті ұят. Живность — ұсақ жануар. Ушаковтың сөздігінде бұл туралы былай делінген: «Живность — 1) Живые существа, преимущественно мелкие, 2) домашняя птица, мелкий скот, предназначенный для употребления в пищу».

«Берите в руки рюмку и произносите тост» — дейді генерал аға лейтенантқа, «живности» жұтып жіберуге даярланып. Бұл сөздерге қарағанда аға лейтенант екі қолымен бір рюмканы алуы керек. Шынында генерал «берите в руку рюмку» деген болар. Дұрысында «руки» («рука») артық сөз. Рюмканы қолмен басқа немен алады?

Рюмканы «қолдарына» алып, генерал да сөз айтады. «За всех тех, кто нас ждут с победою». «Ждут», «кто» мен байланысты, сондықтан «кто нас ждет» деген шығар. «С победою»-дың орнына «с победой» деуі де мүмкін.

Осы кішкене әңгімесінде автордың өзінің де орыс тілінде айтқан сөздері де бар.

«Так значит на переднем крае застал вас (Вас?) мой вызов?» — деген сұраққа. «Да, точно, таварищ генерал!» — деп жауап береді. Офицер, аға лейтенант «да точно» демей, устав бойынша «так точно» дер еді.

«Біздің генерал»-дағы толып жатқан қателерді уақытында жұрт аңғарғанына күмәнім жоқ. Сонда да бұл қателер сүйікті «Қазақ әдебиеті»-нің бетінде жарияланғаны реніш туғызатынын айта кетейін деп едім.

1/VI -74ж. Раунак

Диляға, балаларға тегіс сәлем! Әлия мұндағы туыстардың бөріне өте ұнап кетті.

ІЛИАС, ДИЛЯ!

Аман-сау жүріп жатырсындар ма? Балардың дені сау ма? Бурабайдың ауасының пайдасы болды ма?

Қозы каникулын қалай өткізіп жатыр?

Бізге ойда жоқ уақытта Болат пен бір Алматылық жігіт келіп, Вера өте ыңғайсызданып қалды. Бұл күні оның тоңазытқышында еш тамақ жоқ екен, дүкендер де жабылып қалыпты. Сонымен оларды ойдағыдай қарсы алуға жағдай болмады.

Болаттың айтуынша және соңғы хаттарыңа қарағанда, Ілияс сенің ден саулығың нашарлап кетіпті. Бұл қалыпта көп қызмет істеу оңай емес қой. Енді азырақ жазып, көбірек дем алып, ден саулықты күту керек. Қозыға да, бәрімізге де ең алдымен сенің денсаулығыңның тәуір болғаны керек қой.

Мұндағы жағдай жаман емес. Өзім 1-июльден бастап қызмет істеп жүрмін. Дина мен Толя отпускілерін өткізді. Рая осы айда кандидаттық экзаменін өткізбекші. Содан кейін Қоңыратқа барып ұлын алып келмекші. Күйеуімен арасы түзелген сияқты. Екеуі әр жерде жүргендіктен қиыншылықтар кездесіп жүр ғой.

Иван осы күзге қарсы диссертациясын қорғайды. Коперативке де түсер деген үмітіміз бар.

Мәскеудің кітап магазиндеріне бір айдай бұрын «Заговоренный меч» түскен болатын. Оны мен іздеп жүріп алдым ғой. Сосын әдейі оның қалай тарағанын байқап жүрдім. Москвада қазақ тарихымен танысқысы келетін адамдар көп болар ма екен деп ойладым. Көпі екен. Арбаттағы ең үлкен магазин «Московский дом книги» — де бір жетіде тарап кетті. Киров көшесіндегі «Книжный мир» магазинінде де тез сатылып кетті. Кузнецкий мостағы «Книжная лавка» тағы басқа магазиндер де жоқ. «Жанталас» бұл магазинге түскен жоқ деді. Ол сатылмайтын шығар. «Дом книги»-де сатылып кеткен кітаптардың картотекасы бар. Москвада шыққан кітаптарыңның бәрі осы картотекада орын алады. (Сатылмайтын «Жанталас»-тан басқалары). Москвада қашан боласың? Хат күтеміз.

Раунақ, Вера. 12/VII-74 ж.

РАУНАҚ!

Сенің хатыңды бүгін алдық. Вера қалай? Жазылатын ба? Балалар не істеп жүр? Жана пәтерлерің өздеріңе ұнай ма?

Біз де аманбыз. Жағдайымыз жаман емес. Балалардың бәрі қазір жұмыс істейді. Өз күндерін өздері көріп кетсе болғаны ғой. Біз, Диля екеуміз, осы айдың 28-інен бастап «Алматы» санаториясына бармақпыз. Емделіп, дем алмаса болатын емес. Құдай бұйыртса, келесі жылдың аяғына таман пенсияға шығам ба деген ойым бар. Қиын болса да, өзiрге қызмет iстеуге тура келеді. Хат жаз. Мен әнеу күні бұрынғы әдресіңе «Простордың» үш номерін жіберіп едім, алдың ба? Өзірге қош болыңдар.

С/м Ілияс 9/VI — 73ж

РАУНАҚ, ВЕРА!

Аман-есен жүріп жатырсыңдар ма? Сендердің хаттарыңды алып біз де қуанып қалдық. Аманбыз. «Алматы» санаториясына кетейін деп едік, Диля сырқаттанып қалып, енді жүрмек болып отырмыз. Біздің халымыз жаман емес. Балалар оқығаны оқып, жұмыс істегені жұмыс істеп жүр. Фруза политехника институтында стажер еді, сірә биыл Мәскеуге аспирантураға барады-ау деймін. Өзімнің 60-жылдығымды мұнда газет біткен мақала жазып қарсы алды. Драма театрында арнаулы кеш өтпекші еді, оған өзім қарсы болдым. Менің еңбегімді жұрт біледі, несіне тағы шулатам дедім. Сондай-ақ арнаулы той істегем жоқ, келген адамдарды құшағымызды жайып қарсы алдық.

Еңбектерім шығып жатыр. «Көлеңкемен қорғай жүрдің» қазақшасы шықты (келісімен жіберемін), орысшасы Советский писательде 1976 жылдың жоспарына қабылдаған тәрізді. Қазақша екі томдығым өндіріске кетті. Өткен жылы эстон тілінде «Қатерлі өткел», Тау алтай тілінде «Қаһар» шыққан. Биыл «Қатерлі өткел» латыш тілінде, «Ғашықтар» өзбек тілінде, «Қаһар» башқұрт тілдерінде шықпақ.

Жақында қазақ тілінде «Жанталас» шықты. Мартта, құдай бұйыртса, бара қалсам, ала барармын. «Жұлдыздың» 2-3 сандарында «Көлеңкемен қорғай жүр» деген тыңға арналған жаңа романым басылып жатыр. Зейнеткерлікке шығарымда, келесі жылғы жоспарға, үш томдық таңдамалы шығармаларымды кіргізер деген ойым бар. Оны кезінде көрерміз. Жалпы жағдайымыз осындай.

Ал өзің қалайсың? Денсаулығың, творчестваң, алдағы қызмет болашағы дегендерді айтам.

Балалардың да болашағы қалай болмақ, бәрін жазып жібер.

Жолыққанша қош, Ілияс

9/II-74ж

РАУНАҚ, ВЕРА!

Амансыңдар ма? Сенің операциядан аман-есен өткенінді естіп қуанып қалдық. Тек енді тез айығып кет. Вераның күтіңгені жөн болар. Біз де аманбыз. Балалардың бәрі де үй жағынан да, қызмет жағынан да біркелкі орналасты. Ендігісі өздерінің ден саулықтары мен өз тіршіліктеріне байланысты. Ендігі менің міндетім Қозымды адам етсем болғаны. Тек осы арманымның аяғына жете аламын ба, жете алмаймын ба оны білмеймін Дия екеумізді ауру айналдырып кетті. Сол жағы ғана қиындау болып жүр. Раунақ, сен Раяға кооперативтік пәтерді қайғырма, алғашқы взностарын біз төлейміз ғой. Әзірге ақша бар, тек қай уақытта, қанша төлеу керек болады, соны қабарларсың.

Әзірге қош. Тез айығындар. Балаларға сәлем де.

Лияс, Дия

23/III 74 ж.

РАУНАҚ, ВЕРА!

Аман-есен жүріп жатырсыңдар ма? Бізде аманбыз. Сенің тәуірленіп келемін деген хатыңды алып, бір қуанып қалдық. Өз шаруамыз жаман емес. Өзім әзір қызмет істеп жүрмін, анда-санда ауырып қаламын, сонда да роман жазып қоямын. Жақында Мәскеуде «Жанталастың» орысшасы шықты («Известия» баспасынан). Үш жүз мың дана дейді. Әлі алғам жоқ. Осы майда Мәскеуге пленумге барып қалатын шығармын. Сонда қазақшасын да, орысшасын да алып барармын. «Алмас қылыштың» орысшасы осы майда шығатын шығар. Жақында салыстыруы өтіпті. Биыл «Жұлдыздың» үшінші және төртінші сандарында «Көлеңкемен қорғай жүр» деген романым жарияланды. Орысшасы «Простордың» 3 және 4 сандарында шығып жатыр. Жұрт айтуынша жаман емес тәрізді. Құдай бұйыртса биыл баспадан кітәп болып шығар, жақында тапсырдым. Жалпы жағдайымыз осындай. Балалардың бәрі де қазір Алматыда қызмет істейді. Бү жағы да дұрыс секілді. Тек сенің шаруаларың жөнделіп кетсе екен. Және бөріміздің денсаулығымыз дұрыс болсын. Өзге шаруалардың бір жөні болар. Ал ана Раяның шаруасына келсек, қай уақытта ақша керек болады қабарласыңдар, біз кешіктірмей салып жібереміз.

Бөтен не айтайын, тез, тез жазылып шық. Вераға да соны тілейміз. Балаларға да сәлем де.

Лияс, Дия

21 апрель 1974ж.

РАУНАҚ, ВЕРА!

Сау-саламатсыңдар ма? Балалардың дендері сау ма? Бізде аман-быз. Қазір Бурабайда дем алып жатырмыз. Диляра әжептәуір тәуір болып қалды. Туған жері ғой, ауасы, жері жәрдем берген секілді. Өзім Алматыда жүргенде, кенет сырқаттанып қалдым (спазма головногого мозга дейді.) Сосын бәрін тастадым да, осы жаққа демалысқа жүріп кеттім. Қазір жағдайым жаман емес. Бірақ бұл кесел қауіпті кесел дейді, адам өзін бақпаса болатын емес. Шамам келгенше күтініп көрем. Қозым адам болғанша бұл жалғанда кішкене тұра тұру керек қой.

Кузнецкий мостағы жазушылар дүкеніне менің «Заговоренный меч» пен «Отчаянные» кітаптарым түсіпті дейді. Өзім авторлық кітаптарын алғам. Құдай бұйыртса осы айдың он төртінде Алматыға қайтам, сосын салып жіберермін (егерде ол жақта ала алмасаң).

Диляра бұл санаторида 20-сына дейін болады. Сосын Көкшетауға барады, онда сол ағұсқа дейін болып қалар. Хатты тікелей үйге жазарсың.

Жалпы жағдай осылай.

Ілияс, Диля

2июль 1974ж

Балалар жаз еш жаққа бара ма? Мүмкін Алматыға келіп кетер, хат жаз.

Ілияс.

РАУНАҚ!

Аман-сау жүріп жатырсың ба?

Менде пневмония, стенокардия деген бір бәлелермен сырқаттанып, қазір төсек тартып жатырмын. Ауруханаға жат деп еді бармадым. Қазір үйдемін. Үш-төрт күнде тұратын шығармын. Балалардың дендері сау, ойнап-күліп жүріп жатыр.

Әдебиет жайы.

Жақында «Көлеңкемен қорғай жүрдің» қазақшасы баспадан шықты (бұл әлгі «Прикрой своим щитом» деген тың туралы кітабім) Орысшасы «Советский писательден» келесі жылы шықпақ. Жақында қазақ баспасына келесі жыл жоспарына екі томдығымды бердім («Ғашықтар», «Айқас», «Қатерлі өткел», «Алтын құс») Өндіріске кеткен болуы керек.

Анау үлкен адамдар қатысатын «Мұхиттан өткен қайық» атты өмірбаяныммен байланысты кітабімді жазып бітіргем. Біреулер Д. Қонаевқа жамандап қойып соның әуресі бітпей жүр. Орысшаға аударып

КОКП ОК мен «Новый мирға» салып жібергем. Журнал жақсы дейтін көрінеді. Ал мықты үй не айтады? Белгісіз. Тегі тағы бір редакция жүргіземін ғой деймін. Бұл кітәпқа мен бәлендей қиналып жүргем жоқ, түбі бір басылар. Жазылған зат жақсы болса басылмай қалмайды деп М. Булгаков айтқан ғой, тіпті басылмаған күнде де — мейлі. Аз кітәп жазғам жоқ қой. Жылдың басында алпысқа келем. Той-думан істемеймін. Өзім ауру, Диля ауру — қажеті не. Ал жиналыстан о бастан бас тарттым. Жазғаныңды жұрт онсызда оқып жатыр, несіне басымды әуре етем дедім. Журнал, газет бетінде бірен-саран мақалалар болса мейілдері.

Алпысқа шығуыма байланысты қағаздарымның бәрін зейнеткерлікке тапсырдым. Бүкілодақтың дербес зейнеткерлік көтере ала ма оны білмеймін. Әзір хабар жоқ. Болмай бара жатса Республикалығын берер (120 сом). Оған да шүкіршілік. Бірер айда сол зейнеткерлікке шықсам деймін. Балалар өз күнін өздері көріп кетті ғой. Диля мен екеуімізге былай да тапқаным жетер деп ойлаймын. Шаршадым. Жағдай осылай. Ал жаңа жылың құтты болсын!

Балаларғада сәлем.

Ілияс 28 XII 74ж.

РАУНАҚ!

Хал-ахуалдарың қалай? Балалардың дендері сау ма? Сенің өзіңнің сырқаттанып қалғаныңды біліп, көңіліміз бір жүдеп қалды. Қазір қалайсың? Немен емдеп жатыр?

Біз де бір қалыптамыз. Балалардың бәрі дендері сау.

Өзім сол бұрынғы орындамын. Осы жылдың аяғында пенсияға шығамын. Әбден шаршадым. Осы жылдың төрайлығында «Молодая гвардия» баспасында «Алмас қылыш» «Известия» баспасында «Жанталас» шығып қалар. «Ғашықтар» неміс тілінде, «Қаһар» Чех тілінде, «Қатерлі өткел» болғар тілінде аударылып жатыр деген қабар алдым.

Ал «Құрмет белгісі» жайында. Мұның өзін әзер берген тәрізді. Бұдан үш жыл бұрын «Еңбек Қызыл туын» берген. Соны сылтау етті деді. Оған сену қиын. Әйтеуір атап өтті ғой соған рахмет! Жақында Жоғарғы Кеңестен хат алдым. Ана жылдардағы абақтыға түсуіме байланысты «Медаль за боевые заслуги» және екі жеңіс медалдарым құрып кеткен. Соған арыз жазып едім, үшеуін де қайтадан беретін қағаздарын жіберіпті. Оның үстіне соғыс кезінде наградталған тағы бір «Медаль за боевые заслугам» табылыпты. Әзірге екі бірдей орден, жеті медалім бар, бұғанда шүкіршілік. Тек бала-шаға сау болып, құдай денсаушылық берсін. Ендігі гөп осында.

Қазіргі ең қиын шаруама «Мұхиттан өткен қайығымды» Д. Қонаев өзі оқымай, біреулерге беріпті, ал олар қарсы. Әдеттегідей бұл жолы да сол біреулерді жеңіп шыға алсам, жарар еді. Үмітім бар. Жалпы жағдай осылай. Ал өздерің қалайсыңдар. Балалардың келешегі қалай болатын түрі бар? Хат жаз. Өзім мүмкін мартта Мәскеуге барып қалармын.

Ілияс, Диля

25 январь 1975ж.

РАУНАҚ!

Аман-есен жүріп жатырсыңдар ма? Вераның, балалардың дендері сау ма? Дем алысқа бір жаққа барасыңдар ма? Хат неге жазбай жүрсің?

Бізде аманбыз. Зейнеткерлікке шыққанмен жұмысым көбейіп кетті. Үш айдан бері «Алмас қылыш», «Жанталас», «Қаһар» үшеуін тарихи трилогия етіп «Көшпенді көкжалдар» деген, бір атпен дайындап кеше ғана баспаға тапсырдым. Бұл менің негізгі жұмысым ғой, жақсылап басынан аяғына дейін қарап шықтым. Осы жетінің аяғында екі томдығым шығады. «Ғашықтар», «Айқас», «Қатерлі өткел» және «Алтын құс». Бұларды қарауға қолым тимеген. Сол бұрынғы қалыптарында шығып жатыр.

Қозы Жезқазғанда практикада, осы айдың аяғында келіп қалар. Мәскеуде тарихи трилогиям «Ковчегники» деген атпен 1977-жылы жоспарланған тәрізді. Рецензиялары жақсы дейді. Алматыда қазақшасы шықса, о жақта орысшасы жеңіл шығады ғой. Сол себептен де күні-түні жұмыс істедім.

Сен анада «Көлеңкеңді» киноға берем дегендей етіп едің, егер бере қалар ойың болса Чухрайдың студиясы бар. Соны ойлай көр. Осындағы режиссер сонда жіберем деп жүр. Не істегенін білмеймін. Бір берекесіздеу жігіт еді, сірә, дым да істемеген тәрізді. Біздің жағдай осындай. Ал өздерің ше? Раяға пәтер жағы қалай болып жатыр? Тез хат жаз.

Ілияс.

10 июль 1975 жыл.

РАУНАҚ!

Мына кітаптарды жіберіп отырмын. Олжастың жаңа кітәбін оқып шық. Ол өте құнды, керемет кітап.

Сен сұраған менің бір повесім «Адамгершілік жыры» деген атпен ұмытпасам 1947 жылы күзде шықты ғой деймін.

Вераға, балаларға көп сәлем.

Ілияс.

22 VII 75 ж.

РАУНАҚ!

Мәскеуден маған бір орыс жазушысы сенің бір кітабың неміс тілінде шығыпты деп телефон соқты. Өзі де жөнді білмейді. Оны Ленин библиотекасынан «Каталог книг 75 года магазинов Мюнхена» — дан тексеруге болады дейді. Бұл мүмкін бе? Сұрап көрсең қайтеді? Неміс тілінде сенің фамилияң түсінуге өте қиын — дейді. Кітаптың аты «Меч и свечи» екен.

РАУНАҚ!

Амансыңдар ма? Сендердің хаттарыңды алып қуанып қалдық. Шаруамыз бір қалыпта, кітәбімді (қазақ тіліндегілерін) бір трилогияға лайықтап, жаңа редакциялап баспаға дайындаумен болдым. Ол 76-жылдың жоспарына кірді. Жақында тапсырдым. Балалар аман, есен жұмыстарын істеп жатыр.

Раунақ! Сен анау сценария мәселесімен шұғылданып әуре болма, кинода осыны істеймін деп жұлқынып тұрған үлкен режиссер, не бөтен бір қолдайтын адамың болмаса ештеңе шықпайды. Құр әуре дүние. Сондай-ақ «Заговоренный меч»-пен де басыңды қатырма. Маған қабар берген адам ішіп жүретін кісі еді. Енді саған бір өтініш. Осы айдың 23 күні Мәскеуге пленумге келемін («Россия,» Батыс блок). Трилогиямның орысшасын шығару жайында бастықтарға кірмек едім, егер мүмкіндігің болса мына орденім мен медальдарымның тізімін жіберіп отырмын, соны көлемді етіп, сыртын шынылай үштен төрт қатар етіп бір колодка істетіп қойсаң. Мәскеуде бұны істейтін жерлер бар көрінеді. Әуре болатындай түрі болса, онда керегі жоқ. Тізімін, тәртібін (кітәпқа қарай) қоса жіберіп отырмын. «30 жыл Жеңіс» медалін бізге екеуден берді (бірі соғыс үшін, екіншісі еңбек майданы)

Мұндайларды тағуға бөлендей құмарлығым болмаса да, біреулерге кіргенде керек көрінеді.

Балаларға сәлем.

Ілияс.

16 сентябрь 1975 ж.

РАУНАҚ!

Аман-есен жүріп жатырсың ба? Сенің төртінде жазған хатыңды алып қуанып қалдық. Осының алдында ғана сені Сухумиға жүріп кетті деп Фруза телефон соққан. Бізде аманбыз. Фрузаны Мәскеуге жібермей-ақ қояйық деп едік, емтиханын беріп конкурстан өтіп тұрған соң жолына кедергі болғымыз келмеді. Бүгін одан да хат алдық. Жетекшісін белгілепті. Қозы біздің қолымызда.

Жағдайымыз жаман емес. Фруза түсінбеген ғой, «Көшпенділер» биыл емес, келесі жылдың май-июньдерінде шығып қалар, ертеңнен бастап бірінші кітаптың коректурасы келмек. «Прикрой своим щитом» бірінші январға қарсы шықпақ. Подписной келіп кеткен. 1977-жылы орысша кітаптарымды шығармақ ойым бар. Пенсияны осы ноябрда сұраймыз деп еді, тиісті адамдары демалысқа кетіп әзір қозғалмай тұр.

Бөтен не жазайын, өзінді күт, жақында телевизордан Сочида радикулитті бірден жазатын жаңа ем қолданып жатыр деп қабарлады. Мүмкін соны көрерсің? Раяға пәтер берсе, о да дұрыс дүние болар еді, бұл жағынан бірдеме істеуге бола ма? Өзің жазылып қайтсаң, өзге шаруа жөнделер. Анау мебельдер қиынға түсер түрі болса, әуре болма, тек хат жазып жібер.

Әзірге қош.

Ілияс.

7 ноябрь 1975 ж.

РАУНАҚ, ВЕРА!

Дендерің сау ма? Біз де аманбыз. Кеше Мәскеуден Қозым келді. Сенің беліңнің қатты ауыратынын сол айтты. «Жастық қойып отырады екен, дұрыстап емделуі керек қой» — дейді. Операция істетем бе дейтін көрінесің, байқарсың, егер тіпті басқа емі болмаса ғана істет, дегенменде пышақ жүзі қауіпті ғой.

Ал өзімнің творчестволық жағдайым жаман емес. «Көшпенділердің» екі кітәбінің версткасы келіп кетті, үшінші кітәбі («Қаһар») бүгін-ертең келіп қалар. Шамасы июнь-июльде шығар. «Простордың» 3,4 нөмерлерінде «Алтын құсымның» орысша аудармасы шығады. Январда «Советский писательден» сигнальные шығыпты. Осы айдың аяғында дүкенге де түсер. Өзім қазір осы бүгінгі күн туралы трилогия жазып жүрмін, үш кітәбінің екеуін бітіріп қалдым. Барлығын біржолата бітіріп, жылдың аяғында баспаға тапсырмақпын. («Мұхиттан өткен қайық» екінші кітәбі болмақ).

Мені біреу мактап, біреу жамандаса соған әжептеуір жүдеп қалатын сияқтысың. Жазушыға ондай жағдай үнемі туып тұрады, оған тіпті жүдемек түгіл, көңіл қоюдың да қажеті жоқ. Және жұрт та солай қарайды. Ана бір неміске менің адресімді берген екенсің, дұрыс істегенсің. Сен қобалжитындай онда ештеңе жоқ. Бірақ «Заговоренный меч» о жақта шықпағанға ұқсайды (Домбровский айта салған тәрізді), сондықтан ол кітәпті іздемей-ақ қой.

Қозы сабағын өз курсындағы балалардың алдыңғы санында бітірді. Екі күннен кейін Екібастұзға диплом жазатын практикасына жүреді. Күзге қарсы жұмысқа шығады. Шамам келсе өз институтыма стажер етіп қалдырмақпын. Жалғыз бала, әйтпесе өндіріске барғаны да жөн болар еді (мамандығы соны тілейді). Диля екеуміз дегенмен алысқа кетпегенін дұрыс көріп отырмыз. Раяның пәтер алғаны өте қуанышты. Қызметі бар, баласы бар, сендер аман болсаңдар бәрі де жөнделіп кетеді ғой.

Әзірге қош.

9/II — 1976ж

Ілияс, Диля.

РАУНАҚ, ВЕРА!

Аман-есенсіңдер ме? Бізде аманбыз. Шаруамыз бір қалыпта. Фруза барып жүр ме? Мен осы айдың 17—18 кезінде, құдай жазса, Мәскеуге съезге барып қалармын. Кітабимді егер о жақта алмаған болсаң өзім ала барармын. «Көшпенділерімнің» қазақшасы осы июнь-ағустың ішінде шықпақшы, егер тағы біреу-міреу кедергі істеп жүрмесе.

Раунақ, мына бір газеттің хабарын жіберіп отырмын. Екеумізден басқада біздің фамилиямызда бөтен адамдар бар екен. Мүмкін Ақымет-ғалидың балалары ма? Біреулерге тапсырдым, біліп беріндер деп.

Әзірге қош.

Ілияс, Диля

29/V 76ж.

РАУНАҚ!

Бүгін сенің хатыңды алып өте қуанып қалдық. Аман-есен жүріп жатырсың ба? Емі қалай болатын түрі бар? Құдайдан жатсам-тұрсам тілеймін, әйтеуір осы бір сырқатыңнан жазыла көр.

Ал өз шаруам бір қалыпта. «Мұхиттан өткен қайық» өнеукүні айттым ғой талқыланды деп. Содан кейін баспаға бергем. Баспа Орталық партия комитетінің тапсырмасымен қарап жатыр (рецензияға беру, өздері оқу тәрізді жәйттер ғой). Түбі бір шығады ғой деген үміттемін, әзір бөлендей белгілі емес.

Өзім қазір «Алтын Орда» деген үлкен тақырыпқа трилогия жазуға кіріскелі жүрмін. Материалдарын жинап болып қалдым. Бұл расында да үлкен, бүкіл дүние жүзілік тақырып қой. Бұнда Россия, Европа, Шығыс саясаттары айқас-таластары түйіскен жер ғой. Және «Алтын Орданың» алтын қазығы — қыпшақ (қазақтар) болғаны да хақ. Егер «Көшпенділерім» тәрізді етіп шығара алсам, бұл менің бір үлкен табысым болар еді. Осы жақында кіріспекпін.

«Көшпенділерім» жақсы баға алуда. Қазір бірнеше жер сұрастырып жатыр. Аударамыз дейді.

Балардың бәрі жақсы. Осының он үшінде Фруза Алматыға келмек. Бүгін Қозым ыстық көлге жүріп кетті. Орын болса биыл аспирантураға түсемін деген ойы бар. Минимумдарын тапсырған

Ал Вераның, балардың жағдайлары қалай? Олар демалысқа бір жаққа бара алдыма? Хат жаз. Өз жағдайыңды қабарла.

Әзірге қош. Ілияс.

8 август 1978 ж.

РАУНАҚ!

Аман-есен жүріп жатырсындар ма? Вера, балалардың ден саулығы қалай? Біз де аманбыз.

Өзге шаруамыз бір қалыпта. Қозы аспирантурада, тақырыбын бекітіп берді. Сол үш жылында жазып шығады ғой деп ойлаймын. Ал енді творчества жөнінде. «Мұхиттан өткен қайық» саған ұнағанына қуанып қалдым. Сен оқыған варианты ол алдыңғы жылы «Новый мирге» беріп кеткен вариантым ғой. Одан бері көп жөнделді. Ал бұл жақта қазақшасы әлі созылып жүр. Ана жерін мына жерін айтады. Бұрынғы, не қазіргі белгілі адамдарға ұқсап кетпесін деп жандары шығып кете жаздайды. Қысқасы, рұқсат етілген күні, орысшасы жол алады. Осы айдың жиырмаларында қарап қалар.

Қазір мені бұл кітәп емес, Алтын Орда көп қобалжытып жүр. Осы күні II кітәбін жазудамын. Егер шамам келсе, ден саулығым болса трилогиямды биыл бітірсем бе деген үміттемін (қазақшасын). Өйткені жас келіп қалды. Жылдан жылға шаршай бересің, Мүмкін осы кітаптардан кейін үлкен ештеңеде жазбаспын. Сондықтан асығудамын.

Үй ішіне, Рая мен Динаға сәлем айт!

Әзірге қош! Февраль, мартта Пленумға Мәскеуге барыпта қалармын.

Әзірге қош Ілияс. 5/І 79ж

Мына жаңа туған жаңа жылдарың құтты болсын! Аман, есен жолығайық.

Ілияс

РаунаҚ!

Есен-сау жүріп жатырсындар ма? Үй іші қалай?

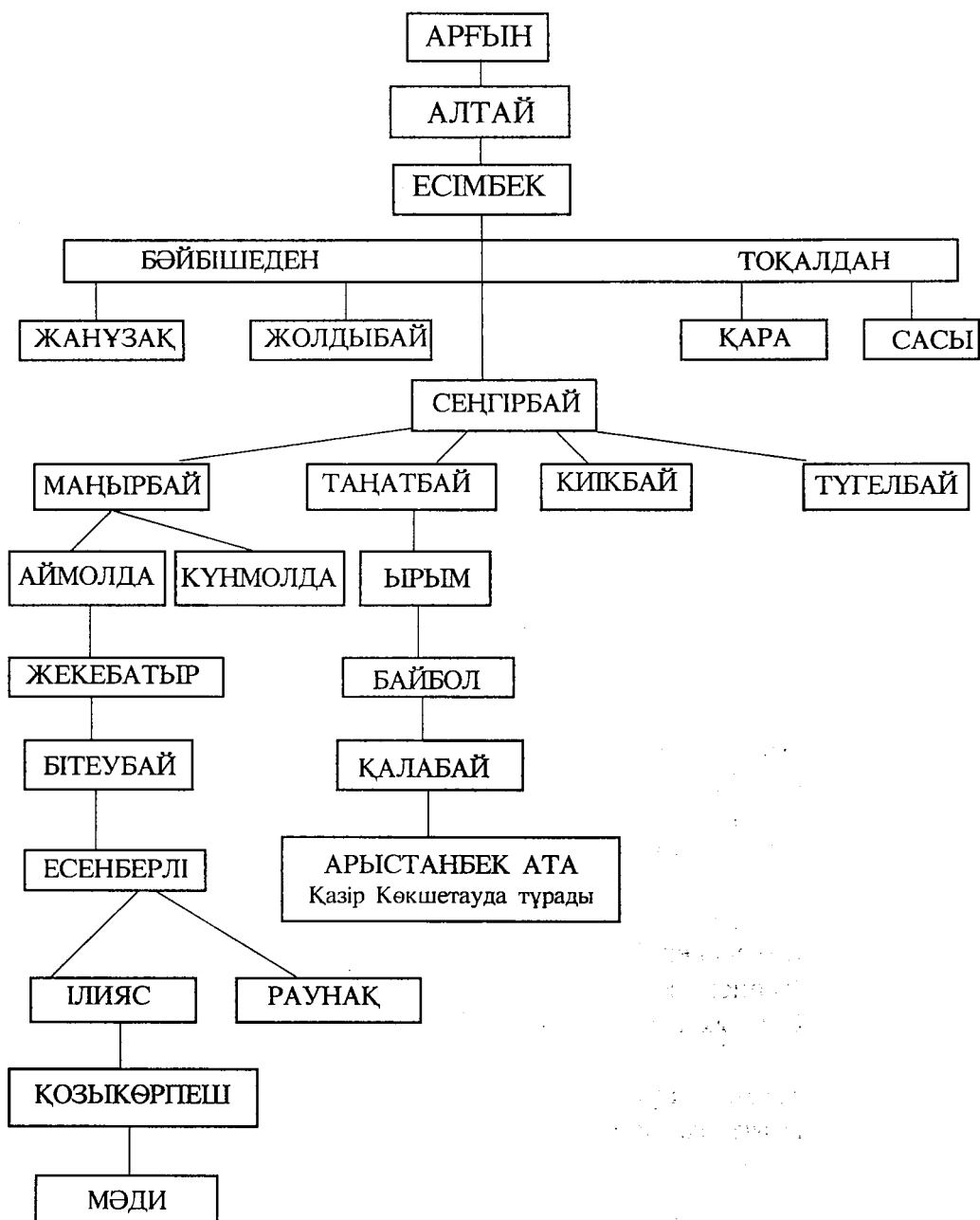
Мен сол Мәскеуден келгеннен үш-төрт күн болды, далаға шығып ондай-мұндай шаруаларымды істей бастағаным. Қатты ауырып қалған екенмін. Әйтеуір, сенің дер кезінде дәрі беріп, үйге жетіп емделгенімнің арқасында аман қалған тәріздімін. Келгеннен кейін бір-екі күндей тәуір бола бастап едім, содан қайтадан қайталап қалдым ғой деймін, ыстықтығым 38-39 градустан кемімей біраз жаттым. Әйтеуір, құдайға шүкір қазір жақсымын. Қозының тойын 25 апрель кезінде өткіземіз бе деген үмітіміз бар. Шамаларың келгенше тойына қатынасуды ойлаңдар. Бұны әлі хабарлармыз.

Өзірге сау бол. Сәлем де Вераға, үй-ішіне.

Лияс.

6/III 81ж

МЕНІҢ АТА-БАБАМ

КӨҢІЛ — ДАСТАН

Күн шыққан төгіп нұрын қызғылт алтын,
Кез еді маужыраған таңғы салқын.
Аралап зираттарды келе жаттым,
Гүл қойып басына бір жанның жарқын.

Адамның бұл жалғанға мәңгі ғашық,
Жүдетсе көңілін кейде қайғы басып.
Берілер әдеті ғой үмітті ойға,
Кетеді ол өзі-өзінен қалай қашып?

Бірақ, мен, өлі әлемге жеген опық
Қарап бір қалам толқып, кетем қорқып.
Тағдырдың тажал досы — қайғы деген
Жанымды құзғын боп кеп, жатыр шоқып.

Естимін кенет дауысын бұл-бұл құстың,
Мекен ғып алған тоғай, қабір үстін.
Ісі жоқ зират толған қайғы-мұнда
Сайрайды ол, сарайды әнін қуаныштың...

Зиратта қайғы барын ол білмейді,
Ал менің... Кеудемде үрей дүбірлейді.
«Жүре тұр, мұнда сен де жатарсың» — деп,
Тентек жол қорқынышты күбірлейді...

Қоркумен жан қалама сұм ажалдан,
Бітсе екен істерім тек ойыма алған,
Дүниеге келгеннен соң кетпек бар ғой,
Сондықтан өнер — мәңгі; дүние — жалған.

Білемін, тіршілік бұл бір қисық жол,
Шаттығы, қасіреті, бәрі де мол.
Бүгінгі қуанышың таяй түскен —
Өлімнің елесі ғой ертеңгі ол...

Зираттар меңзеп барын сол ажалдың,
Сескеніп тұрғанымды тағы аңғардым.
Тәтті боп кетті кенет сонда өмір,
Қадірін білген бе адам қолда бардың!

Сөйтсе де іштегі бір сезім билеп
(Мұнда мен болатынмын өте сирек)
Зауқым еш соқпасада парыз санап,
Өзімді өзім кеттім алға сүйреп..!

* * *

Мінекей зираты тұр бір көрінің,
Үлкені шығар жатқан бұл бәрінің,
Тоқсанға келіп қарт, жазуы бар,
Осы ма жеткен жері, сірә, өлінің?

Кетті ме жасы жетіп? Әлде дерт пе?
Тоқсан жас! Аз жас емес. Емес келте.
Жоқ бекер! Мың жаста да адам шіркін,
Әр қашан, әр жаста да өлім ерте!

Өйткені болған шығар ақ ниетпен, —
Бұның да бір арманы аңсай күткен?
Арманда өткен адам өкінішті,
Арман ғой бұл адамды адам еткен!

Армансыз дүниеде жан болмайды.
Армансыз өмірде де мән болмайды.
Сондықтан әр қашанда өлім ерте
Арманды тек өмір ғана орындайды.

* * *

Суретте — ойлы көзді жап жас қазақ
Қоп-қою шашына әлі кірмеген ақ.
Оқыдым екі шумақ өлеңді мен,
Арнаған жолдастары тасты қашап:

«Өттің сен жамандықтың білмей түгін,
Жаныңның жаурасаң біз бердік ығын.
Қайғырсақ, шер көңілді сен уаттын
Аямай жүрегіңнің бар ыстығын.

Достықта деуші едің сен тірегің
Жақсылық еді жұртқа бар тілегің.
Қара жер алсадағы, сен тірісің
Жатыр ғой біз деп соғып жас жүрегің».

Дәл мұндай сөз арналған жап-жас жанның
Жанының жалынына мен де нандым.
Қалып бір жақсы көріп, дедім сонда:
«Осындай болса балам, жоқ арманым!»

Көңілім сәл көтеріліп кеттім жүріп
Көрінді тұрғандайын күн де күліп.
Тек өттең, кілең зират қайғы басқан
Жаныма кірді үнсіз тағы бүлік...

* * *

Япырау, мынау менің Қапаным ғой!
Баладай жоқ нәрседен қапалым ғой...
Ойыма кетті түсіп ғажап жылдар,
Жастық шақ өтіп кеткен бір қызық той.

Сом дене, жұмырланған сай тасындай.
Тілге бай, ойға тез-ді ол жасындай.
Көргем жоқ қазақта мен ондай дарын
Дүние-ай, гүл қауызы кетті ашылмай!

Көрмеген қайғы-қасірет адам бұрын,
Білмейді қуаныштың нағыз құнын.
Жете алмай сол шаттыққа Қапан өттең,
Әлдилеп отыратын қайғы-мұңын.

Бөйтуге оған үлкен бар-ды себеп,
Көрдім мен отырғанын сан еңіреп.
Көрдім мен отырғанын ұзақ үнсіз,
Көңілін шаттық емес қайғы жебеп...

Адамға бала деген бір арман ғой.
Туғанда ол, көңілінде күн жанған ғой.
Балажан болсаң егер сол бір сезім,
Жаныңа мәңгі сөнбес өрт салған ғой.

Көрдің бе сол баланы дерт жеңгенін?
Көрдің бе сорлы әкенің еңрегенін?
Қапанда отыратын дәл солардай
Жаныңың таба алмай жазар емін.

Шын дарын болмас қатал, болмас қатты.
Сезімтал, тез мұқалғыш жез сияқты.
Суыққа тоңғыш келіп, бере алмайды
Өнерін ел-жұртыңа ол қымбатты.

Қапаным, өттің солай бұл өмірден,
Жазушы едің нағыз еңіреген.
Дүниеге өрт боп келіп, күл боп сөндің,
Өшінді алармын мен енді кімнен?!

* * *

Мінекей жатыр үнсіз Зейін марқұм,
Бұл ұлдай сүйе алды, қайран халқын.
Көп жылы қиянатта зыя кетіп
Бағалай білді әр күн, әр сағатын!

Жүрегі әлсін-әлсін беріп секем,
Уақыттың аз қалғанын білді ме екен,
Асықты әр күнін жылға балап,
Үлгірді талай кітөп жазып көркем!

Таба алмай жүрсе емін жарасының
(Қапандай емес дерті баласының)
Өтті ол басын, имей ортасында —
Сан қилы өмірдің сын, таласының.

Сөйтседе өкпелі еді бұл жалғанға —
Өмірден өзгелерге нұр жанғанда,
Аларын алып, берерін бере алмады
Сондықтан іштей тынып кетті арманда!

Мінекей өлді Зейін, болды тыныш,
Мәңгі оған бітті енді алыс-жұлыс...
Қарасам зиратына, дір етемін,
Жатқандай қынабында алмас қылыш!

* * *

Мынау кім, зираты кең? Қандай адам?
Ақсаңлақ, әйгілі ұл, алтын қалам,
Атақты бұл Мұқаң ғой, уа, халайық
Білетін қазақ түгіл, барлық ғалам!

Тек қана емес қой ол сөз шебері,
Халқының жоқтаушысы, ой берері.
Мен оны жақсы көрем сонысы үшін,
Сол үшін төңір тұтты қазақ елі!

Паш еткен Абай сынды ата даңқын,
Әлемге таныстырған қазақ халқын,
Алғашқы ұлдарының бірі ғой ол,
Білсең сен өзі де алтын, сөзі де алтын.

Тұрдым мен пырағына басымды иіп,
Толқиды ақыл-ойым жанып-күйіп.
Тайпы елдің құшағына симас тарлан,
Үш құлаш жерге қалай жатыр сыйып?!

Оған да дүние мәңгі арман болды,
Оның да көңіліне көп қайғы толды.
О да өтті арт жағына қарай-қарай,
Оған да өмір-сағым, жалған болды!

* * *

Тағы да бір зиратқа көзім түсті,
Сан гүлмен көміліпті көрдің үсті.
Сәбеңнің зираты екен таяп келсем,
Қиялым өткенді ойлап көкті күшты...

Күрескер болсын сондай ел ағасы,
Ақ жарқын, құшағы кең, кең жағасы.
Жарқырап кіріп келсе, сол бір үйдің —
Кеткендей еді кеңіп қабырғасы!

Өтті ол. Өлді, әрине дене, төні,
Артында кітөп деген қалды әні.
Көргенде сол бір әнін халқы тындап,
Ешкімнің өлді деуге жетпес әлі.

Жаралған міне осындай қос тарланды.
Қанды ауыз ажал деген қасқыр алды.
Дүниеге уақытша кеп бұлар-дағы,
Қара жер құшағында мәңгі қалды.

Әлі мен бұл зиратты тұрмын қимай,
Тұрмын мен ой тізгінін және жимай:
Үш құлаш жер тиерін білсе де олар
Таласты кең дүниеге неге сыймай?

Мінекей жатыр енді, жатыр үнсіз.
(Мәңгі ұйқы жарық күнсіз, қара түнсіз)
Ал кеше айқасты ғой жан аяспай
Таң атып, күн шықпастай бір-бірісіз.

Ақыл, ой айқасы бар бұл күресте.
Әрине, таптық жайда тұрды есепте
Ал шыны, тар келді ғой екі алыпқа
Жұрт сиған өмір деген бір төсекте.

Екі алып бір төсекке сия алмады.
Біріне бірі бөрін қия алмады.
Даңқта тығыстырып бірін бірі,
Пенделік сезімдерін тыя алмады.

Әрине әр кімнің бар өз ырзығы.
Өзгесіз бірақ өмір жоқ қызығы.
Тек жеңсең мұндай жайда бірі ғана
Екеудің ең жүйрігі, ең үздігі.

Неге мен бұның бөрін айтып тұрмын?
Талассыз өтпейді өмір, байқа, құрбым.
Бола біл өзің әділ сол таласта
Қақ жарған адам тектес қара қылды

Бола алсаң сондай кісі әділетті.
Бақытты жансың жұртқа сен құрметті.
Өзіңнің алдында арың таза болса
Адам жоқ сенен асқан қасиеті.

Сондай дос менде де бар дүлей қара
Салуға құмар маған күнде жара
Күресер теңім емес, әттен, әттен,
Сөзуар, дүрілдеген бір бишара!

Білмейді әділетті сын таласты
Дүниеде аз ба ондай жынды, бақсы.
Ит үрер, керуен көшер деймін күліп
Тек сенің жазғандарың шықсын жақсы!

* * *

Тағы да аяңдадым әрі қарай.
Тоқтадым: «Мына бір жас өлді қалай?»
Қарап тұр күлімсіреп албырт ұлан,
Көңілім босап кетті жас баладай.

Бетінде суреті боп мәр-мәр тастын
Біреудің жалғыз ұлы, қыршын жастың
Естім мен оқиғасын, кеттім босап,
Қолынан қаза тапқан малғұн мастың.

Бұл жігіт келе жатса кешке таман
Жас қызға тиісіпті масаң адам
Араша түсіпті ол — бар кінәсі.
Дүлей мас сөзге келмей пышақ салған!

Жүрегім тағы кетті удай ашып,
Өзімді өзім тұрмын өзер басып.
Болсамда жан аяғыш мен де қазір
Бұзықты өлтіруге бармын асып!

Бұл арақ етпеп еді кімді әңгі
(Онсыз да кей бір милар әңкі-тәңкі)
Дүниенің қайғысы одан аз болған жоқ
Құртатын жетті ғой кез оны мәңгі!

* * *

Томпиған көрдім міне, қара жерді,
Томпиған көрдім кенет қайғы-көрді.
Суретті гүлде оранған көріп тұрмын
«Япырай, жас балдырған қалай өлді?»

Елжіреп қарай бердім мөлдір көзге,
Аузыма сөз түспеді бөтен өзге.
«Қара жер қалай киып алдың? — деймін —
Былдырлай тілі жаңа шыққан кезде?»

Ілияс Есенберлин мен інісі Раунақ, 1933 ж.

Ілияс Есенберлиннің институтта
оқыған кезі, 1937 ж

Жазушының інісі
Раунақ Есенберлин. 1937 ж.

Ілияс Есенберлин Ұлы Отан
соғысы кезінде
артиллерия капитаны. 1943 ж.

Ілияс Есенберлин үйлену тойы алдында. 1944 ж.

І. Есенберлин тойдан кенін жубайы Дилзирамен. 1944 ж.

Диляра!
Өмір ұзақ болған күнде
Өткен тағдыр белгісі деп,
Өмір қысқа болса мұң,
Сүйген жардың қайысқан тегі,
Қолыңды қойдың еске алуға.
Імде Есенберлин
5/II 1945 ж
Алматы қаласы

І. Есенберлиннің сүйікті зайыбы Диляраға арнаған алғашқы кітабындағы қолтаңбасы. 1945 ж.

І. Есенберлин әйелі Диляра және үлкен қыздары — Раушан мен Қарлығаш. 1948 ж.

І. Есенберлин филармония директоры қызметінде (1-ші қатар, солдан 6-шы) 1947 ж.

І. Есенберлин (сол жақта) Мәскеудегі қазіргі өнерінің он күндігінде. 1948 ж.

1948 ж.

СССР

Форма «А»

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

ВИДОМ НА ЖИТЕЛЬСТВО НЕ СЛУЖИТ.
ПРИ УТВЕРЖДЕНИИ ВОЗВНОВЛЯЕТСЯ.

7-АО

5-й
Холм-ин
579943
3/11/53

ИМЛ "СЗ"

ЛО "В"

СПРАВКА № 0002901 *

14/апрель 1953 г.

Выдана гражданину (ке) Есенберлин

ИМЛ

1915 года рождения, уроженцу (ке) Ахметжанов
гражданство (подданство) ССР национальность казах
осужденному (ой) Общественный судья

«21» мая 1951 г. по ст.ст. 109 УК ССР
к лишению свободы на 5 лет с поражением в правах на
«1» года, имеющему (ей) в прошлом судимость не судим

в том, что он (она) отбывал (ла) наказание в местах заключения
МВД по «14» апрель 1953 г. и по ст. 1 Указа от 29/11/53
президент Вет. Сов. Союза освобожден

С применением свободы судимости
Освобожден (на) «14» апрель 1953 г. и следует к избранному
месту жительства Ахметжанов ССР
(город, село, дер., район, область)

до ст. жел. дороги

Начальник лагеря (ИТК)

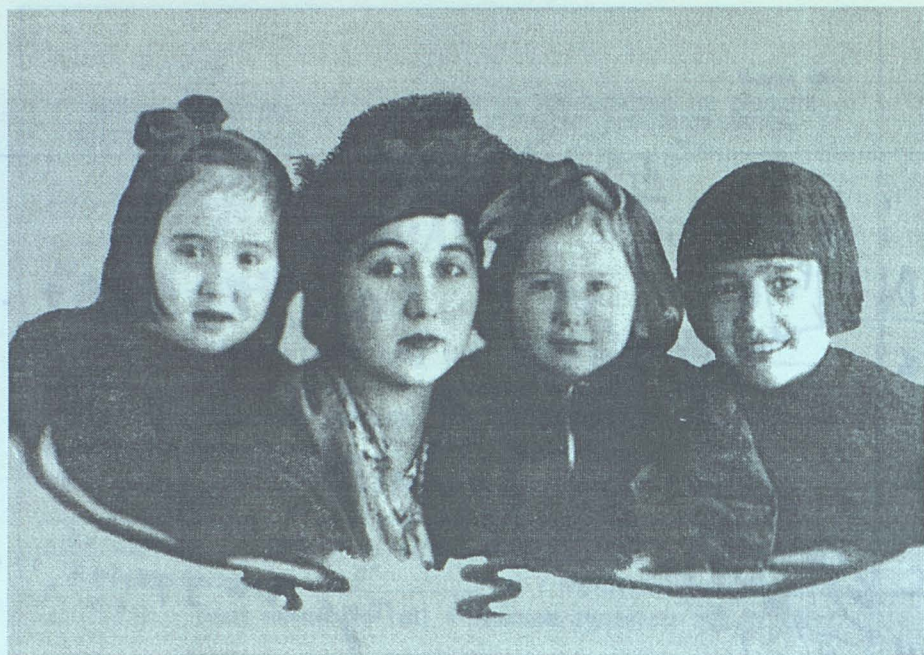
В. В. В. В. В. (Мочалов)

Нач. отдела (части)

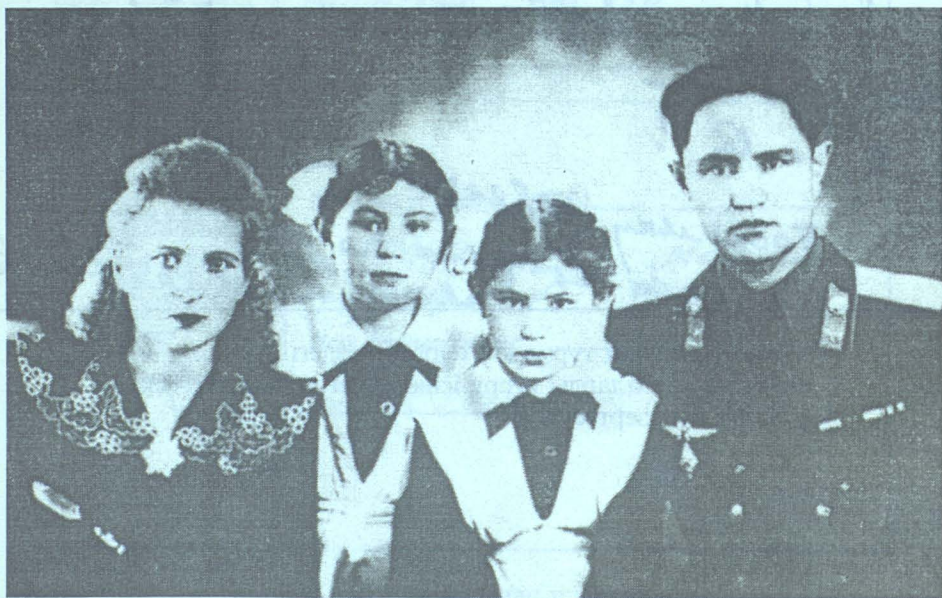
В. В. В. В. В. (Токмак)

Печать

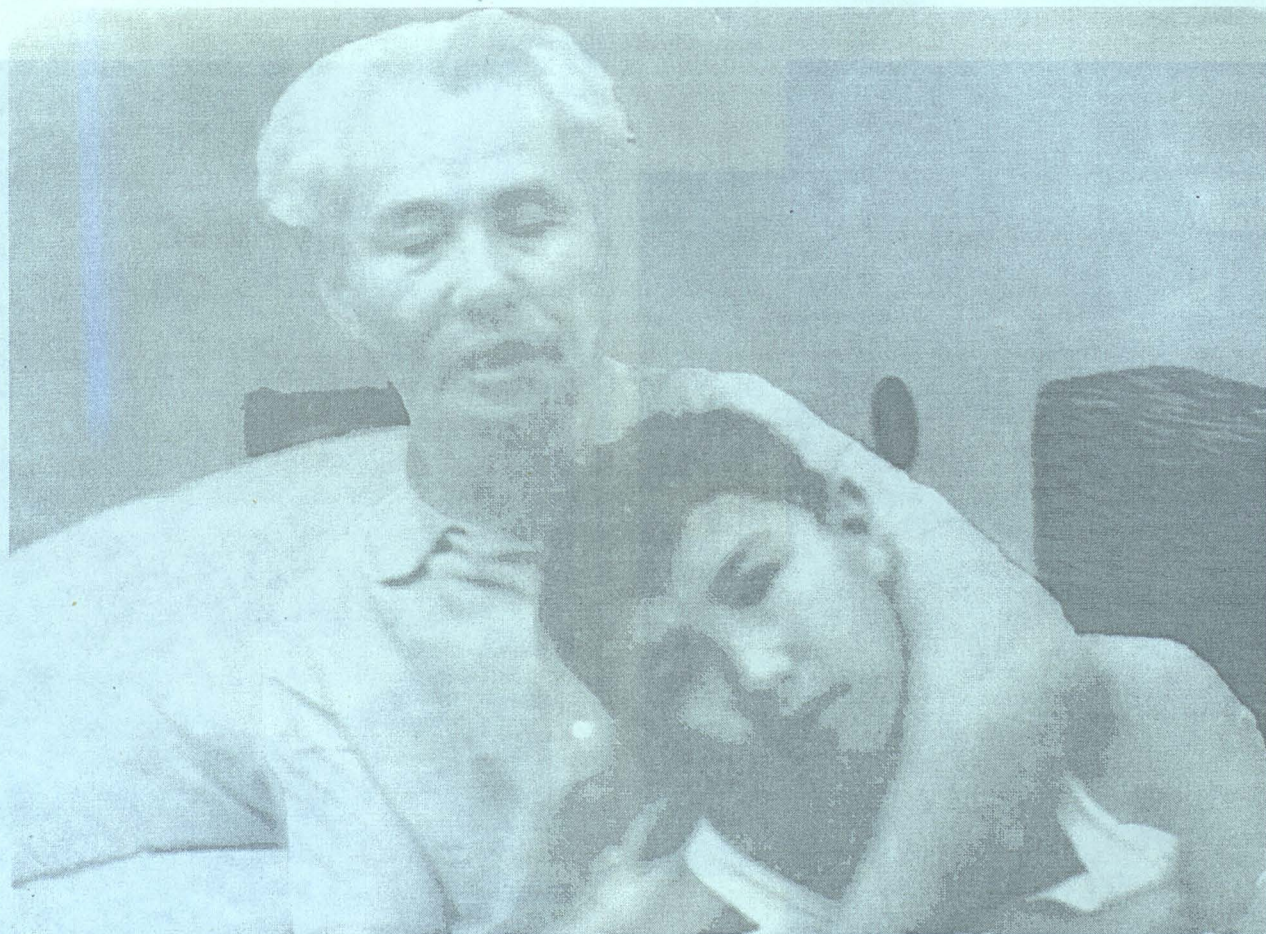
1. Есенберлиннің абақтыдан шыққандағы
анықтамасы. 1953 ж.

Ілияс Есенберлиннің жолдасы Диляра Жүсіпбекова
үш қызымен — Раушан, Қарлығаш, Дильфруза.
(І. Есенберлин сол уақытта түрмеде болатын). 1952 ж.

Ілияс Есенберлиннің інісі Раунақ
өз жанұясымен. 1952 ж.

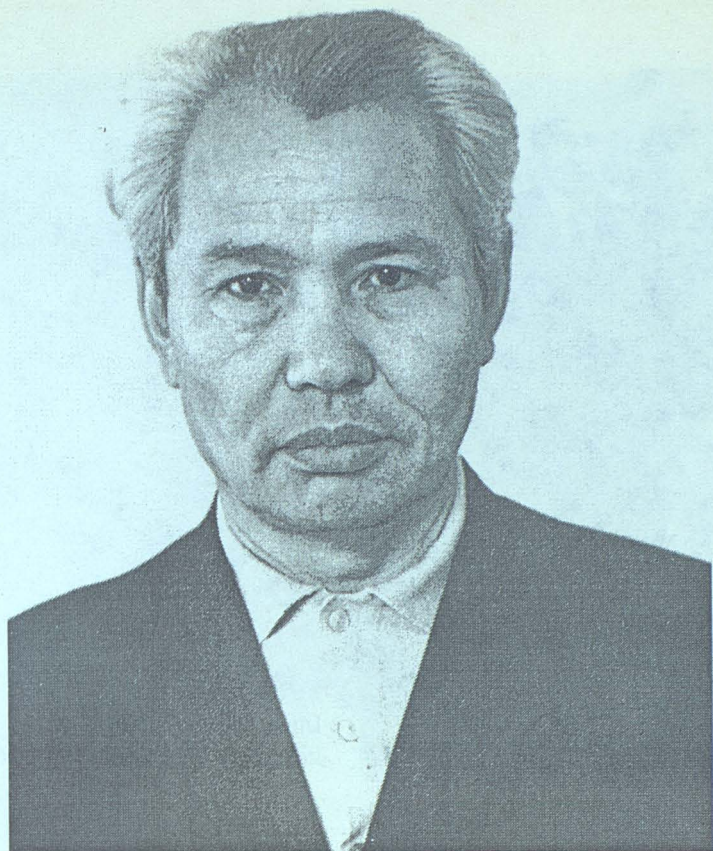
Ілияс Есенберлин ұлы Қозыкөрпешпен. 1963 г.

Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі төрағасы
С. Ниязбековтің І. Есенберлинге Мемлекеттік сыйлық
тапсыру сәті. 1968 ж.

І. Есенберлин Мемлекеттік сыйлық алған күні. 1968 ж.

І. Есенберлин «Жазушы» баспасының директоры. 1968 ж.

Лияс Есенберлин сүйікті жұбайы Дилярамен. 1970 ж.

Ілияс Есенберлин
немересі Әселмен. 1974 ж.

Ілияс Есенберлин
кітабына қолтаңба жазуда. 1974 ж.

Ілияс Есенберлин інісі Раунақпен Мәскеуде. 1976 ж.

Қыз еді арам ойды, арам пейлі...

Ілияс Есенберлин жазушы Рахманқұл Бердібаевпен. 1976 ж.

Ілияс Есенберлин мен Сәкен Жүнісов. 1978 ж.

Қуантар еді талай ата-анасын,
(Аймалап ата-ана да мәз баласын)
Ер жетіп ерлік істеп қаншама ол,
Халқының алар еді ақ батасын!

Құдайдан тілеймін мен: Күн сөнбесін!
Қайғы жеп ата-ана да өкінбесін!
Дүниеге титтей еткен күнәсі жоқ,
Балдырған балғын бөбек бала өлмесін!

* * *

Шыдамай әрі қарай жүре бердім,
Алдымнан тағы бір зор зират көрдім.
Көк күмбез, аппақ мәр-мәр құлыптасы
Бір сурет! Келеді оған қарай бергім!

Оқыдым жазуларын әшекейлі,
Мазақ па? Таң боп тұрмын. Деймін «мейлі!»
Танушы ем иесін бұл құлып тастың,
Кісі еді арам ойлы, арам пейлі...

Кісі еді өз пайдасына өте епті,
Өзгенің қуанышына қатты кекті.
Артына еш жақсылық қалдырған жоқ,
Өзімен жамандығын бірге әкетті.

Үн-түнсіз зиратқа мен тұрмын қарап,
Барады ішімді бір қайғы жалап.
Адамға шын оңбаған тірісінде
Не керек өлгенінде күмбез қалап?

* * *

Зиратқа ылдидағы шаршап бардым.
Суы ағып жоғарыдан жаңбыр, қардың,
Опырып құлатыпты саз моланы,
Оқыдым, өзер-өзер жазуларын...

Танушы ем, білетінмін көптен атын,
Көп сөзсіз бір момыны адамзаттың.
Жоғалтқан егіз ұлын қан майданда,
Сарғайған қасіретпен сары алтын.

Дәл біреу тырнағандай жан-жарамды,
Ызадан өн бойымда жалын жанды.
Қазақтың кең даласы жетпегендей,
Кім қойды ылдифа әкеп бейшараны?..

Өзгеден асу болған бар тілегі,
Артында күмбезінің түр тірегі,
Ал мына сорлы жанның бұны қоштар,
Жоқ еді сүйенері, бөйтерегі...

Жұрт неге болып кеткен мұнша қатал,
Емес қой тас мінезге мұның батар.
Осылай бара берсе бұдан әрі,
Сен күткен таңың әлі түн боп атар.

Сондықтан өтті кісі мұңын жылай
(Сөйлескем, мүсіркегем мен де талай)
Тіріде көре алмаған жақсылығын,
Көрмеді өлгенде де, дедім, қалай?

* * *

Әлі де біраз жүрдім, араладым,
Көрдім мен зираттардың біраз, бөрін...
Бірі мен бірі жатыр сығылысып,
Құлаған кей біреуі... Ойға қалдым.

Көп елдер өлгендерін паш етеді,
Кей зират, зират емес, бір ертегі!
Өйткені ұрпақтары ұмытқанша,
Адамның ең ақырғы бұл мекені!

Біз елміз мұндай істе ойға жарым,
Көтермес өзгелердей қолда барын.
Ел құрған, жер қорғаған ұлдарының
Кім білген қайсы қайда қалғандарын.

Сөз жоқ қой жүрген кезде көшіп, қонып,
Көрмеген күмбез қалап, мазар соғып!
Сен неге қалдырмадың бізге мұра,
Деу өзі болар еді мүлдем зорлық.

Дегенмен ол халықтың өткені ғой,
Уақытпен бірге өшіп кеткені ғой.
Ал қазір? Неге марғау жан ашырлық?
Әлі де ақыл өсіп, жетпеді ме ой?

Мінекей арайланып күн де батты,
Көңілімді көргендерім жабырқатты.
Асығып шыға бердім, қалғам екем —
Сағынып өмір деген мен рахатты!

* * *

Міне енді күнде батып, таң да атты,
Кешегі мәз өмірің балдан тәтті,
Барады кемерленіп түзға айналып
Тіс өтпес қара тікендей біткен қатты.

Жуасып, қартайып бір албырт желік,
Күстеніп, балғын жүзің әжімделіп,
Уақытқа, аққан өзен, бөгет таппай,
Отырсың өкпелеп бір, жәбірленіп...

Көтеріп тірлік деген ауыр жүкті,
Болдырып қалыпсың сен әбден тіпті.
Бігер ең бір жолата шал боп қаусап,
Бермесе арман саған дәрмен тіпті.

Сорлысың, қиялың тар ғаріп болсаң,
Көңіліңе таусылмайтын қайғы толса.
Күшің жоқ, жасы жетпей жас қартайса,
Мезгілсіз ал қырмызы гүлдер солса?

Өмірден тәтті ләззат ала алмасаң,
Теңіздей тереңіне бара алмасаң.
Онда сен өзінді-өзің алдағаның,
Кешкенің құр тіршілік әуре-сарсаң...

Білсең сен алдында сан асу барын,
Аса алсаң өмірдің сол асуларын.
Дүниеде сенен асқан бақытты жоқ,
Болады сода сұлу атар таңың.

Өмірге сен жолаушы, алдың жорық,
Жыл санап тұрар сені ажал торып.
Ойлай бер борышымды атқардым деп
Өте алсаң бұл дүниеден Адам болып!

Мінекей менде тұрмын сол асуда,
Жаңадан күшім жетсе жол ашуға.
Өйткен ең қымбатты қайсар өмір
Қақым жоқ менің оңай, тез жасуға!

1975 жыл

* * *

Сафуанға орден тапсырып,
Маған мақтау қағаз жапсырып,
Жалғыз адал досым деп,
Құшақтайсың қапсырып.

* * *

Бұрынғы өткен заманда
Сырбай-Лапша аманда
Айлы жардың кешінде
Алабұтаның ішінде
Шпомаға қаратпай,
Бұралқы итке жалатпай
Шынынды қағып отырған досыңа
Көрсеткенің осы ма?

Декабрь 1982 жыл

ӘБУ НАСЫР МҰХАМЕД ӘЛ-ФАРАБИ

(Тарихи дастан)

ЖЫР БАСЫ

Қазақта домбыра бар әл Фараби,
Ежелден сан алуан ойнаған күй.
Әр жыры — арпалысқан асау тартыс,
Тулаған жүрек лаулап, қайнаған ми!
Сол аспап ескі тарих күйін шерткен,
Қуанып, лепірмейді сүйіп беткен,
Сағынып сарғайсаң да оралмайтын
Жоқтайды кәриядай күнін өткен.
Қос шектен жылап аққан мұң бұлағы,
Қайғылы, қасіретті үн шығады.
Осынау өксік үнге құлақ қойсаң
Көзде жас, көңілде арман тұншығады.
Бір күй бар домбырада күдіретті.
Ашатын, хош иістей, көкіректі.
Аты оның Әбді Насыр Мұхамед қой
Сөйлеткен тіл бітіріп екі шекті...

БІРІНШІ ЖЫР

Сол күйді тындаймын мен таң атқанша,
Таң атып, таусылып кеп, күн батқанша,
Өйткені онда қайғы, өкініш жоқ,
Адамдай кеткен өліп тіл қатқанша.
Тындайды күйді бірге кілең өрен,
Тіршілік шаттандырған бейне өлең.
Ұрпағы Фарабидің бұлар тегіс,
Шомылған қуанышқа түпсіз терең.
Оларға өмір сәуле, бітпес күндіз.
Дүние жайнаған бір бұлғын, құндыз.
Қуанам, сол шаттыққа көп дарындар
Жүлде етіп алып жатыр алтын жұлдыз!
Фараби ондай сыйлық көрген емес.
Өмірі болды талас, күрес, егес.

Жұлдызы бірақ сонау ешкімде жоқ,
Мың жылдан бері әлі сөнген емес!
Шын дарын дәл осылай нұр боп жанар,
Дүниеге мәңгі өшпес жыр боп қалар
Халықтың жүректегі жұлдызындай
Жарқырап тарихының төрін алар!

Уа, Адам, жинағаның, бар тергенің,
Қылмысың, қиянатың, жек көргенің,—
Өзіңмен бірге кетер, қалар жалғыз
Артыңда дарының мен тек еңбегін!
Дүниеге бөрімізді еткен қонақ,
Беу, тәңір жаралғансың неткен олақ!
Таусылмас арман бердің тағы бізге
Несіне онда өмірді еттің шолақ?!
Нені істеп қысқа жаста үлгересің,
Өтпей-ақ шаңқай түсің, келер бесін,
Уақытты жеңе алмасаң дарыныңмен
Сол уақыт сені айыптап кесер кесім!
Жалғанда жақсылық көп қол жетпейтін,
Жалғанда адам да көп дос етпейтін,
Қуантқың келсе өзгені және өзінді
Арманың болсын өмір бос өтпейтін!

Сахара, құм жайлаған ой мен қырды,
Қарлыққан дауыс сөйтіп өлең-жырды,
Келеді керуен кезіп кер даланы
Алысқа сапар тартқан өткен жылғы.
Күлсары араби нар кілең түсті
Бәдәуи, көш бастаған, жұпыны жан,
Араби, сидіған нар, қалайы сан.
Қоңырау шығады тек күміс үні,
Керуен көшер ілби атқанша таң...
Бір мезет Самум дауыл соқса дүлей,
Дүние бола қалар алай-түлей.
Құм көрпе жауып кенет көк аспанды
Әлемді басады кеп албасты үрей.
Жел тынса, күн көктегі жүзген шалқып,
Дозақтың отын бүркер жерді шарпып.
Көрікпен қақталғандай сұрғылт құмдар
Бар әлем қалайыдай жатар балқып.
Тек түнде ай әлемге сәуле беріп,
Құм теңіз ақшыл тартып, сәулеленіп,
Біртіндеп, Сахараға жап кіреді,

Жұлдыздар оқта-текте көкте сөніп,
Мезгіл ме құратұғын жұрт серуен,
Қай жақтан келе жатыр бұл керуен?
Көшеді неге түнде тыным таппай,
Жатады неге сонша таңсәріден?

Жойған соң араптардың бар тендігін,
Тәубе етпей ұлан асыр жер кендігін,
Мұхамед, ұлы әулие, бар әлемге
Жүргізбек болған Ісләм үстемдігін.
Орда етіп Сирия мен Египетті,
Өз дінін жер шарына үгіт етті.
Шұбырды сахабалар күншығысқа,
Бір шеті Қыпшаққа да келіп жетті.
Медресе, шаһар салып тұрғалы көп,
Араптар Сейхунға да орнады кеп.
Туған жер аттарымен атады олар
Кенттерін Қарнақ, Сунақ, Отырар деп...
Осылай діннің даңғыл жолын ашқан,
Ойлаған сұмдық та бар әуел бастан:
Қайырған қожа-молда етіп елге,
Әкетіп қыпшақ ұлын бала жастан.
Бәдәуи жетектеген сондай көшті,
Сәбилер киген күпі, тонды ескі...
Ішінде жеті жасар Әбді Насыр,
Өзгеден зерек және ойлы өсті...
Әкесі қыпшақ, болған Бұхар да өмір.
(Алды оны биыл құдай, алды тәңір.)
Ал әке өле-өлгенше таласта өтті.
Бала өсті одан жаны көріп зәбір...
Шешесі Қанғылыдан арғы беткі.
Көшпелі, нағашы елі күдіретті,
Балаға барған сайын сән-салтымен
Ұғуға сұлулықты әсер етті.
Кемелге келмей жатып жеһан кезген,
Қарайды ол жан-жағына жасты көзбен,
Көрмесін елін енді мәңгі-бақи
Секілді күні бұрын жаны сезген...
Сонда ол домбырасын екі шекті
Шертеді саусағымен келген епті.
Қоштасқан еліменен күй шығады
Қақ жарған қайғылы үн көкіректі...

Оятып тыныш түнді күңгірт-бұлдыр,
Шығады қоңыраудан күміс сылдыр.
Тек әттең, өкініштің өксігіндей
Бір мезет тебіренбейді көңіл құрғыр.
Сұм тағдыр, қара албасты, көрі мыстан,
Обал деп мүскіндерге қарамастан,
Мықшиған иықтарына салған ауыр
Қайғыны, қара тастай, қарғыс басқан.
Көңілі балалардың бітеу жара,
Оларға жұмбақ-жазмыш, барар қала...
Көш тынбай қозғалады айлы түнде,
Бозарып сөнген күлдей, жатыр дала...
Сахара ренжігендей қабақ шытып,
Таусылған бейне үміттей күтіп-күтіп,
Жоғалып қоңыраудың сылдыры да
Алыстап бірте-бірте жатыр бітіп...
Болғандай шығып арман көкіректен,
Таусылған мана күйде қайғы төккен.
Құшақтап жан серігі домбырасын
Жас бала түйе үстінде қалғып кеткен...
Жолы бар керуенінің әлі талай,
Жылжиды ол, изең-изең алға қарай.
Қыпшақтың жас ұлдарын не күтіп тұр,
Қара түн? Әлде таң ба алтын арай?

ЕКІНШІ ЖЫР

Қандай жан жақсы көрген қайғыруды.
Досынан, жолдасынан айырылуды.
Бұлты жоқ көк аспанды жаным сүйген
Жазғы күн, жасыл дала, айлы түнді.
Не жетсін жастық шакқа күлімдеген,
Өткені бастан қалай білінбеген,
Адамның ол бір таза нұрлы арманы,
Миуа гүл, шық моншақты, бүлінбеген.
Жастық пен шаттық қана таласады,
Тек жастық, — шаттықсыз да гүл ашады.
Көріге, көрген өмір бар қызығын,
Мұная ойға кету — жарасады.
Шаттықсыз өмір тор боп өтер еді,
Бос шаттық адамды қор етер еді.
Дүниеде болмаса егер ой мен қайғы
Қаңбақ боп талайы ұшып кетер еді.

Дүниенің бақытсызы — байғұстар көп
Шаршаған қара бастың қайғысын жеп.
Дүниенің бақыттысы — жомарт жандар
Өзгеден алған алғыс қайрымды кеп.
Адамда көңіл күйі деген күш бар.
Кең дүние оған кейде көрінер тар.
Кімде-кім өз заманын қабыл етсе,
Ғашықтай сол өмірге келер күштар,
Біреудің өлеңі тек өз биігі,
Оған жат мұңлы-налы ел күйігі.
Тек қана үлкен жүрек халқын ойлар
Дүниенің, білсең, сонда бар түйіні!
Сүйерім, тілерім де сондай жандар,
Арманым — кілең атқан жарқын тандар.
Халқының бақыты үшін туғандарға
Ақынмын жырдан мұра соққан мәрмөр.
Алады біреу шыңды, біреу өрді,
Тәубе етер біреу есік, біреу төрді,
Шығыстың шыңы менен төрін алған,
Дүниеге ақылдың бір Пірі келді!

О, Шығыс — Адамзаттың сен бесігі,
Алғашқы ақыл-ойдың көл-көсірі!
Адамға сенен бастап мәдениет
Ашылған, алтын қақпа, кең есігі!
Өзгеден шыққан күнді бұрын көрдің,
Өзгеден жырттың бетін бұрын жердің.
Теңіз бен жұлдыз тану ғылымдарын
Өзгеден жер жүзіне бұрын бердің!
Сен таптың құпиясын жауһар тастың,
Емдеудің ең алғашқы жолын аштың,
Қолбасшы әлемге ұлы ұлдар беріп,
Жеһанға қаһар менен жалын шаштың!
Әтилла, Шыңғысты да сен туғыздың,
Көл етіп көздің жасын көп жауғыздың...
Пәрменді пирамида, тас тауларды —
Хуапсе, Газаны да сен, тұрғыздың!
Көтердің Сфинксті немен пілдей? —
Бар ғалам жүрген жоқ па әлі білмей!
Таң қалған адам жеті ғаламатты
Тудырған өзіңсіз ғой бәрін бірдей!
Теңесен шайқалмалы минаретке,

Бүгінгі жүз қабат үй керемет пе?
Қарасаң, Таджи Махал тіл байлайды,
Сұлулық бар ма ондай жер мен көкте?!
Аз емес сен күресіп жыққан жауың,
Аз емес сен Батыстан ұтқан дауың,
Гете айтқан сенің ұлы ақындарың
Әлімдік поэзияға соққан тауың!
Осының бәрі Шығыс, бәрі Шығыс,
Алғашқы алыстарға берген тыныс,
Беу, өтген, бір кезде ол қалды кейін,
Секілді шырқап барып сөнген дыбыс!
Осылай домбырадан күй керінді
Енді оның жаңа Шығыс болды өрнегі
Оянған азат елдер өнін естіп
Биледі бір ғажайып күш кеудемді!

Дегендей надандыққа көп төзем бе,
Ұқсаған тарихы ұзын Ніл өзенге
Дін қанша басса дағы араб елі
Ғылымға қайта оралған бұл кезеңде.
Түр әлі Ескендрия — жиһан қала,
Амал не, Герон¹ салған жоқ мұнара.
Сақталған Софокл, Эсхил еңбектері
Қираған көне әйгілі кітапхана...
Бірақ Шам, Мысыр, Мекке, Мәдинеде,
Бұл күнде мәдениет жаңа күйде.
От алған қайта ғылым көне ошағы
Кірседе заң боп құран әрбір үйге.
Ашылды медреселер кіші, ірі.
Онда тек жатталған жоқ Ісләм діні.
Сабақ боп алгебра, пәлсапалар,
Оқылды фарсы, латын, грек тілі.
Керуен балаларды Мысырға әкеп.
Тапсырды медресеге мүлкің бұл деп.
Жалғыз-ақ Әді Насыр Мұхамедтің
Дін емес, ғылым болды мүддесі тек.
Қалай ол жат шаһарға тез көндікті,

¹Герон — көне заманның ұлы механика ісмері. Бұл автоматтар театрынын жасап, атақты 120 метрлік Александрия мұнарасына күнмен бірге айналып тұратын әйел мүсінін істеді деген аңыз бар.

Білмеймін берді оған кім теңдікті.
Тек аян: шықпады естен ана үні
Ақ кигіз өскен өзі, үй түндікті.
Шықпады мәңгі-бақыт және естен,
Ауылы сары белден самғай көшкен.
Халқының ұмытпады қайғылы әнін
Желіндей сар даланың сарнай ескен.

ҮШІНШІ ЖЫР

Өмірідің қызығынан кім бар безген?
Сол үшін бар мұхитты кеме кезген.
Опасыз тағдыр, кілең панасыздың —
Жауы боп келе жатқан көне кезден.
Көңілде жатса қайғы жыры тынбай,
Көрсетпей мейірімсіз жұрт жылы шырай,
Түйгендей өгей ана тас қабағын
Тұрса өмір, қалар кімнің қыры сынбай?!
Қайғыға қара түндей таңы атпаған,
Қайғыға қара тастай тіл батпаған,
Түспесең алмас жүзді тас берендей,
Өр көңіл, мінезді бол асқақтаған!
Сыйлаймын осалдықты мен жеңгенді,
Жартастай қалған қатып ер пендені.
Дүниеде қажырлықтай қасиет жоқ,
Бастырма қасіретке өр кеуденді!

Мен ылғи Фарабиге таң қаламын,
Кездесіп жүргенінде сан қаланың
Сұрқия сұмдарымен жан түршігер,
Былғамай өтті қалай ол қаламын?!
Тарихтан ұмытылған ата, шегі,
Батты оған өзгеден бір ғалым кегі.
Күйініп, күрес бірақ ашпады тек
Өйткені ол — адамзаттың қамын жеді!
Іздену жүрек, миға салған ойран,
Ұлы адам алыс келер ұсақ ойдан.
Білімді ол, бар арманы ғылым болып,
Тұрғанын құрылғалы дұзақ қайдан!
Біреудің келіскенмен түр, келбеті,
Не пайда жатса ішінде ұлы дерті?

Жаксылык баскаға истеу, қолдан келсе,
Адамның ең қадірлі бір міндеті,
Қартайып, тәубе етпей, кең келмейді.
Жоқ, бекер! Құдай өзі оңдырмаса
Көрі де, ұят-ау деп, жөнделмейді!
О, жалған, ондайыңнан аман сақта.
Қалдырма халқым үркер, жаман атқа.
Тіпті сен бермесең де бақытыңды,
Жаксылық ойлата көр адамзатқа!

Тағы да ғалымға ақын бас иеді,
Пайғамбар жан екен ол шын киелі.
Сексенге келгенше бір жүкпаған,
Талай сұм жақсадағы сан күйені.
Ішінде ұлы ғалым сыр тұншықты:
«Мейлі өссін дәрежесі, жансын бағы,
Асыға түсе берсін алшы тағы.
Бейшара, білмейді ме оңбайтынын
Жүз жерден алтын жүлде алсадағы!
Әй, мүскін, қылығыңа қарамайсың,
Өзінді өзің ұлы бағалайсың.
Ұмытпа: дәрежені сұрап алсан
Дарынды бірақ сұрап ала алмайсың!
Елімнің жамандап даңқ аруағын,
Сенің-ақ аса берсін атақ-бағың!
Бәрі-бір одан үлкен бола алмайсың
Өйткені көңілің-пақыр, ойың-шағын!
Даңқы тұр қыпшағымның күз боп биік
Қасқиып көрлі басы көкті сүйіп!
Қолыңнан ондай жазу келмеген соң
Сондықтан барады ғой ішің күйіп!»
О, Фараби, тарихымның кейіпкері,
Керек жоқ сағын тіпті кейіп тегі:
Ежелден қаһарманға қалған емес
Бір үрмей заманының кей иттері?
Сенбесең бұл сөзіме дана ғалым,
Тыңдашы, ащы күйін домбыраның...
Домбыраң айтар өзі бұл сұмдықты,
Айтар ол сондай озбыр тобыр барын

Ашам деп құпия қайсарланған,
Қиындық, қыспақ күштеп тайсалмаған.

Дананың тек еңбекте атақ, бағы.
Ғылымның шыңы оның алтын тағы.
Даңқынмен бірге өсіп қастары да,
Өшіге түсті сұмға, сынбай сағы.
Көңілін күншілдіктің жарасы жеп,
Жабады Фарабиге жаланы кеп.
Қуылсын, дейді, Мысыр, Бағдаттардан,
Қанішер Қыпшақтың бұл баласы деп.
Біреуге бітер дарын, біреуге бак,
Біреуге батырлық пен ерлік, атақ.
Не құрлым талантсыз боп туса адам
Со құрлым күншіл боп келері хақ.
Көтерді жала қастар дереу десін,
Ұмытып әділдіктің ережесін
Зұлымға алтын аса бәйгі беріп,
Жеткізді мүфтиге оның дәрежесін.
Достары Фарабидың сұмды мықты,
Жабылып ортасынан қуып шықты.
Тек қана опасызға айтпақ болған
Ішінде ұлы ғалым сыр түншықты:
Сол күнде Әбу Насыр Мұхамедтің
Ғылымның тарауы жоқ ой салмаған.
Үйренген араб, латын, грек тілін,
Өзінің заманына керек білім:
Пәлсапе, алгебра, музыкамен,
Зерттеген қалдырмай пән бірде-бірін.
Көбінен пәлсапаны ұнатты тым,
(Ғүләма, өз ісіне тұрақты-тын)
Отызда жазды «Аристотель түсінігін»
Соңынан «Саясаттың трактатын».
Биледі ол өз тұсының ақыл, ойын.
Көтерді ту ғып ғылым абройын.
Келді деп «Екінші ұстаз» әлем біткен,
Қол соғып, алды қарсы, ашып қойын.
Сүймеді өшпендіктей ол сұмдықты.
Туысқан, бауыр деді барлық ұлтты.
Достыққа, қазір біздер ұран еткен,
Шақырды ол бұдан мың жыл бұрын жұртты.
Ақылдың атты жауға қарсы оғын.
Қорықпады, қастандықтың басты шоғын.
Мейірлі адамзатқа ұлы дана

Алмасын деді әлемнен соғыс орын!
Әрине шешілген жоқ көп сұрағы,
(Қаланы идеалдық² кім құрады?)
Осыдан мың жыл бұрын сондай ойдың
Тууы айтшы, жұртым, не тұрады!
Қалай ол жарып шықты қара аспанды?
Қалай ол жарып шықты таласқанды?
Қалмады тасқа тиіп қалай сынып,
Қыпшақтың шынықпаған алдаспаны?!
Ұлы ойға құлдық етіп кім табанды?
Жалау ғып көтерді кім шын дарынды?
Өспейді алтын бидай арам шөпсіз,
Күндеуші, көрмеуші де көп табылды!
Есте жоқ, бұған етті қастық кімдер,
Жене алды бәрін еңбек, жастық, жігер.
Бәлкім ол қалар ма еді бірден күйреп,
Араптар көрсетпесе достық егер.
Қылыш боп төнсе кейде жат дүние,
Дейтұғын мұндай шақта ол күйіне:
«Адамның шыдамсыздық жаман жауы,
Сабырлық болсын қорған, оған ие!»
Сонда ол қолға алатын домбырасын,
(Елінен ертіп келген жан жолдасын),
Сол сәтте көкке қанат жаятұғын
Көңілден ұшып аққу, кейде лашын...
Домбыра беретұғын әл-қуатты,
Ашатын оған мөлдір көз-сауатты,
Елінің күйін төгіп қос шегінен,
Үніндей анасының сан уатты.
Толқып кеп Әбу Насыр тартады күй,
Сан қилы үнге толып жатады үй.
Ұшқыр ой туған сонау домбыраға
Артынан ат қойды жұрт әл Фараби.
Домбыра жанын талай тебірентті.
Соңынан әлемге де әйгілі етті.
Жазды ол музыкалық трактатын
Құрал ғып жан серігін екі шекті.
Елімнің ұмытқан жоқ кең даласы,

²Идеалдық қала — сол кездегі пәлсапашылардың негізгі ойларының бірі. Бұны әсіресе әл Фараби көп қолдаған және өзі бұл жайында трактат жазған.

Данаға айтады алғыс бар баласы:
Фараби тартып, содан аян болды
Қыпшақтың әлемге ағаш домбырасы.
Қазаққа еткен ән мен күйді мекен,
Фараби себі, сірә, тиді ме екен?
Дүниеге келгендейміз музыкадан,
Өзгедей жаратылмай сүйек, еттен.
Елімнің өтті талай ардагері,
Біржан сал, Құрманғазы, Ақан сері.
Манарбек, Құрманбекті былай қойсам,
Ұмытам қалай Күләш, Өмірені?
Туды ма ән, Фарабидей бабам жебеп,
Білмеймін, ұққаным сол ойын демеп,
Ананың сүтіменен кірген ән, күй,
Жазуға трактатын болды себеп!

Махаббат — атып таңы алтын арай,
Әл берді Фарабиге әрі қарай.
Шын ләззат келмегенде, қасіреттен —
Тірі оның қалуы еді екі талай.
Ғашықтық, бүгінгідей, мың жыл бұрын,
Қозғаған көңіл күйін, іштің сырын.
Ойға шоқ салған талай ол кезде де
Көген көз, жаннат қыздар, пісте мұрын.
Өмірші, патшаны да құлы еткен,
Күш бар ма бұдан асқан, бұдан өктем?
Бар ма екен сірә көніп, бағынбаған,
Жарлыққа келген сонау күдіреттен?!
Құл болмай, бұл тәңірден кім құтылды?
Ол келсе, қайғы-қасірет ұмытылды.
Оянып тыныш жатқан қайнар көздер,
Мүз бұлақ тасты жарып көкке ұмтылды!
Махаббат — жаз ғой, сүйген күннің көзін.
Оятқан алтын таң ғой түннің өзін.
Туар ма Фарабиден асқақ ойлар
Осындай билемесе ұлы сезім?!

ТӨРТІНШІ ЖЫР

Миллион жыл бұдан бұрын жанып кеткен,
Өшпеген бірақ нұры сөніп көктен,
Жұлдызға ұқсар дарын күдіреті
Еңбегі бүгін бізге келіп жеткен.

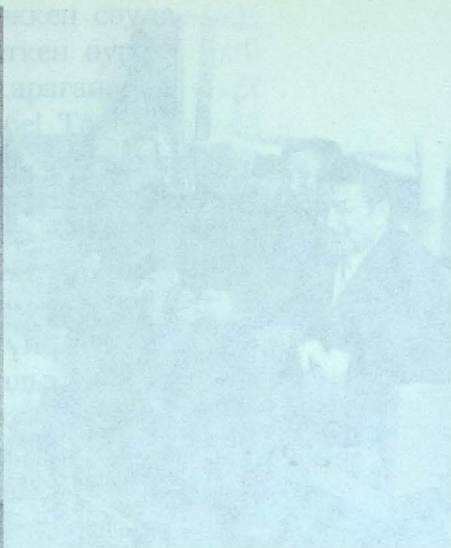
Ғалымды, күн шығысқа төккен сәуле
Құртам деп жауы талай еткен әуре.
Мен кіммін, ұлы ұстазға қарағанда
Жер басып жүргеніме тәубе! Тәубе!
Жастық шақ кейде мүлдем әусер келген.
Мен де сан аласұрып әусерленгем.
Махаббат болса егер мөлдір бұлақ
Суынан қанған сайын сусай бергем.
Болғам жоқ ойдың ұлы кеменгері,
Тек шындық жүрегімнің күйі дері.
Жаздым мен бес жүз жылдық елнамасын —
Осы да құлашымның жеткен жері!
Өмірдің мен де өзіндей бір қонағы,
Ең асыл бояудағы бір оңады,
Сұрама бұдан артық мен бейбақтан,
Жеріне жеткен ұшып — құс қонады!
Естідім қастардың да сан жаласын,
Естідім достардың да сын, таласын.
Тілегім сенен жалғыз жас ұрпағым,
Болғай да әділетті көз қарасың!
Тудырған өз баласын әрбір дәуір,
Жазылар бұдан да еңбек әлі тәуір.
Есіңнен шығарма тек болашағым, —
Түйенің көш бастаған жүгі ауыр!
Күлгірсіп араптың кей өз-өзілі,
Ойлаған Фарабиге көр қазуды.
Ашқаны адамға әлем құпиясын, —
Сондағы ұлы дана бар жазығы!
Мендағы жаздым халық ұлы ісін, —
Барымша ашып тарих кең уысын.
Өзімнен артық сүйер елі-жұртын,
Тек қана от жүректі бір ұл тусын!
Сол шешер мен шешпеген көп түйінді.
Сол айтар мен айтпаған көп қиынды.
Тапсырдым оның адал үкіміне,
Жанымды, жүрегімді, бар миімді!
Жаздым мен бұл сөзімді, жаздым толқып.
Көргем жоқ бірақ қастан жасып, қорқып.
Артымда асыл туған жолдасым көп
Керегін кен тасынан алар қортып!
Фараби қиындықты талай көрген,

І. Есенберлин жазушылар Одағының екінші хатшысы қызметінде.

І. Есенберлин (солдан екінші)
президиум жиылысы кезінде.

І. Есенберлин мен жазушы
Әзілхан Нұршайықов.

1. Есенберлин казак мәдениетінің Өзбекстандағы күндерінде. 1978 ж.

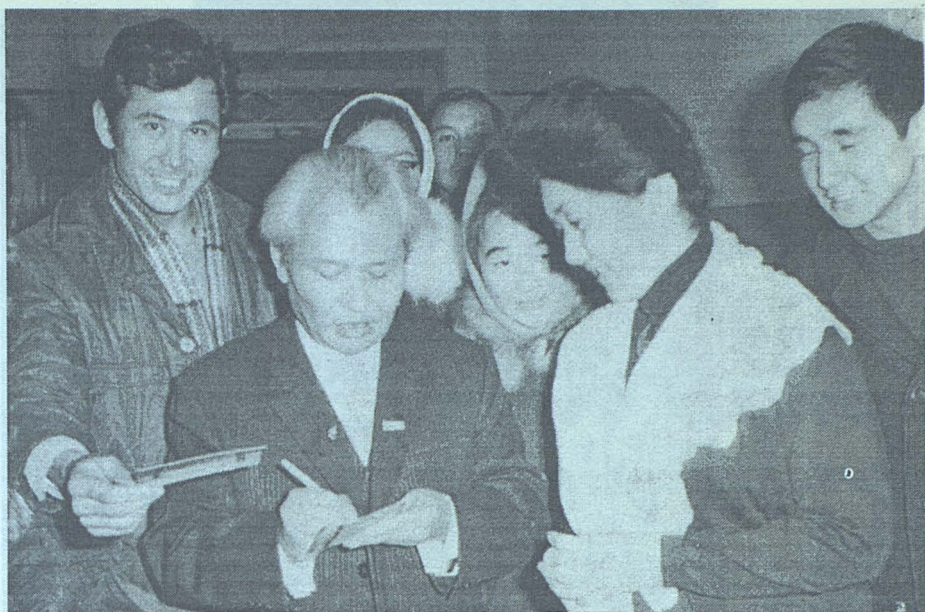
И. Есенберлин Ўзбекистондағы сапарында.

И. Есенберлин мен Сайын Муратбеков. 1978 ж.

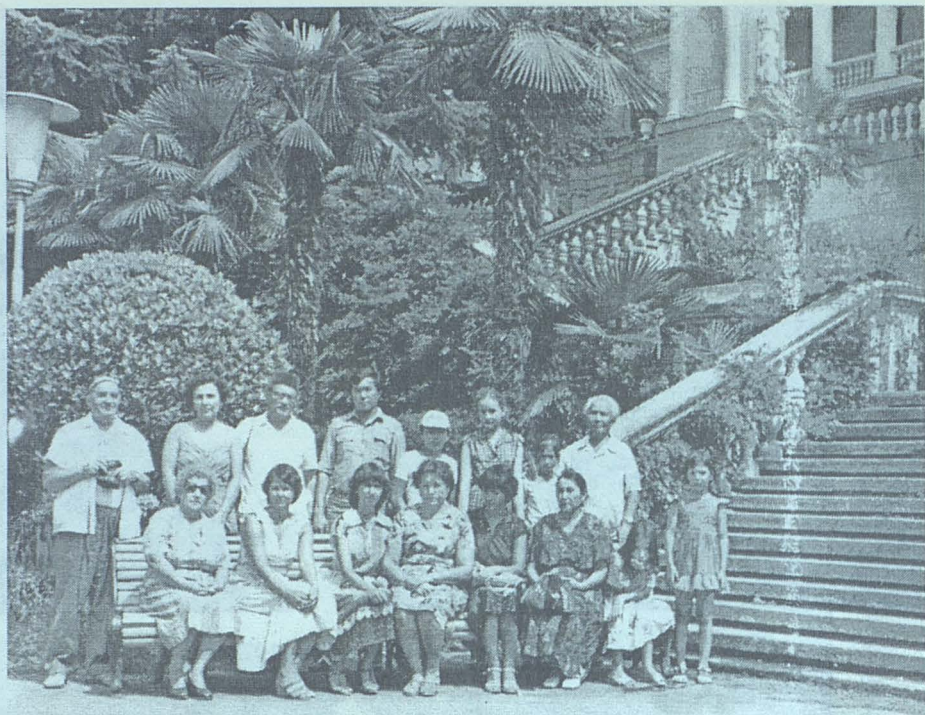
І. Есенберлин (солдан 4-ші) Семей облысында. 1979 ж.

І. Есенберлин оқушылар арасында. 1978 ж.

І. Есенберлин (солдан 2-ші) КСРО Жазушылар Одағы съезінің делегаты. 1978 ж.

Ілияс Есенберлиннің Қырымда дем алған сәті. 1979 ж.

Оқушылар арасында. 1979 ж.

1979 ж.

Ілияс Есенберлин Нұрсұлтан Назарбаевпен (Н. Назарбаевқа КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутатының куәлігі тапсырылған кез). 1982 ж.

1980 ж.

Ілияс Есенберлин жазушылармен. (1-ші қатар, оң жақтан 1-ші). 1980 ж.

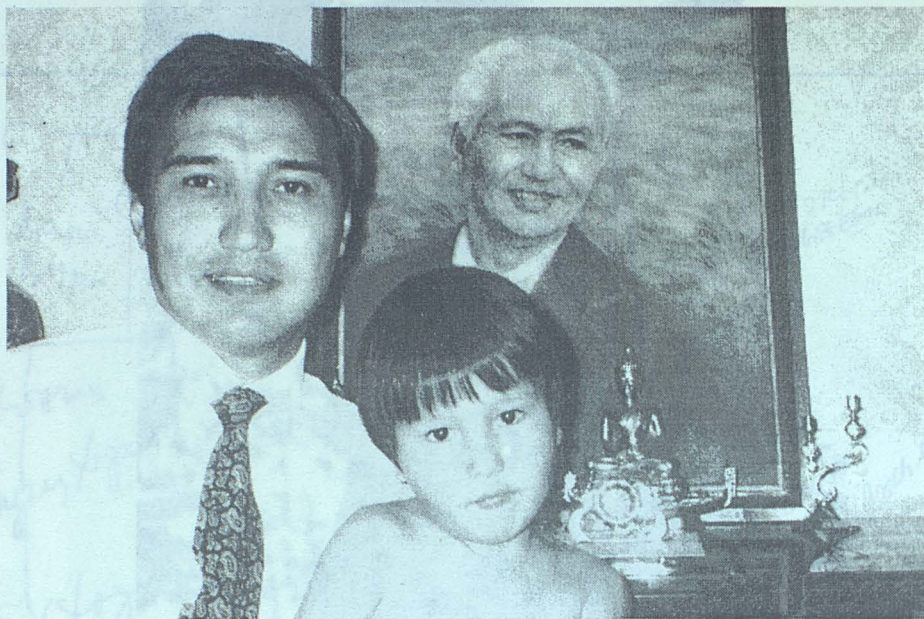
Илияс Есенберлин жазушылар арасында. 1981 ж.

1983 ж.

Ілияс Есенберлинмен қоштасу. 6 қазан 1983 ж.

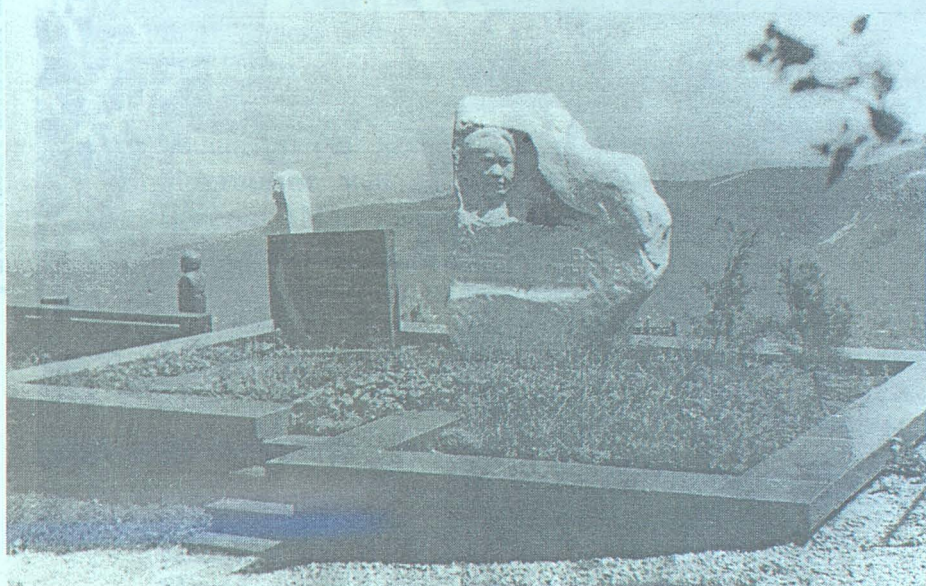
Қозыкөрпеш Есенберлин ұлы Мәдімен
Лияс Есенберлиннің суретінің алдында. 1994 ж.

Атбасар қаласындағы жазушы туған үй. 1994 ж.

Атбасар қаласындағы І. Есенберлин мұражайы. 2000 ж.

«Кеңсай» зиратындағы Ілияс Есенберлин ескерткіші.
Алматы қаласы.

Алматыдағы жазушы тұрған үйдегі мемориалдық тақта.

Жез тырнақ — сұм тағдырды талай жеңген,
Өйткені серіктері болды қорған
Ұлына ақ жүректен, талмай сеңген.
Саф алтын сара ойлары кетер текке.
Есті адам ұқпастарға етсе өкпе.
Түсінді ол өз бағының жатқандығын
Дуалы сонау алыс келешекте!
Қаймығып көңіл шіркін алас ұрар
Келешек бүгінгі емес адастырар,
Келешек дарыныңның кесімкері,
Жауы жоқ онымен бақ таластырар!
Фараби, өз кезінің дана адамы.
Оны ұлы істеген жоқ өз заманы.
Ұлы еткен — мың жылдық сол келегеші,
Әр жылы — даңқы өскен ой қадамы!

Осалды қанды балақ өлім жеңген,
Қағида келе жатқан бар ежелден.
Күшті тек бұл өмірде сондай жандар —
Кімде-кім қорықпаса сол өлімнен!
Фараби, әбді Насыр дана ұлым,
Қыпшақтың көрмей өттің паналығын.
Дүниеге келсең де сен Отырарда,
Мысырда туды сенің даналығың!
Сан рет қуантсаң да жүрегімді
Жат елден берді тәңір тілегінді.
Сен таптың Нишапур, Бағдат, Мысыр, Шамнан,
Қазына, ғылым атты керегінді!
Мадақтап бас игенде әлем біткен,
Мақтанғам, мен де сені тәңір еткем.
Дегенің «Мен қыпшақтан келген жанмын»
Кетпейді, ант сөзіндей, көкіректен.
Сол күннен міне қанша ғасыр өтті,
Фараби ғалым болды құдіретті.
Таңданды жердің жүзі, қайран қалды
Қандай жұрт тапты деп бұл кереметті?!
Ал жұртың бастап сонау ескі сақтан,
Агрипей, массагет пен саураматтан,
Найза ұстап бірі қалмай жауға аттанған
Көшпелі ел, Шығысқа аян әлімсақтан!
Мал баққан, кейде тіпті егін еккен.
Жау тисе, жаугершілік туын тіккен,

Жұрт еді Үнді менен Иран барған,
Батысын Қытайдың сан тітіренткен!
Сен туған көне тарих, көне халық,
Бір кезде бұ да әлемге төккен жарық.
Гүл шыққан жерге ғана гүл шығады,
Біз мәңгі болған жоқпыз кілең ғарып!
Жатқан соң шапқыншылар жолы болып
Көп көрдік күштілерді салған жорық
Сонда да бермедік біз ешкімге де
Қазақтың ұлы жерін, қалдық қорып.
Бұл ара дозақ та еді, бейіш де еді,
(Талай хан бұл далаға кейісті еді),
Бұл жерсіз дүние жүзі тарихы жоқ,
Шығыс пен Батыс мұнда түйіседі!

Елінді әкете алған жоқсың бірге,
Сақтадың оны мәңгі жүрегінде,
Ұқсады махаббатың оған деген
Сарғайып, сағынып бір күткен күнге.
Әрине қалған жұртың жанға батты.
Әр күнің тамшылаған жас боп ақты.
Тек қана ұлы арман — ғылым деген
Жаныңның ауырғанын баяулатты.
Қарт етті мезгіл кеулеп жас жігітті,
Ақтап ол әлем күткен көп үмітті,
Жүректен тамған қаны таусылғанда,
Уа, дүние, қарияның күні бітті!
Өлім не? Мәңгі ұйқы тас қамалы,
Өмірге деген сәби әр талпылы —
Өмірге таяй түскен сол қадамы.
Өлген жоқ әл Фараби, тірі мәңгі,
Ұйқыдан оянған жоқ сол күн таңғы.
Ала алмай келе жатыр мың жыл бойы,
Ұлы ойды, алса да өлім жан мен тәнді!
Мінекей тұрмын мен де атынды атап,
Халқына тарап жатыр аңыз, лақап.
Бас иген Шығыс, Батыс, барлық жұртын
Бір адам алса сендей алсын атақ!
Тартып бір әл Фараби домбырамды,
Тілеймін бұдан да шат атар танды,
Мың жылдан кейін тағы кездес бабам,
Той тойлап ұрпағыңмен қазақ қанды!

ЖЫР СОҢЫ

Мен саған туған жұртым қайта келдім,
Сөзімді жүректегі айта келдім,
Өлеңнен берер басқа өнерім жоқ,
Әйтпесе сені әбден байытар едім.
Өй деуге бағанды сен алдың, қазақ,
Тарихқа өз үлесінді салдың, қазақ.
Адамзат шешілетін болашағы
Айқаста, Берлинге де бардың, қазақ!
Әлемге қазір жұртсың сен әйгілі,
Шабыста алған жеңіп сан бәйгені.
Орнатқан жерге ұжмақ бақытты елсің,
Ұмытқан мәңгі-бақи шер қайғыны.
Фараби, тозбас ұлы із қалдырдың,
Қайғыға өзінді де сан шалдырдың,
Сол жерге бүгін барды үлкен қазақ,
Шешуге ақылдасып ел тағдырын!
Дарынның ешуақытта өшпес үні,
Болса егер халқы үлкен, өркеш, ірі.
Мысырда, жалғыз ағаш безілдеген,
Қазақтың күй ойнады оркестрі!
Бұдан да шырқармын мен қанат жайып,
Өсер ел жылдан жылға әлі ұлғайып.
Мың жылдан кейін келсең бұл араға
Көресің ұлы жұртты таңғажайып!
Ұлы ел бар аямай күш, күдіретін,
Кішкентай ұлын Ұлы ұл ететін.
Ұлы ұл бар төгіп дарын қабілетін,
Кішкентай елін даңқты, ұлы ететін!
Солардың бірі алып әл Фараби.
Домбырам сол себептен тартады күй.
Әр жыры — арпалысқан асау тартыс
Өртенген жүрек лаулап, қайнаған ми!

ЕКІНШІ БӨЛІМ

Замандастарының Ілияс Есенберлин жайлы естеліктері

Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан Республикасының Президенті

Ілияс Есенберлин қазақ әдебиетінің ғана емес, қазақ халқы тарихының төрінен лайықты орын алатын дара тұлға. Олай деуіміздің бірнеше себептері бар. Ақиқат шындық темір шымылдықтың ар жағында тұтқындалып, ата тарихының «ақтаңдақтарын» зерттеуге тиым салынған жылдары Ілекең қазақ қаламгерлерінің алғашқысы болып қиын да күрделі тақырыпқа — Қазақ хандығының бостандық пен тәуелсіздік жолындағы күресі тақырыбына қалам тартты. Қалам тартып қана қойған жоқ, өзінің эпикалық құлашы, халық өмірінің сан алуан қырын кең қамтуы, қазақ тарихының кемеңгер көсемдерінің қайталанбас бейнелерін сомдауы жағынан өзге туындылардан оқ бойы алда тұрған талантты шығармасы — «Көшпенділер» тарихи трилогиясын дүниеге әкелді. Бүгінде дүние жүзінің көптеген халықтарының тіліне аударылып, әлденеше рет басылған жазушының осы еңбегін хандық дәуірдегі қазақ өмірінің энциклопедиясы десек артық айтқандық бола қоймас.

Ілияс Есенберлиннің өзі де, оның сан қырлы шығармашылық өнері де тоталитарлы жүйенің мың өлшеніп, мың кесілген қалыбына сыймады және сыюы да мүмкін емес еді. Сондықтан ол тірлігінде көп құғын-сүргінге ұшырады. Қалың оқырман қауым асыға күтетін жазушының әр кітабы үлкен қиындықтармен, цензураның «қырағы» қадағалауымен жарық көрді. Міне, осындай жан-жағынан қыспаққа алған қиын жағдайға қарамастан жазушы оқырман қауымның ыстық ықыласына бөленген «Қатерлі өткел», «Ғашықтар», «Алтын құс», «Айқас», «Көлеңкемен қорғай жүр», «Алтын аттар оянады», Маңғыстау майданы» т. б. тамаша романдарымен қатар, өмірінің соңғы кезеңінде «Алтын орда» атты тағы бір тарихи трилогия жазып, соңына мол шығармашылық мұра қалдырды.

Бір кездері дәріптеуді қойып, атын атап, ерлігін жазуға тиым салынған Ілияс Есенберлин кітаптарының кейіпкерлері даңқты бабаларымыз — алтын тақты мансұқ, бүкіл ғұмырын ат үстінде өткізген әйгілі қазақ хандары — Әз Жәнібек, Қасқа жолды Қасым, Есеңгей бойлы ер Есім, Ақ Назар хан, Әз Тәуке, айбынды Абылайдың, кең байтақ жерімізді ақ білектің күші, ақ найзаның ұшымен қорғаған жаужүрек батырларымыз — Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Шапырашты Наурызбайдың, бүкіл өмірін халқының тәуелсіздігі жолындағы күресіне арнаған хан Кенесары есімдері халқына қайта оралып, оларға ас беріліп, тарихи еңбектеріне лайықты құрмет көрсетілуде. Ендеше осы тақырыпты басын бәйгеге түре жүріп, алғаш қозғаған

Илияс Есенберлиннің еңбегін азаматтық ерлік ретінде бағалауға әбден болады деп есептейміз.

Илияс Есенберлиннің қазақ халқы алдында сіңірген тағы бір еңбегі ретінде оның шығармаларының әлем халықтарының алуан тіліне аударылып басылуын, сол кітаптар арқылы көптеген елдердің қазақ деген бостандықты ту еткен, досқа — адал, дұшпанға — сұсты, меймандос халық бар екенін танып білуі дер едік.

Бүгінде І. Есенберлин шығармашылығы туралы көптеген зерттеу еңбектері жазылды. Қалаларда оның есімімен көшелер, мектептер, мәдени ошақтар болуы керек! Бір сөзбен айтқанда, артында өлмейтіндей сөз қалдырған жазушы еңбегі ешқашан туған халқының жадынан өшпеуге тиіс.

Қазір тәуелсіздік туын берік ұстаған жас Қазақ мемлекеті қиын да күрделі жағдайды бастан кешіріп отыр. Жүзден астам ұлттың басы қосылған еліміздің даңғазы мен дақпыртқа елендемей, ұлы Абай атамыз айтқандай «ақырын жүріп анық басып келеді».

Бұл — қай кезде де әдебиетіміздің негізгі тақырыбы болып келген. Илияс Есенберлин де өз шығармаларында осы мұраттарды ту етіп жоғарғы көтере білді. Көрнекті жазушының қаламынан туған мол шығармашылық мұралары алдағы уақытта да ізгі мақсаттарға қызмет ете бермек.

Жанақ ақын айтты дейтін мынадай ғақлид бар:

«Хан — қақпа, халық — қазына, батыр — қорған,
Молда — сүлік әуелден елді сорған.
Шешен — шеңбер болғанда, би — таразы,
Ән — сәнің, күйің — көркің, ақын — жорғаң...»

Қазақ ойшыл, дана халық қой. Бір тұста: «Ханда қырық кісінің ақылы бар» дейді. Расында жақсының аты, ақынның хаты өлмейді. Елдің қамын жеген, жеріне қорған болып, жұртының мұң-зарын тыңдаған, бірлігін сақтап, келешегін ойлаған кемел ойлы хан басын кішірейту үшін емес, қырық ханның ақылы бар от тілді, орақ ауызды шешеннің, ілуде бір туатын бидің, қанатты сөздің, ұтқыр ойдың зергері ақын-жазушылардың қасиетін танытар бір мысал келтірейін деп отырмын.

Ел ішінде Жиренше айтыпты деген әңгіме көп. Соның бірінде дуалы ауызды шешеннің тапқырлығына тәнті болмай отыра алмаймыз.

Қай заман екені бір аллаға аян, Жиреншенің атына сырттай қанық хан оны бір көрмекке, жүзбе-жүз отырып көшелі сөзін естімекке құмартады. Шақырту алған шешен айтқан уақытында хан сарайына келіп, табалдырықтан аттаған бойда:

— Бір жасыңыз мың болсын! — деген екен.

Хан кісі тыңдап, ой түюге пейіл тұрады. Өзгенің асылын ажырата алмаса да жасығына мін тағуға бейім келеді. Сол мінезбен Жиреншенің әлгі бір ауыз сөзін ұнатпай:

— Киелі орынның мәртебесіне сай сөз тауып айттым деп отырсың ба? — дейді мұқатыңқырап.

Жиренше аспай-саспай, «ділдәрім, бетінді бір қайырып тастадым ба?» дегендей, тағына шалқая түскен ханға тіктей қарап:

— Сөзіңізге құлдық, хан ием, — деп назарын өзіне аудартады. — Адамның өзі мың жасамайды, артында аты қалса, атына сай сөзі қалса, аты, атына сай сөзі мың жасайды. Екінші, мына опасыз жалған дүниеде бір көрген қызық дәурені бір күнге бергісіз болса, сол бір күннің өзі мың жылға татыр қызық дәуренмен өтсін деп едім.

Сөзге тоқтаған хан Жиреншеге сол жерде астына арымас ат мінгізіп, үстіне тозбас шапан жауыпты.

Демек, жақсының аты, әлімнің хаты өлмейді десек, қазақ әдебиетінде орыны бөлек Ілияс Есенберлин де өзінің туған халқы барда аты өшпек емес. Ақырын жүріп, анық басатын, артық сөзі,

асылық ісі жоқ Ілекенді мен ертеден білетін едім. Ол ұлы Отан соғысынан жараланып қайтқан бойда Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетіне қызметке араласты. Тау-кен институтын бітірген инженер болатын. Орталық Комитетте нұсқаушы қызметін атқарды да: мен Республика Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарлығына тағайындалғанмын. Маған сыпайылығы ұнайтын. Кішіліктен емес, кісіліктен туған және екінің бірінен табыла бермейтін қасиет еді. Әдетте ақындар асау өзендей буырқанып, тасып сөйлейтін, тіпті арқаланып алса көтеріліп кететінін талай көрдік қой. Оларды табиғи ерекшелікке, кейде ерлікке жорып, көрсек те көрмегендей болатынбыз. Ілекең жұмсақ, өте қарапайым еді. Алғаш «Айша» деген лирикалық поэмасын оқығаным бар. Ұмытпасам, 1945 жыл шығар, кездесіп қалған бір сәтте:

— Мұхаңмен (Мұхтар Омарханұлы Әуезов) жүздесіп, сырласқалы бері әдебиеттегі жаңалықты құр жібермейтін ғадет пайда болған еді, Ілеке. Сіздің поэмаңыз маған қатты ұнады — дедім.

Ілекеңнің екі бетінің ұшы дөңгелене қызарып өзінің қолайсыздау сезінгенін байқатып алды. Мен екі-үш жас үлкендігіме басып:

— Мойын жар бере бермейді. Сіз қаламгерлермен жақын жүресіз. Жақсының парқын білесіз. Мүмкін болса, бізге қарайласа жүріңіз — дедім.

Бар айтқаны мынау болды.

— «Менің шатпағым» туралы естігеннен гөрі, осы қолқаңыз әлдеқайда қанаттандырып отыр. Ықыласыңызға ризамын — деді.

Тағдырмен ойнауға болмайды. Әсіресе, өнер адамдарының, әдебиет қайраткерлерінің өміріне сергек қарау керек. Олардың сезімтал жүрегіне, нәзік көңіліне қияу түсірмей, рухын биік ұстау لازم. Бал арасы қалай мың сан гүл ішінен ең шырынына қонады, жазушылар мен ақындар да солай, өмірдің кешегі өткенінен, бүгінгі болмысынан ертеңгі ұрпақ үшін, болашаққа нәр іздейді. Елдің сөзін сөйлеп, жыртысын жыртып жатса, ол сол халықтың мұңын, мұқтажын білгені. Зерек көңіл, зерделі ой уақыт үнін түсінгені. Сондықтан қуанышынан гөрі қасірет қайғысы, баршылығынан гөрі жоқ-жұтаңы көп заманды ең әуелі осы қаламгерлер кешеді. Сондай тағдыр тауқыметін Ілекең де басынан кешті. Ол «Өтті дәурен осылай» деп аталатын (1992 жыл, «Дәуір» баспасы) кітабымда егжей-тегжейлі жазылды. «Жаман бергенін айтады» дегендей азамат арасында бола беретін азын аулақ шарапат-шапағатты қазбалай беру жараспас. Тек оған қосарым мынау.

Ілекең өзі шынашақтай кісі болғанмен, алыптың ісін тындырған азамат. Қырқыншы жылдардан бастап қалам ұстаған ол соңғы демі таусылғанша шығармашылық мұратына адал болды ғой деймін. Мен

өзім Ілекеңнің «Қаһарын», «Алмас қылышын», «Алтын ордасын», «Жанталасын» оқыдым. Обалы нешік, көбісін қолжазбадан оқып, солардың үлкен өмірге — ең әділ сыншысы халқына жетуіне, оқыған сайын Ілекеңнің өсу үстінде, шығармашылық биік белестерге көтеріліп келе жатқанына сүйсініп, дем бергеніме іштей қанағаттандырырлық сезімге бөленемін.

Қазір ғой, тарихымыздан қол үзіп қалдық, тосқауыл, торуыл болды, халқымыз «мәңгүрт» хал кешті деген сыңаржақ пікірлер жиі айтылады. Белгілі мөлшерде бұл жансыз, жалған деуден аулақпын, жел тұрмаса шөптің басы қимылдамайтыны рас. Бірақ, қазақ тарихын ғылыми шыншылдықпен, оқулық ретінде жазса тарихшыларымыз қайда қалған? Кімнің қолынан қағыпты? Тым байбалам салудың жолы осы екен деп, ауызды қу шөппен сүрте берген жараспайды. Әйтпесе Ілекең жазған осы тарихи романдар кезінде оқырмандардың да үкімет тарапынан да жоғары баға алғанын, 1968 жылдары — орталықтың қылышынан «қан тамып» тұрды деген кезде Қазақ КСР мемлекеттік сыйлығын алып, түгелдей орыс тіліне аударылғанын неге ұмытамыз? Бұл кітаптарды қазақ халқының тарихы емес деп кім айта алағандай? Мәселен, «Алтын Орда» трилогиясын алыңызшы. Үшеуі де 1982—83 жылдары жарық көрді. XIII ғасырдың басынан бастап XV ғасырдың алғашқы жиырма жылдығы, яғни екі жүз жылдан астам уақыт ішіндегі тарихи оқиғалар қамтылған бұл кітаптар өзінің құндылығын ешқашан жоймақ емес. Ол қалай жазылды деген сауалға жауап беру өз алдына бір мәселе, ал халқымыздың тарихын, оның нақтылы деректерді жинақтауға келгенде Ілекеңнің еңбегіне тек ризашылық сезіммен қарауға тиіспіз. Ілекеңнің өкшесін басқан інілері және тарихи шығармалары үшін кезінде лайықты бағасын алған М. Мағауин, Ә. Кекілбаев, Ә. Әлімжанов, Қ. Жұмаділов, Б. Жандарбеков іргелі елдің игерілмей жатқан тарихын көркем әдебиет арқылы шоқтығын көтерсе, оларға ұялы-ояу жүрген тарихшыларымыз тек алғыс айтқаны абзал.

Ілияс Есенберлин — өмір құбылысын, қоғам дамуын терең сезінетін және оның көркем полотносын жасауға ұмтылған жазушы. Тыңның жиырма жылдығына арналып жазылған «Көлекеңмен қорғай жүр» деп аталатын романы соған дәлел. Романда тың көтеруге байланысты қазақ даласына енген жаңалықтар, ұлттар мен ұлыстар арасындағы жарасымды сыйластық, жан баураған бірлік, жер құнарлылығын сақтау проблемасы, адамдар арасындағы моральдық, этикалық қатынастар шынайы әрі көркем суреттеледі.

Әлбетте, Ілекең жайлы айтылар сыр аз емес. Соның ең бастысы, ол кісі пендешіліктен биік тұрған ірі тұлға. Сырғынан кім келіп, не

айтпады. Ал, Ілекең маған қанша келіп жүріп, бір адам туралы ғайбат айтпай кетті. Мен де пәленшекеңнің айтып жүргені не осы деп сұраған емеспін, ол кісі де түгеншекең мынау еді деп тіс жарған емес. Мен Ілекеңнің ішкі мәдениетіне, жан дүниесінің тазалығына тәнті болушы едім. Ұлы суреткерлік те сол кәусәр бұлақтай мөлдірліктен бастау алса керек. Ілекең қазақ әдебиетіндегі халқы сусындар қайнар бұлақ. Бір жасы мың болатын, артында өлмес сөз, өшпес із қалдырған қаламгер.

СОҢҒЫ КЕЗДЕСУ НЕМЕСЕ I. ЕСЕНБЕРЛИН ТАҒЛЫМДАРЫ

Достасқан адамың туралы, оның үстіне мүдделері мен өмірлік принциптері өзіннің өмір шындығына, өз халқыңның тарихына көзқарасыңнан айырмасы жоқ адам туралы кез келген естелік қалайда терең жекелік, субъективтік сипатта болады. Сондықтан қазақтың аса көрнекті сөз зергері Ілияс Есенберлин туралы осы жолдарды жаза бастаған кезде менің Ілияс ағамен соңғы кездесу жайында айтсам ба деген жабысқақ ойдан ешбір арыла алмағаным анық. Бірақ дегенмен де бата алар емеспін. Өйткені бұл, біріншіден, ауыр естелік болады, екіншіден, ол менің Мәскеуде тұрып, КСРО Жазушылар одағы хатшылығы бюросының тапсыруымен Африка-Азия әдебиетшілерінің Ташкент конференциясын әзірлеген сол бір 1983 жылдың күзгі күндер оқиғаларын егжей-тегжейлі айтуға жетелейді... Ал оны айта бастасам, мен өзім үшін қасіретті сағаттар мен күндерде қасымда болып, менің сауығып кетуім үшін таңдаулы маман-дәрігерлерді тартуға жәрдемдескен түрлі республикалар мен түрлі елдерден келген жазушы әріптестерімнің есімдерін атамай кете алмаймын.

Қысқасы бұл ұзақ әңгіме болар еді. Олай істемеу үшін қысқартып айтайын: Ілияс ағамен соңғы кездесуіміз Мәскеуде, травматология орталығында, менің тірі қалатыныма дәрігерлердің өздері де әлі сене бермейтін кезде болған еді.

Аса ауыр автомобиль апатына ұшырағанмын. Кеудемнің сол жақ қабырғалары, сол аяғым сынып, жамбас сүйегім жарылған. Қанның бөрі ішкі жаққа аққан. Мен сөйлей алмайтынмын. Тыныс алуым мойындағы тыныс алу күре тамырына жіңішке ине арқылы дәл соғуға қарап қалған және менің бір-бір жарым сағат қинала дем алуыма мүмкіндік беретін. Сонан соң бөрі қайталанатын... Күндіз-түні төсегімнің жанында туған-туыстарым ғана емес, Мәскеуде жүрген достарым да күзетіп отыратын.

...Көзімді ашқанда мен тұманды түсімдегі сияқты төсегімнің үстінен иіле қарап тұрған Ілияс ағаны көрдім. Оның иығынан Сағат Әшімбаев қарайды. Олардың артында Кәкімбек Салықов пен Ролан Сейсенбаев тұр. Мен «орынсыз демократиялығым» үшін /Орталық Комитет хатшылығында дәл осылай делінген еді/ Жазушылар одағының басшылығынан алынғаннан кейін Орталық Комитеттің бөлімі маған Алматыдан тайып тұру ұсынылған ең ауыр кезде әрқашан жанымда болып, моральдық қолдау көрсеткен, мен үшін ең қымбатты екі адам —

Ілияс аға мен Сағаттың Алматыдан ұшып келгені. Кәкімбек Салықовты мен осы кезге дейін ақын ретінде ғана білетінмін, ал сол бір күндерде оның орасан зор адамгершілігін көрдім.

...Ілияс аға сыбырлап менің хал-жағдайымды сұрады. Мен жауап қайтара алмадым. Оның жанары жасаурап тұр еді. Сағат маған үрейлене қарап, дәрігерлер туралы бірдеңелер айтты. Ілияс ағаның бетіне қайтадан көзім түскенде, ол теріс қарап, қолымен көз жасын сүртіп жатты... Мен онда мұның соңғы кездесуіміз екенін білген жоқ едім. Сол бір күн туралы естеліктің мені оның адамгершілігі мен мейрімділігі жайында баяндауға жетелеп, оның шығармашылығы, ғажайып еңбексүйгіштігі жайында, оның туған халқының тарихын түп-тамырымен білетін білімі жайында айта бастауыма ешбір мүмкіндік бермейтіні міне сондықтан /ал ол кезде қазақ халқы туралы, хандар мен сұлтандардың өмірі жөйлі архивтердегі материалдарды іздестірумен айналысу және фактілерді салыстырып, оқиғаларға талдау жасай отырып, өкімет орындарының жан сала өрбітуі себепті қатып қалған қағидаларға қарамастан, өткен кездерге өз көзқарасыңды, өз тұжырымдамаң мен пікір-пайымдауларыңды түю оңай болмайтын/. Оның өзінің «Қаһар» деген романының қолжазбасын талқылауға қалай ұсынғаны есімде. Мен ақсақалымыз Ғабит Махмұтұлы Мүсіреповтің талқылауды жүргізуіне келісімін алдым. Жазушылар одағы үйінің фойесі мен бірінші хатшысының кабинеті оқырмандар мен жазушыларға лық толды. Бірақ талқылау кезі келгенде, Ғабит Махмұтұлы қолжазба жөнінде бірнеше қатты сөз айтты да, шығып кетті. Сондықтан пікірсайыс жүргізуден тәжірибем жоқ мен бірінші рет талқылауды бастауға мәжбүр болдым. Бір топ әдебиетшілер романның жариялануына бірден-ақ еш дәлелсіз /олардың қолжазбаны оқымағаны айқын аңғарылды/, бірақ өршелене қарсы шықты. Басқалары оларға сол жерде тойтарыс беріп жатты. Пікірсайыс ұрыс-керіспен аяқталуға сәл-ақ қалды... Ал роман жарық көрген кезде баспасөз оған ұйымшылдықпен дүрсе қоя берді. Сөйтіп Ілияс ағаның әдебиеттегі тағдыры оңай болған жоқ. Ал бүгінгі таңда өздерін жәбір көріп, жапашеккендер етіп көрсетіп, өз кітаптарына тыйым салынғанын айтып жүргендер Ілияс ағаның еншісіне тиген моральдық соққының жүзден бірін де бастан кешірген жоқ...

Біз Ілияс ағамен кешкісіңгі ұзақ серуендер кезіндегі әңгімелерімізде уақыттың қарама-қайшылығы жайында, адамның қасиеттері жайында айтатынбыз, ал ондай серуендер сексенінші жылдардың бас кезінде тұрақты сипат алып, тек қана мені Мәскеуге шақырған немесе Африка-Азия жазушылары қауымдастығының істерімен іссапарға жібергенде ғана уақытша үзілетін.

Біз көптен бері, сонау алпысыншы жылдардың бас кезінде Қазақ-фильм студиясында бірге жұмыс істеген шағымыздан таныс болатынбыз. Сол кезде бірінші рет бас редактор қызметі енгізіліп, осы қызметке тағайындалған мен «Литературная газетадан» кері шақырылып алынған едім. Менің «Қазақ әдебиетінің» бас редакторы болып жүрген кезімде де біз жиі кездесіп, ақылдасып жүрдік, бірақ, жас айырмасына қарамастан, Қазақстан жазушылар одағында бірге жұмыс істеген кезімізде шындап жақындастық, Одақтың екінші хатшысы ретінде ол шығармашылық секциялардың қызметіне жетекшілік етіп қана қойған жоқ, сонымен қатар өз уақытының орасан көп бөлігін республика әдебиетшілері үшін тұрғын үйлер мен Шығармашылық үйін салуды ұйымдастыру мен соған бақылау жасауға арнады, жас ақындар мен прозашыларды жайғастырумен айналысты. Онымен бірге біз Абай мен Жамбылдың 125 жылдығын, Азия мен Африка елдері жазушыларының конференциясын дайындап, ойдағыдай өткіздік, ал сонымен бірге Әбунәсір Мұхаммет Әл-Фарабидің 1100 жылдығын тарихта бірінші рет атап өттік.

Ол өз балаларын әке ретінде сүйетін және олар үшін, олардың, әсіресе ұлының болашағы үшін ойланып-толғанатын. Бір жолы оның немересін өзіне айтпай бір жаққа әкеткенін күйзеле айтқаны есімде.

Ол өзінің отбасын, өз балаларын мәпелейтін, ал өзін аяуды білмейтін. Оның тіршілігінің мәні де қажырлы күрес, тынысымыз жұмыс еді. Азамат ретінде, өз ұлтының перзенті ретінде ол өмірлік мақсатынан — өз халқының тарихи зердесін қалпына келтіру жолынан тайған емес. Әбіш Кекілбаевтың тарихи хикаялары мен романдары, ал сексенінші жылдардағы Шерхан Мұртазаевтың пьесалары мен кітаптары сияқты, жетпісінші жылдары Ілияс Есенберлиннің романдары да біздің ұлттық әдебиетіміз үшін тыйым салынған қабырғаларды қиратты... Мұндай жағдайларда әрқашан болатын сияқты, дағдылы негіздерді қоғаушылардың алғашқы және негізгі соққылары тыңнан жол салушыларға тиіп жатады. Идеологиялық жоғарғы топтардың ғана емес, әдебиеттің мақсаты туралы өздерінің өресіз-кертартпа ұғымдарының мызғымастығына кәміл сенген шамшыл пиғылдағы әріптестерінің де бірінші болып қаһарына іліккен Ілияс Есенберлин де сондай жағдайға ұшырады. Бірақ бұл кезге дейін ол өмірдің орасан зор өткелектерінен өтіп шыналған еді, қайсаржандыларға жалған іс қалай жамалатынын білетін, ол түрме тағлымын да алаған, сондықтан оны мойыту, таңдап алған жолынан таюға мәжбүр ету мүмкін емес болатын. Ол өз халқының шежіресін жасауға жан-тәнімен берілген еді.

Оның кітаптары қазақ хандықтарының бес ғасырға жуық өмірін қамтиды. Ол ұлттық әдебиетімізде осынша көлемді жол салып,

тарихтың шешуші кезеңдерін ой елегінен өткізді және өз кітаптарында көркем бейнеледі. Халық өз тәуелсіздігін қайтарып алып, оны нығайтуға ұмтылып жатқан қазіргі кезде ол салған соқпақпен жазушылардың басқа, неғұрлым жас ұрпағы жүріп келеді. Олар тарихты көркем бейнелеуде өз жолын, өз бояуларын іздеуде, мүмкін, олардың біреулері мейлінше жарқын полотнолар жасар, бірақ І.Есенберлин ұлттық мәдениет пен әдебиеттің тарихында күрделі де қатерлі кезде әлі жан баспаған соқпаққа түскен тыңнан жол салушы ретінде қала береді.

Қазірдің өзінде-ақ Илияс Есенберлинсіз қазақ әдебиетін көзге елестету мүмкін емес, ал оның романдарының беттеріне мұқият үңілмейінше, ұлттың сан ғасырлық тарихына талдау жасау мен ой жүгірту мүмкін емес және толымды болмайды, ал ол романдардан оның жазушы ретіндегі зерттеулерінің, шығармашылық ізденістерінің нысаналылығын, ойлау негізінің өзі ғана емес, сонымен қатар оның түпкі нәтижелері, оның өмірлік тұжырымдамалары да жемісті болғанын аңғармау мүмкін емес. Шыңғыстың тікелей ұрпақтары — он бесінші ғасырда қазақ мемлекеттігін құрған Бірінші Әбілқайыр хан мен одан кейінгі қазақ хандары өмірінің мысалында Илияс Есенберлин «билік пен халық», «өмірші мен тобыр», «жауыздық пен өнер» ұғымдары жөнінде өзінің философиялық нобайларын жасайды. Дешті-Қыпшақтан бастап Абылай хан мен Кенесары Қасымов заманына дейінгі Ұлы даланың сан ғасырлық тарихы оқиғаларына талдау жасай келіп, жазушы өзінің тұжырымдамасын жасап, көп жағынан даулы билік моралын негіздейді. Біз бүгінде, қайтадан тәуелсіз мемлекет болғаннан кейін өзіміздің алдымызға қойып отырған: ұлттық бірлік идеяларын білдіруші болуға кім және қандай іс-әрекеттерімен моральдық құқылы деген сұрақтардың жауабын іздестірдік...

Өз мемлекетін қалай және қайда бастау керек?

Бірінші Әбілқайырдың, Қасым хан мен Хақназардың, даңқты Тәукенің, Абылай хан мен Кенесарының өмірлері мен ерліктерінің тағлымы — бұл тағлымдар қазақтар не берді, жоңғарларға қарсы, ал одан соң орыс отаршылдарына да қарсы үздіксіз шайқастар қазақтарды неге үйретті /1798 жылдан 1930 жылға дейін жүзден астам ірі-ірі қарулы көтерілістер мен бүліктер болған, олар аңызға айналған Сырым Датұлының, Исатай мен Махамбеттің көтерілістерінен басталып, Аманкелді Имановтың көтерілісі мен отызыншы жылдардағы мейірімсіз, жоспарланған геноцидке қарсы ашыққандардың бүліктері мен көтерілістеріне дейін жетеді де, қазақ жастары Мәскеудің және оның Қазақстандағы ең соңғы қолжаулығының өктемдігіне ашық қарсы шыққан 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларымен аяқталды/.

Дала өңірінде ұлт-азаттық қозғалыс ешқашан тоқталған емес. Бұрынғы көшпенділер өздерін ержүрек жауынгер ретінде көрсете білді. Мұны өткен заман тарихшылары Геродот пен Страбон растайды. Қазақтар өздерін өткен дүниежүзілік соғыста да тамаша жауынгерлер ретінде көрсетті. Бірақ өз қару-жарғы болмаған олар он тоғызыншы және жиыrmасыншы ғасырдағы генерал Черняев сияқтылардың жазалау экспедицияларына қарсы тұра алмады...

Иә, біз соғысуды үйрендік, ал тәуелсіз болу үшін оның үстіне құрылыс сала білу — заводтар мен фабрикалар салуды машиналар мен компьютерлер жасауды білу, корейлер мен малайзиялықтар, жапондар мен тайлықтар сияқты жасай білу керек...

Патшалық Ресей мен тоталитарлық режимнің ұлт ретінде, халық ретінде станоктар мен техникадан өте шеберлікпен және жымысқылықпен аулақ ұстағаны рас. Орыстандыру толық қарқынмен жүріп жатса да, бізді техникалық, ғарыш, құрылыс мамандықтарынан шеттетті, дипломатиядан аулақ ұстады, саясатшылар да, мемлекет қызметкерлерін де, әскери мамандар да даярламады. Тіпті қазақ тіліндегі мектептер жабылып тасталды және қазақ тілінде оқытылатын бірде-бір орта және жоғарғы оқу орны болмады. Біздің жеріміз де, халқымыз да бірақ рольді атқаруға: Ресейдің — әуелі отаршыл Ресейдің, ал содан соң тоталитарлық режимнің шикізаттық шылауы болып қалуға тиіс болды. Бұл жөнінде Тұрар Рысқұлов пен Мұстафа Шоқай өз еңбектерінде көз жеткізетін фактілерге сүйене отырып жазды. Тұрар Рысқұловтың айтуына қарағанда, «Қазан төңкерісінің еңбек сіңірген басшыларының» бірі Иван Тоболін 1920 жылы Түркістан Орталық Аткару Комитетінің мәжілісінде қазақтар «марксистердің көзқарасынан экономикалық әлсіз адамдар ретінде бәрібір құрып бітуге тиіс...» деп ашық мәлімдеген. Сөйтіп бізді тура 1938 жылға дейін қырды. Миллиондаған адамдар қаза тапты. Қасақана жасалған аштықтан, қазақтың барын — киіз үйі мен атын күштеп тартып алудан қырылды — оған қарапайым медициналық көмек көрсетуден де бас тартылды. Бірақ бүкіл халықты өлтіру мүмкін емес. Оның үстіне бақташылар, шопандар, арзан жұмыс күші керек болды...

1990 жылдың басына қарай Одақ ыдырай бастады, бұрынғы, күшпен біріктірілген республикалар өздерінің тәуелсіздігін жариялап жатты. Міне сол кезде кенеттен «Казахстанская правданың» беттерінен, 1990 жылғы 28 қарашада, жұмысшы қозғалысының тағы бір «еңбек сіңірген» көшбасының аузынан: «... біз: міне сендерге резервация, сонымен іс бітті деп мәселе қойып отырған жоқпыз. Жоқ, біз қазаққа досым дейміз!» — деген сөз шықты.

Міне сөйтіп қазақтарды бақытқа бөледі де тастады. Ақырында, қаһары тыйылып, мейірім көрсетті. Бұл енді Тоболиннің айтқанынан

басқаша естіледі. Әйтпесе мен, аңғалдығымнан американ ізгілігі мен демократиясына сеніп, екі рет жетпісінші жылдардың ортасы мен сексенінші жылдардың ортасында үндістер резервациясында бір аптадан тұрғаным бар. Соңғы ретінде Нью-Мексика штатында, Санта фе қалашығына жақын маңайдағы тау-тасты, төбелі шөл далада болдым. Бұл азапты өмір, айтар болсам, айдаудағы өмір. Ал бізді әзірші ондай резервацияларға қуып тықпағаны жақсы екен...

Ұлттың жүйкесіне тию газет беттерінде «еңбек сіңіргендердің» айтуымен ғана жалғастырылып отырған жоқ...

Тәуелсіздікті қайтарып алған біз құралақан қалдық: біздің жер қойнауының байлықтары бұрынғысы сияқты, бірақ енді біздің халық қасіретінен баю жолына түскен жана саясатшыларымыздың ықтиярымен әлі де әкетіліп жатыр. Бізде ұқсатушы өнеркәсіп жоқ. Өзіміздің мұнайымыз, газымыз бола отырып, бензин мен газды басқалардан сатып аламыз. Бізде бәрі болса да, ешнәрсе жоқ.

Біз мұнайға, темір мен көмірге, асыл металдарға, астыққа малынып отырған қайыршылармыз... Біз небәрі малшылармыз... Тоталитарлық режимнің сөзсіз орындауды талап ететін тұрақты ұраны: «Қазақ жастары, шопан болындар!» еді. Сондықтан да біз қалайша «экономикалық күшті» болмақ едік?

Біз науқастар ұлтымыз, өйткені барлық өзәзілдік қарулар — ядролық та, химиялық та, бактериологиялық та қарулар — әуеде де, жерде де, жер астында да, демек, біздің өзімізге де сынақтан өткізілді. Қазір Ресейге тиесілі болған қарулардың бәрі сыналды. Біздің жеріміз де, адамдарымыз да уланған, есеңгіретілген...

Біз Қазақияға бұрынғысынша шегені де, инені де, тіпті жіпті де сырттан әкелудеміз...

Ендеше, қазақ мемлекеттілігі «бола ма, жоқ па», «Қазақтар еңсесін көтеріп, қадір-қасиетке бөленіп, басқалардың, қамқоршылығынан құтылып, дүние жүзілік өркениеттің дамуына өз үлесін қосып отырған халықтармен бір қатарға тұра ма?», «Қазақияның және барлық Түркістан өлкесі халықтарының сыртқы және ішкі саясатының геосаяси жақтары қандай болуға тиіс?»; Біз Түркістан мемлекеттері конфедерациясы немесе Түркістан халықтары одағы идеясын бір жола жауып тастаймыз ба?... деген сұрақтардың бәрі көкейтесті сұрақтар.

Әрине, мұндай идеяларды таратушылардың ешбір қол сұқпай, тек экономикалық одақ қана емес, өзін өзі қорғау үшін /қазір қайтадан Ресей бағып-күтіп, қолпаштап отырған казактардан болса да/ әскери одақ болуын көздейді. Бірақ мұндай Одақ, әлбетте, Ресейдің ғана емес ұлыдержавалық ашу-ызасын туғызады. Өйткені шағын елдердің бөлшектенуі Ұлы державалардың бөлшектеп алып, билей

беруіне» оңай ғой... — міне Ілияс Есенберлиннің көптеген елдердің тілдеріне аударылған атақты «Көшпенділер» трилогиясын оқыған кезде талай рет тікелей де, жанама түрде де пайда болатын немесе онда астарлап қозғалатын осы мәселелердің бәрі біз үшін қазір бұрынғы қай кездегіден гөрі көкейкесті және өмірлік маңызды болып отыр. Бізге тамаша жазушы азамат таныстарған тағлымынан алатын ғибрат мол.

ҰЛТТЫҚ ҰЛЫ ҚАЗЫНА

(«Көшпенділер» трилогиясы және оның авторы туралы ойлар мен естеліктер.)

I

Жол-жөнекей ойлар:

Шеберге табынбайтын талант жоқ. Талапкердің бәрі шеберден сескенеді. Шебер өлсе — өнер өлшемінен айырылады. Әуезов өмірден өткеннен кейін қазақ қаламгерлері жоба көрсетер ақылшысынан айырылды. Әрине, оның артында үш «М» — үш алып (Мұқанов, Мүсірепов, Мұстафин) қалды. Бірақ, олар Әуезов емес болатын.

Ал, Есенберлин ше?

Әуезов өлгенде ол прозаны жаңа бастаған еді.

Данадан даңғойлар ғана мін табады. Өйткені даңғойлар мен мақтаншақтар қызғаныш құшағында өмір сүреді. Қызғаншақтық жан мастығы. Адам арақ мастығынан айығады. Ал қызғаншақтар мәңгі-бақи мас болып өтеді — жақсыны жамандаумен өмір кешеді. Олар рухани әлсіз жандар. Күштіні бағалау үшін де күш керек.

Ал Есенберлин қалай бағаланды?

II

Мен Ілияс Есенберлинмен Павлодардан Алматыға келіп қайтқан сапарларымның бірінде кездестім. 1956—1960 жылдарда менің «Алыстағы ауданда», «Ертіс жағасында», «Тың астығы» және «Жомарт өлке» жинақтарым бірінен соң бірі басылып шықты. Сол жылдары «Көркем Әдебиет Баспасы» (қазіргі «Жазушы») редакторлар үстелдерінің бірін иемденіп отырған көзі бақырайғандау, талпақ денелі, жатаған бойлы кісіні көрдім. Онша көрі болмаса да, шашы бурылданып қалған. Кісінің бетіне шаншыла тіке қарамай, кабинетке кірген адамның жүзіне сырғаната көз жүгіртіп, төмен үңіліп, алдындағы қағазына тесіле қарап, үнсіз отырады екен. Өзімен қатарлас жайғасқан жігіттердің сөзіне көп араласпайды.

Артынан Амантайдан «редакцияларыңыздағы анау кісі кім?» деп сұрадым бір оңашада.

— Сен білмейсің бе? — деді ол.

— Жок.

— Ол менің досым Илияс Есенберлин. Өзі ақын. «Айша», «Сұлтан», «Біржан сал», «Большевиктер» деген поэмалары жариялаған. Жеке өлеңдер жинағы да шыққан. Оларды оқымадың ба?

Осылай деп Амантай маған оны үстемелете таныстырды.

— Жоқ.

— Әй, сен өзің өлеңді тастап кеткен соң, өзгелердікіне көз салмайсың ғой, — деп Амантай қолын бір сермеді. Онысымен ол бұл тақырып бітті дегенді аңғартты.

Амантайдың олай дейтіні: мен бұрын өлең жазып, кейін қойып кеткенмін. «Өлеңді неге қойдың?» дейтіндерге: «Жақсы ақын болу қолымнан келмеді, жаман ақын болғым келмеді» деп жауап беретінмін. «Қазір анда-санда өлең жазасың ба?» деп сұрайтындарға: «Өлең маған жас кезімде ғашық қылып, уәде беріп, артынан басқа біреуге тұрмысқа шығып кеткен сұлу қыз сияқты. Мен басқалардың әйелдеріне көз салмаймын!» дейтінмін әзілдеп. Амантай менің сол сөзімді есіне алып тұр. Одан кейін Есенберлинді әртүрлі жиналыстарда көріп жүрдім. Жақын жұғысып, шүйіркелескен кезім аз. Тек ол кісі «Жазушы» баспасына директор болып келген кезден кейін ғана баспа директорымен автор ретінде жүздесіп, тілдесе бастадық. Менің «Махаббат қызық мол жылдар» романым Ілекең директор кезінде жарыққа шықты. Артынан ол роман атақты болып, мемлекеттік сыйлыққа ұсынылды. Бірақ, кейбір «достарымның» қастандық әрекеті салдарынан романым сыйлыққа ілінбеді. Ең өкініштісі Сыйлық комитетінде соңғы рет дауысқа түскен кезде менің лауреат болуыма үш дауыс қана жетпей қалды. Өйткені Сыйлық комитетінің құрамында менің «достарымның» достары көпшілік еді.

Сол күні Ілекең маған телефон соқты. Бұл кезде ол Жазушылар одағының екінші хатшысы болатын.

— Әзілхан, бүгін Сыйлық комитетінің қортынды мәжілісі болды. Сен сыйлық алуға тиіс едің, ала алмадың. Бірақ, сен түбінде лауреат боласың. Осыны да есінде сақта. Ал бұл жолы жығылып қалғаныңа жүдеп, жүнжіме, — деді.

Ілекеңнің бұл сөзіне мен аң-таң болдым. Аң-таң болатыным, біріншіден, Сыйлық комитетінің қаулысы әлі жарияланған жоқ. Оны Ілекеңнің қалай біліп отырғанына тандандым. Тандана тұра үмітімді үзбедім. Өйткені менің романымды талдап, республиканың түпкір-түпкірінен Сыйлық комитетіне келген хаттар мен қаулылар өте көп болатын. Өзгелерге (Олжас Сүлейменов пен Иван Шуховқа) халықтан келген бір де қолдау хат болмаған. Мұны маған Комитеттің кейбір мүшелері айтқан. Сондықтан менің үмітім үлкен болатын.

Сол үлкен үмітімді үзе алмадым, үзгім келмей, «Ілекең қате естіген шығар. Ертең қаулыны өз көзіммен оқымай, әзірше Ілекеңнің сөзіне сенбеймін» деп бір қойдым.

Екіншіден, Ілекең менің болашақта лауреат болатынымды қайдан біледі? Қазір жазып жатқан жаңа романым да жоқ. Болашақта жазған күнде оның қандай дүние болып шығарын кім біледі? Мұнысы жай, менің көңілімді көтеру үшін айта салған сөзі шығар деп ойладым.

Ертеңінде газеттер шықты. Ілекеңнің айтқаны келді: мен жаңа лауреаттардың ішінде жоқпын. Оған әдебиеттен Олжас қана өтіпті.

Бұл 1972 жылы болатын. Содан сегіз жылдан кейін мен «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогыма Абай атындағы мемлекеттік сыйлықтың лауреаты болдым. Ілекеңнің «ұмытпа» дегені және келді.

Мінеки, Ілекеңнің осындай көріпкелдігі бар еді.

III

Шығармашылық жолының алғашқы он бес жылында Есенберлин ерекшеленіп көзге түскен жоқ. Төрт поэмасы жеке-жеке кітап болып басылды. Өлендері өз алдына дербес жинақ болып жарияланды. Бірақ, оның ақындық аты дүркіреп шыққан жоқ. Есенберлин деген ақын барын біреу біліп, біреу білмеді. Ондай ақынның атын естімегендер де көп. Солардың бірі менмін. Өзім өленді қойып кетсем де, өлендер жинақтарын жалықпай жинап, поэмаларды үзбей оқитын менің қолыма Есенберлиннің бірде поэмасы түспегеніне таңмын. Сатып алып оқуға уақытым болмаған шығар дейін десем, қазір жалпы саны жеті жарым мыңға жеткен, өзім сатып алып, өз қолыммен дәптерлерге тізбектеген кітаптар тізімінің ішінде Ілекеңнің бірде-бір өлең кітабы жоқ.

Елуінші жылдардың аяғына қарай Ілекең прозаға көшті. Арасына бес жыл салып шыққан алғашқы екі повесі («Өзен жағасында», «Толқиды Есіл») атағы жер жарып кетпегенмен, ел құлағын елен еткізді. Одан кейін жыл сайын жарияланған үш романы («Айқас», «Қатерлі өткел», «Ғашықтар») оқырмандар өзегіне от салып, делебесін қоздырды. «Айқас» романына 1968 жылдың Мемлекеттік сыйлығы берілді. Бұл романның бүкіл халықтық талқылауына өзімнің де ат салысқаным есімде. Ол романды қолдаған менің мақалам облыстық «Семей таңы» газетінде басылған болатын.

Осыдан кейін Ілекең жаңа романдарды үсті-үстіне бұрқыратты. 1969, 1971 және 1973 жылдарда. бірінің соңынан бірін қаздай тізілдіріп, «Қаһар», «Алмас қылыш», «Жанталас» романдарын жариялады. Бес жыл ішінде жарияланған бұл үш роман дүниені дүбірлетті. Автор артынан ол үшеуінің басын біріктіріп, «Көшпенділер» деген трилогия жасады.

Бұл үш роман алғашында орыс тіліне жеке-жеке аударылып жарияланды. 1978 жылы үш романның басын біріктіріп, Москваның

«Советский писатель» баспасы таудай бір кітап етіп шығарды. Оны орыс тіліне қазақ әдебиетінің қажырлы досы Морис Симашко аударды. Оған қазақ мәдениеті тарихының асқан білгірі Әлкей Мағұлан алғы сөз жазды. Кітап оқырмандарға 100 мың дана тиражбен тарады. Өз басым сол басылымның алты данасын бірдей сатып алып, әйеліме, төрт балама бөліп беріп, бір данасын өзіме деп сақтап қойғаным әлі күнге дейін есімде. Сол кітаптардың екеуі біздің үйде, қалғандары балаларымыздың үйінде күні бүгінге дейін сақталып келеді.

Бұл басылым одан 20 жыл бұрын, сонау 1958 жылы Москваның сол «Советский писатель» баспасынан ең көп тиражбен, ең көлемді болып шыққан «Абай жолы» эпопеясынан кейінгі қазақ әдебиетінің ең үлкен туындысы еді.

«Көшпенділер» трилогиясы Есенберлиннің ел ішіндегі атағын асырып, аспандатып жіберді. Сонымен бірге ол жазушының әдеби ортадағы дүшпандарын және көбейтті. Олар Есенберлинге тамаша таланты мен ерен еңбеккерлігі үшін жауықты. Жауыққандардың бірі: «Кешегі аяғымыздың астында жүрген Есенберлин аспанға қалай көтеріліп кетті?» деп байбалам салды. Ішін қызғаныш кернеген енді біреулер бұқпантайлап жүріп, әркімнің құлағына бір сыбырлап, жаңа трилогияны жамандады. «Сен жалындап тұрған жас сыншысың ғой, тас-талқанын шығар» деп жастарды азғырды. Олардың кейбіреулері орман патшасы аюдай ақырып, маймандай басатын, жазушылар қауымының ішінде өздерін арыстандай әлді сезінетін айтақшы ағаларының тілдерін алды. Әрине, олардың артынан іштей өкінгендері де болды.

Жазушылар одағының ол кезде жасыл орманға ұқсайтыны да рас болатын. Ол орманда аю да, түлкі де, қасқыр да, қоян да мекендейтін. Одақ ішіндегі рушылдық-жүзшілдік ниеттегі жазушылар тобын жоғарыдан астыртын түрде қолдап отыратын күпия күште бар болатын. Өз жүзінен емес, өзге жүзден шыққан жүйрік жазушыларға астыртын айбалта сілтеп, құлагердей құлатып отыру олардың тактикалық тәсілдері болатын.

Мінеки, Есенберлин осындай құлагер болып, топты жарып шыққаннан кейін қалай оған найза сілтеп, айбалта сермемесін? Сермеді, әрине.

Ол рушыл топ өздерінің жүзшіл екенін жасырып, бүркелемеу үшін өздерін біз «таланттылар тобымыз» деп атап, өз іштерінде өз жүздерінің мақтаншақтарын мақтап, бауырларына тартты.

«Сен таланттысың, біздің сөзімізді сөйле» деп азғыратын. Оларға жем тастап «жемтік» жегізетін. Солар арқылы: «Есенберлин жазушы емес, оның «Көшпенділері» роман емес, қым-қиғаш хроника» деп, Ілекеңнің сыртынан өсек айтып, ысқыртып жамандаумен болды.

Рушыл топтың қарасын көбейтіп, оған жалпы қазақстандық-интернационалдық сипат беру үшін топталып, итаршылық қызмет атқарған «кірме» жазушылардың бірі С. Шаймерденов болды. Кезінде ақын Ғафу Қайырбеков оны «Сорайған Солтүстіктің қарағайы» деп атаған еді. Сол «Солтүстіктің қарағайы», яғни Шаймерденов М. Әуезов мұражайының жанынан ашылған кешкі өнер университетінің (директоры профессор Р. Бердібаев болатын) бір сабағында:

— Мен Жамбылды ақын деп, Есенберлинді жазушы деп, Қаратаевты сыншы деп есептемеймін, — дегені университет сабағына қатысқандардың бәрінің есінде. Қала зиялыларының көпшілігі сол университеттің тыңдаушылары болатын.

Ілекеңді бұлай күндеп, көре алмаушылар бірталай болды. Олар әр жерде сөйлеп, бой көрсетіп жүрді. Бірақ, Ілекең бір топ қасқырдың ортасына түскен жалғыз жолбарыстай жарқылдап өмір сүрді. Олардың ырсиған азуларын денесіне дарытпады.

IV

Жаулары қанша шөбеленсе де Есенберлин ешқашан жасыған емес. Жазушылар одағында өтетін жиын-жиналыстарда күншіл, қызғаншақ, рушылдардың әрекеттерін әшкерелеп, олардың езуін тілгендей етіп, әйгілеп отырды. Есенберлин сөйлегенде оған қарсы ешкім дау айта алмайтын. Нүрпейісов, Ахтанов тәрізді ең азулы жауларының өзі жақ аша алмайтын.

Бір ғажабы Ілекең адалдықты арашалап, арамдықты әшкерелеп қанша уытты сөздер сөйлесе де, өмірі қызынып, қазбаланып кетпейтін. Үнемі сабырмен сөйлеп, шындықтың шеңберінен шықпайтын. Логикасы күшті, алған бағытынан ауытқымайтын. Судырап тұрған шешен де емес. Жай сөйлесе де, жауларын жамсатып шығатын. Орысшасы мен қазақшасы бірдей болатын. Жазып алған қағазы болғанымен, оған көп қарамайтын. Қағаздағы сөздер аузына өзі келіп құйылып тұратындай көрінетін.

Естелік жазғанда кейіпкеріңнің кейбір әрекеттерін айтқаныңмен, оның есте қаларлық ерекше бейнесін қағазға түсіру қиын. Ілекең өжет, өткір, қастарымен қарсыласа түсуден тайынбайтын батыл болатын. Ал оның осы қасиеттерін бір ауыз сөзбен қалай бейнелеуге болады? Әрине, оңай емес.

Бір күні әлде бір шаруамен Жазушылар Одағына бардым. Екінші қабатқа көтерілсем, ұзын дәліздің түкпір жағынан бірінші хатшының

кабинетіне қарай жедел аяндап, Ілекең келе жатыр екен. Бір аяғын сәл сылтып басады (соғыстың салдарынан), бурыл шашы желп-желп етеді. Ала көлеңке биік дәлізді бойлап, жалғыз келеді. Басқа жан жоқ.

Сол сәтте, кешкі апақ-сапақта терең сайдың түбінде жалғыз жорытып келе жатқан көк жал қасқыр көзіме елестеп кетті де, мен күліп жібердім.

— Неге күлесің? — деді ол маған қолын ұсынып, тоқтай қалып.

— Сіз маған кешқұрым терең сайдың түбінде жалғыз жортып келе жатқан көкжалға ұқсап кеттіңіз, — дедім оған.

Ол да күлді. Күлді де:

— Көк жал қасқыр болмасаң, көп ит талап жеп қояды ғой, — деп ол қолма-қол жауап қайырды. — Менде шаруаң бар ма еді?

— Жоқ, Ілеке.

— Ендеше мен біріншіге кетіп бара жатырмын, — деп Ілекең ілгері аяндады.

Есенберлиннің есте қалар бейнесі қандай дегенде менің ойыма осы оқиға оралады.

Ілекең жолбарысқа да, көк жал қасқырға да ұқсайтын еді. Бірақ, ол қасқырдың көк жалы емес, адамның көк жалы еді!

V

Атақты деген әдебиет сыншылары да «күшті топтан» қорғалап, Есенберлин трилогиясы туралы жұмған ауыздарын ашпай қалды. Жалғыз Рахманқұл Бердібаев қана өзінің әр мақаласында «Көшпенділерді» қорғап, қолдап, бұл ұлы еңбектің бағасын батыл айтып, оның тарихи мәнін түсіндірумен болды.

Өзгелер шарап ішіп, шалқып, ән салып, қарта ойнап, қатын қуып, бірін бірі мадақтап, өз буларына өздері пісіп жүргенде Есенберлин бес жылда бес роман жазып, жариялап жіберді. Әсіресе, Лев Толстой тәрізді алып жазушылар жиырма жыл жазатын тарихи эпопеяны бұл төрт жылда жарқ еткізді. Лев Толстой өзінің атақты «Соғыс және бейбітшілік» романында орыс өмірінің 40—50 жылын ғана суреттей алса, бұл қазақ тарихының 400—500 жылдық тарихын тәптіштейді. Хандарды мақтайды, байлар мен батырларды дәріптейді. Кешегі бас кесер Кенесарыны халық қамын, ұлт мүддесін ойлайтын кемеңгер етіп көрсетеді. Мұның жазған романдарының саны барған сайын көбейіп барады. Енді тағы да үш томнан тұратын «Алтын Орда» деген жаңа роман жазып жүр дейді. Жоқ, бұған жол бермеу керек!

Мінеки, ірі жазушылар осылай күңкілдеді. «Күшті топ» онын атын өшіру үшін күшене қимылдады. Олардың бәріне Есенберлин өздерінің әдебиеттегі орнын тартып алатындай көрінді. Ешкімнің Есенберлиннің ұлылығын мойындағысы келмеді. Хас шебер қызғаныш өртінің қоршауында қалды.

Әрине, Есенберлин тек қызыл көз қызғаншақтардың ғана ортасында өмір сүрген жоқ. Оны мақтаушылар болмағанымен, жоқтаушылар да жеткілікті болатын. Олар: Қапан Сатыбалдин, Сәуірбек Бақбергенов, Амантай Байтанаев, Әнуар Әлімжанов, Олжас Сүлейменов, Саин Мұратбеков, Сәкен Жүнісов, Мұхтар Мағауин, Қабдеш Жұмаділов, Бекежан Тілегенов, Рахманқұл Пернебаев, Тұрсынбек Кәкішев, Нұрқасым Азыбеков, Әбді Шәріпов, Баламер Сахариєв, Тұманбай Молдағалиев, Морис Симашко, Юрий Домбровский, Павел Косенко, Юрий Гердт, Хасан Әдібаев, осы жолдардың авторы және басқалар.

Бұлардан басқа мен білмейтін өзге достары да болуы мүмкін. Олардың қатарында Тұрсын Жұртбаевты, Сейдахмет Құттықадамовты, Зайролла Дүйсенбековті атауыма болады.

Бұл аталған прозашылардың бірсыпырасы Есенберлин кітаптарының редакторлары болып, оның шығармашылық лабораториясына жақыннан көз салып жүрді. Кейбіреулері қаламгердің жаңа шығармаларын «Жұлдыз», «Простор» журналдарының беттерінде жарқ еткізіп, жариялап отырды. Есенберлин олармен сырласты да, сыйласты да.

Ал ақындардан Есенберлинді ерекше жақсы көрген Олжас Сүлейменов болды.

Ол дос-жолдастарының бәріне адал еді. Ешкімді қақпайлаған жоқ. Қолынан келсе, олардың бәріне көмектесуге тырысты. Директор кезінде жақын достарына жақсылық та жасай білді.

VI

Біздің жазушылар арасында қарымды қаламгерді құрметтеу орнына көре алмаушылық күшті болғаны қандай өкінішті десеңші.

Жазушылардың көпшілігі өздерін өзгеше білгіш жандармыз деп есептейді. Сол білгіштердің алыстағы емес, қастарындағы хас шеберді «көрмейтіні» таң қалдырады.

Мен Жазушылар одағынан «қиыр жайлап, шет қонып» жүрген жан болатынмын. Өйткені мені Жазушылар одағындағы «күшті топ» сауырлап, сойылдап, алпысыншы жылдардың ортасында «күздан»

құлатып, қуып жіберген. Сондықтан Есенберлинмен көп істес, сырлас бола алғамын жоқ. Онымен бірге баспада да, киностудияда да қызмет істемедім. Біздің арамызда сырттай сыйластық, бір-біріміздің жайымызды айтпай түсінушілік қана болды.

Менің сырттай жүріп байқауымша Ілекең өте қарапайым өмір сүрді. Аты шығып, атағы өскен сайын аласарып, кішірейе берді. Жазушылар одағының мәжіліс залында әртүрлі жиналыстар өткенде қарт жазушылар қаздай тізіліп сахна төріндегі президиум үстелінің жанына жайғасатын. Олардың айналасына, арт жағына мемлекеттік сыйлық лауреаттары орналасатын. Оларды ешкім сайламайтын, өздері баратын. Мәжіліс президиумынан орын алу биік мәртебе болып есептелетін.

Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атағы, атақты «Жазушы» баспасының директоры, Жазушылар одағының екінші хатшысы деген биік лауазымы бола тұрса да, Ілекең мәжіліс залы сахнасының төріне қарай ешқашан ұмтылмайтын. Үнемі залдағы адамдар ортасынан табылатын. Онда да фотоаппарат пен камераның объективіне ілінетін алдыңғы қатарда емес, залдың орта тұсындағы немесе арт жағындағы бос орындарға отыра салатын. Бірақ, ол қайда отырса да, екі жақ самайы көлей көрінетін аппақ шашы айдаладан танылатын. Ол жиналыстарда жұп жазбайтын кейбіреулер сияқты емес, көрші таңдамай кез келген қартаң адамдардың немес жас жігіттердің ортасына отыра кететін. Жиналыс басталғанша олармен сөйлесіп отыратын. Ал жиналыс басталған кезде ол кеудесін тіктеп, иегін көтере ұстап, дүрдік еріндерін сәл қозғап қойып, үнсіз қалатын. Өлгінде ғана көршілерімен күле сөйлесіп отырған Ілекең енді тым-тырыс тас мүсінге айналатын. Баяндамашының, шешендердің сөздерін мұқият тыңдап, қатып қалатын. Оны көрген қасындағы өзгелер де өздерін жинақы ұстауға тырысатын. Басқа қатарда сыбыр-жыбыр сөз жүріп жатқанда, Есенберлин жайғасқан қатардағы және оның алды-артындағы адамдар тып-тыныш отыратын. «Көшпенділер», «Ғашықтар», «Алтын құс» романдарын ардақтайтын жұрт оған осылай құрмет көрсететін.

Ілекең кейбір партия жиналсытарын басқаруға сайланғанда президиумнан орын алатын.

VII

Ілекең қанша қарапайым болғанмен, үстіндегі киіміне кіршік жүкпайтын. Ақ көйлек, қара галстук, кейде қоңыр, кейде көк костюм. Тұмсығы кракодилдың көзіндей жылтыраған қара, кейде қоңыр бәтіңке. Тек қана жөпірегендеу, көнетоздау, шолақ етек қоңыр шляпаны

басынан тастамайтын. Оның үстіндегі жарқыраған жаңа киімдердің бәріне осы көнетоз шляпа қарапайымдылық дарытатын тәрізді болып көрінетін. Қалай дегенмен де күндіз кеңсе, түнде жазу жұмысынан бас алмайтын Ілекеңнің үстіне қылшық жұқтырмайтын ол үйдегі жеңгеміздің ерекше қолы сезіліп тұратын еді.

Қарсыластарына қанша қатал болса, ол өзінің жолдастарына, жақтастарына соншама мейірбан болатын. Олардың бірде-бірін елеусіз, ескерусіз қалдырмайтын. Кейбіреулеріне қызмет те тауып беретін.

Мәселен, Амантай Байтанаевпен ол ажырамас дос болды. Алғашында онымен түс кезінде ресторанға бірге бас сұғып та жүрді. Кейін өзі баспа директоры болғанда оны бастауыш партия ұйымының хатшысы ұсынып, баспадағы өзінен кейін екінші адам етіп ұстады. Сәуірбек Бакбергеновті де назарынан тыс қалдырмады.

Әрине, баспа директорының қол астында қызмет те, қолынан келер жақсылық та көп. Оның жұртқа жасаған жақсылықтарын тегіс түгендеп шығу қиын. Жас қаламгерден өзі жақсы көрген жас жазушы Нұрқасым Қазыбековке жасаған ағалық, достық қамқорлығын атап айту қажет. Сондықтан да Есенберлиннің іні достарының ішінен Нұрқасым бірінші боп Ілекең туралы елеулі естелік жазды. Ол естелік «Жұлдыз» журналында жарияланды және Нұрқасымның «Ой таразысы» кітабында (1991) басылып шықты.

Ілекең достары жайында жылы сөздер де айтып жүретін. Бір жолы оның Олжас Сүлейменов туралы айтқаны есімде

— Ұлы ақын тек ақын ғана болып қалмайды. Ол прозашы да, драмашы да, ғалым да бола алады. Біздің Олжас осындай ақын!

Мұны ол мақтаныш пен сүйіспеншілікпен айтқан еді. Ілекеңнің ол айтқаны да шындыққа шықты деуге болады. Әзірше оған «ұлы» деген атақ қана берілген жоқ. Бірақ ол тірінің өз құлағы ести бермейтін, бәлкім мүлде естімейтін атақ қой.

VIII

Менің бұл жазып отырғаным Есенберлин туралы өз ойларым. Естелік аралас.

Жоғарыда Ілекеңді «Адамның көк жалы» деген болармын. Сол ойымды сәл кеңейткім келіп отыр.

Әрине, ол нағыз «көк жалдың» өзі еді. «Көк жал» болғандықтан да бүкіл бір империяны құрсап тұрған идеологиялық шеңбердің шегіне симай, «Көшпенділер» роман-эпопеясын жазды. «Көк жал» болғандықтан да «Алтын Орда» эпопеясын ақтап кетті. Сөйтіп, ол ұлы ерлік, ұлы еңбек жасады.

Есенберлиннің «Көшпенділер» мен «Алтын Орда» эпопеялары (6 кітап, қазақ халқы тарихының 6 томы) Нобел сыйлығына лайық еді. Бірақ, оған оны ешкім ұсынған жоқ. Ұсынылса, ол сыйлықтың Ілекеңнің фамилиясының жанынан «Өлгеннен кейін» деген сөздер жазылып, оған берілуі ықтимал еді.

Мен латын Америкасының атақты жазушысы Габриэль Гарсиа Маркестің Нобель сыйлығын алған атақты романы «Жүз жылдық жалғыздықты» оқыдым. Тарихи жақсы роман. Бірақ, ол «Көшпенділерден» («Алтын Орданы» қоспағанда) артық емес. Маркес романында Колумбия мен Латын Америкасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың басындағы — яғни бір жүз жылдық тарихы суреттелген. 100 жылдық. Ал «Көшпенділерде» қазақ халқының 500 жылдық өмірі бейнеленеді ғой. Оған «Алтын Орданы» қоссақ, екі Нобель сыйлығына лайық.

«Өлгеннен кейін» дегеннен ойға түседі: Есенберлинге өлгеннен кейін де «Халық Қаһарманы» атағын беруге болатын еді. Ілекеңнің сол еңбектерін жазудан асқан ерлік, қаһармандық бар ма еді?! Жоқ қой! Жоқ!

Бірақ оны ешкім елемеді. Ескермеді. Ұсынбады. «Өлі арыстаннан тірі тышқан артық» болып кетті.

IX

Алматыдағы Жамбыл көшесінде Есенберлин тұрған. Сол үйдің Бейбітшілік көшесі жақтағы бұрышына ескерткіш тақта орнатылған. Ол тақта өзге тақталардай үйдің көше жақтағы бетіне жапсырылып қойылмаған. Мрамордан да жасалған емес. Үйдің екі қабырғасының түйіскен жеріне қара шойыннан құйылып жасалған бұл тақта әлде бір алып құстың екі жағына кең жайылған қос қанатына ұқсайды. Оң жақ шойын қанаттың бетіне: «Бұл үйде 1963—1983 жылдарда қазақ совет жазушысы Ілияс Есенберлин тұрды» деген сөздер қазақша ойып жазылған. Осы сөздер сол жақ «қанатқа» орыс тілінде түсірілген. Екі қанаттың ортасында алыс қиырға ойлана көз тастап тұрған адамның бас бейнесі бар. Ол — замандастарының көзіне жылы ұшырайтын Ілекеңнің тура өз бейнесі. Оның шойын жүзінен әлде бір мұң аңғарылатындай. Бәлкім ол қатарлас өмір сүрген кейбір қаламдастар мен қайраткерлердің қиянатына кейістік белгісі болар.

Ескерткіш тақтаға анықтап көз салсаң: адам басты алып қыран құс шетсіз-шексіз кең даланың үстінде қалықтап ұшып келе жатқандай көрінеді. Оған қарап тұрып: «Бұл — өзі 500 жылдың тарихын тастай етіп қағазға түсірген қазақ халқының өшпес рухы емес пе екен?» деп ойлайсың.

Ойтайсың да:

— Самғай бер, алып қыран. Енді Саған ешкімнің қолы жетпейді, ешкім соңыңнан ілесе алмайды! — дегің келеді ақырын.

Х

Телефон шылдырады. Дәлізге барып, трубканы көтердім.

— Әй, Әзеке, — деді ар жақтағы дауыс. Бірден таныдым — Ілекеңнің үні.

— Әу, Ілеке, — дедім мен.

— Есінде ме? — деді ол.

— Нені айтасыз?

— Сен қалайда лауреат боласың демеп пе едім саған?

— Есімде Ілеке. Айтқаныңыз айнымай келді.

— Ендеше сені шын жүректен құттықтаймын.

Содан кейін Ілекең курорттан бүгін ғана келгенін айтты.

— Бірақ, мен саған дауысымды конвертке салып беріп кеткен болатыным, — деді ол сөзін жалғап. — Айтты ма оны?

— Сыйлық комитетіндегілер айтты, Ілеке. Ана жолы менің лауреат болғанымға үш-ақ дауыс жетпей қалған еді. Бұл жолы үш адам ғана қарсы дауыс беріпті.

Бұл 1980 жылғы қазан айының орта кезі болатын. Сол жылы 7 қыркүйекте маған «Ақиқат пен аңыз» роман-диалогы үшін Мемлекеттік сыйлық берілген. Біз тай сойып, той жасап, төрт дүркін қонақ шақырғанбыз. Алғашқы топта Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, Мұхаметжан Қаратаев, Әбділда Тәжібаев, Әди Шәріпов сияқты әдебиет ақсақалдары мен менің бұрынғы әскери достарым (Сақтаған Бәйішев пен Рымбек Байсейітов) болған. Жастардан тек қана Тұманбай Молдағалиев қосылған.

Бір айға созылған тойымыздың аяқ жағына Ілекең ілінді. Қарт қонақтарға көлік жіберген едік. Сырбай Мәуленов пен Ілекең екеуі жаяу келді. Оларды есік алдына шығып, өзім қарсы алдым. Ұлым Арнұр мені қарсы алған қонақтарыммен қосып, фотосуретке түсіріп тұрды.

Ілекең жалғыз келді. Сәлемдесе сала менен ғафу өтінді.

— Диляра жеңгең сырқат қой, келе алмай қалды. Сәлем айтты, — деді.

Жеңгеміздің Диляра деген атын сонда екінші рет естідім. Ол кісінің кішкентай сәби құшақтаған қалпы көз алдыма келді.

Сол күні Ілекең екеуміздің Құрманғазы көшесі жақтағы тротуар үстінде қатар тұрып түскен суретіміз күні бүгінге дейін сақтаулы. Сол менің Ілекеңмен қатар тұрып түскен жалғыз суретім екен. Оның бір данасы «Айқас» кітабының орысшасына жазып берген қолтаңбасымен

қоса кітапша етіп, Ілекеңнің мұражайы ашылғанда соған сыйлаған-мын.

Талай жыл қатар жүріп, бір-ақ рет суретке түсіппіз. Мүмкіндік барда бірге жүрген ардақты аға, құрбы, дос, іні бауырлармен бірге суретке түсуге мән бермегеніңе өкінесің.

XI

Бір күні кешке Ілекең үйге телефон соқты.

— Ау, Әзеке.

— Тыңдап тұрмын, Ілеке.

— Маған сенің көмегің қажет болып қалды.

— Айтыңыз, Ілеке.

— Қарызға 300 сом ақша бере аласың ба? Бір аптадан кейін қайтарып беремін.

— Жарайды, Ілеке. Таңертең сберкассадан алып берейін.

— Ой, рақмет. Ал енді сенің жаңа не ойлағаныңды айтайын ба?

— Айтыңыз.

— Романдары үсті-үстіне шығып жатқан Есенберлиннің менен ақша сұрағаны несі? — деп ойладың. Рас па?

— Рас десе де болады, Ілеке, — деп мен күлдім.

— Мен саған бір шындық айтайын: ақша деген таяз судың балығы сияқты екен — шап беріп ұстай алсаң жалп етіп қолыңнан қалай шығып кеткенін білмей қаласың.

— Теңеуіңіз тамаша екен, Ілеке.

— Тамаша болса, саған сыйладым. Бірақ бұл теңеу емес, тұрмыстың өзі ғой. Қаламақыға қанша ақша әкелсең, соның сусып қалай күмәжінігіңнен шығып кеткенін сезбей қаласың. Баламның машинасын біреу соғып, багажнигін майыстырып кеткен екен. Сенің ақшаң соны жөндеуге қажет болып тұр.

— Беремін, Ілеке.

— Онда кассаға қашан барасың? Сол сағатта мен қасыңа барайын.

— Мен өзім апарып берейін, Ілеке.

— Қой, оның ұят болады. Қарызды адам өз аяғымен барып алуы керек.

— Сағат таңертеңгі он кезі болсын онда.

— Жарайды келістік.

Қазіргі Қабанбай мен Фурманов көшесінің қиылысында сақтық кассасынан қажет ақшамды алып шығып келе жатсам, Ілекең есік алдында күтіп тұр екен.

— Өзің уәдешіл екенсің, — деді Ілекең арқамнан қағып. Мен Ілекеңнің мақтағанын іштен қуанып көркейіп қалдым.

Ілекең мен ұсынған ақшаны санамастан қойын қалтасына сұға салды да, асыға аяндап, кеңсесіне қарай кетті. Мен Академияға қарай бұрылдым. Ол кезде Академияның М. О. Әуезов атындағы әдебиет пен өнер институтында қызмет істейтінмін.

Институтқа қарай келе жатып, Ілекеңнің менен ақша сұрағанына тағыда таңдандым. Ол кезде Ілекеңнің романдары қазақша, орысша үсті-үстіне шығып жатқан болатын. Ақшаға зәру болуы мүмкін емес-тей тәрізді еді. Әлде ол кісі менің сарандығымды сынамақ болды ма екен деп бір ойладым. Бірақ, менің сараң, мырзалығымды біліуден не пайда ол кісіге? Әлде кассаға ұзақ мерзімге салып тастаған ақшасын қозғағысы келмей ме екен? Ол да мүмкін. Мейлі, ол кісі сұрады, мен бердім. Бірақ, ол кісі алған ақшасын айтқан уақыты бір аптада қайтарып бере қояр ма екен? Жұрттың бәрінің бір күнге деп алған қарызы бір айда әрең қайтаратын әдеті емес пе? Бұл кісі де бір айдан бері қайтарып бере қоймас. Мейлі, қалған азын-аулақ ақшаны ептеп ұстап, оған да жетерміз деп түйдім ойымды. Тек бір айда берсе болғаны.

Бір күні кешкі сағат 6 мен 7-нің арасында телефон шылдырады. Ілекең екен.

— Әй, Әзеке, жұмыстан келдің бе?

— Келдім, Ілеке.

— Мен де жаңа келдім. Ал енді сен Мир (қазіргі Желтоқсан) көшесімен төмен қарай түс. Мен саған қарай барайын.

— Неге, Ілеке?

— Әнеукүнгі ақшаны бір аптада қайтарып беремін деп едім ғой. Бүгін бір апта болды. Ақшаң қалтамда, қазір қолыңа табыс етемін. Санап қарасам расында да бір апта болған екен.

Мен Ілекеңнің уәдешілдігіне таң қалдым. Разы болдым.

XII

Есенберлин рушылдықты өте жек көрді. Өз халқының өткенін бақайшағына дейін білетін ол көп жағдайда қазақтың түбіне, оның бірлігі мен тұтастығына рушылдық жеткенін жақсы түсінді. Сол себептен ол совет заманында социалистік ұлт болып қалыптасқан қазақ зиялыларының рушыл болмай, ұйымшыл болуын қалайтын еді. Елдің тұтастығы тұрғысында ол «Алатау ала болса — ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген қазақтың мақалын қатты ұстана-тын. «Өттең, осындай дана мақал шығарған данышпан халықтың ұрпағы неге бір ауыз болмай, ала ауыз болып өрбіді екен?» деп соншама назалатанатын еді.

Әсіресе, оның қазақ интелегенттерінің, оның ішінде жазушыларының арасындағы жікшілдікке жаны күйетін. Билік басындағы Иماشев, Камалиденов сияқтылардың өз руластарын астыртын қолдап, қолпаштап, жазушылар арасында жікшілдікке су жүгіртіп отыратынына мүлдем қарсы еді.

Қонаев өзінің үзеңгілес серіктерінің рушылдық әрекеттерін сезетін де. Әсіресе, олардың кадр іріктеу кезіндегі жымысқы әрекеттерін айқын аңғаратын. Бірақ, бірге қызмет істеп жүрген олардың ондай істеріне онша мән беріп, тізбелей бермейтін. Бірақ, ескі досы Есенберлин қыңқылдай бергеннен кейін бір жолы оған күле отырып, жайлап, былай деп айтып қалғаны да бар:

— Әй, Илияс, сен осы рушылдықты айта беріп қайтесің. Олардың бас жарып, көз шығарып жатқаны шамалы ғой. Көп болса руластарынан бірер адамды жоғары қызметке қойса, қойған шығар. Олар не бітіреді дейсің? Мына жақта бәрін бақылап отырған партия бар емес пе, біз бар емеспіз бе? Сен оларға назар аударып, әуре болғанша, кітаптарыңды жаза бер. Біз оларды шығара берейік. Бұдан артық не керек саған. Қазақтың қанына сіңген рушылдықты сен екеуіміз жоя аламыз ба? Ол үшін қазақты қайта жарату керек қой. Ол біздің қолымыздан келе ме? — деген.

Бірақ, алған бетінен қайтпайтын Есенберлин өзінен үш жас үлкен аға досының ол сөзіне тоқталмаған. Димекеңе барған сайын рушылдықтың халыққа келтірер зиянын айтып, түсіндіруден тынбайтын.

Димекең Есенберлиннің айтқандарын орындай бермесе де, ол үшін кабинетінің есігі үнемі ашық болатын. Сол себептен де Ілекең бізге: «Кеше Димекеңнің қабылдауында болдым», «Бүгін Димекеңе кіріп, мына мәселені қозғаймын» дегенді жиі айтатын. Есенберлиннің Қонаевтың кабинетіне кіретініне ешкімнің шүбәсі болмайтын.

Әрине, Димекең жазушыларға көп жақсылық жасады. Димекең заманындағыдай жақсылықты енді ешбір жазушы ешқашан көре алмаса. Соның ішінде Димекеңнің екі жазушыға жасаған ағалық қамқорлығын ерекше атап айтқым келеді.

Оның біріншісі Димекеңнің Ілекеңе жасаған қамқорлығы. Егер Димекеңнің көмегі болмаса «Қаһар» кітабы ешқашан да шықпас еді. «Қаһар» жарыққа шықпаса, «Алмас қылыш» пен «Жанталас» дүниеге келмес еді. Бір сөзбен айтқанда «Қаһар» шықпаса «Көшпенділер» трилогиясы тумас еді. «Алтын орда» трилогиясы жазылмас еді. Онда қазақ әдебиеті гректердің «Илиадасы» мен «Одиссеясы» екі мәңгілік кітаптан мақұрым қалар еді. Димекеңнің Ілекеңе жасаған бұл ағалық қамқорлығының нәтижесі ұлттық мәдениетіміздің қазынасына қосылған баға жетпес байлыққа айналды.

Ал Димекеңнің әкелік қамқорлығы Олжас тарихынан танылды. Олжас Сүлейменов өзінің «Азия» кітабы арқылы орыс шовинизімінің құрбаны болуға айналған кезде оның тамағына тақалған қанды қанжарды қағып түсірген Димекең болды. Димекең қорғамаса, Олжас қыршынынан қиылып кететін еді. Онда қазақ халқы өзінің ХХ ғасырдағы Олжастай ұлы тұлғасынан айырылатын еді. Қонаев қамқорлығының арқасында ол ХХ ғасырда әлемдік филология лайықты үлес болып қосылатын «Жазбалар» («Письма») кітабын жариялауды аяқтады. Енді ол ХХІ ғасырда халық мерейін арттыратын тағыда дарынды дара шығармалардан үміт күттіріп отыр.

Қонаев алақанына салып әлпештеп, мәңгілік болашаққа қанат қақтырған қайталанбас тұлғалар екеу ғана емес — үшеу. Мен екеу деп әдебиет саласындағы қайраткерлерді ғана айтып отырмын. Үшінші Нұрғиса Тілендиев! Құрманғазы атындағы оркестрді мәңгі ұмытылмас Ахаң — Ахмет Жұбанов ұйымдастырса, «Отрар сазы» Нұрғиса қалыптастырып кетті. «Отырар сазының» да өсіп, өркендеуіне Димекең тікелей қамқорлық жасады. Абылай хан артына Бұхар жыраудың өлмес есімін қалдырса, Қонаев артына қазақ мәдениетінің осы үш алтын діңгегін қадап кетті.

Әрине, Қонаев та пенде. Кемшіліксіз пенде жоқ. Ондай ұмытылмас кемшіліктер Қонаевтың да басында болды. Менің ойымша Димекеңнің мүлт кеткен жері мыналар: бірінші, Бауыржанға батыр атағын өперуге немқұрайды қарауы. Екінші, атақты алып академик Сатпаевпен бақталас болуы. Үшінші, екі академик Есенов пен Букетовты қудалап, тағдыр тәлкегіне салуы. Төртінші, желтоқсан жастарының қырылуы.

Бірақ, Сталин заманында қаншама қаһарман батырлар атақсыз қалды. Қаншама әскерлер, академиктер, жазушылар жазықсыз өлтірілді. Қаншама адам қырғынға ұшырады! Оған қарағанда Қонаевтың «озбырлығы» баланың ойыны сияқты немесе теңіздің бір тамшы суындай ғана. Сондықтан оны кешіруге де болады. Ол өз алдына әңгіме. Мен Қонаевтың аталған үш тұлғаны әлпештеуі арқылы қазақ мәдениетіне сіңілген мәңгі өшпейтін ерен ерлігі туралы айтып отырмын.

ХІІІ

Кейбір жазушылар құлық биедей қызғаншақ келеді: жазған шығармасын жанға көрсетпей, жасырып ұстайды. Журналға шыққанда немесе кітап боп басылғанда бір-ақ білесің.

Ілекең ондай емес еді. Жазғандарын жасыра бермейтін. Өз басым ол кісінің екі-үш үлкен қолжазбасын оқып бердім. Олар: «Мұхиттан

өткен қайық», «Аманат» және «Маңғыстау майданы» романдарының қолжазбалары. Қай шығармасын басқа кімге оқытқанын білмеймін.

Ілекең алдымен телефон соғатын.

— Қолың бос па? — деп сұрайтын.

Бос болмаса да, «бос» деп жауап бересің. Жасы үлкен, атағы зор Ілекеңе «Қолым бос емес» деп қалай шіренесің.

— Бос болса, менің бір жаңа шығармамды оқып берші, қалқам, — дейді.

Өтініш соңына «қалқам» деген жылы сөзді жалғап айтады. Қалай бас тартарсың? Бас тартпақ тұрғай, қанша бет екенін де сұрамайсың.

— Жарайды, Ілеке, — деп жинақы жауап бересің.

— Онда айналайын, сен қазір Мир көшесімен төмен қарай түс. Мен саған қарсы шығып, қолжазбамды тапсырамын.

— Мен өзім барып алайын, Ілеке.

— Жок, қалқам, ол ақылшыны сыйламағандық болады. Рецензент автордың адал ақылшысы ғой. Сен онсыз да менің бірнеше беттік романымды оқуға өз уақытыңды бөлгелі отырсың. Автордың оны бағалай білуі керек.

Үлкен жазушының мұндай кішіпейілділігін қалай бағаламассың? Әсіресе, оның «рецензент — автордың ақылшысы ғой» деген сөзі жүрегіңе жылы тиеді. Ол сені өзінің ақылшысына балайды. Оған қалай қуанбассың!

Қуанатының Ілекеңнен басқа жасы үлкен кейбір авторлар бөлсіне сөйлейді.

— Мен бір ғажап роман жазып тастадым. Сен соны оқып шықшы, — деп шіренеді. Өтініп емес, бұйырып айтады. Сенің айтар ақылыңды емес, ол жазып тастаған «ғажап романды» тамашалауыңды талап етеді.

Әрине, оның жасының үлкендігін сыйлап, қолжазбасын аласың. Оқисың. Оқығаннан кейін үйіне, не кеңсесіне апарып бересің.

— Қалай? — дейді ол бетіңе қарап.

— Жақсы, — дейсің сен күміліп. Өзі жақсы деп мақтап берген қолжазбаны қалай жаман дерсің. Ол қазбалап сұраса кемшіліктерін айтайын деп іштей ойланып немесе жеке қағазға жазып барасың.

— Е, жақсы болса — болды, — деп ол қолжазбасын қайтып алады. «Сұрақ, ескерту, түзетулерің бар ма? — деп сұрамайтын.

Ал Ілекең өтінішін орындап, қолжазбаны оқып, пікір жазып болғаннан кейін өзіне телефон соғатынмын. Романын оқып бітіргенімді айтып.

— Ау, оқып болып қойдың ба? Ой, рақмет. Сендей тиянақты кісі көргенім жоқ, — деп ол өзімді мақтап қоятын. Атақты «Көшпенділер»

романының авторынан алғыс алудан абырой бар ма? Менің көңілім көтеріліп, Ілекеңнің жаңа романын оқып бергеніме өзімнен өзім разы болып қалатынымын. Сол сәтте Ілекең сөзін ілгері қарай жалғайтын.

— Онда мен Мир көшесімен жоғары қарай шыға қояйын, — дейтін.

Екеуіміз межелі жерде кездескеннен кейін, Ілекең дүрдік еріндері сәл шүршіе күлімдеп, қолжазба салынған қалың папкаға қолын созатын. Оны алғаннан кейін:

— Пікіріңді қостың ба? — деп сұрайтын.

— Қостым, Ілеке.

— Онда болды. Саған мың рақмет, — деп қолымды қысатын.

«Пікіріңді қостың ба?» деп Ілекең ылғи сұрайтын. Менің пікірімнің пайдасы болды ма, жоқ, Ілекең оларды қабылдады ма, қабылдамай тастады ма — оны білмеймін. Бірақ, өзімнің ол кісінің қолжазба оқыту сеніміне ие болып, үш романын оқып бергенімді мақтаныш етемін. Мен Ілекеңнің асығыс жазылған жеке сөз, сөйлемдеріне көбірек көңіл аударатынымын. Соларды айтатынымын. Жоғарыда аталған үш романның соңғы екеуіне пікірімді «жазушы» баспасына да жазып бердім-ау деймін. Ол кезде, әрине, баспа директоры Ілекең емес болатын, Әбдіжәмил Жұмабаев болса керек.

Сол үш романының бірін оқып бергенімде ол кісінің айтқан бір сөзі және есімде.

— Пікіріңді жаздың ба? — деді қолжазбасын алғаннан кейін.

— Жаздым: бір-екі жеке сөздер ғана.

— Е, жөн: дұрыс қолданылмаған бір сөз бүкіл кітаптың құнын кетіреді. Қазақ айтпай ма: «Бір құмалақ, бір қарын майды шірітеді» деп. Рас сөз. Кітап — бір қарын май да, теріс қолданылған сөз — құмалақ қой. Солай емес пе?

— Солай, — деп мен жымыып, бас изедім. Жымиятыным Ілекеңнің сөйлемнің әр сөзіне мән беретін зеректігіне сүйсінгенім.

XIV

Мен Ілекеңнің үйіне бір-ақ рет бас сұқтым. Не мәселемен барғаным анық ойымда жоқ. Тегі Ілекең қолжазбаларының бірін (бәлкім, «Мұхиттан өткен қайық» болар) оқып болғаннан кейін, ол кісі ауырып қалған соң үйіне апарып берген болуым керек.

Есенберлиндер тұратын пәтерінің қоңырауын шылдыраттым. Есікті қолына жас бала көтерген, қарапайым киінген дөңгелек бет қараторы әйел ашты. «Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді» дегендей, бұрынғы сұлулық іздері әйел бетінде сайрап тұрды. Әсіресе, алақандай қара көздерінен жылы нұр шашырайды. Осы ұялы үлкен

көздері мен қолына көтерген жас сәби менің көз алдыма Рафаэльдін «Сикстина мадоннасы» картинасын еріксіз елестетті.

Ілекеңнің әйелі осы кісі болар, құшағындағы немересі шығар деп ойладым.

— Ілекеңнің үйі осы ма? — дедім бас иіп, сәлемдескеннен кейін.

— Кіріңіз, қалқам, — деп әйел есікті кеңейте ашып, маған жол берді. Сабырмен сөйлейтін салиқалы бәйбіше екен.

Ілекең үйде ауырып жатса да, төсектен басын көтеріп, иығына халат жамылып, жазу үстелінің басында әлде бір жазбаларын қарап отыр екен. Мен қолжазбасын өз қолына тапсырдым да бөгелмей кетіп қалуға тырыстым.

— Диляра, — деді Ілекең әйеліне әлсіздеу үн қатып, — бұл қайның «Махаббат қызық мол жылдар» романының авторы.

Осылай деп мені әйеліне таныстырып, атымды атады. — Ал бұл кісі осы үйдегі жеңген.

Әйел қолындағы кішкентайды арқасынан қағып, біздің қасымызға келді.

— Ол романды оқығанмын, жақсы кітап, — деді әйел немересін жыламау үшін арқасынан сипай жүріп. — Ілекеңнің кітап оқуға қолы босамайды. Сондықтан көп кітаптарды мен оқып, бұл кісіге қысқаша мазмұнын айтып беремін.

Ілекең: «Ондай сырды айтпа» дегендей, әйеліне қарай қолын бір сермеді де, маған қарай қайта бұрылды.

— Рахмет, Әзеке. Балалардан беріп жібермей, өзің әкеп тапсырғаның жақсы болды. Бұл менің барлық жұртқа оқыта бермейтін, оқытпақ тұрғай, әйгілеп айта да бермейтін ең жауапты қолжазбам ғой! Мұның жан қинайтын машақаты да аз болып жатқан жоқ.

Ілекеңнің осы сөзі есімде. Соған қарағанда менің ол жолы оқығаным «Мұхиттан өткен қайық» романы болуы керек.

Содан соң ол маған қайта қарады да:

— Қызметке бара жатырсың ба? — деп сұрады.

— Иә, Ілеке. Әлі жарты сағат бар жетемін ғой.

— Онда бөгелме, — деп ол маған оң қолын қайта ұсынды. Алғашында аңғара алмаған едім. Енді байқасам алақаны ыстықтау екен.

— Ілеке, температураңыз бар сияқты ғой, — дедім оған.

— Әй, ештеңе етпейді, — деп ол қолын бір-ақ сілтеді.

Мен есікке қарай бұрылдым.

— Қалқам, шай ішіп кетпейсіз бе? — деді жеңгем маған ілесе аяндап.

— Рақмет, жеңгей, қызметке асығып барамын, — дедім мен.

Жеңгей кішкентайды сол қолымен кеудесіне қысып, оң қолымен

есіктің кілтін бұрауға кірісті. Сол сәтте мен: «Бұл кісінің аты неге Дияра? Қазақша емес сияқты ғой деп ойладым.

Бір-екі сырт етіп, есік ашылды да, мен ойымды кілт үзіп, жеңгей мен сәбиге бас изеп, табалдырықтан аттадым.

Ілекеңнің үйінің табалдырығын аттап, көшеге шыққан соң да, сәби құшақтаған «Сикстина мадоннасы» көз алдымнан кетпеді. Оның жаудыраған бейкүнө көздері ойдан ойға жетеледі: Ілекең жан жарын тандай білген екен! — дедім ішімнен. Адамды шыңға шығаратын да, шыңырауға құлататын да махаббат қой. Ілекеңнің осынша еңбек жазып, елеулі ел азаматы болуы да осы кісінің оған деген адал махаббатының арқасы шығар. Қарапайым инженер Ілиясты кемеңгер жазушылыққа жеткізген осы асыл жарының ақ махаббаты, адал еңбегі болар. Анау бейкүнө көздердің ар жағында жарының жанын лаулатып, жігерін жанитын қаншама күш, қуат, қайрат жатыр десеңші! Жары жайсыз еркек жар басына да шыға алмақ емес.

Әр үйдің ақ патшасы әйел ғой! Мынадай мадонна-патшасы бар үй азбайтын да, тозбайтын да болар. Азып-тозуды былай қойғанда, Ілекеңнің бұрқыратып романдар жазуына осы әйелдің көрсеткен көмегі аз болмаған болар! Еріне ас әзірлеп, уақытында тамақтандырып, киімдерін үтіктеп, ине-жіптен жаңа шыққандай етіп, жұмысқа жөнелтіп отыру — өз алдына. Күйеуі романдар жазғанда энциклопедиялар ақта-рып, әртүрлі кітаптардан қажетті деректерді іздеп, жазушының аузына капелімде түспей қалған сөздерді қолма-қол айтып жіберіп, ойына ой қосып, жазып отырған жұмысын ілгері жалғастыруға септігін тигізіп отырған да осы кісі ғой!

Естуімше бұл әйелдің әкесі Хамза Жүсіпбеков «халық жауы» аталып, атылып кеткен кісі. Ілекеңнің 1944 жылы «халық жауының» қызына үйленуінің өзі ерлік емес пе?!

Н. Островскийдің атақты романы «Құрыш қалай шынықтыны» осы «мадоннаның» әкесі аударыпты. Ол аударманы біз бала кезімізде қызыға оқығанбыз. Сол тамаша кітапты тамаша аударған кісінің қызын көремін деп мен қашан ойлаппын? Сол тамаша аудармашының қызы тамаша жазушының жары болуы қандай бақыт десеңізші!

Мен көшеде осылай ойлап келе жаттым. Ойлап келе жатып, бір кезде өз-өзімнен жимығанымды аңғардым. Жымыған себебім: жазушылар «сұлулыққа күштарлық» дегенді сылтау етіп, үйлерінен аттап шықса болды, көрінген әйелге көз сүзіп, күлмендеп шыға келеді. Әрбір ажарлы әйелдің етегіне үңіліп, естері шығады. Бөтен әйелмен әуей болғанды өнеге көреді. Мұны серілік санап: «Пәленше ағамыз пәлен қызға ғашық болған», «Түгенше ағамыз өйткен, бүйткен» деп өз осалдықтарын өзгеге жабуға тырысады.

Ал, Ілекең талай сүліктей сұлу келіншектер мен піскен алмадай көрікті қыздар жұмыс істейтін мекемелерде басшы болды. Бірақ, ол кісі бөгде бір әйелге көз қырын салыпты деген сөз шыққан емес.

Ілекеңнің әйел жөнінен атағы шықпауының себебін мен енді түсіндім. Үйінде Рафаэль мадоннасының өзі отырған еркек оңбаған болмаса, өзге әйелге қалай көз салмақ? Оның үстіне бұл нысаптылық Ілекеңнің ұлы махаббатқа адалдығынан болар. Махаббатқа адал адам ұстаған бағытына да берік болады. Алаңсыз адам ғана алған мақсатын адал орындайды.

Содан соң: «Жазушының әйелі, ең алдымен, ақылды, еңбекшіл, содан кейін сұлу немесе сүйкімді болуы керек! Әйтпесе жазушы ешқашанда бақытты бола алмайды!» деп өз-өзімнен күбірлеп, басымды изедім.

XV

Мен Ілияс Есенберлинмен шарап ішіп, шампан соғыстырған дос болғамын жоқ. Үйіне де бір-ақ рет кіріп шықтым. Ресторанда да бас қосқан емеспіз. Тек қана жиналыстарда жүздесіп, кабинеттерде кездесіп жүрдік. Сөйте тұра біз сырттай сыйлас, жап-жақсы көңілдес болдық. Әрине, мен ол кісіні романдары үшін ұнаттым. «Ғашықтар», «Алтын күс» романдарын да сүйсініп оқыдым. «Айқас» романына мақтау мақала жаздым. «Көшпенділерге» көз айырмас ғашық болдым.

Ал Ілекеңнің мені не үшін жақсы көргенін білмеймін. Өйткені мен Ілекеңмен алғашқы танысқанда атақты жазушы емес, жай журналист қана болатынмын. Жыл сайын көркем әдебиет баспасына Керекуден келіп, очерктер жинағымды шығартып жүретінмін. Сол очерктерім арқылы «Қазақстан Овечкині» деген атаққа жаңа ие бола бастағанмын.

Павлодардан баспаға бір келгенімде анада көрген дүрдік ерін редактор (Ілекеңді айтамын) мені иығымнан қағып:

— Әй, товарищ, мен сенің очерктеріңді орысша шығартуға баспаның алдағы жылғы жоспарына кіргіздірдім, — деді.

Мен апалақтап қалдым. Өйткені очерктер жинағым орыс тілінде шығады деген үш ұйықтасам ойымда жоқ болатын.

— Қалай? Қалай дейсіз? — деппін сасқанымнан.

Ол әлгі сөзін қайталап айтты да:

— Аудармашынды да тауып қойдым, — деді.

— Кім?

— Юрий Домбровский. Ол жақсы жазушы. Менің шығармамды аударып жүр. Мен Юраға сен туралы айттым. Ол келісті. Сенің

очерктеріңді аударуға біздің баспамен шарт жасасатын болды. Қарсы емессің бе?

— Жоқ, әрине, Ілеке. Рақмет сізге,— дедім мен қуанғанымнан аузыма басқа сөз түспей.

— Қарсы болмасаң подстрочнигіңді тез әзірлетіп, Юраға жібер,— деп маған Домбровскийдің Москвадағы адресін берді.

Мен жақсы деген очерктерімді жолма-жол аудартып, артынан Москваға жібердім. Юрий Осиповичке қысқаша хат жазып, бұл қол-жазбаны Ілияс Есенберлинмен уәде бойынша жіберіп отырғанымды айттым. Бірақ, Домбровскийдің қолы тимеді ме, әлде очеркпен шұғылданғысы келмеді ме, әйтеуір, сол жинақ аударылмай қалды. Одан кейін Ілекең баспадан киностудияға қызметке кетіп қалды да, мен ол кісімен кездесе алмадым.

Содан соң бірнеше жылдар өтті. Ол оқиға біржола ұмыт болды.

Бір күні Ілекең үйге телефон соқты.

— Әй, Әзеке!

— Ау, Ілеке.

— «Ақиқат пен аңыз» орыс тілінде қашан шығады? — деп сұрады ол.

— «Жазушы» баспасының жоспарында жоқ сияқты, Ілеке.

— Подстрочнигің бар ма?

— Бар.

— Ендеше соны дереу Москваға «Советский писатель» баспасына жібер.

— Олар баса ма?

— Басады. Мен сол баспаның редсовет мүшесімін. Баспаның КСРО халықтары әдебиеті редакциясының меңгерушісі Тамм деген тамаша жігіт бар. Мен соған хат жазып жіберемін.

— Жарайды, Ілеке.

Он шақты күннен кейін Ілекең қайта телефон соқты.

— Әзеке, қолың бос па?

— Бос болғанда қандай!

— Онда Жазушылар одағына келе аласың ба? — Бұл кезде Ілекең Жазушылар одағының екінші хатшысы болатын. — Сенің романыңа арнап «Советский писатель» баспасына хат жазып қойып едім. Соны көрсен қайтеді?

— Қазір жетемін, Ілеке.

Мен үкідей ұшып, Жазушылар одағына бардым. Барсам Ілекең кабинетінде оңаша отыр екен. Екеуіміз қол берісіп амандастық. Содан кейін ол бетіме қарады да:

— Подстрочнигіңді баспаға жіберіп пе едің? — деді.

— Сіз айтқан күні жібергенім.

— Ендеше мына хатты оқы.

Ол машинкаға басылып, шеті түйрелген бірнеше бет қағазды менің қолыма ұсынды.

Бірінші беттің оң жақ шекесіне:

«Советский писатель» баспасының КСРО халықтары әдебиеті редакциясының меңгерушісі А. О. Тамм жолдасқа» деп жазылып, одан кейін жол ортасына:

«Қазақ жазушысы Әзілхан Нұршайықов және оның «Ақиқат пен аңыз» романы туралы» деген тақырып қойылыпты.

Хат орысша жазылған.

Оның ең соңғы бесінші бетін ашып қарасам:

«Илияс Есенберлин жазушы-прозаик, Қазақ ССР-інің Абай атындағы Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, «Советский писатель» баспасы пленумының мүшесі» деп қолын қойыпты.

Төменнен: «8. II. 1978 г. г. Алма-Ата» деп көрсетіліпті.

Мен хатты қайтадан парақтап шықтым. Бес бет екен. Өз көзіме өзім сенбегендей, басымды шайқадым.

— Ілеке-ау, соншама көп жазыпсыз ғой, — дедім танданып.

— Алдымен оқып шық. Артығын алып тастаймыз, — деді ол жымып. Мен оқуға кірістім.

Менде екінші данасы күні бүгінге дейін сақтаулы.

Мен хатты оқып болып, Ілекеңнің бетіне қуана қарадым.

— Ал, қысқартатын жерің бар ма? — деді алдындағы әлде бір журналды ақтара қарап отырған ол маған күлімсірей қарап.

Адамдарда бір жүрек жылытатын жымыыс, көңіл жылытатын күлімсіреу болады. Сондай ерекше жымыыс Ілекеңде де болатын. Ондай сәттерде екі көзі сәл сығырайып, дүрдік еріндері ашылып, ақ тістері айқын көріне қалатын. Мұндай жымыыс Ілекеңнің өзгеше бір разы болған сәттерінде пайда болатын. Бүгін сол жылы жымыыстын өзіме арналғанын аңғардым.

— Жоқ, Ілеке. Сізден мұндай баға естігеніме өте қуаныштымын, — дедім басымды иіп.

— Бағада не тұр, ел сүйетін еңбек жазғанды айтсаңшы, — деп ол менің қолымдағы хатты алды да, төрт бүктеп конвертке салды.

Ілекеңнің сол ұсынысымен екі жылдан кейін «Ақиқат пен аңыз» Москваның «Советский писатель» баспасында орыс тілінде бірінші рет басылып шықты. Оны орысшаға атақты орыс жазушысы Сергей Венедиктович Салтыковтың қызы Татьяна Сергеевна Салтыкова аударды. «Жазушы» баспасы оның қазақшасын екі жылдай бөгеп, орысшасын қазақшасынан 6 жыл кейін (1982) басып шығарды. Ал «Простор» журналы оны әлде қайда бұрын жариялады.

Ілекеңнің тарихи романдары тәрізді, менің бұл кітабым да қызғаныш қақпанына ілінді. Ал 1980 жылы «Советский писатель» баспасынан кітаптың сүйінші данасы (сигнальный экземпляр) шыққалы тұрғанда баспаға кітапты қаралап, ол ұлтшылдықты дәріптеген кітап, оны орыс тілінде шығаруға болмайды деген Қазақстаннан жіберілген арыздар түсті. Баспа мені тығыз түрде Москваға шақырды. Мен бір чемодан кітап арқалап барып, баспа мен Әскери тарих институты қызметкерлерінің алдында кітабымды жабылған жаладан қорғап қайттым. Содан кейін «Ақиқат пен аңыз» орыс тілінде жарық көрді.

Сөйтіп Ілекеңнің қамқорлығымен менің кітабым орыс тілінде Алматыда емес, бірден Москвада басылып шықты. Ол кезде Москва баспасына мен сияқты қатардағы жазушылардың қолдары жете бермейтін. Ол орыс тіліне аударылғаннан кейін бүкіл Совет одағына тарады. Украинның «Дніпро» баспасы орыс тілінен дереу украин тіліне аударып, басып шығарды. Одан кейін Чехославакияның «Наше войско» баспасы чех тілінде жариялады. Егер Ілекең жанашырлық жасап, бірден Москва баспасына ұсынбаса, онда менің романымның орыс тілінде шықпай қалуы да ықтимал еді.

Ілекеңнің сонда «Советский писатель» баспасына жазған хаты менің қымбат қазыналарымның бірі ретінде әлі күнге дейін сақтаулы тұр. Ілекең сонда «архивыңа салып қой» деп тегін айтпаған екен. Осы естелікті жазарда ол хатты архивымнан тауып алғанда қуанышымда шек болған жоқ.

«Мың «сіз-бізден» бір «шыж-быж» артық деген сөз бар. «Мен Есенберлинді көріп едім, сөйлесіп едім, ол кісі маған қамқорлық жасап еді» деп мың рет айтқаннан ол кісінің сен туралы өз қолымен жазған бір ауыз сөзі қымбат қой. Ал Ілекеңнің мен туралы жазған бұл қамқорлық хаты бір ауыз сөз ғана емес, бір поэмадан кем бе? Кем емес-ау, сірә! Адал жазушы ғана ағынан жарылып, осындай ақпейіл пікір айтар.

АҒАМ ӘРІ ҰСТАЗЫМ

1969-жылдың күзі болса керек, «Қаһар» романы жаңа ғана жариялаған.

«Қаһардың» табысы қанаттандырған Ілекең көп ұзамай-ақ арғы тарихқа еніп кетті. Обалы қане, өзінің кейінірек телетаспаға түскен белгілі сұхбатында «сол кезде «Қобыз сарыны» деген кітап шығарған, тарихты терең білетін» біздің «Қаһар» романын жазу үстінде көптеген пайдалы кеңестер бергенімізді қадап айтады. Ол заманда іші тар ғана емес, кісілігі де кем кейбір әріптестер Есенберлин бұл романды өзі жазған жоқ, Мағауинге жаздырып алды деген де әңгіме таратып еді. Кейінгі романдардың да жазушылары табылған... Талап пен білік жұғысады, ой мен ақыл ауысады, бірақ жазу жаманға жұғыспайды, жақсыға ауыспайды.

Ілекең жарықтық «Қаһарды» қалай дайындап, қалай жазып шыққаны, қалай бастырғаны — менің көз алдымда өткен, әдебиет тарихында қайталанбас, өзгеше оқиға, ол туралы басқа бір орайда арнайы сөз етерміз.

Тар заманда қазақ рухын қайта тірілткен осы тамаша кітап жазылар тұста ой бөліскен кеңесші, бірталай архив деректерін тауып берген жанашыр, ақыр соңында, қолжазбаны тәптіштеп қараған ағайын редактор ғана болғанымды айту — парыз; ең бастысы — қолжазба қаншама талқы, тексеріс, сүзгіге түскен ашық және жабық майдандарда сауытбұзар болдым. Ықыласы тұзу аға үшін емес, аруағы басымда тұрған Кенекем үшін. Яғни, халық тарихы үшін күрес деп аталатын міндеттің бір көрінісі ғана.

Ілекең өзінің баспаханада жаңа басылып, енді ғана түптеліп жатқан, әлі таралмаған «Қаһардың» әуелгі авторлық он данасының бірін мүбәрәк қол таңбасымен сыйлағаны бар: «Аяулы інім Мұхтар! Осы кітаптың жазылуына өзімдей еңбегің сіңіп еді, шыққанына енді өзімдей қуансын деп әдейі арнап тартып отырмын. І. Есенберлин. 15 июнь 1969 ж.» Автордың «өзіндей еңбек» — тепе-теңдік емес, кеңесшілік, редакторлық және майдандас аламандық бағдарында болғанын тағы да қайталап айтамын.

1967 жылы болса керек, әдебиетші Хасен Әдібаевтың Ғабит Мүсірепов туралы сұрағына орай мен Ғабенді «өз мүмкіндігінің үддесінен шыға алмаған қаламгер» деп бағалаппын. Хасекең шошып кетті (ағамды шошытқан тағы бір байлам — ол кезде санатта жоқ Ілияс Есенберлинді үлкен жазушылар қатарында атағаным, қой мұныңды,

айналайын, ұят болады,— деді), менің жауабымды басқалар қатарында не диссертациясына, не кітабына енгізбеді. Ол кезде арада отыз жыл өткен соң өзім туралы да дәл осылай айтармын деп ойлағам жоқ. Иә, анық ақиқатымен өз мүмкіндігімнің үддесінен шыға алмаған жазушымын. Өзімнен де кемістік бар, бірақ кінәнің салмағы — заманда деймін. Абай атамның өзіне ерік қоймаған отарлық жүйе бізді біржола қақпақыл атты. Сандалмамен жүріп, барымызды бере алмадық. Жалғыз мен емес. Құлдық қыспағымен өткен ХХ ғасырдағы алаш азаматтарының бәрі.

Ол кезде атағы да, айбыны да жоқ, өнімді ештеңе бітірмей елуден асқан, жазған жалғыз романының өзі қаншама тәлкекке ұшыраған, елеусіз бір адам — кейін даңқты Ілияс Есенберлин, Қазақстан көсемі Дінмұхаммед Қонаевтың өзінің алқауымен «Жазушы» баспасына директор болмақ екен. Ресми қағаздардың кезегін ғана күтіп отырса керек. Кейіннен белгілі болды, бір қайраты ішінде бұлықсып жатқан Ілекең жазу тарапында ғана емес, жұмыс орайында да үлкен жоспар жасап отыр екен, сол ойды іске асыру үшін жүрегі шайлықпаған жас жігіттер керек. Ілекеңнің жан аяспас досы Қапан аға Сатыбалдин мені ұсынады, сыртымнан қатты мақтаса керек. Ілекең екінші бір түсіністі, тілектес інісі, «Қазақ әдебиетінің» бас редакторы Нығмет Ғабдуллиннен сұрайды. Бұдан артық ешкімді таппайсыз дейді. Алдымен Қапекең келіп байқақтады, солай да солай осы бірер ай шамасында Ілияс Есенберлин «Жазушы» баспасына директор болып тағайындалады, қазір бас редактордың орынбасарының орны бос тұрған көрінеді, жалғыз әдебиет баспасындағы үшінші дәрежелі қызмет, Ілекеңнің өзінің көңіліндегідей кісі табылса, шын мәнісіндегі екінші орындағы бастық, егер сені шақыра қалса, тартынба, әзірше академия, университет дегенді қайтесің, кейін де үлгересің, саған соны айту үшін арнап келіп отырмын деді. Бұдан соң Нығымет ағам мән жайды айғақтады. Сонымен, тілегенім де осы, тасқа басылған сөзден құдыретті ештеңе жоқ деп білем, әзір болдым. Ілияс аға «Жазушы» баспасына май мерекесіне екі күн қалғанда келді. Мерекеден соңғы алғашқы жұмыс күні мен де баспаға ауыстым. Алдын ала айтылғандай, бас редактордың орынбасары. Ол кезде өте үлкен қызмет. Үлкен болатыны, «Жазушы» — республикадағы орталық және жалғыз әдеби баспа.

Бірақ Ілекеңмен бірден ұғысқан, мұраттас, тілектес жақындығым бар, оның үстіне өзім де екпінді болсам керек, биліктің үлкені менің қолыма көшті. Жаңа директор бергі жақтан түгел өтіп, ОК-ке тіреліп тұрған жоспарды қайтарып алып, алғашқы күні-ақ менің қолыма ұстатты.

«Қанша?» — деді Ілекең. Он баспа табақ. «Жаз. Он деп жаз!» «Қобыз сарыны» — он баспа табақ деп жаздық. Жалғыз мен ғана емес, жолы тұйық тұрған талай жас қаламгердің алды ашылды. Осы жылы да, бұдан кейінгі жылдарда да. Тағы қаншама игілікті іс атқарылды. Сірә, Ілекең — алаштың асыл азаматы Илияс Есенберлин туралы ғана емес, өзімнің бұрынғы-соңғы баспагерлік қызметім тұра-сында, әдеби орта, өткен қоғамдағы кешу күндер төңірегінде арнайы сөйлеу керек шығар.

Директор жаңа болған соң, жоспарда жаңа болады ғой — деді Ілекең кірпік қақтастан.

Мүмкін білем, Ілекеңнің білері одан да көп, нақты көрініп тұрған қатер бар ма дегенім. «Имашев орнында отырғанда маған тыныштық жоқ, мына ағайындарың аман тұрғанда, саған да тыныштық жоқ — деді Ілекең — басқаны былай қойғанда, Хамзаны сынағаныңды олар саған ешқашанда кешірмейді». Хамза Есенжановтың, «Ақ Жайық» деген роман-трилогиясын сынағаным, сынаған емес, мінегенім, жіліктеп шағып бергенім рас. Бұл — әдебиет әлемінде болып тұратын, теріс дегеннің өзінде заңды құбылыс, бірақ кейбір ағайындар мен туралы өртүрлі дақпырт шығарып, ойбай, пәленатаның баласын ұнатпайды екен, соларға түгел қарсы екен деген лақап таратып жіберген. Басында күлген едім, артынан таңырқай бастадым. Ренжиін десең, қисыны жоқ. Ілекеңнің айтып тұрғаны осы. «Менің монографиямдағы негізгі тұлғалар — Батыс өңірден шыққан жыраулар. Мен жаңа, қазақ хандығы дәуіріндегі әдебиет — Еділ-Жайық бойында туғанын және сол тарапта қалыптасқанын айттым. Шыны сол. Алтын Орданың мәдени, рухани, экономикалық орталығына жақын аймақ болғандықтан, тіпті, сол орталықтың өзінде тұрғандықтан. Мен әйгілеген Шалкиіз де, Доспамбет те, Қазтуған да, тіпті, арқаға келіп өлген Асан Қайғының өзі осы Батыс өлкеде туып-өсті. Сонда, әлгі ағайындарыңыз мұны көрмей ме? «Оларда сен ойлағандай ұлттық сана жоқ. Рулық сана ғана бар»,—деді Ілекең. «Рулық сана да жоқ,— дедім мен.— Жіктік топтық сана ғана бар. Тым күрса, рулық сана болса, ең алдымен осы Қажым, Әбдіжәміл, Тақауи ағаларым бастап барып, Имашевқа мені ұлттық батыр деп жариялау туралы ұсыныс түсірер еді ғой...» Ілекең күлді. «Мүмкін түсірмесе де түсінер...» «Осы уақытқа дейін түсінбегенде... Кісіге қарап көргем жоқ...» Ілекең ақсиып, үнсіз күлді. «Асықпа,— деді сосын. Бұл — кітап туралы.— Сәті келер. Дайындай бер».

Ілекең тағы да тартынып еді. Мына «Қаһардың» шаруасын бітіріп алайық деген. «Қаһар» үшін күрес қызу әрі қатал болғанымен, тым ұзаққа созылған жоқ. Ілекең жаңа — 1969 жылдың қарсаңында, 30 декабрь күні бастады, сексен екі күн дегенде, 20 март күні тәмәмдады, бұдан соң талдау, талқылау, тартыс — небәрі үш айда бітті де,

өте шұғыл, айналасы елу күн дегенде баспадан шықты. Мен барлық уақытта да Ілекеңмен үзеңгілес — әуелде кеңесші, содан соң сарапшы, соңғы, жазудан кейінгі уақытта тас уатар гүрзі қызметін атқарсам керек, жан аямасам керек. Бұл — өткен тарихты қайта оралту, ата-баба аруағын шақырып, ежелгі рухты тірілту, сонымен қатар, әдебиеттің болашағы, жаңа тұрғыдағы тарихи романға жол ашу ғана емес, ұлтты оятып, өзгеше серпіліске бастайтын, жаңа ұрпақтың ой-өрісін негіздеу, ұлттық мұратты айғақтау, қайыра көтеру жолындағы күрестің бір тармағы болатын. Өткен жылы «Қобыз сарыны» шықты — рухани шежіре. Енді «Қаһар» — ерлік шежіре. Дүние төңкеріліп, Алаштың аруағы қайта көтерілді. Тұрыс қисынсыз, ежелгі антологияны жарыққа бастау керек еді.

Бұл сарбаздар Ілияс Есенберлинді құлатып, орнын басқа бір ағайынға алып берсін, менің мойныма бес машинаның құнын артып, қаңғыртып жіберсін, пендешілік дейік, қорқаулық дейік, қастандықтың кісі атуға ұласқан жағдайлары да ұшырасқан ғой.

Табанды күрес, аяусыз айқастың алғашқы кезеңінде Ілияс аға Есенберлин және мен — Мұхтар Мағауин — екеуіміздің қанымыз судай ақты дер едім. Бірақ біржола қансырамаппыз. Қирап жығылмаппыз. Күш жиып, қарсы шабуылға көштік. Нәтижесінде, арада жыл өтпей, «Алдаспан» қайыра басылып шықты. Әлбетте әуелгі нұсқаның көлеңкесі. Қысқарған, күзелген.

Енді, сол кезде ОК-ке жаңа ғана келген, кейін «Тұйық өмірдің құпиясы» атты (Алматы, 1992), заманалық деректерге толы, әдемі де ащы, шынайы әрі толғамды кітап жазған **Бекежан Тілегеновтың** естеліктеріне үңілейік, «Алдаспан» оқиғасына тікелей қатысты деректермен ғана шектелеміз. **«Тұйық өмірдің құпиясы»** былай дейді:

«Жалпы идеологияны басқаратын мемлекеттердің бәріне ортақ бір қасиет — қырағылық, сезіктенушілік болатын. Осы қасиеттерден біздер де күр алақан емес едік... Тіпті осындай қауіпті «қастандықтарды» аңдып-бағып отырған цензорлар мен литоның өзімен жарысып, асып түсетін кезіміз болатын.

Совет өкіметіне, занды үкіметке қарсы ашық, астыртын пікір айтылмаса да көңіліміз толмаған, идеологиялық догманы талабына шак келмеген, үйреншікті ұрандарға жауап бере алмаған шығармаларды дереу «тұтқынға алып», «абақтыға» қамайтын правомыз болды. Сол правоны мейлінше толық пайдаландық-ау деймін. Қанша кітаптарға қиянат жасадық, қанша жазушылардың сорын қайнатып, жігерін күм еттік.

Партократияның қатаң тәртіп орнату жолындағы шабуылы, идеология саласында жаңа міндет жүктеу әрекеті ең алдымен әдебиет

пен өнерде қалыптасқан дәстүрді, ғасырлар бойы жиналған асыл қазына — халық мұрасын талқандаудан басталатын. Партиялық жетекшілеріміз, идеологиялық басшыларымыз, өз халқының дәстүрін, әдебиет пен өнердің көне үлгілерін талқандауда үлкен еңбек сіңірді. Әрине, біз қазір ескі қазынамыз халқымызға қайта оралды деп қуанып жатырмыз, бірақ сол қазынаға қанша қастандық жасалып, қаншасы жойылып кетті деп сұрап жатқан ешкім жоқ. Мәдениеттің қасірет шегіп, қаншама жарқыраған асыл қырлары мұқалып, құрып кеткенін ескермейміз.

Осындай күйге ұшыраған кітаптардың бірі — «Алдаспан» жинағы еді. Осы кезде әдебиетіміздің тынысын кеңейтіп, шеңберін ұлғайтып, жасын ұзартқан жаңа еңбектерімен, жаңа көзқарасымен әдебиетке батыл келген Мұхтар Мағауиннің бұл жинағы — әдебиетімізде елеулі құбылыс болды. Бірақ жұрт ризашылықпен жылы қабылдағанмен, біз алақайлап, бөрекелді деп шаттана қойғанымыз жоқ. Тағы бір астыртын бүлік шыққандай көрдік. Бөлім бастығы тағы да әдебиет секторының қызметкерлерін жинап алды. Менің бөлімге келген кезім болатын. Баспадан шығып жатқан кітаптардың әрқайсысынан екі дана міндетті түрде Орталық Комитетке жіберілетін заңды салт бар еді, сол дәстүрмен күн бұрын түскен екі кітап алдымен өздері оқып шықты ма, жоқ әлде бізге жиі келіп, ақыл-кеңес беріп, жаңалықтарды жеткізіп тұратын жақсы таныстарымыз хабарлады ма, әйтеуір «Алдаспан» туралы шағын әңгімеміз жайсыз өтті. Жинақта идеялық, саяси қате көп екені, бұл кітапты мына түрінде шығаруғы болмайтыны айтылды.

«Алдаспанды» жазалайтын болдық. Идеологиялық екі бөлімнің атынан жинақтың зиянды, қауіпті тұстары көрсетіліп, басшыларға анықтама қағаз жазылды». («Тұйық өмірдің құпиясы», 189, 192, 202 беттер).

Осы оқиғалардың бәріне тікелей куәгер болған Бекежан Тілегенов бұдан соң аталмыш қаралы үкімнің толық мәтінін келтіреді. Біз де сол қалпында берейік. Былай депті:

«Алдаспан» атты поэзиялық жинақта өткен кезеңнің мұраларына «Жазушы» баспасының (директоры І. Есенберлин жолдас) сын көзбен қарамауының салдарынан идеялық өрескел қателерге жол берілді.

Ілияс Есенберлин қатаң сөгіс алса да, орнында отыр, «Қаһар» аз болғандай, енді «Алмас қылыш» деген роман жазып бастырмақ.

Біз Ілекең екуіміз қайтадан қатар түзеп, қайтпай ұрысарға бекіндік. Бірінші «Алдаспан» шәйіт болған, енді екінші «Алдаспан» қатарға тұрған, осы соңғы басылымды қорғау қажетінен жазылыпты — 17 март, 1971 жыл. Жазған — мен, қол қойған — баспаның ресми бірінші басшысы Ілияс Есенберлин.

Әңгіме бұдан ары ушықса, ақылға ғана емес, әдіс-амалға да жетік, жоғарыда үлкен сүйеніші бар Ілекең ештеңеден тайынбайтын еді. Шынында да, Компартия — Имашев пен Есенәлиевтің жекеменшігі емес қой, мүгедек майдангер Есенберлинге де қатысты. Есімде, сол жылы жаз ортасына таман болса керек, «Алдаспанның» дауы біршама басылған соң Ілияс Есенберлин ОК секретары Имашевтің өз қолына, тікелей өзіне арналған, көлемі он екі бет наразылық хат тапсырды. Сен былай етіп отырсың, алай етіп отырсың, қудалап отырсың, қысып отырсың, әлдекімдердің қолшоқпарына айналдың, партиялық этиканы ғана емес, партиялық тәртіпті де бұздың, мұндай, менің жеке басыма қарсы жолсыздықты тоқтатуды талап етемін деп, өте қатты жазылған еді. Ашынған ғана емес, ашудан шыққан, дүлей, ұстамсыз ыза емес, ақылға, есепке құрылған қуатты қарсылық, қарсылық қана емес, қатал ескерту болатын. Мен осы өмірімде ештеңеден қорықпайтын екі адам көрдім, біріншісі — Ілияс Есенберлин еді, әрине, Ілияс ағаны қолдаған бабалар аруағы, ұлы іс жолындағы іргелі мақсат пен шынайы перзенттік парыз болатын.

ТАРИХИ САНАНЫҢ ТАМЫРШЫСЫ

Жетіспісінші жылдары қазақ теледидары қолға алып, іске асырған, бірақ өкінішке қарай, кейін жалғасын таппаған бір жақсы дәстүр бар еді. Ол — көрнекті ақын жазушылармен, өнер қайраткерлерімен әңгіме өткізу, олардың ой-пікірін, түр-тұлғасын, дауысын бейнетаспада қалдыру. Белгілі әдебиетші, теледидардың сол кездегі бас редакторы Сұлтан Оразалинов жүргізген сол сұхбат-әңгімелер бұл күнде көзі жоқ адамдар туралы таптырмас ескерткішке айналды десек артық айтқандық болмас.

Сондай бағалы бейнетаспалардың бірі қазір марқұм Ілияс Есенберлиннің мұражайында сақтулы тұр. Ілекең сол сұхбаттың бір жерінде өзіне қиын-қыстау шақта қол ұшын беріп көмектескен, әсіресе, «Көшпенділерді» жазып жүрген кезінде тарихи деректер жинасып, бағалы кеңестер берген үш адамды ерекше бөліп айтады. Олар: Мұхтар Мағауин, Сәуірбек Бақбергеннов және Қабдеш Жұмаділов... Мен мұны қалайда ретін тауып мақтану үшін не болмаса өзімді көтермелеу үшін айтып отырғаным жоқ. Мұны еске алған себебім: миллиондардың алдында жазушының өз аузымен айтылған бұл факті біздің арақатынасымызда еске алуға тұрарлық біраз жайлардың болғанын аңғартса керек.

Ілекеңмен арамызда екі мүшелге жуық айырмашылығы бола тұра, біздің жолымызды тағдырдың өзі қиудан әкеліп түйістірді. Атап өтерлік жайт, кеңшілікте емес, тар кезеңде табысып едік. «Ашаршылықта жеген құйқаның дәмі кетпес» дегендей, басымызға бұлт үйіріліп, күштілерден теперіш, тізе көрген кезде бір-бірімізге сүйініш, қорған болған жәйіміз бар.

Университетті бітірген соң, алпысыншы жылдардың орта шенінде «Қазақ әдебиеті» газетінде қызмет істеп жүрдім. Газеттің бас редакторы — қазақтың үлкен жүректі ақыны марқұм Қапан Сатыбалдин, орынбасары — қазіргі белгілі жазушы, профессор Нығмет Ғабдуллин. Бұлардан басқа әр бөлімде бұл күнде жұртшылыққа танымал, бірақ ол кезде әлі жас буынға саналатын Сәкен Жүнісов, Сайын Мұратбеков, Мұхтар Мағауин, Қалихан Ысқақов, Рамазан Токтаров сияқты сайдың тасындай жігіттер бар еді... Айтайын дегенім: сол тұста бас редактор Қапанның кабинетіне жасы елуге келіп қалған, үстінде көнетоз ақ плащы бар, қанаты сынған қаздай бір жағына сәл қисайып басатын, ақ шашты аласа бойлы бір адам келіп-кетіп жүрді. Әлгі адам көбінесе жұмыс аяғына таман келеді де, редактормен әңгімелесіп

отырып қалады. Кейде екеуінің әзіл-қалжындары жарасып, бірге кетіп бара жатқанын көреміз.

— Біздің редактордың қасынан шықпайтын осы ақ плащты кім? — дейміз жастар жағы бір-бірімізге иек қағып.

— Бұл — Қапанның досы, Ілияс Есенберлин деген жазушы, — дейді редакциядағы егде қызметкерлер.

Біз білмейтінімізді сездіріп, иығымызды қомдаймыз. Алғашында маған ол кісінің ешкімге ұқсамайтын, немістің бір емес, Эссен және Берлин деген екі қаласының атын біріктіріп тұрған фамилиясы қызық көрінді. Артынан сұрастырып көрсек, ол шынында да, соғыстан кейін бірнеше поэма жариялап, өлеңдер жинағын шығарған, «Есіл жағасында» атты повесть жазған байырғы қаламгер екен. Бірақ елуінші жылдары қуғынға ұшырап, соңғы он-онбес жылда ештеңесі басылмай, еш жерде аты аталмай ұмытыла бастаған. Қазір киностудияның бір бөлімінде елеусіздеу қызмет атқаратын болса керек.

Күнделікті газет тірлігімен жүріп жатқанбыз. Бір күні редактор шақырып жатыр деген соң барсам, Қапекен кабинетінде бір өзі ғана отыр екен. Не боп қалды деп есіктен үркедей кірген маған «кел, таяу келіп отыр» деп жылы шырай танытты. Редактордың алдында әлдебір кітап пен «Жұлдыз» журналының жаңа саны жатыр екен. Соларды маған таман жылжытты да:

— Сен мына кітапты оқыдың ба? — деді ол менің бетіме барлай қарап.

Бұл — Ілияс Есенберлиннің таяуда жарық көрген «Айқас» атты романы еді. Дүкенде тұрғанын көрсем де, әлі оқыған жоқ едім. Мен шынымды айттым.

— Ендеше осы романды жақсылап оқып шық, — деді Қапекен. — Кітап шығар-шықпастан Сейілбек Қышқашев деген біреу мына журналда сойыпсал мақала жариялапты. Бұл істеп отырғандары — көрінеу көзге қиянат. Біз осының ақиқатын айтып, жазушыға ара түсуіміз керек.

— Алдымен кітапты оқып көрейін, — Егер шынында жақсы кітап болса...

— Сен, бала, ондай «көрейін-сөрейін» деген сөзді қой! — деді Қапекен қашанда тік сөйлейтін әдетімен. — Есінде болсын, Ілияс — менің жар дегенде жалғыз досым және өте талантты адам. Сол досыма жазықсыз жала жабылып жатқанда ара түсе алмасам, мен мына жерде редактор болып несіне отырмын?! Бір апта уақыт беремін. Алдағы дүйсенбіде мақала менің алдымда жатсын. Бірақ оған дейін ешкімге тіс жарушы болма!

— Жарайды, аға. Айтқаныңыз болсын! — дедім мен, бұдан ары қарсыласудың пайдасыз екенін аңғарып.

Мен онда газеттің сын бөлімінде істейтінмін. Бұрын да редактор тарапынан жүктелген талай шаруаны орындап жүрсек те, бұл жолғы тапсырманың жөні ерекше еді. Қапакеңнің де осы жолы соншама қызметкердің арасынан мені таңдауында гәп бар. Өйткені мен сыр шашпайтын, әрі Қапакеңе қарыздар адаммын. Менің де жақсылыққа жақсылық істеп, бір көдеге жарайтын кезім келді.

Менің бұл газетке келгеніме көп болған жоқ, ұзаса бір жылдың айналасы. Онда да әуелі құдай, сонан соң Қапакеңнің арқасы. Университетің соңғы курсың бітірерде студенттердің астанадан орын іздей бастайтын әдегі ғой. Бірге оқитын еті тірі жігіттердің біразы-журналға ертерек орналасып жатты. Әрине, менің де арманым — Алматыда қалу. Бірақ бір қиын жері, менде ағалап-жағалайтын ондай ешкім жоқ еді. Әйтсе де «үмітсіз — сайтын» деген. Қыстық сессияны аяқтап, диплом жазуға шыққан шамада, «Қазақ әдебиеті» газетінде бір орын босапты дегенді естіп, ат басын солай қарай бұрдым. Газеттің редакторы Қапан Сатыбалдинді жүзбе-жүз көріп тұрғаным осы. Қоңырқай өңді бойы ортадан гөрі төменірек, бірақ қорғасын құйған сақадай шымыр адам екен. Сол кісіге ештеңені жасырмай: осыдан үш-төрт жыл бұрын Қытайдан келгенімді, осы жақында университетті үздік бағамен бітіргелі тұрғанымды, егер орын табылып жатса, әдебиет газетінде қызмет істеу мен үшін зор мәртебе екенін үстемелей айтып жатырмын.

— Қалам қауқарың қалай? Бірдеңе жазасың ба? — деді Қапан бетіме сынай қарап.

— Қолымнан бәрі келеді: өлең де, әңгіме де, сын да жазамын. Біразы республикалық газеттерде жарияланып та жүр, — деймін өзімді қалайда өткізгім келіп.

Редактор езу тартып күлді. Сонан соң алдындағы папкадан әлдебір қағазды шығарды да:

— Бізге қазір бір адамның керек екені рас. Жақында Сағи Жиенбаев баспаға ауысып еді, соның орны бос түр. Бірақ сол орынға «құда түсушілер» көп-ақ. Мінеки, бұрын он екі адам тіркелген екен, сені он үшінші етіп жазып қояйын, — деп әлгі тізімге мені де қосты. — Орыстарда «он үш» деген бөлендей жақсы сан емес. Дегенмен, біз қазақпыз ғой, хабарласып тұр, — деді соңында.

Мен салым суға кетіп, редактордың алдынан көңілсіз шықтым. Жаңағы көкпардан маған бірдеңе тиеді деп үміт артудың өзі қиын еді. Сол оймен поезға билет алдым да, осындай әредікте ауылға барып келейін деп Семей жаққа тартып отырдым. Арада он шақты күн өткенде бір-ақ оралдым. Келген соң әлдебір әуестікпен, жағдай біле кетейін деп «Қазақ әдебиетіне» бұрылмаймын ба. Үміт жоқ, жәй

дәтке қуат... Бірақ мұнда мені ешкім ойламаған ғажап қуаныш күтіп тұрғанын білсемші. Босағадан аттар-аттмастан, қайран Қапакең:

— Әй, бала, барсың ба? Қайда жоғалып кеттің? — деп дауыстап жіберді.

— Ауылға барып келдім, аға! — дедім мен бір жақсылықты сезгендей жүрегім атқалақтап.

— Ауылға баратын кезді тапқан екенсің! Мен сені жұмысқа алайын деп іздеп отырсам...

— Алыңыз аға... еш өкінбейсіз! — деймін мен, қуаныштан не айтып тұрғанымды өзім де білмей.

— Бірақ сонша адамның ішінен сені неге таңдағанымды білесің бе? — деп Қапакең қарқылдап күліп алды. — Өнеу күні айтып едім ғой: сенен бұрын он екі адам тізімде тұр деп. Байқасам, солардың әрқайсысының соңында бес-алтыдан адам жүр. Үйде де, жұмыста да маза жоқ — шырылдаған телефон... Қарап отырсам, солардың арасында жақтаушы, қолдаушысы жоқ, жалғыз жүргені сен екенсің. Содан ойлап-ойлап келдім де, саған тоқтадым.

— Өте дұрыс істегенсіз, аға. Рахмет! — деймін аузыма басқа сөз түспей.

Не керек, Қапакең сол арада хатшы әйелді шақырып алды да, мені жұмысқа алу туралы қолма-қол бұйрық берді. Сол бір 1965 жылдың 16 наурызы мәңгі есімде қалды. Әрине, Қапакеңнен басқа біреу болса, қол астындағы қызмет орнын менен гөрі пайдасы тиетін, қарымта қайтаратын әлдебір ағайынға бұлдап өткізуіне болар еді. Ал Қапан ондай пендешілікке бармады. Адалдық, кісілік дегеніміз осындай-ақ болар. Кейін естіп білдім: Қапанның өзі жасында жетімдікті көп көрген, 1932 жылғы ашарашылықта бір әулеттен кездейсоқ аман қалған жалғыз тұяқ екен ғой!

Міне, осындай адамнан мен немді аяуға тиіспін?! Редактордың тапсырмасын орындауға сол күні-ақ кірісіп кеттім. Ол уақытта жұмыс шақ келтірмейтін жас кезіміз. Айналасы төрт-бес күнде романды да, ол туралы жазылған сынды да оқып шығып, келесі бір кеште өз мақаламды да тас-түйін дайын еттім. Қапакең айтса айтқандай, журналдағы мақала әділетті аяққа басқан, әдеби сын емес, жазушының өдейі қаралау үшін жазылған фельетон сияқты дүние екен. Сыншы кітаптың өн бойынан іліп алар ештеңе таппай, бүкіл жаманшылық атаулыны соның үстіне үйіп-төге берген. Сірә, жас сыншы «Жуас түйе жөндеуге жақсы» деді ме, кесіп айту қиын. Ал Есенберлиннің романына келсек, өзі жақсы білетін геологтар өмірін бейнелеген. Саяқ даласындағы қазіргі Жәйрем кенішінің ашылуына байланысты жайларды егжей-тегжейлі суреттеген сол тұстағы тәуір шығармалардың бірі еді. Романды техникалық институтпенцияның тағдыры, оларға

дүмше партократтар тарапынан жасалатын қиянат пен зорлық барынша нанымды көрсетілген. Мен өз мақаламда сыншының кітапқа таққан қисынсыз кінәларын жоққа шығара отырып, «Айқас» романының бүгінгі өндіріс тақырыбына жазылған сәтті туынды екенін дәлелдеп шықтым.

Мақала редакторға ұнады. Ол газеттің келесі нөмерінде-ақ басылып шықты. Сол күні түске таман Қапакең мені өзіне шақырды. Барсам, қасында Есенберлин отыр екен. Ілекеңді бұрын сырттай көріп жүргенім болмаса, бетпе-бет келгенім осы еді. Кітабын оқып, жан сарайын бөліскендіктен болар, бұл жолы менің көзіме біртүрлі жылы көрініп кетті. Түр-келбеті сымбатты, көрікті деуге келмегенімен, бір көрген адамның есінде қалатын, буырыл шашын шалқайта қайырған, кең мандайлы, келіскен кісі. Сәл қажығандық байқалатын жүдеу жүзінде әлдебір қайсарлық, көз жанарында әлі болаты қайтпаған уытты жарқыл бар. Бүгін оның да мерейі тасып, көңілі көтеріліп жүрген кезі болса керек, қалың еріндері түріле, ырсындай күліп, Қапанға бірдемелерді айтып отыр екен. Мен сәлем беріп қастарына таяғанда:

— Ілияс, әлгі сен үшін жарғыға түсіп, Қышқашевты қысқаштай қысқан Жұмаділов деген қызметкеріміз осы! — деді Қапакең үнінен әлдебір мақтаныш лебі есіп.

— Айналайын!... Қанатымен су сепкен қарлығашым сен екенсің ғой?! — деп Ілекең орнынан көтеріле берді. Басында қол беріп амандасты да, оны азырқанды білем, қапсыра құшағына алды. — Рахмет, бауырым! Сенің кіршіксіз адал көңіліңе алғыс айтайын деп келдім. Мына Қапан біледі, менің өмір бойы баспасөз бетінде жылы сөз естігенім осы! — деді ағынан жарылып.

Мен Ілияс Есенберлинмен алғаш рет осылай танысқан едім. Әрине, «Айқас» романы жөніндегі айқас мұнымен тынған жоқ, Алайда, арада екі жыл өткенде осы шығармаға Абай атындағы Мемлекеттік сыйлық берілу әділеттің қай тарапта жатқанын көрсетсе керек.

Бұл жылдары «Қазақ әдебиеті» газетінің беттерінде әдебиет туралы айтыс-тартыс, әлеуметтік мәселелер жөнінде өткір мақалалар аз болмайтын. Осы екі аралықта, сондай мақалалар себеп болды ма, әлде басқа бір жағдайда жоғарғы орындарға жақпай қалды ма, Қапан Сатыбалдин редакторлықтан түсіп, оның орнына Нығмет Ғабдуллин тағайындалды. Ол кезде сөздің қасиеті, салмағы барлығы соншалық, кейде баспа бетіндегі бір ауыз сөзге бола дауыл тұрып, жер сілкіне жаздайтын. Осындай айтыс-тартыста тым алға шығып кеттім бе, қалай, бір күні ойламаған жерден менің басыма бұлт үйірілді.

1966 жылдың соңғы айларында Қазақстан Жазушылар одағының аударма туралы кезекті мәслихаты өтті. Жиналыста арнаулы

баяндамалар тыңдалып, жарыс сөзде әдебиетші ғалымдар өз ойларын ортаға салды. Сол шешендердің арасында профессор Темірғали Нұртазин: «Балықшылар өміріне, олардың тағдыры талайына қатысты қазақ әдебиетіндегі белгілі бір романның орысша аудармасында түпнұсқадан біраз ауытқушылық бар, үлкен жазушы, әрі аудармашы Юрий Казаков қаламын кейде еркінірек сілтейді, бірақ ешқашан одан ұтылмаған. Қайта артық-ауыс міндерінен арылып, ширай түскен» деген пікір айтты. Газеттің сын бөлімінен барып, сол жиналыстың есебін жазған мен басқа да ой-пікірлер қатарында профессор Нұртазиннің жанағы ойларын да келтіре кеткенмін. Бұл, шынын айтқанда, бөлендей жаңалық та емес, сол тұста әркімдердің-ақ аузында жүрген әңгіме болатын.

Газет шыққан күні жігіттер менің материалымды мақтап, енді соны «жуасың ба, қалай?» деп қолқалап отырған-ды. Кенет артымызда жалғыз кара телефон «шыр» ете қалды. Трубканы көтерсем — Нығмет Ғабдуллин екен: «Қабдеш, маған келіп кетші!» деді ақырын ғана. Даусы біртүрлі сынық. Не боп қалды деп жетіп барсам, редактордың қасында үш кісі отыр екен. Өндері өрт өшіргендей. Үшеуі үш жақтап, Нығанды қатты қысымға алып отырғаны байқалды. Редактордың мені шақыруы да шарасыздықтан. Әлгілер менің атымды білсе де, әлі түстеп танымайтын болса керек. Есіктен кіре бергенімде «құбыжықты» дұрыстап көріп алайықшы» дегендей, маған түс-тұстан дүрсе қоя берді.

— Осы екен ғой бәрін бүлдіріп жүрген!

— Республикалық баспасөз орнына осындай арандатушылар қалай кіріп алады?

— Бұл жалғыз емес қой. Артында мұны айдап отырған топ бар. Соны айтсын! — десіп жатыр.

Мен өз тарапымнан: шолу мақала ойдан қосылған ештеңе жоқ екенін, жиналыста шешендердің аузынан шыққан пікірлерге ғана орын бергенімді түсіндіріп көріп едім, бірақ оныма құлақ асқан ешкім болмады.

— Жиналыста жұрт не айтпады. Соның бәрін газетке жариялай беру керек пе? Жоқ мұндайларды көктей жұлып тастамаса, ертен бүкіл әдебиетті бүлдіруі мүмкін. Бүгін автор мен аудармашы арасына ши жүгірткен адам ертең орыс пен қазақтың ортасына от тастамасына кім кепіл? Сондықтан мұны қазірден бастап қызметтен қуатын бол! — деп редакторға салмақ салып отырып алды.

Өткен, дүние! Шет жерде туып, жат жұрттың жәбірін бір кісідей татып едім. Бірақ өз қандастарымнан мұндай қиянат көрем деп ойлапшы ба?! Сол арада тағдырыма палығандай, ащы ызаға булығып,

тілімді тістеп отырып қалдым. Нығмет ағамыз ешкімнің түсін жыртпайтын өте сыпайы кісі ғой. Бұл мәселені алда редакция ұжымында қарайтынын айтып, әлгілерді әрең дегенде жолға салды.

Редактор жанашырлық танытып, жігіттер қанша қолдағанымен, бәрібір менің басымнан қиқу кетпеді. Апта сайын ана жақтан «делегация» келеді. Сол баяғы талап — Жұмаділовты қызметтен аластау! Егер сол тұста тәңір жарылқап, ойламаған жерден онды өзгеріс болмағанда, менің жағдайымның қалай шешілері белгісіз еді.

1967 жылы наурыз айында: «Жазушы» баспасына Илияс Есенберлин директор болып келіпті» деген хабар дүңк ете түсті. Мұның өзі көп адамдар үшін ашық күнде жай түскеннен кем болған жоқ. Біреу сенді, біреулер сенбеді. Өзімізбен бір ғимаратта, Жазушылар одағының астыңғы қабатына орналасқан баспаға біздің жігіттер жүгіріп барып та келді. Рас екен. Келіпті. Орталық Комитеттің үгіт бөлімінің меңгерушісі осы жаңа ғана өзі ертіп әкеліп отырғызыпты. Бірақ қазір алды бос емес. Бұл жұрт қалай тез естіп қойған, қошемет көрсетіп, құттықтаушылар үсті-үстіне басып жатқан көрінеді... Әлде екінші, әлде үшінші күні жұрт аяғы сирегенде біз де барып қолын алдық.

Құдауәнда, бәрі көңілге байланысты екен ғой. Ілекең танымастай өзгеріп кетіпті. Екі беті бал-бұл жанып, жас жігіттей қылаң ұрады. Иығы көтеріліп, бойы да сұнғақ тартқан ба, қалай?! Кіршіксіз ақ көйлек, қыры сынбаған жаңа костюм. Нағыз директор! Бір кезде Орталық Комитетте қызмет істеген, филармония басқарған ағамыз сол ежелгі қалпын қайта тауыпты. «Шырқ айналар шіркін тауық, жемің болса қолыңда» деп Сәкен айтқандай, күні кеше қағып-соғып, сәлем бермей өтетіндер бүгін соның айналасында...

Осы өзгерістен кейін көп ұзамай Нығмет Ғабдуллин мені оңаша шықырып алды.

— Өзің де көріп жүрсің, ана адамдар маған маза беруді қойды, — деді ол шынын айтып. — Сені бұл газеттен кетірмейінше тыншығар түрлері жоқ. Мен Есенберлинмен келістім. Баспаның проза бөліміне аға редактор болып барсаң қайтеді?

— Жарайды, Ныға. Солай-ақ болсын! — дедім мен бұған да шүкіршілік етіп. «Дүние — кезек» деген сол екен. Өткен жылы ғана өзім жанашырлық білдіріп, шама-шарқымша қол ұшын берген Ілекең енді мен барып паналауыма тура келді.

Көп жылдар қуғын көріп, әр жерде есік қақты боп жүрген Илияс Есенберлиннің бұлайша аяқ астынан республикадағы бірден-бір әдеби баспаға директор болып шыға келуі қалам ұстап жүрген қауымды дүрліктіріп-ақ тастады. Қайда барсаң да гу-гу әңгіме. Сонда тоқтайтын түйіндері: «Ойбай, оны бірінші басшының өзі қолдайды екен!»

дегенге саяды. Сірә, осы сөзде жан бар. Өйткені әлдеқашан санаттан шығып, құрдымға кеткен адамды бірден мұндай биікке көтеру үшін, анау-мынау емес, аса қуатты қол керек еді... Кейін бір оңаша әңгіме үстінде Ілекеңнен осы жайында сұрағаным бар. Сөйтсек, мәселе былай болған екен.

Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев Ілекеңді жас кезінен білетін көрінеді. Екеуінің мамандығы — тау-кен инженері. Қонаев отызыншы жылдардың ортасында түсті металдар институтын Мәскеуде бітірсе, Есенберлин одан сәл кейінірек Алматының политехникалық институтында оқыған. Ілекең студент кезінде өндірістік практиканы сол кезде Балқашта бас инженер боп жүрген Димекеңнің қол астында өткізеді. Сонан кейін де, соғыстан кейін де араларындағы қатынас біразға дейін үзілмеген. Соғыстан соңғы жылдары Қонаев Министрлер кеңесі төрағасының өнеркәсіп жөніндегі орынбасары боп жүргенде, Ілекеңнің де Орталық Комитеттің өнеркәсіп бөлімінде қызмет атқарғаны бар. Бірақ елуінші жылдарға келгенде бұлардың жолы екі айырылды. Қонаев қызмет бабында басқыштап жоғары көтерілгенде, Есенберлин қуғынға ұшырап құлдырайды. Содан екеуі көп жыл көріспей кеткен. Қонаев кейін Қазақстан Компариясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы болып тұрғанда да, намысқой Ілекең оның алдына жәрдем сұрап бара қоймайды.

Содан не керек, кездесудің сәті осы таяуда ғана түседі ғой. Онда да кездейсоқ жағдай көмектескен. Республика басшысы киностудияны көрмек болып аралап жүргенде, кенет Ілекеңді көріп қалып, өзі тоқтап амандасыпты.

— Ау, Ілияссың ба? Барсың ба бұл дүниеде? Өзің мүлде көрінбей кеттің ғой! — дейді Қонаев оның бас-аяғына барлай көз жіберіп.

— Ой, Димеке-ай, әңгіме көп қой!.. Қайсыбірін айтайын! — дейді Ілекең тар жерде артық сөзге бармай.

— Онда, маған бір келсейші. Әңгімелесейік, — дейді Димекең.

Есенберлин көп кешікпей Қонаевтың қабылдауында болып, екеуі ұзақ әңгімелеседі. Осы отырыста Ілекеңнің болашақ қызмет орны да шешіліп қалып еді.

— Сен осы баяғыда филармонияны басқарған жоқ па едің? Артистердің жағдайына қанықсың. Опера театрына директор болып барсаң қайтеді? — дейді Димекең алғашында.

— Қыз-қырқынмен тіл табысатын баяғы заман өтті ғой! — деп Ілекең күлген көрінеді. — Жазған, жазайын деп жүрген дүниелерім бар. Маған одан да «Жазушы» баспасын беріңіз! — дейді қолқа салып.

Шіркін, кейде шексіз биліктің де қажет болатын кезі бар-ау! Тілек екі қайталанбапты, сол сәтте-ақ төменгі жаққа бұйрық түсірілген...

Сол жолы республика басшысы өзінің осы бір ізгі де батыл шешімі арқылы қазақ әдебиетінде жаңа бір өскелең ағымға жол салып бергенін, бәлкім, ойламаған да болар. Бірақ жолы болмай жүрген бір талантқа қол ұшын беріп, оны батпақтан суырып алғаны анық. Қонаев Ілекеңді аса қажетті қызметке тағайындап қана қойған жоқ, оның алғашқы шығармаларына үнемі қолдау көрсетіп отырды. Егер Димекең ықылас танытпағанда, Ілекеңнің «Айқас» романына да сол кезде Мемлекеттік сыйлық берейік деп тұрған ағайын жоқ болатын. Реті келгенде айта кетейік, Қонаевтың ұзақ жылдық қызметінде басқа қателік-кемшіліктері болса болған шығар, бірақ оның әдебиет пен өнерге, жазушыларға жасаған қамқорлығын ешкім де жоққа шығара алмайды.

Ілияс Есенберлиннің баспаға директор болып тағайындалуы оның өз шығармаларына ғана емес, сол жылдары әдебиетке келген жастарға да кең жол ашты. Біразымыздың күрделі, қиын тақырыпқа жазылған кітаптарымыз сол тұста жарық көрді. Ал Ілекеңнің өзіне келсек, оның бұл кездегі шығармашылық қарқынын ұзақ жылдар бойы қыстығып келіп, көзін ашып жіберген фонтанға ұқсатуға болар еді. Ол баспаға келгенде «Қатерлі өткел» романының қолжазбасы дайын, «Ғашықтар» романын орталап қалған кезі еді. Ал «Көшпенділер» әлі жазылмай, «шикі материал» күйінде папкаларда жатқан-ды. Бір кезде қатардағы редактор болып мұнда да біраз жыл қызмет істеген Ілекең баспаның жұмысын жақсы білетін. Ол ара-арасында кеңсенің шаруасын реттеп тастап, өзінің осында келгендегі басты мақсаты — «Көшпенділерді» жазуға кірісті.

Алдымен трилогияның соңғы кітабы саналатын «Қаһар» келді дүниеге. Өйткені бүгінге дейін талайларды сансыратқан Кенесары туралы ең даулы кітапты алға салуды жөн көрген. Сонан соң Асанкайғы, Өз Жәнібек заманынан бастап, Қасым, Хақназар хандар тұсына дейін баяндалған «Алмас қылыш», оның соңынан XVIII ғасырдағы Абылай заманын суреттейтін «Жанталас» романы жазылды. Осылардың ішінде Ілекеңнің барынша мінсіз шығаруға күш салып, мұқият дайындалған, алғашқы қамал бұзар кітабы — «Қаһар» деуге болады. Егер цензураның қатал сүзгісінен «Қаһар» өтіп кетсе, басқалары да соның ізімен өтер деген үміт барды. Қолжазба машинкадан өткен соң, оны сол кездегі бас директордың орынбасары Мұхтар Мағауин екеуміз тағы бір рет кезектесіп қарап шықтық. «Қаһардың» көркейіп, ширай түсуіне біздің де біраз көмегіміз тиді. Романның алғашқы аты «Хан Кене» болатын. Бірақ бұлай атауды уақыт көтермейтін еді. Цензураны да, өзге белсенділерді де адастыратын басқа бір ат қажет болды. «Қаһарды» ұсынған — Ілекеңнің өзі. Ол — ханның қаһары ма, халықтың қаһары ма немесе аз халықтарды айдаһардай жалмаған Ақ патшаның қаһары ма, әрқалай түсінуге болады.

1968 жылы жарық көрген «Ғашықтар» романынан бастап, мен Ілекеңнің біраз кітаптарына редактор болып, қол қойдым. «Көшпенділер» трилогиясы түгел дерлік қолымнан өтті. Ақмола обылысының Атбасар қаласында туып-өскен, ата-анадан жастай жетім қалып, балалар үйінде тәрбиеленген, мектептеде, институтта да орысша оқыған, мамандығы жөнінен тау-кен инженері Ілекеңнің қолжазбаларында стильдік ақаулар аз болмайтын. Жәй сөйлегенде де маған оның қазақшасынан гөрі орысшасы жатық сияқты көрінетін. Жиналыстарда орысша мүдірмей шешен сөйлеп кетер еді. Әдебиетте қай жағынан олқы соғып жатқанын Ілекеңнің өзі де сезетін-ді. Жалған намыс, өзімдікі ғана жөн дейтін өркөкіректік ол кісіге жат еді. «Көшпенділердің» қолжазбаларын маған алғаш ұсынып тұрып:

Мен өзі шынымды айтсам, қаланың жатағымын. Аласапыран кезеңде туып-өстік те, қазақтың байырғы тұрмысына көз қанықтыра алмадым. Сондықтан менің жазбаларымда қазақтың киіз үйі мен жиһаз-жасауына, сауыт-сайман, ат-көлік ер-тұрманына байланысты дәлсіздіктер кетуі әбден мүмкін. Соларды мұқият қарайтын бол. Ал сөз, сөйлем жағын батыл түзетуіңе болады, қолыңды қақпаймын, — дегені есімде.

Мен, мүмкіндігімше ағағымыздың осы сенімін ақтауға тырыстым. Өйткені біздер, Ілекеңнің жас достары, Есенберлиннің қаламгерлік күдіреті сөз-сөйлемнің әдемілігінде, тіпті, тіл байлығында да емес, оның көтеріп отырған тақырыбының ауқымдылығында, әлі ешкім ат ізін салмаған тарих қатпарын батыл ақтаруында, сол арқылы ұлттық сананы оятып, халықтың үзілген зердесін қайта жалғауында екенін жақсы білетінбіз. Сондықтан қолдан келер көмегімізді аяп қалғанымыз жоқ. Мен Ілекеңнің қолжазбаларын көбінше үйге апарып қарайтынмын. Қолжазба оқылып болған соң пайда болған сан алуан сұрақтарды оның өз үйінде отырып шешетінбіз. Автордың архивтерін қайта қопарып, әр жерде әрқалай боп жүрген жер, су, адам аттарын, оқиғалардың өткен мерзімін бір ізге түсіретінбіз. Қазір оқып қарасаңыз, «Көшпенділер» мен кейінгі «Алтын орда» трилогиясының стильдік құрылымында едәуір айырмашылық бар. Авторы — біреу, әрине. Тек редакторлары әр басқа.

«Көшпенділердің» әр кітабын оқырман қауым зор қуанышпен қарсы алды. Айналасы бірнеше жылдың ішінде Есенберлин бүкіл халықтың сүйікті жазушысына айналды. Ал былайғы әдеби қауым жөнінде олай айтуға болмас еді. Жастар жағы болмаса, өз замандастары Ілекеңді бертінге дейін мойындаған жоқ. Жыл сайын шығып жатқан романдар тасқыны мен авторға «Көшпенділер» әкелген аброй-беделді аға қаламгер, әсіресе оқулықтардан түспейтін «Совет

жазушылары» кешіре алмады. Жазушылар да пенде ғой. Кейде үлкен адамдар да қателеседі. Мәселен, Ғабеннің Ғабит Мүсіреповтің Есенберлинді ғана емес, жалпы Кенесары қозғалысын түсіне алмауы — осы сөзіміздің айқын дәлелі.

Мұның сыртында, сол жылдары біздің әдебиетте өзіне дейінгілерге де, өзінен кейінгілерге оскырына қарайтын тағы бір топ бар-ды. Олар ұлы Әуезовтің өзіне шәк келтіріп, «Абай жолы» эпопеясы — ел аузындағы аңызға құрылған шығарма. Шын мәнісіндегі нағыз роман да, нағыз кәсіби жазушы да мына бізден басталды» дегенге дейін барғаны есімізде... Ал Есенберлинді олар мүлде жоққа шығаруға тырысты. «Көшпенділердің» әр кітабы шыққан сайын қарсы мақалалар ұйымдастырып, «оның жазып жүргені көркем шығарма емес, тарихи деректердің хроникасы» дегенді дәлелдегісі келді. Мұның өзі сырттай қарағанда, өз орталарынан шыққан болашақ «классикке» жол ашып, орын әзірлеу сияқты көрінгенімен, шынына келгенде, екі бағыттың, екі түрлі концепцияның арасындағы тартыс болатын. Есенберлиннің қарсыластары тіпті де осал емес-ті. Бәрі де партия мен үкіметке сүйікті, Мәскеу жақта беделді адамдар-тұғын. Олар жергілікті жерде коммунистік идеологияға арқа сүйесе, Мәскеуде империялық саясаттың қолдануына ие болып отырды.

Алайда, олардың бұл әрекетін қалың жұртшылық қабылдамады. Бірде Есенберлиннің «Көшпенділері» мен оған қарсы жазылған мақалалар Жазушылар одағында талқыланатын болып, газетте ол туралы хабарландыру берілген. Бірақ жиналыс өтпей қалды. Адам келмегендіктен емес, жиналған халықтың жойдаусыз көптігінен. Бүкіл қала жұртшылығы, жақын маңдағы аудандардан ағылып келгені бар, сол күні Жазушылар одағының іші-сырты халыққа сыймай кетті. «Әлгі сыншыларды көзімізге көрсетіндерші сөйлесейік!» деп шуылдаған жұрт. Бұдан тиісті орындар да хабар тапса керек. Ақыры жиналысты басқаруға келген Ғабит Мүсірепов бүгін ешқандай талқылау болмайтынын айтып, халықты таратуға мәжбүр болды.

Амал не, осыдан кейін де Есенберлинге қарсы шабуыл тоқтаған жоқ. Жеке Ілекең ғана емес, оның айналасында жүрген біздерге де таяқтың бір ұшы тиіп жатты. Сол кезге дейін үш кітабым жарық көрген мен Жазушылар одағының мүшелігіне 1969 жылы өтуге тиіс едім. Бірақ одақтың бас алқа мүшелері жасырын дауыс беру кезінде мені «құлатты». Басқалар шауып өткенде, тек мен ғана қалып қойдым. Кейін партия ұйымы бұл мәселені тескергенде, біреулердің астыртын ұйымдастырғаны мәлім болды. Амал жоқ, мен мүшелікке бір жыл кейін өттім. Ілекең директорлықтан ауысқан соң, мені көп ұзатпай «Жазушы» баспасынан да кетіріп тынды. Мұндай да кекшіл

адамдар болады екен! Баяғы «Қазақ әдебиетінде» айтылған бір ауыз сөз әлі күнге дейін ұмытылмай келеді.

Жас кезінде өмір теперішін көп көрген, соғыста ауыр жараланған Ілекеңнің денсаулығы бұрын да мықты болмайтын. Оның неге бір жағына қисайып жүретін себебін кейін білдік. Соғыста оқ тиіп, пышаққа түскен оң аяғы сол аяғынан екі-үш сантиметрдей қысқа еді. Бұған енді шығармашылықтың ауыр азабы қосылды. Жан аялап, бой күту, курортқа бару дегенді ол ұмытқалы қашан! Өмірінің соңғы жиырма жылында оның қаламынан он үш роман дүниеге келіпті. Бұл — тек алыптардың ғана қолынан келер шаруа. Әйтсе де Ілекең әлі тың еді. Қанша қажып жүрсе де, жаңа кітабы шыққан сайын қырындай сілкініп, қайраттанып кететін. Менінше, жазушының жүйкесін жұқартып, өмірден ертерек кетуіне мынадай екі түрлі жағдай себеп болды.

Бастаған шығармасын жазып бітіргенше, жазылған кітабы жарық көргенше тағат таппайтын Ілекең «Мұхиттан өткен қайық» атты романын қанша күш салса да шығара алмай-ақ кетті. Бұл сол кезде билік басында отырған бюрократиялық жүйені жеріне жеткізе өшкере-релеген шыншыл шығарма еді. Кітаптың жарық көруіне Орталық Комитеттің идеология жөніндегі хатшысы С. Имашевтан бастап маңындағы белсенділер түгелдей қарсы болды. Алматыда қазақшасын шығаруға тыйым салғаны өз алдына, орысша аудармасы Мәскеудегі «Новый мир» журналына басылайын деп жатқанда, осы жақтан хат жазып тоқтатып тастады-ау! Имашев бұл арада коммунистік идеологияны ғана қорғап қоймай, белгілі топтың сойылын соққанында күмән жоқ. Жазушыны он жылдай әуре еткен осы кітап оның жүйкесін жеп, күш-жігерін едәуір сарқып кетті.

Содан кейінгі шырғалаң шаруа: Есенберлиннің «Көшпенділері» орысша шығып болған соң Лениндік сыйлыққа ұсынылған. Ілекең бұл жолы сыйлық алмаймын деп ойлаған жоқ. Басқаларымыз да зор үміт арттық. Өйткені ол жылдары бір халықтың бес ғасырлық шежіресін қамтыған мұндай шығарма бүкіл КСРО көлемінде сирек болатын. Ал соңғы тураға дейін Ілекеңмен таласып келген Грузия жазушысы Нодор Думбазенің жұқалтаң романы сол кезде әркімдер-ақ жазып жүрген жәй қатардағы дүние еді. Бірақ амал не, берекесі мықты, іргесі берік грузиндер мен қазақтың іштерінде шынашақ айналмайтын, күншіл арызқойлары екі жақтап Лениндік сыйлықты Есенберлинге емес, Думбадзеге алып берді.

Мәскеу жақтан сәт сайын хабар күтіп жүрген сондай тағатсыз күндердің бірінде мен Жазушылар одағында Ілекеңмен жолығып қалдым. Ағамыздың қабағы пәс, иығы салыңқы екен.

— Жүр сөйлесейік. Әңгіме бар,— деді Ілекең мені қолтығымнан алып.

Қатар жүрген кісіні қолтықтап алатын әдеті-тұғын. Сөйтсек, кем-тар аяғына сәл демеу болсын дейді екен ғой. Сол беті екеуміз аяндап отырып, қазіргі Желтоқсан мен Жамбыл көшелерінің қиылысындағы Ілекеңнің үйіне дейін келдік. Жол-жөнекей сыйлық жайы сөз болды.

— Ондағы жағдай мәз емес,— деді Ілекең терең тыныс алып.— Бұрын аппараттағы кейбір адамдардың сөзіне сенбей жүруші едім. Кеше сол жақта жүрген комиссия мүшесі — Шыңғыс Айтматовпен сөйлестім. Грузиндер Думбадзеге сыйлық әпереміз деп артынып-тартынып Мәскеуде жүрсе, біздің жазушылар менің үстімнен қарша боратып арыз айдап жатқан көрінеді...

— Бұлары сұмдық қой! Сонда не айтады олар? — деймін мен таң-тамаша болып.

— Сол баяғы сарын: «Есенберлиннің кітаптары Қазақстанда қатты сынға ұшыраған. Халық қабылдаған жоқ. Ол хан-сұлтандарды мадақтайды, феодализмді көксейді. Бүлікші Кенесарыны көтермелеп, ұлттар достығына іріткі салып жүр...» деп жаппаған жаласы, жақпаған күйесі қалмаған. Орыстардың да ар жағы белгілі ғой: сол сөздерге иланып қалған секілді...

— Арыз жазғандар кімдер екен, білдіңіз бе?

Ілекең біразға жауап қатпады. Тек сәлден соң барып:

— Олардың кім екені онсыз де белгілі емес пе?! — деді баяу күрсініп.

Түс мезгілі еді. Ілекең болмай үйге кіргізіп, екеуміз Диляр апайдың қолынан шай іштік. Диляр апай — артық сөзі жоқ Ілекеңнің қас-қабағына қарап қана отыратын өте ибалы кісі. Баяғы зұлмат жылдары «халық жауы» делініп атылып кеткен белгілі заңгер, Қазақстанның Әділет министрі болған Хамза Жүсіпбековтің қызы. Әрине, бұл мәселе де Ілекеңнің алдынан шықпай қойған жоқ. Соғыстан соң Орталық Комитетте қызмет істеп жүргенде «халық жауының» қызына үйленгені білініп қалып, сол үшін жұмыстан қуылған... Ілекең бертінге дейін өзін көп ойламай, дімкәстеу Диляр апайдың денсаулығын уайымдап жүруші еді. Шүкір, ол кісі әлі жасап келеді. Міне, он жылдан бері күйеуінің артта қалған шаруасына бас-көз болып, Ілекеңнің кітаптарын шығаруға, Алматыда және Атбасар қаласында мұражай ашуға көп күш жұмсап отыр.

Қайран Ілекең ортамызда жүрсе, биыл небәрі сексенге келеді екен. Асыл азамат, ұлы қаламгер өзінің жетпіс жасын да тойлай алмай арамыздан ерте кетті. Бірақ артына, қанша мұра қалдырды десеңізші! Алпысыншы-жетпісінші жылдарда тарихи романның көшіні

бастаған ол қазақ әдебиетінде тұтас бір әдеби мектеп қалыптастырды. Қазақтың ұлттық санасының оянуына, тарихи зердесін жаңғыруына өлшеусіз үлес қосты. Егер Ілияс Есенберлин сәл ары таман, осы ғасырдың бас кезінде өмір сүрсе, сөз жоқ, Алаш қозғалысының жуан ортасында жүрер еді. Кейде ол менің көзіме кешегі Ахмет пен Әлиханның, Міржақып пен Мағжанның сарқыты сияқты болып көрінетін. Өз ұлтын жан-тәнімен сүйген Ілекең тәуелсіздік таңын көре алмай арманда кетті. Алайда, біздің азат заманымыздың әр сәтінде Кенесары секілді құрбандардың киелі қаны болғанындай, Ілияс Есенберлиннің де қалам ізі жатыр.

1995 жыл.

БІЗ ІЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИНДІ НЕГЕ ЖЕК КӨРДІК

Ілияс Есенберлин, сөз жоқ, ұлы жазушы, бірақ әдебиеттегі өз орнын әлі алмаған жазушы. Олай дейтін себебім бар. Қазақ әдебиетінің көш басшылары Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Жүсіпбек Аймауытовтардан кейін алып тұлғалар Әуезов, Мүсірепов, Мұстафиндердің атын атап келіп, бұлардан соң осы лек таусылып қалғандай, әрі қарай жалғастыра алмай қиналып, тізімді шорт үзетін кезіміз болады. Әдебиетте олай болуы мүмкін емес. Сол тізімді әрі қарай жалғастыратын бір тұлға бар, ол — Ілияс Есенберлин. Сол заңды орнын осы күнге дейін қимайтын сияқтымыз. Неге? Неге Есенберлинге осынша іштарлық білдіреміз? Неге оны алыптар тобынан шеттете береміз? Неге оны сол тізбекке қосқымыз келмейді?

Ілияс Есенберлинді бүкіл халық ел біледі, жақсы көреді, сүйіп оқиды. Бірақ тегіс жақсы көруші еді деп те айта алмаймыз. Оған деген қатысымыз, көз қарасымыз әр кезде әр түрлі болды. Біреулер оны қолдан жасалған арзан тақырыппен жұртқа жаға білген қара байыр, ортаңқол жазушы деп сынаса, енді біреулер оның бойында үлкен талант барын мойындауға мәжбүр болды. Шын бағасын берген қалың ел қазақ қауымы еді.

Артындағы ұрпаққа үлкен мұра қалдырған үлкен жазушыны ілешала бағалау, оны ұғынып, мойындау да оңайға түспейді. Осыған дейінгі қалыптасқан жеке бастық қарым-қатынастан арылу да оңайға соқпайды. Оның өмірі, творчествасы жөнінде де ұрпақ алдында көптеген қиын сұрақтар тұрады. Оған жауап беру де оңай емес. Кезінде оның шығармаларына сүйсінген де, күйініп ашынған да жандар оны ұнатқан да, ұнатпағандар да болды. Ал осы екі сезімнің ара жігін ажыратып, шын мәнін ашып, шын бағасын беру үшін де талай уақыт керек сияқты. Бірақ ол сәтті күтіп жүруге уақыт қайда. Қолымызға қалам алуға себеп болған осы еді.

Әрине өмір қашанда күрделі, соқтықпалы-соқпалы қиын құбылыс. Заман қашанда жазушыға ықпалын тигізбей қоймайды. Ілияс та осы соқтықпалы-соқпалы заманның шырғалаңынан өтті. Туындыларының ішінде нағыз көркем, кесек шығармалары да бар, бір күндік әлсіз дүниелері де кездеседі. Қоғамдық, тұрмыстық өмірде соққы да көрді, жапа да шекті, шарықтап мерейі үстем болған шақтары да бар. Сыйға, сыйлыққа да ие болды. Қарғыс та алды, сөгіс де естіді, жамандап табалаған сөзге де қалды. Бәрін басынан кешті. Бірақ, елі үшін, халық үшін дағды алмағандай біршілік таза жан еді. Себебі,

халық оның шығармалары арқылы өмірдің жарқын, жарық жағын да, күнгей жағын да көріп, қазақ елінің өткенін де, бүгінін де шолып өз тарихымен, өз өмірімен қайта танысты. Халық оны сол үшін жақсы көрді.

Илияс Есенберлин қиын кезеңде, қиын уақытта өмір сүрді. Оның өмірін уақыт биледі. Оның қиын тағдырына да уақыт терең ізін қалдырды. Уақыт күрсауы қатты қысымға алды. Социалистік реализм талабынан ол да ауытқып шыға алмады. Сөз жоқ, қазақ әдебиетіндегі соңғы жылдардағы өмір жолы қиын, күрделі, драмаға толы, қайғылы тұлға Есенберлин болды.

Ілекеңнің алдында, оның қиын өмірінің жарқын бейнесінің алдында біздің қоғамның да, құрылыстың да, идеологияның да, баршамыздың да айыбымыз бен кінәміз, қиянатымыз жеткілікті. Алдымен үлкен жазушының жанын түсіне алмаған, көңілін тебіrentкен ойы мен арманын білгіміз келмеген біздер — қаламдас замандастары кінәліміз. Біз оны көзі тірісінде ұнатпадық, көзі жұмылған соң да өкініп, опык жеп, жарқын бейнесінің алдында кешірім сұрамадық. Кейбіріміз сол жаратпаған, жамандаған күйімізде қала бердік. Біз жаратпағанмен, ол халқына ұзақ жырдай, аңыздай асыл мұра қалдырды. Оқушылардың көбі оны Әуезов, Мұқанов, Мүсіреповтермен қатарлас деп санап жүрді. Ілекең олардан әлде қайда кіші болатын. Оқушылармен бір кездесуде Есенберлин туралы әңгімелегенімде, бір оқушының «Есенберлин әлі тірі ме еді?» деп таңданғаны әлі есімде. Ол кезде көзі тірі еді. Сол кезде-ақ ол халық үшін аңызға айналған алып тұлға, көш басын бастап ерте кеткен классиктердің қатарында жүрген еді.

Есенберлиннің аты қалың жұртшылыққа аз жылда белгілі болды. Жамандап сынаса да, ұрысса да, мақтаса да, әйтеуір газет-журналдар әлсін-әлсін жазып жатты. Ілекең оған қарамайтын, ізін суытпай жыл сайын кітаптарын шығарып жататын. Есенберлинді бүкіл ел, жұрт жазушы ретінде ғана білгенін айта кеткім келеді. Ал оның өмірін, оның ерлігін, күрескерлігін, көзсіз батырлығын, оның қатаң құрылыспен, идеологиямен күресін, өмірілік драмасын біле бермейтін. Ол туралы сөз қозғауға баспасөз осы уақытқа дейін беттемей келеді.

Мұны айту да оңай емес, қиынның қиыны. Есенберлин мінезі күрделі, кедір-бұдыры көп, қайшылыққа толы тұлға. Ал ондай мінез адамның ерекшелігін, мінез-құлқының, іс-әрекетінің, жан-жақты бай екенін көрсетеді. Оны ашып, аршып беру де оңайға соқпайды. Қалай жазсаң да талай қырлары ашылмай қалуы мүмкін. Сондықтан бәрін дәл тауып, дәл айтамын деп әрекеттенбеймін. Ол менің қолымнан келмейді. Ол туралы, оның бойына шақ ой айту, бейнесін ашып беру кімге болса да қиын шаруа маған да оңай тимейтін түрі бар.

Ол менің өмірімде ерекше орын алды. Ілекең қатарлы аға жазушылар болдым-толдым деп тоқмейілсіп, өздерін өзгелерден биік санап, өз ауылынан басқа бөтенді көзге ілмей, басқа жұрт та, бар шығар-ау дегенді білмей жүрген шақта, біздерге қол ұшын берген осы Ілекең еді. Бірақ, бірден жақын жолдас, тату болдық деп те айта алмаймын. Ол кісінің бойында ұлылығымен бірге қырсық, қыңырлығы болатын. Үлкен мекемеден өзіне қарсы басталған шабуыл қысымға сол мекемеде қызмет істейтін менің де қатысым бар деп есептейтін. Соңынан шырақ алып түскен бәсекелестерімен мені бір сапта деп, маған біразға дейін қырын қарап жүрді. Сырттай ұнатпады. Тіпті, дауласып, жауласып та жүрдік. Оны талай баяндамаларға жамандау үшін мысал да қылып бердік. Талай ақпарларға жамандап та жаздық. Кітаптарын дер кезінде шығартпауы күш салдық. Бірақ, бізді уақыт жақындатып, уақыт табыстырды. Кейін қиянаттардың кімнен болғанын өзі де түсінді. Тарихи романдарын бірде-бір басылым, бірде-бір журнал баспады, бірде-бір газет үзінді бермеді. Тек кейін баспаға директор, Одаққа басшы болғаннан кейін ғана зордың күшімен шығып жүрді.

Бірақ, Ілекең тез кешірмейтін, жауласса өмір бойы жауласып өтетін қайсар, ерегіспе адам еді. Кейін арамыздың қалай өзгергенін білмеймін. Мүмкін өзі қатарлы жазушылармен қатал болғанмен, інілеріне кешірімді болды ма екен, жақындасуға қадам басқан өзі еді. Арамыз 20 жас болса да қатарласындай қасына тартты. Өзімнен 20 жыл үлкен адам жолдастан гөрі аға болары даусыз. Бірақ, біз дос болдық, қатар күрдастардай бірге жүрдік. Ең алғаш Мәскеуден романдарымды орысша шығартқан да Ілекең еді. Алғаш рет жылы пікір білдірген де Ілекең болды.

Қазақ әдебиетінде көркем сөз таланттары санаулы десек, соның бірі Есенберлин. Бірақ, оның әдебиеттегі жолы оңай болған жоқ. Қиын-қыстау, қуғын-сүргіні мол қиын жол болды.

Есенберлин тағдыры қиын тағдыр. Оны осы әдебиеттен аластатып, белгісіз етіп, атын өшіру үшін де талай әрекеттер жасалды. Оның жалғыз қалған кездері де болды. Оның шығармаларын мойындамай, жалған жазушы деп айыптап, кітаптарын халыққа жеткізбеуге қаншама әрекет жасалды. Бұл жазушының трагедиясы еді. Бұл трагедияны қолдан өзіміз жасадық. Сондайда ол өз қатарлы ортасынан, әріптестерінен жапа шегіп, жалғыз қалды. Сондықтан болар, ол өзінен кейінгі жастарға, баласымен құрпалас жас жігіттерге бейіл беріп, өз қатарластарынан болмаған ықылас пен мейірімді солардан күтті.

Бұл да заңдылық еді. Ол әділ бағаны, жылы сөзді қатарындағылардан емес, кейінгілерден тапты. Өз қатары үшін ол тым батыл,

артықшылығы басым, өз дегенінен басқаға көнбейтін қырсық жан көрінетін. Кітаптарын бірінен соң бірін тоғытып жатты. Ал қатары мұны кешпеді. Ашық кемітуге, кемісітуге көшті. Өйткені, Есенберлин таланты, олардың атағына, жалған данышпандығына нұсқан келтірді. Бұл опасыздық қана емес, қорқақтық, күншілдік те еді. Есенберлин мен өзі қатарлас ұрпақ арасында осындай ор, алшақтық орнады. Бұл идеялық алшақтық емес, эгоистік, күншілдік, көре алмаушылық ор еді. Талантты мойындамау, жаңалыққа, тың дүниеге сенімсіздік білдіру еді. Сондықтан қатары оны өле-өлгенше мойындамады, әлі де мойындамай келеді. Әлі күнге дейін оны өзіміз қатарлы деп санамайды, әлі күнге дейін шетке тебумен келеді. Есенберлин дүниеден қайтқалы қанша уақыт өтті, осы уақытқа дейін қазақ әдебиетіндегі лайықты орнын алуы керек еді. Бірақ, оны кешірмеген қатарластары оның қазақ әдебиетінің биігіндегі орнын оған әлі қимай келеді.

Қазіргі тарихты жазып жүрген жазушылар, әлі де жазам деп жүргендер тегіс Есенберлиннің шәкірттері. Мейлі мойындасын, мойындамасын, мейлі ұнатсын, ұнатпасын, ол Есенберлиннің шәкірті, соның жолын қуып, соған еліктеуші ғана.

Не үшін? Не жазағы бар еді? Бұл арадан әлеуметтік, идеялық, таптық қайшылық, себеп таба алмаймыз. Бұл арада тек ұсақтық жүрді. Көре алмау, қызғаныш. «Көшпенділер» трилогиясының халыққа кең тарап, жұртшылыққа ұнауы еді. Мұндай жағдай қазақ әдебиетінде жиі-жиі болып тұрады. «Абайды» жазғаны үшін Әуезовты да кезінде жек көргенбіз. Кеше ғана шәкірті боп жүрген жазушылардың бұл романды феодалдық, байшыл роман, ал Әуезов байшыл жазушы деп шірмікпей жала жапқандарын да білеміз. Бұл да күншілдік, көре алмау, талантты кешірмеу.

Бәрі осыдан басталды. Сол ескі әдет тағы да белең берді. Сол әдетке қайта оралдық. Есенберлин әдебиетте ерлік жасады, жаңа бағыт, жаңа мектеп ашты. Халықтың арғы тарихына жол ашты. 60-шы жылдары деңгейі төмендеп, қызуы жоқ жасық дүниелер етек алып, жұрт әдебиетті оқудан жалыққан шақта, оқушы қауымды қайтадан дүр сілкіндіріп, кітапқа үңілдіріп, қазақ әдебиетіне қуат қосқаны үшін қатарына жақпады. Жалған атақтарға қауіп-қатер төнді. Өз қатарын ашындырып, қарсы қойған осы жай еді. Есенберлинге деген өшпенділіктің туу себебі де осы болатын.

Бұл Есенберлиннің драмасы, трагедиясы еді. Бірақ, өкінішті жай — қазақ интеллегенциясы жазушының драмасын түсінбеді, түсінгісі келмеді, дер кезінде қол ұшын созбады, көмекке келмеді. Оған аяусыз, қатегез болды.

Есенберлинсіз бүгін тарихи әдебиет туралы сөз қозғай алмаймыз. Одан кейін де, болашақта да тарихты жазатын жазушылар туады.

Бірақ Есенберлин тарихи әдебиет көшін бастаушы да, қалғандары сол көшке ілесуші ғана.

Әрине, Есенберлин жалғыз өзі қазақ әдебиеті бола алмайды. Ешбір жазушы жалғыз өзі әдебиет жасай алмайды. Бірақ, қазақ әдебиеті Есенберлинсіз әдебиет бола алмайды. Есенберлинді біреу ұнатар, тіпті біреулер өлердей жек көрер, бірақ ақиқаты осы.

Бүкіл әлеуметтік билік, идеология, республиканы басқарған басшы атаулы бүгінге дейін ұлттық нигилизмге қызмет етті, ұлттық белгімен күресті дамытып, шындай түсті. Ұлттық нигилизмнің етек алуына, сөйтіп қазақтың ұлттық сезімін ығыстыруға үлес қосты, еңбек етті. Олар ұлттық топырақтан алшақтаған, селекциядан өткен, өзінің қазақ атынан жеріген адамдар еді. Билікте қалу үшін қазақ белгілерін, қазақтық сезімді құрбан етті.

Мұның салқыны әдебиетке, өнерге кесірін тигізбей қоймады. Қазіргі тақырыпты басты тақырып, басты бағыт етуіміз керек деген желеумен, бүкіл тарихты теріске шығарып, өткенге көз салу, ол туралы ой айту идеологиямызға қастандық деп есептеді. Бүкіл әдебиет пен өнер саласындағы саясат осыған құрылды. Қаламгерлер тек коммунизм құрлысшылары — совет адамдарының еңбектегі ерлігін ғана мадақтап, суреттеуге жұмылдырылды. Осыдан келіп, әлеуметтік заказ деген туды. Өндіріс орындарын қамқорлыққа алу деген міндет туды. Мұны ресми орындар қатты қадағалауға алды. Осы әлеуметтік заказға барғандар ғана алдыңғы қатарға шықты. Барлық награда, сыйқұрмет тек соларға ғана тиетін болды.

Осыдан келіп конъюнктурщиктер туды. Баспа жоспарын солар жаулап алды. Онымен қоймай таңдамалыларын қайта-қайта бастыратын да осылар болды. Бірақ бұлардың саны көп болса да, шығарған кітаптары тау-тау болып қаланып жатса да қазақ әдебиетінде елеулі оқиға, классикалық шығарма болған бірде-бір туындыны көре алмадық. Қазақ әдебиетін ешқайсысы байыта алмады. Ақыры бұл тақырып құлдырап, тозып, мүмкіншілігін тауысып, қадірін кетіріп тынды. Бұл күйзелістің негізгі себебі — шеберліктің жоқтығы, жазу мәдениетінің сарқылуы, оқиғаның татымсыздығы, оқушыны мезі қылған ұсақтығы.

Дәл осы кезде Есенберлин шықты. Тарихи романдарын тудырды. Халық іздеп оқитын болды. Онымен қоймай, тарихи романдарымен бірге жаңағы қадірі кеткен өндірістік тақырыптарға барды. Жұмысшы табы туралы, басқа да қазіргі күнгі тақырыптарды жазды. Бұл арада да көзге түсті. Жаңағы өндірістік тақырыптағы шығармалардан азар да безер болған оқушы енді құны кеткен тақырыпқа қайта үңіліп, қызыға оқыды. Бұл жазушының шеберлігі еді.

Бұл тек оқушыға ғана жақты. Оқушыдан басқа ешкімге ұнамады. Әдетте бір-бірін мактауға тірелген, белгілі бір калыпка дағдыланған,

кімді мақтап, кімді жамандау керектігін әбден түсінген әдебиетші қауым — жазушы да, сыншы де Есенберлиннің мұндай бұйректен сирақ шығарған еркіндігін, ойда жоқта ілгері шығып, оқушыға жаққанын ұнатпады.

Ілекең конъюнктураға да барды. Өндіріс тақырыбына да жазды. Бұл оның қулығы еді. Бір күні келіп, маған Ілекең мынандай ақыл берді.

— Бекежан, сен өндіріс тақырыбына бір роман жазсаңшы. Не тың туралы, эрозия, астық туралы бірдеме жазып көрсеңші. Онсыз басқа жазғандарың еленбей қалуы мүмкін. Нең кетеді? Ол өзің үшін керек. Осы тақырыптарға жазып едім деп айтып жүру үшін керек, — деп маған ақылын айтты.

Жақсы ақыл. Бірақ Ілекеңнің бұл ақылын жүзеге асыра алмадым. Бұл тақырып мені тартпады. Журналда редактор болып жүргенімде Орталық Комитет пен жоғарғы орындар өндіріс туралы жазыңдар деп мазаны ала берген соң аты өндіріс еді деп талай жасық дүние беріп, діңкелеген соң өзің жазуға дәтің бармайды екен. Одан әдебиет шығады дегенге өз басым сенбедім. Ілекеңнің бұл тақырыпқа баруы да амалсыздың күні екен. Сол арқылы «Көшпенділер», «Алтын Орда-сын», басқа дүниелерін қызғыштай қорғағаны еді. Осындай конъюнктураға барғанның өзінде оның шығармалары жоғары сапалы көркем дүние болды. «Көлеңкемен қорғай жүр» деген романын жарияладық. Партияның талабын жақсы игерген жазушы, сөз жоқ, тыңды игеруге келген орысты керемет данышпан, ақылды, қазаққа қалай өмір сүруді үйрететін ақылшы етіп көрсетер еді. Есенберлиннің романында тың игеруге келген басты кейіпкер алаяқ, жалқау, арамза, жеңіл кәсіп іздеп келген бұзақы боп шығады. Ең соңында қазақ қызын бауыздап, өзінің нағыз қанқұйлы екенін көрсетеді. Жазушы тың арқылы халықтар достығын көрсете алмады. Ұлы жазушының табиғаты ондай жасанды жолға, декорацияға бара алмады.

Бірақ Ілекең құрылысты, идеологияны осылай алдап, оның белсенді сақшылары, одан қалды қызғаншақ әріптестері соңынан қалмады, ізіне түсе берді. Кемшіліктерін, кінәларын жіпке тізіп бетіне басатын болды. Оны «ұлтшыл», «кертартпа», «солшыл», «партия бағытынан ауытқи беретін» қауіпті жазушы деп таныды. «Мұхиттан өткен қайық» романында осы аталған идеология сақшылары тегіс осы мінездері, қылықтары арқылы көрінді. Басшыларымыз өздерін айнытпай таныды. Сондықтан бұл кітапты мүлдем шығармауға тырысты, жауып тастады. Жоғары да жүрген басшылар тегіс Есенберлинге қатты өкпелеп, мұны кек тұтты. Қайткенде бұл кітап жарық көрмеуі керек еді.

Біздің қазақ әдебиетінде басқа әдебиеттердегідей диссидент деген, қоғамға жат, қауіпті элемент деген жазушы болған емес. Шетелге зорлап қуылмаса да, шығармасы үшін абақтыға, жындыханаға қамалмаса да Есенберлин қазақ әдебиетіндегі жалғыз дессидент болды ма деп ойлаймын. Оның жазғандары жат ойға, пікірге құрылған жат шығарма деп есептелді. Сондықтан біздің құрылыстың бүкіл жазалаушы аппараты, республиканың идеологияға жауап беретін әкімдері, кішігірім чиновниктері тегіс оның соңына түсті. Бүкіл осы аппаратқа, идеологияға бақылаушы цензорлық мекемелерге, жалпы өкімет пен үкіметке оппозицияда болған, рухани қарсылық көрсеткен адам Ілияс еді. Оның қаншалық редакторлық, цензорлық қиянаттардың зардабын шеккенін жазсам, ұзақ әңгіме болып кетер еді. Ал, Орталық комитеттің бөлімдерінің қиянаты өз алдына. Осынша әділетсіздік, қиянаттың қасіретіне басқа жазушы шыдай алмас еді. Бұл мекемелердің сыны да, пікірі де, таққан айып кінәсі де бүгін ақылға симайтын демагогия, бос мылжың сөз еді.

Егер Есенберлин үлкен жазушы болмағанда, Жазушылар одағының басшыларының бірі болмағанда мүмкін бұл мекемелер оның бүкіл шығармашылығын жоққа шығаратын еді.

Осындай қиын-қыстау кезеңде Ілиясқа қол ұшын созған бір адам туралы айта кеткім келеді. Ол сол кездегі республика басшысы Дінмұхамед Ахметұлы Қонаев еді. Жаңағы сақшылар бір жағынан осы кісіден де жасқанған сияқты. Құдай қолдап, Қонаев пен Есенберлиннің ара-қатынасы жақсы болды. Қонаев туралы қазір әркім әртүрлі әңгіме айтып жүр. Бірақ, дәл Қонаевтай әдебиетке, жазушыларға қамқорлық, жақсылық жасаған басшыны өз басым білмеймін. Әдебиетке қамқоршы болған соңғы басшымыз болар. Ол әдебиеттен жағымпаз іздеген жоқ. Қолынан келген көмегін жазушылардан аямайтын. Екі адамға қорғаныш болды, қорлаудан, қудалаудан қорғап құтқарып қалды. Ол адамдар: Ілияс Есенберлин мен Олжас Сүлейменов еді. Қонаев болмағанда екеуін де біздің орта түтіп жұлып, творчестваларының тамырына балта сілтейтін еді.

Қонаев тек екеуіне ғана емес, талай жазушыға жақсылық жасады. Бірақ, Ілияс пен Олжастан айырмашылығы — Қонаев орнынан түскен күні оның артынан кесек атып, күл шашты. Содан қорлық көргендей жабылып жамандап, ауыр сөздерге барды. Бүгінгі басшыларымыз да осыны ұмытпағаны жөн. Өмірде не болмайды, ертең қара да тұр, алда-жалда анау-мынау болып, қысылтаяң күн туса, бүгін төңірегін торлап, алдын орап, көзінше жер көкке сиғызбай мақтап жүрген біраз жазушы алдымен өздері өре тұрып, жарыса кесек атып, өлердей өші кеткендей жан-жақтан жамырап, жер-жебіріне жетіп, бар пәлені соған жауып жамандамаса менің атымды өзге қойындар.

Есенберлин қазақ әдебиетінде ең көп ұрыс естіген адам. Қазақ әдбиеті өзінің ең талантты тұлғаларын ешқашан аяған емес. Кезінде көзі тірісінде Жұмабаевты да, Әуезовты да, басқалардан да өлімші ғып сынағанбыз, аямағанбыз. Қаншасы көзі тірісінде бір ауыз жылы сөз естімей дүниеден өтті. Мысалы Мұқағали Мақатаев. Сонда мақтағандарымыз кім еді? Жаңағылардың ширегіне татымайтын аласа жандар еді.

Міне, Есенберлин де осындай творчестволық дарыны мен бағасы сәйкес келмеген жазушының бірі. Ол туралы осы күнге дейін не бір лайықты ғылыми-зерттеу, не әдеби талдау, не кішігірім, не үлкен қомақты мақтау мақала жазылған емес. Ұлттық жазушымыз, ұлттық мақтанышымыз болған жазушыға берген бағамыз осы.

Әрине, Есенберлинді кейбіреулердің бүгінге дейін жек көретін де жайы бар. Ол өмірде де, адал, досқа жайлы болуға тырысқанмен, мінезі де қисық, қыңыр, қатал кісі еді. Оның жайсыз, қатты кететін кездері де болатын. Ол біреудің көңілінен шығып, жағына білуге тырыспайтын. Айтса, бетің бар, жүзің бар демей қатты айтатын. Талай әдеби жиындарда Ілекеңнің осындай қатты сөздерінен кейін талас-тартыс өршіп, жұрт өшігіп, бір-бірімен жауласып, әдеби өмір күрт өзгеріп, дау-дамайға қалатын. Ол өзіне деген әділетсіздікті, өзіне дұшпан болған адамды қашанда жек көретін, аяусыз күресетін. Осынысы үшін ол көпшілікке жақпады. Осы арада **Қадыр Мыразалиевтың «Ілияс Есенберлин»** деген өлеңінен мына жолдарды мысал ретінде келтіре кеткім кеп тұр.

Есенберлин Ілияс қызық еді,
Ерейменнің сілемі, үзігі еді,
Артика мұзындай тақырыпты
Алғаш рет ол өзі бұзып еді.
Болса егер алдында үлгің мықты,
Бір күн емес, ойлайсың мың күндікті.
Тығырықтан шығатын, тұйықтан да ол,
Пайдалана білетін мүмкіндікті.
Жаратпайтын жосықсыз қысылғанды.
Жаксы көрді сыйлыққа ұсынғанды.
Түсінде де таласып «достарымен»,
Тағдыр солай, ол әбден ысылған-ды.
Арғымағы болса да арық тіпті,
Аламанда әйтеуір жарып шықты.
Тірескеннің біразы шыдамады,
Тізесі де қатты еді жарықтықтың.
Саялайтын кісісін саялайтын.
Аялайтын адамын аялайтын.
Ағайын деп жатпайтын,

Ағайынды
Аямайтын жерінде аямайтын!
Елім дейтін, әйтеуір жерім дейтін.
Ер үстінде ешкімге берілмейтін.
Жазуға да әрине, жалықпайтын,
Егеске де шіркін-ай! Ерінбейтін!
Сызат көрсе біреулер жарық десті,
Сырқат көрсе біреулер ғарып десті.
Кемеңгер бір жазушы деген оны
Көрмедім-ау бір де бір әріптесті.

Есенберлин творчествасының шарықтаған кезі 70-ші жылдарға келді. Бұл тоқырау заманының нағыз тұнып тұрған шағы еді. Бұл рухани өмірдің тозып, ұждандық, адамгершілік талаптың азайған кезі болатын. Тоқшылық өмірдің қызығына түскен кейбір жазушылар бірекі дүние беріп, соны жылда қайта шығарып, жатып ішерлікке салынып осы ауру асқынып, дерт болып жабысқан шақта, рухани өмірімізді аздырып, творчестваға қауіп төндірген шақта Ілияс Есенберлин жылда бір романнан жазып, әдебиеттің деңгейін көтерді. Жазушының міндеті қандай болу керек екенін көрсетті. Қазір Абылай мен Кенесарының атын ту қылып көтеріп, нағыз демократ, жалынды патриот боп жүрген біраз жазушылар сол кезде Кенесары мен Абылай үшін сыртынан арыз жазып, ұлтшыл деп айып тағып, соңынан шырақ алып түскен кезі еді. Есенберлин бұғанда шыдады, бұған да қарсы тұрды, мұнымен де күресті. Бұл күресте жеңіп шықты. Халқының, қалың оқушының көмегімен жеңді.

Ол құрлысқа да, оның мекемелеріне де, жаңағы бәсекелес күншіл әріптестеріне де өңешке тірелген сүйектей, көзге шыққан сүйелдей боп жараспай, көзге күйік боп тұрды.

Бұл мақала Есенберлин туралы естелік емес, ұлы жазушы туралы, оның өміріндегі ең қиын кезеңдері, оның драмасы туралы ой толғау ғана. Бірақ, сонда да Ілекеңнің соңғы күндерінен бір елес боп қалған үзіктерді еске сала кеткім келеді.

Ілекеңнің өмірінің соңғы жылдарында, творчестволық жолында елеулі екі оқиға болды. Бірі — оның ең құнды, ұлы туындыларының бірі, әдебиеттегі теңдесі жоқ ерлігі — «Көшпенділер» трилогиясы сол кездегі одақтық көлемдегі бағалаудың ең жоғарғы сатысы — Лениндік сыйлыққа ұсынылды. Осыған біз қуануымыз керек еді. Бірақ, біз қуанбадық. Қайта оған деген өшпенділік одан сайын өрши түсті.

Бір күні Ілекең қалың былғары папкасын қолтықтап маған келді. Бұл Кеңес Одағының түкпір-түкпірінен — Москва мен Ленинградтан, Сібір қалаларынан, басқа туысқан республикалардан «Көшпенділер» трилогисын мақтап, Лениндік сыйлық комитетіне жіберген рецензиялар,

қолдау пікірлер, жеке адамдардың шынайы ниеті екен. Қазақстаннан бар-жоғы екі-үш обылыстық газетте жарияланған шағын ғана рецензиялар жүр. Бірде-бір республикалық ресми баспасөз орындары, қоғамдық орындары, қоғамдық ұйымдар, мемлекеттік мекемелер, ғылыми орталар қолдау жасамаған, бір ауыз жылы сөз айтпаған. Қайта бірнеше ғылыми мекемелер, жеке лауазымды адамдар, жазушылар, ғалымдар — тегіс Ілекеңнің романын жарыса жамандап оған мұндай сыйлық беруге болмайтынын жазыпты. Негізгі тағылған кінә — саяси айып: ол орыстарға қарсы, бүгінгі достығымызға шек келтіреді. Кітап зиянды, оған сыйлық бермек түгіл, басып шығарудың өзі кешірілмес қателік деп жазылған. Бұл пікірді, бұл айыпты Қазақстан Коммунистік партиясының Орталық Комитетінің идеология бөлімі де қатты қолдады, оған сыйлық беруге үзілді-кесілді қарсы болды. Ілекең сөйтіп сыйлық ала алмады.

Ілекең осыған қатты қайғырды. Уайымға салынды, өз ортасына өкпесін айтты.

— Бүкіл Одақ, туысқан республикалар жан-жақтан қолдап, қол ұшын беріп жатқанда, өз ішіміздің осындай іштарлық білдіруі жаныма қатты батады, — деп күрсініп, реніш білдірді.

Есенберлиннің қиын-қыстаулы ғұмырында алған соққыларының ең үлкені осы еді. Бұл соққы оны қалжыратып, шаршатып, жасытып жіберді. Бірақ, творчестволық талантын, қаламын мұқата алмады.

Ілекеңнің екінші бір үлкен қуанышы — оның «Алтын орда» трилогиясы еді. Бұл бір жағынан оның мерейін тасытып, шабытын жанығанымен, бұл да өзіне үлкен соққы боп тиді. Өмірінің соңғы сәттері, соңғы күндері де осы романның сергелдеңіне байланысты болды.

Осы кезде жазушылардың Москвада өткен үлкен бір жиынына — пленумға бірге бардық. Керемет шатты жүрді. Кешке «Россия» мейманханасындағы бөлмесіне шақырды. Осы кезде Москвада Орталық Комитетте қызмет істеп жүрген Кәкімбек Салықов қадір тұтатын жазушы ағасына сәлем бере келген екен. Түннің бір уағына дейін отырдық. Талай қызықты әңгімелер айтылды, ән шырқалды, ара-арасында әдебиет туралы дау-талас та болды. Бірақ осы кештен бір жақсы әсер қалды. Ол Кәкімбектің Москва түбіндегі киіктер туралы поэмасы еді. Кәкімбек жаңа ғана бітірген екен. Ауылдан алыста жүріп, Москва түбінде жайылған киіктерді көріп, елі, жері, халқы туралы сағынышын осы көрністер арқылы шебер бейнелеген. Өзі де беріліп жаны тебіреніп, нақышына келтіріп, тамаша оқыды. Бізде бар ынтамызбен ұйып тыңдадық. Поэма біткен соң бәріміз үнсіз қалдық. Ілекеңнен бұрын сөз бастауға ешқайсымыз бата аламай отырмыз. Жасы үлкен аға жазушы, жол соңікі. Кәкімбек те қобалжып, толқып

отыр. Ілекең біраз үнсіз қалып, әлден соң сөзін бастады. Поэманы талдай келіп, жоғары баға берді. Шын ниетін білдірді. Ақын інісінің осы бір туындысына балаша қуанды. Кәкімбек де қуанышында шек жоқ. Аға мен іні осылай жарасып, творчествадағы жетістіктеріне бірге қуанысып, бір-біріне осылай талпынып, құшақ жайысты.

Ілекең осы жиыннан шалқып, шатты оралғанымен, шаршап-шалдығып ауырып қайтты. Самолеттен түскенде аяғын әзер басады, кішкене автобуспен аэропортқа жеткенше бойын тік ұстай алмай иіліп, менің иғыма сүйеніп, еңкейіп келді. Үйіне зорға жетті.

Осы кезде «Алтын Орданың» бірінші кітабы басылып болып, енді қалған екі томы дайындалып жатқан болатын. Келе осы қауырт жұмысқа кірісіп кетті. Үш томның қатар шыққанын қалап, соны тез көруге асықты.

Осынша қыруар жұмысты бітіріп болып, екі жұмадан кейін ілешала тағы да Москваға аттанды. Онда да амалсыз барды. Осы кезде астанада халықаралық кітап жәрмеңкесі өтетін болады. Қазақ баспалары осы жәрмеңкеге біраз кітап апаратын болыпты. Оның ішінде Есенберлиннің бірде-бір кітабы жоқ көрінеді. Тек керек адамдардың тамыр-таныстардың кітаптары ғана. Ілекең қатты ашуланды. Өз бетімен, өз есебінен Москваға ұшты. Баспалар шетелдерге қандай кітаптарын өткізгенін кім білсін, әйтеуір мардымды ештеңе болмаған сияқты. Ілекең екі-үш кітабын өткізіп, шетелдік баспалармен шартқа қол қойып қайтты. Бірақ, қатты науқастанып келді.

Ол аз болғандай келсе, жығылған үстіне жұдырық дегендей, басылып жатқан кітаптарды Баспа комитеті тоқтатып тастапты. Тағы да одан «құбыжықтар» тауып, кітапқа кінә тағылыпты. Енді Есенберлин тағы да осы кітабы үшін айқасқа түсті.

Бірақ, қажыған жүрек шыдай алмады, қатты ауырып, ауруханаға түсті. Инфаркпен аударған екен. Реанимация бөліміне салды. Тырп еткізбей жатқызып қойды. Бірақ, кітабы үшін көңілі алаң болған жазушы, қатаң тыйым салынса да қайта-қайта ұрланып, дәрігердің бөлмесіне жасырынып барып, Комитетке, баспаға телефон соғып, жалынып-жалбарынып, өз дәлелін айтып, кітаптың шығуына бөгет жасамауларын сұрап, тіпті болмаған соң ұрысып, жанын қинап, отқа салып, азапқа түсті. Ақыры осының бөріне шыдай алмай келесі күні түн ортасы ауғанда жүрегі жарылып, мерт болды. «Алтын Орда» трилогиясының шыққанын ұлы жазушы көзі тірісінде көре алмай кетті.

Ілекеңнің осы соңғы сәттерде көрген қиянатын, қиыншылығын, оның себептерін әрі қарай талдап, баға беріп жатқым келмейді. Оқушы оны өзі де түсініп отырған болар. Кімді кінәларсың? Осы кітапты жұлмалап, жолын бөгеп, жазушыны сергелдеңге салған адамдар әлі

де қатарымызда жүр. Қайсын айтарсың? Тарих мұның бәріне өз бағасын бере жатар.

Ілекеңнің өмірі осынша аянышты болып көрінгенімен, оның рухы кейінгі ұрпаққа риза шығар деп ойлаймын. Ол өзінің оқушысын тапты. Қалың қазақ оның оқушысы. Рас, даңқ, атаққа басқалардай даңғыл жолмен, оңай түспен түспалдап келген жоқ. Егер ол оңай жолмен, орынсыз мақтаумен, қолпаштаумен келсе, жазушы ретінде бұл биікке шыға алмас еді, ұлы жазушы бола алмас еді. Бұл күнде оның атын да, кітабын да ұмытып қалатын едік. Ілекең қиыншылыққа, қуғын-сүргінге ерегісіп, қайраттанып, қайсарлана түсті, творчестволық қуатын шыңдай түсті, артына өлмес мұра қалдырды.

Уақыт өтеді, талай нәрсе ұмыт болады. Есенберлин әдебиеттен нағыз орнын алады. Алыптардың соңғы тобы Әуезов, Мұстафиндерден кейінгі орнына келіп, олармен иық тіресіп тұрады.

«АЛМАС ҚЫЛЫШТЫҢ» ЖАРҚЫЛЫ.

Қазақ халқының ежелгі елдігі мен тарихы жайында «Көшпенділер» атты тамаша кітап жазған, «Алтын Орда», «Қатерлі өткел» тәрізді көркемдігі жоғары шығармаларды өмірге әкелген, Қазақстан мемлекеттік сыйлығының иегері, аса көрнекті жазушы Ілияс Есенберлиннің есімін білмейтін адам кемде-кем шығар. Өткен бейсенбіде Жамбыл және Желтоқсан көшелерінің қилысында жазушы тұрған үйде оның мұражайы ашылды. Онда салтанатты жиынды ашқан Қазақстан Жазушылар одағының басқармасының бірінші хатшысы Қ. Найманбаев және Ілекеңнің қаламдас достары: белгі ғалым, әдебиетші Р. Бердібаев, аудармашысы М. Симашко Есенберлиннің шығармалары хақында және оның өмір тағдары жайында сыр шертті, ақын К. Салықов оған арнаған өлеңін оқыды. Туыс, жақындары, достары атынан медицина ғылымының докторы Рақышев, жазушының серіктес інісі, ауыл шаруашылығы ғылымының докторы Зәйролла Дүсебеков тебірене тұрып естеліктерін айтты. Мұражайдың ашылу салтанатына қатысқан Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің төрағасы С. Әбділдин мұражайдың лентасын қиды.

Жиналған жұртшылық жазушының көзіндей болып сақталған экспонаттармен танысты. Оның өмірі мен шығармашылық еңбегіне арналған стендті құжаттарды көрді.

Мұнан кейін М. Әуезов атындағы академия театрында Ілияс Есенберлин туралы жуырда ғана «Атамұра» баспасы шығарған естелік кітаптың және Мәскеуден көп тиражбен үстіміздегі жылы басылып шыққан «Жанталас» және «Хан Кене» романдарының тұсау кесер салтанаты өтіп, онда жазушы шығармалары бойынша жасалған сахналық үзінділер көрсетілді.

ЖАЗУШЫЛАР ӨУЛЕТІНІҢ ӨУЛИЕ ХАН КЕНЕСІ

Ілияс Есенберлин...

Бұл есімді атағанда қазақ әдебиетінің, қазақ мәдениетінің алып тұлғаларының бірі көз алдыңа келеді. Бойы орташадан төмен, көз тоқтатып қараған жанға әрдайым сыпайы да сырбаз көрінетін Ілекең шын мәнінде қазақ топырағында туып, жиырмасыншы ғасырдың ауыр тауқыметін көтерген алыптардың бірі екендігі бұл күні баршаға аян.

Ілекең ағамыздың асылдығы неде? Қазақ әдебиеті бұл күнде барша шығыс халықтары әдебиетінің ең алдыңғы қатарында. Оның прозасы да, поэзиясы да соңғы ғасырда ғажайып есейді де, дүниежүзілік әдебиеттің легіне ілікті. Міне, осы тұрғыдан қарағанда қазақ әдебиетін әлемдік тұғырға қондырған біздің мәдениетіміздегі асылдарымыздың бірі, бірі де болса бірегейі Ілекең.

Ұлы жазушы өзінің эпикалық шығармаларында көшпелі өркениеттің сырын да, мұңын да, шерін де жан-жақты ашып берді. Менменсіген Европа ғалымдары мен оқырмандары көшпенділер өркениетін тағылар, жабайылар өркениеті есебінде санап келді, енді олар Ілекең шығармашыларымен танысқаннан кейін өздерінің білімсіздігін, не оның таяздығын, отырықшылар өркениетінің көшпенділерімен тығыз байланыстығын мойындауға мәжбүр болды. Сонау «тоқырау» деп аталған тоталитарлық қылбұрау заманасында тарихшылардан бұрын халқымыздың өткеніне терең бойлап, жаңаша ойлап, толғанып та тебіреніп те қалам тартқан жазушы ең алдымен Ян бастаған тарихи романистердің бәрінен жоғары көтерілді. Тарихи тақырыпқа Ілекеңнен кейін қалам тартқан И. Калашников болса Ілекеңе эпикалық құлаш сермеу жағынан да, көркемдік жағынан да жете алмады. Ал В. Чивилихин болса тыраштанып, ұлы державалық шовинизмінің жел кемесіне мініп, дауылдың айдаған жағына ағып, мекенсіз бір аралға тіреліп, омақаса құлады. Ұлы Мұхтардың «Абайынан» кейін Ілекеңнің эпикалық шығармаларын оқыған әлемдік барша қауым қазақ әдебиетінің көшпенділер өркениетінің сырын ашудағы айрықша рөлін біржолата мойындады, мойындап қана қоймады, барша дүниежүзілік адам баласының дамуында отырықшылар мен көшпенділер өркениетін бір жүйемен біріктіріп қарау керектігін түсінді, көшпенділер өркениетінің тарихтағы ғажайып маңызын терең зерттеп, болашаққа батыс пен шығыстың қол ұстасып баруы керектігіне көзі ашылды. Бір кездегі ағылшын ақыны Киплингтің «Батыс аты — батыс, шығыс аты — шығыс, олардың қосылуы мүмкін емес», — деген тұжырымның отаршыл

психологиямен уланып, көкірегіне нан піскен алаяқтың сандырағы екендігіне бұл кезде ешкім де күмәндәнбаса керек-ті.

Ұлы жазушының мен өз басым азаматтық ерлігіне тәнтімін. Кешегі атақты ғалым Е. Бекмахановтың 25 жылға итжеккенге аударылуының басты себебі — ұлт азаттық қозғалысының ең бір жабық тақырыбы — хан Кене бастаған қаһарман халқымыздың бостандық күрес тарихын зерттеуі емес пе еді. Міне, осы бір «жабық», басқаша айтқанда, «абақты», «итжеккенге» айдауы мүмкін тақырыпқа оралу үшін қандай жүрек керек десеңші! Егер біз 400 жылға созылған Ресей империясына қарсы жүргізілген 300-ге жуық ұлт-азаттық қозғалысының көріністері болды десек, басқаша айтқанда, үзілмеген, үдеген, тұтас бір ұлт-азаттық қозғаласы болды десек, солардың ішінде хан Кене бастаған көтерлісте жеке иемен ел боламын деген көрніс көңілі де, көзі де соқыр жанға жалындап-ақ көрініп тұрған-ды. Империяның жанына бататыны да, көңілінің мұз болып қататыны да осы екенін еліміздің жүрек жұтқан ерлері де бір сәт ұмытқан еместі. Солай десек те не бір арыстандай қаһарлы, жолбарыстай айбарлы, түлкідей айралы деген ерлеріміздің жүрегі шайылып, ашық, бетпе-бет империяға жекпе-жекке шығуға дәті дауаламайтын кез еді ғой бұл. Міне, осы сәтте Ілекең ағамыз білекті сыбанып, сауытын киіп, бес жарағын асынып, «мен мындамын!» деп шықпады ма, ағайын! Жок, қалай десеңіздер олай деңіздер, Ілекең империялық айбардан, қаһардан қорықпады, зиялы қауым ішінде хан Кенедей батырлығын танытты, заманынан ширек ғасыр озып, арттағы ұрпаққа өлмес мұра, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, С. Сматаев сияқты талантты тарихи романистер мектебін қалдырды. Ендеше, Ілекең жай жазушы емес, батыр, жүрек жұтқан жалынды жазушы, халқын сүйген патриот қаламгер, қаһарман күрескер, жазушы әлеміндегі хан Кененің өзі, оның өзі болмаса жүрегі мен көзі екендігіне дау болмаса керек-ті.

Ілекең — қарышты қаламгер. Ол тапжылмай ізденді, жалықпай еңбек етті. Міне, сондықтан да алаулап жүрегінен қан тамызып, маңдай терін ағызып, халқын қуантарлық, оның қасиетті атын «Хан-Тәңіріне» көтерер туындылар жазды. Ол өмірден ерте өтті, өлмеді, жалындап жанып кетті. Өзі есімін халқымыздың мәңгілік өлместер кітабына хаттатты, аты мен затын болашақ ұрпақтарға жаттатты, сөйтіп ол біздің зиялылар әулетінің әулиесіне айналды.

Әулие Ілияс аға! Аруағың иемен (егемен емес) ел болған халқыңды жібеп, сүйеп жүрсін, мәңгілік дүниесінде тіреніш болсын! Ал елің болса өзіндей әулиелер әулетінің Ілиясын, өзінің қадір-қасиеті пайғамбардай Ілиясын өзі қанша өмір сүрсе, соншалықты ұмытпайды. Әумин!

«ТҮЙЫҚ ӨМІРДІҢ ҚҰПИЯСЫ» КІТАБЫНАН ҮЗІНДІ

Орталық Комитеттегі кездесу мамырдың 26 күні сағат 9-дан аса Үкімет үйінің 4-қабатында В. Месяцтің бөлмесінде өтті. Кездесуге бюро мүшелерінен Месяцтен басқа А. Асқаров, С. Имашев қатысты. Жазушылардан Ә. Әлімжанов, І. Есенберлин, О. Сүлейменов, Д. Снегин, Ғ. Мүсірепов, С. Мәуленов, Ғ. Орманов, Ж. Молдағалиев, М. Қаратав, Ә. Тәжібаев, Ә. Нұрпейісов, Қ. Мұхаметжанов, Х. Есенжанов, С. Мұратбеков, Ә. Жәмішев, Ә. Шәріпов, Ш. Елеуенов, Ә. Жұмабаев, Қ. Ыдырысов шақырылды. Мәдениет бөлімінің қызметкерлері М. Есенәлиев, А. Устинов, Б. Тілегенов, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысының көмекшісі В. Владимиров қатысты.

Мәжілісті қысқаша сөзбен Месяц ашты.

В. Месяц:— Соңғы жылдары еліміздің, республикамыздың өмірінде елеулі оқиғалар болды. Қазақстан жазушыларының VI съезі, Абай мерекесі, пленумдар өтті. Азия мен Африка жазушыларының алдағы V конференциясына әзірліктер жүріп жатыр. Соңғы уақытта біраз құнды шығармалар туды. Осының бәрі біздің жетістігіміз. Бірақ, сонымен бірге Орталық Комитетті алаңдатып отырған жайларды атамауға болмайды. Жазушылардың арасында бірлік, ынтымақтық жоқ. Жолдастық сын жойылып барады. Сын көтермеушілік бар. Елімізге аты әйгілі жазушылар ортақ істен шеттей бастады. Қандай тақырыпқа көңіл бөліп, нені жазуымыз керек деген мәселе кәзір күн тәртібіндегі мәселеге айналып отыр. Дау осы төңіректе де өрбіп жатыр. Біз сіздерді жинап отырған себебіміз — осы толғақты мәселелер жөнінде партиялық, жолдастық тұрғыдан ақылдасып, кеңесейік деген ой еді.

Ә. Әлімжанов:— Орталық Комитетке рахмет айтқым келеді. Біраз шаруалар жасалды. Жазушылар одағының жаңа құрамының жұмыс істегеніне бір жылдай болды. Осы уақыт ішінде аз жұмыс істедік деп айта алмаймын. Қаншама кітаптар, колжазбалар талқыланды, әдебиеттің толғақты проблемалары талқыланды, пленумдар жиналыстар өтті. Қаншама, шаруашылық, ұйымдық мәселелер жүзеге асты. Бұл аз жұмыс емес. Мен бүгін бізді қатты толғандырып отырған мәселелерге тоқтағым келеді.

Жазушылар одағында соңғы күндері «Жұлдыз» журналының бесінші саны жөнінде дау-талас туды. Таңертеңгі сағат сегізден бастап осы жөнінде әңгіме жүріп жатыр. Журналдың кәзіргі бағыты дұрыс емес. Жершілдік, жікшілдік туралы да қаншама әңгіме болды. Осы әңгіменің

бәрін бастап жүрген Ахтанов, Нүрпейісов. Журналда жарияланып жатқан бір жақты, зиянды мақаланың гранкаларын Нүрпейісов, Мұхаметжанов, Кекілбаев оқып шыққан. Осындай істерді бөлім көрмегенсиді, білмегенсиді. Соңғы пленумның мәселесі де қанша дауға түсті. Пленумда Олжас баяндама жасайды деп бөлімде күн бұрын келіскен болатынбыз. Мұны біраз жүрт дұрыс түсінбеді. Осыдан астыртын әрекет іздеді, топқа, жікке бөліне бастады. Мен мұны тіпті жікшілдік емес, менмендік, өркөкіректік, сауатсыздық, мәдениетсіздік деп айтар едім. Журнал қашанда жазушылардың басын қосып, біріктіру үшін күрес жүргізуі керек. Ал, бүгінгі таңда журнал оны жасай алмай келеді. Қайта жікшілдікке, жерлестікке жол береді. Мен осы уақытқа дейін өзімнің қай жақтан екенімді білмейтінмін, ол туралы тіпті ойланбайтынмын.

Ал, маған карсы адамдар менің кім екенімді, қай жақтан, қай рудан шыққанымды есіме салуға тырысады.

Әдебиетте оппозиция, фракция дегендер болады. Бірақ, ол маңызды, ірі мәселелер жөнінде келіспеушіліктен туатын жай. Мүдделес, ойы, пікірі бір, мақсат-мүдделері ортақ, тақырыптары, көркемдік, бейнелеу тәсілдері жақын адамдар өзара топтасып, жақындасуы мүмкін. Ал, бізде олай емес, жершілдік, рушылдыққа құрылады. Мұндай талас осындай ұсақ-түйекке негізделгенде, ол тіпті жікшілдік емес, кемтарлық дер едім. Мұндай ұсақтық жұмысқа кесірін тигізуде. Қазір соңғы жылғы жұмсалған қаражатымызды тексеріп жатыр. Бұл салада да кемшіліктер бар. Нүрпейісов, Ыдырысовтың жолма-жол аудармаларына Одақ ақша төлеген. Мұны да бір ретке келтіруіміз керек. Қаламақы саясаты да маңызды іс. Қирабаев туралы да айта кеткім келеді. Өткен пленумның жұмысын менсінбей, жаратпай сөйлеп, дұрыс пікір айтпады.

Әрине, біздің жұмысымызда кемшілік жоқ емес, бар. Бізге қазір қиын тиіп жүргені де рас. Ахтанов пен Нүрпейісов әдебиетке алғаш келгенде жолдары болып, үлкен ағалары болысып, қол ұштарын ұсынды. Соғыстан оралғанда олар аз еді. Қазір жазушылардың саны көбейді, қаншама жастар қосылды. Ал, олар сол бұрынғы қошаметке үйренген күйі содан айырылғылары келмейді. Тіпті өздерін қойып, олардың аудармашыларына да арнайы той жасап, қошамет көрсететін болып жүрміз. Бұл біздегі бір жаман әдет.

Әдебиетті насихаттау бюросында да кемшіліктер жеткілікті. Бірақ, бар кемшілікті Байрам Салимовке жауып отырмыз. Ал, шынына келсек, осы кемшіліктерге жол беріп отырған Ідірісов пен Молдағалиев. Мен айтатынымды Нүрпейісов пен Ахтанов сияқты пыш-пытап, сырттан айғнаймын. Беттеріне айғамын.

Ә. Нұрпейісов:— Мен жаңағы айтылған сөздерге қарсы пікір айтамын. Дау-таластың себебіне тоқтай кеткім келеді. Доставевскийдің мерекесі қарсаңында Жазушылар Одағы мен комиссияның мүшесі ретінде мерекенің жоспарымен таныстыруы керек еді, таныстырмады. Содан бері арамыз шиеленісе берді. Айта берсем оған мысалдар көп. Сіз (сөзін Әнуарға арнады), маған қаншама кінә тағып жатырсыз. «Тыныштықты бұзушы, бүлік шығарушы» дейсіз. «Мен бірінші хатшы болып отырғанда, біздің Одақта екі ұйым, екі пікір болмайды, оған жол бермеймін» дейсіз. Бұл қалай? Жазушылар тек сіздің пікіріңізбен ғана санасып, сіздің көзқарасыңызды ғана қолдауға міндетті емес.

С. Мұқанов:— Есенберлиннің романдары туралы айта кетейін. Ол кітаптарын тез шығаратыны сонша, тіпті оқып та үлгере алмайсың. Өз басым қол таңбасын жазып, сыйлаған кітаптардың бәрін оқып жүрмін. Есенберлин маған кітабын сыйлаған емес. «Хан Кенені» орыс тілінде оқып шықтым. Әуезовтың пьесасымен үндес екен. Кітап бір шама жаман жазылмаған. Кенесары бүкілодақтық масштабта әшкереленген адам. Ол туралы қаулы осы уақытқа дейін бар күшін әлі жойған жоқ. Осыдан кейін мұндай кітаптың қалай жарық көргеніне қайран қаламын. Тарихта екі Кенесары болған жоқ, біреу-ақ болған. Ендеше, Қазақстан Компартиясының Орталық Комитеті бұл кітаптың шығуына неге рұқсат берді? Кенесарының іс-әрекетіне көзқарас, қатынас біреу-ақ болуы керек. Оның ісі, әрекеті Россияға жат, қарсы жүргізілді. Ал, біздің Орталық Комитеттің қолдауымен осындай адам туралы кітап шығып отыр. Жұрт жабылып осы кітапты оқып жатыр. Біраз адамдар, студенттер ұлтшылдық ұрандар көтеріп жүр. Біз хандарды мақтауға неге жол беріп отырмыз. Әрине, ескіні жазуға мен қарсы емеспін, бірақ хандық құрылысты мадақтаудың қаншалық қажеті бар еді. Халықтардың арасын ашып, араздастырған, тарих әшкерелеген осы бір өлікті қайта тірілтудің қаншалық қажеті болды. Бұл кітап жастарға керісінше әсер етіп, ұлтшылдық сезімін өршіте түседі. Жазушының жалпы тарихқа көзқарасы дұрыс емес. Ал, бұл жақсылыққа әкелмейді, зиянын тигізеді. Сіз инженерсіз. Тарихтан көрі өзіңіз жақсы білетін өндірісті жазбайсыз ба. Ханның сізге керегі не?

Енді Одақ туралы бірер сөз. Бұрын осы шалдар жұмысымызға кесірін тигізіп жүр деп айтатынсындар. Әрине, бұрын да Одақта дау талас болатын. Бірақ, біз қанша айтыссақ та, талассақ та, бір-бірімізді сыйлайтынбыз, қадірлейтінбіз. Мен Әуезовпен қанша айтысып, пікір таласына барсам да, оны тек «сіз» деп қана айтатынмын. Әдеп сақтайтынмын. Ал, көзіргілер бір-бірін жер қылуға бар. Мен Нұрпейісовты жақтай алмаймын, кіналаймын. Осының бәріне Орталық

Комитеттің өзі кінәлі. Имашев, Есенәлиев, Плотниковтер кінәлі. Орталық Комитет осының бәрін көріп отырып, үндемейді. Осылардың дауы немен бітерін күтіп отырған сияқты.

Секретариаттың жұмысына да көңілім толмайды. Секретариаттың мәжілісіне шақырылудан қалғанмын. Жұрттың бәрін шақырады, бірақ мені керек қылмайды. Осының өзі жікке бөліну емес пе. Жуырда Есенберлиннің романы талқыланған екен, мені оған да шақырған жоқ. Бұл жолы да мен керексіз болып қалдым. Менің пікірім — Одақты жаңартып, жұмысын жақсарту керек.

Ә. Тәжібаев:— Секретариаттың жұмысында жүйе жоқ, не істеп, не қойғандарын өздері де білмейді. Мысалы, журналда жап-жақсы жұмыс істеп жүрген Мәуленовты орнынан қозғап, оны Ахтановпен ауыстырудың қаншалық қажеті болды? Енді сүйткен Ахтановпен тіл табыса алмай жүрсіндер. Қайта оны кінәлап, құтылғыларың келеді. Осы істерінде қандай логика, жүйе бар?

Ғ. Мүсірепов:— Ілияс Есенберлиннің кітабы туралы әртүрлі пікір, талас туып жатыр. Бұл әдебиетіміздің бүгінгі мәселелері жөнінде әңгіме қозғауға жақсы себеп еді. Осы тұрғыдан келіп әдебиеттегі қандай құбылысты қолдап, қандай кемшіліктерден арылу керек екенін айтып, қазіргі жағдайға баға беруге болатын еді ғой. Бірақ, біз соған бара алмадық. Жұрт оның орнына дау-жанжал, сенсация күтіп, өрекіп, дүрліге жөнелді. Мен мұны «саяси мешандық» деп атар едім. Одақ бұл талқылауды менің келісімімсіз белгіледі. Одақ арнайы тізім құрып, өз адамдарын ғана жинады. Бұл — жалабайлық дер едім. Күн бұрын белгіленген 40—50 шақты адам ғана жиналған. Мен бұған қатты ренжідім. Осылай істеуге бола ма? Бұл талқылауды ұйымдастырушы — Есенберлиннің өзі. Кітапта кемшілік жоқ емес, бар. Тарихи деректерді пайдаланудың айыбы жоқ. Әлі пісуі жетпеген шала материал нағыз шебер суретшінің қолына тисе, рухани дүниеге айналары даусыз. Кітапта осы жағы жетіспей жатқан сияқты...

Мен Ахтановты да, Нұрпейісовты да мүлдем кінәсіз, таза деп айта алмаймын. Олардың жөнсіз, қисынсыз кететін кездері болады. Бірақ, біздің басшылар оларға дәл осындай тәсілмен жауап қайтарғысы келеді. Шыдамдылық, байсалдылық жағы жетіспейді. Бұл сендерге жараспайды.

Х. Есенжанов:— Бүгін біздің басымыз қосылып отыр, ол үшін сізге (Месяцке) рахмет айтамын. Әйтпесе, мына қасымызда отырған Имашев жолдас менімен ашық кездесіп, бетпе-бет сөйлесуден қорқады. Біз жерлеспіз. Сол жерлестіктен зәресі ұшып, дұрыс сәлемдесуге де жарамайды. Жерлесін қабылдап жатыр деген сөзден қорқатын болуы керек.

С. Имашев: — Оныңыз бекер сөз. Мен қорқпаймын. Сіз мені дұрыс түсінбей жүрсіз.

Х. Есенжанов: — Одақтың екінші басшысы беделді, белгілі, жазушы болуы керек. Есенберлин ондай жазушы емес. Өз кітабын тезірек өткізіп, бастырып жіберуге қабілеті мол.

Одақтың қазіргі жағдайы бәрімізді де толғандырып отыр. Жазушылар ұйымына басшылық сапалы, дұрыс жүргізілмей келеді. Есенберлин өзін-өзі сыйлыққа ұсынады. Ал, біз оны неге білмейміз? Осының бәрі үнсіз, жасырын жасалады. Оның соңғы романын мақтай алмаймын. Мен Мүсіреповтың пікіріне қосыламын. Арнайы комиссия құрудың қажеті жоқ еді. Талқылауды еркін өткізу керек еді.

В. Месяц: — Дұрыс! Мен де сіздің пікіріңізді қостаймын.

Х. Есенжанов: — Одақтағы бар әңгіме қазір тек жүзге бөлудің төңірегінде өрбіп жатыр. Әсіресе, Есенберлиннің романынан кейін осы ауру асқынып кетті. Біз бұрын жүз дегеннің не екенін білмеуші едік. Қазір жағдай шиеленісіп барады. Менің пікірім: секретариатты кеңейтіп, құрамына ортақ іске жаны ашитын, әдебиетті жақсы білетін адамдардан толықтырып, жұмысын жаңаша құрып, жандандыра түсу керек деп ойлаймын. Әнуар, саған да айтарым бар. Сен тым күйгелек боп барасың. Мұндай мінез жақсылыққа апармайды, ортақ іске зиянын тигізбей қоймайды.

Ә. Шәріпов: — Мен Москвада секретариатта туысқан республикалардың өкілдерімен жиі кездесіп жүрмін. Солардың көбінде Социалистік Еңбек Ері деген жоғары атақ бар. Бәрінің кеудесінде Алтын жұлдыз жарқырайды. Біз солардан кембіз бе?

Әдебиеттегі тарихи тақырыпты елемей, шеттетіп, оны бағаламау дұрыс емес. Автор бұл тақырыпқа қай тұрғыдан, қай бағыттан келеді — мәселе осында. Серікқалиевтың мақаласына тоқтай кетейін. Мақалада артық, жөнсіз сындар бар. Ілияс Есенберлинге әртүрлі айдар тағып, оның кітабынан әртүрлі «измдер» іздеу дұрыс емес. Бүгін де көпшілігіміз кітаптың көркемдік кемшілігін айтып жатырмыз. Ал, жақсылық, жетістік жағына аузымыз бармай отыр.

Жолдастар! Кезінде менің де сыртымнан арыз жазып, соңыма түстіндер. Осыны қойсаңдаршы. Қайтесіндер. Қоятын уақыт болды ғой.

Т. Ахтанов: — Тарихи шығармалар жөнінде әңгіме болып жатыр. Бірақ, біз тарихи роман жөнінде сөз қозғасақ, әңгімені әуелі Әуезовтен бастамай, Есенберлиннен бастайтынымыз қалай? Бұл дұрыс емес. Тарихи жанрдың негізін жасап, тамаша үлгісін көрсеткен Әуезов емес пе. Біз ұлтшылдық сезімді орынсыз қоздыра бермеуіміз керек. Тарих төңірегінде арзан шу көтере берудің қажеті жоқ. Марченконьың мақаласы да қаншама сөз тудырды. Осының бәрін қоздырып отырған

сіздерсіздер. Жалпы Жазушылар одағындағы жағдайды, қарым-қатынасты жақсартуымыз керек.

І. Есенберлин:— Менің кітабым туралы осында көп әңгіме болды. Орынсыз сындар да айтылып, кінә да тағылып жатыр. Кітап президиумда талқылانған жоқ па еді. Сонда қайда қалдыңдар? Менің кітабымнан қайдағы бір құбыжық жасағыларың келеді. Жасырын жасаған «тізім» туралы да әңгіме болды. Ол қате пікір. Ондай бөлек тізім болған жоқ. Бәрінді де шақырғанбыз. Келмей қалсаңдар, мен айыптымын ба? Қазір Ахтанов екеуіміздің кітабымызды қатар қойып сатып көріндерші, кімнің кітабы қандай екенін сонда көресіңдер. Жаңа Мүсірепов біраз сөз айтты, өкпесін білдірді. Бірақ, Мүсіреповтың басшылыққа өзі келгісі келгенін бәрін де жақсы білесіңдер, ол ешкімге құпия сыр емес. Ендеше, ол бізді қалай жақсы көрсін, қалай жақтасын.

Осы дау-таластың негізі неде? Жасыратын ештеңе жоқ белгілі бір топтың барын бәріміз де білеміз. Бұл топ өмір-бақи билеп-төстеп, дегенін жасап келеді. Жаңа Ахтанов бәрімізге ақыл үйретті. Бірақ, өз басындағы кемшілікті көрмейді. Кезінде Шаймерденовпен төбелесіп, орнынан түскенін ұмытты ма. Біз Оразаевқа араша түсіп едік, ұнамай қалдық. Ал, оның Разаевқа жасап жүргені әділеттік пе. Ендеше, ол өз қатесін неге көрмейді.

Мен бұл жұмысқа қызығып, сұранып келген жоқпын. Мені Әнуардың өзі шақырды. Бірге жұмыс істейік деген соң, келісімімді бердім. Ал, даудың сыры бәрімізге де белгілі. Дауласып, шатақ шығарып жүргендердің бәрі де Одаққа өздері басшы болғысы келгендер. Оны несіне жасырамыз.

О. Сүлейменов:— Секретариат өз алдына бөлек топ құрып, жікшілдікке жол беріп отыр деген айып — өте ауыр сөз. Бұл әділ пікір емес. Осында әр кезеңде Жазушылар одағын басқарған жазушылар отыр. Қазіргі арамызды бөліп, араздастырған жайлардан көрі, қатарымызды жақындатып, басымызды біріктіретін жайлар туралы айтқан жөн болар еді. Жазушылар одағының қызметі туралы әңгіме де тек Әлімжановтың жеке басын сынаудан арта алмай жатыр. Рас, оның қызбалығы, шыдамсыздығы бар. Оны да түсінуге болады. Жұмыс істегің келсе, қол қусырып қарап отыруға болмайды. Бұрын жағдай қандай еді? Бәрі де жақсы, бәрі де тыныш, бәріне жұрт риза болатын. Ал, біз әдебиетке адал қызмет жасайық деп келдік. Бірақ, біз талай жылдар бойы қалыптасып қалған тоң мойындыққа, сірескен қарым-қатынасқа тірелдік.

Әрине, жұмыс болған соң талап болады. Кейбіреулерді ренжітуге тура келеді. Нұрпейісов пен Ахтанов осыны ұнатпайды, әр жерге барып, біз туралы пікір таратады. Ұсақ-түйек әңгімені, болымсыз

өкпені қояйық, бірігіп жұмыс істейік деп өздеріне талай рет айтқанмын. Бірақ, менің бұл ниетімді түсінбейді, тыңдағылары келмейді.

Ж. Молдағалиев:— Мен Орталық Комитеттің мүшесімін. Бірақ менімен ақылдасып жүрген ешкім жоқ. Әрине, өзің басқарғаннан көрі басшыларды сынау жеңіл де тиімді. Жаңа жұмысты бүлдіріп, консерваторға айналды дегендердің бірі менмін. Ешбір басшы көпшілікке тегіс жағып көрген емес. Қайсы біріне жағарсың. Жұртты тыңдау керек, бірақ сыбысты тыңдаудың қажеті жоқ. Әрине, одақтың басшылары жұмыс істемей жүр деп айта алмаймын. Мен хатшылықтан өз еркіммен кеттім.

Ғ. Мұстафин:— Бір коллективте осындай жайсыз әңгіме туып, араларының бұзылғаны өкінішті-ақ. Әрине, талас-тартыссыз даму жоқ. Әдебиетте де солай. Пікір таласынсыз біз алға жылжый алмаймыз. Жікшілдік топ туралы қанша әңгіме болды. Ал, бізге топ керек. Бірақ, біз жүз бойынша, облыс, аймақ бойынша бөлінбей, творчестволық негізде топталуымыз керек. Сонда ғана жұмыс өніп, жандана түспек.

С. Бегалин:— Мен өзімнің аталық тілегімді айтқым келеді. Қарақтарым, бір-бірінді силаңдар, қадірлендер. Бірігіп ынтымақтасып жұмыс істендер. Менің тілегім осы.

Д. Снегин:— Бүгінгі әңгіме пайдалы болды деп ойлаймын. Әсіресе секретариаттың жұмысына септігі тиері сөзсіз. Біз аға жазушыларға көп көңіл бөле бермейміз. Аға ұрпақтың кемшілігі болса, кешіре білейік. Мен Олжастың аға ұрпақ туралы пікірін қолдамаймын.

М. Қаратаев:— Осы айтыс-тартыстың, жанжалдың себебі неде? Осының бәрі атаққұмарлықтан туып жатқан сияқты. Атақ, даңқты бөлісе алмай жатырмыз. Біразымыз жасанды, жалған атаққа ие болғымыз келеді. Міне, осындай жеңіл атақ үшін талас қашанда әдебиетке кесірін тигізеді. Қызғаныш, ұсақ күншілдік қашанда болған, одан арыла алмай келеміз. Бірақ, әдебиеттің мүддесін жоғары ұстауымыз керек.

А. Асқаров:— Жазушылар одағы дұрыс жолда, дұрыс бағытта деп ойлаймын. Аға жазушыларға да ұлғайған жастарыңды, тәжірибелеріңді бұлдай бермендер деп айтар едім.

Жазушылар одағы маңызды мәселелерге көбірек назар аударуы керек. Жеке-арақатынас емес, творчестволық мәселе бірінші тұруы керек. Бүгінгі жиында жеке шығармалар туралы әңгіме болған жоқ. Тек Есенберлиннің романы туралы пікір айтылды. Тек тарихи тақырып туралы ғана әңгіме қозғалды. Бірақ, бұл мәселеге де байыппен қарауымыз керек. Жалпы тарихты бейнелеуге қарсы болмауымыз керек. Тек кім қай тұрғыдан, қай бағыттан бейнелейді, мәселе осында. Жаңа бәрің Есенберлинге жабылып, сынап жатырсыңдар. Оларың

дұрыс емес. Мен де кітапты оқып шықтым. Жекелеген кемшіліктері болуы мүмкін. Бірақ, негізінен теріс, зиянды кітап деп айта алмаймын. Романнан соншалық үлкен қатені көріп тұрған жоқпын. Кітапта ұлтшылдық сарын бар дегенге де қосылмаймын. Бұл қате пікір. Мұндай айып тақсақ, өсіп келе жатқан жастарға қандай тәрбие береміз, қандай үлгі көрсетеміз. Мұндай пікірді абайлап, байқап айту керек.

Бұл жиында **Ә. Жәмішев, Ә. Жұмабаев, С. Имашевтар** да сөз алды. Бірақ, әдебиет туралы әдеттегі жаттанды, жалпы пікір болған соң бұл сөздерді келтірмедім. Мәжілісті Месяц қысқаша қортып, екі жақтың да көңілін қалдырмай, бірігіп жұмыс істеуге, ынтымақтыққа шақырып, жиналысты жабық деп жариялады.

Осы жерде сол жиналыстан алған бір әсерімді айта кеткім келеді. Ақсақал жазушымыз Сәбит Мұқанов бастап барлығы Есенберлинге жабылып, романын жамандап, одан саяси қате, ұлтшылдық белгісін іздеген кезде творчестводан мүлдем аулақ, таза партиялық рухта тәрбиеленген функционер, коммунистік талаптан, партиялық бағадан басқаны мойындамайтын Асанбай Асқаровтың осы жолы Есенберлинге араша түскеніне таңым бар. Қайран қалдым. Тіпті осы жазушыларға жақын деген, идеология саласын басқарып жүрген Имашевтың өзі де, идеология бөлімдерінің қызметкерлері де осы романды құбыжық көріп, ұлтшылдық іздеп жүргенде, Асқаровтың араша түскеніне қалай қайран қалмассың. Кейін Асқаров туралы әртүрлі пікірлер айтылып, артынан сөз де ерді. Жаман атқа да қалды. Әсіресе, оның кадрлық мәселелерді шешудегі әділетсіздігі, біржақтылығы, жерге бөлу сияқты келеңсіз қылықтары жұрт арасында көп әңгіме болды. Бірақ, Асқаров саясаттың адамы ғой. Көзі ашылғалы, қолы билікке, басшылыққа жеткелі саясаттың төңірегінде келеді. Мүмкін жаңағы жұрт айтып жүрген кемшіліктері де сол саясаттың, саясатшылдықтың салдары болар. Бірақ, осы жиналыста саясат көздеу жағынан ол жұрттың бәрінен де жоғары тұрды. Тіпті белгілі жазушылар Есенберлиннің шығармалары осы кезде жұрт арасында кеңінен тарай бастағанын кешірмей, оның творчествосын кеміту үшін, әдебиеттегі ең бір жауапты, әрі қауіпті тақырыпты — тарихты құрбандыққа шалды. Өткен өмірімізге, тарихтың бір елеулі, жауапты кезеңіне саяси айып тағып, теріс баға беріп, сол арқылы Есенберлинді мұқатқылары келді. Есенберлинді кемітеміз деп шыққан тегімізге — тарихқа тіл тигізіп, Отан деген қасиетті ұғымға қол жұмсадық. Ай, шіркін-ай, кейде тіпті адам сүйер қылығымыз жоқ-ау! Ал, мұның өте қауіпті екенін, бүкіл тарихқа, халыққа зияны тиетінін саясатшыл Асқаров сезген еді. Жиналысты басқарушы Москвадан келген орыс азаматы

Месяц қайбір қазақтың тарихын білетін адам еді. Көпшілік жарысып жамандап жатқан соң нанып қалуы да мүмкін ғой. Ол республиканың үлкен басшыларының бірі, ендеше бүгінгі айтылған пікірлерді қостап, тарихымыз туралы теріс көзқараста болса, бәрімізге де қиын тиері сөзсіз. Мұны басқа жұрт түсінбегенмен, Асқаров түсінген еді. Жаңағыларға қосылып, Асқаров бірге жамандаса, тарихқа кесірі тимей ме. Онда Месяц те осы пікірге ауысады. Онда бұл Бюроның пікірі, Бюроның бағыты болып табылады. Ал, мұндай жағдайлар өмірімізде аз болған жоқ еді ғой. Тарих та, әдебиет те ондай бағаның зардабын шегіп, қасіретін тартқан болатын. Көпшілігіміз осыны түсінгіміз келмеді. Түсінейікші деген ниетіміз де жоқ еді. Бар ойымыз — қайткенде Есенберлинді қаралап, романын жамандап, жоққа шығарып, табалап кету еді.

МЕНИҢ НЕГІЗГІ АДАМЫМ

Осыдан бірнеше жыл бұрын «Комсомольская правда» газеті өз оқырмандарына өмірлерінің мағнасына тікелей қатысты адамдар жәйлі жазуды қолқа еткен еді. Оқырман өміріне барынша әсер еткен адамы «Комсомольская правда» ең негізгі, басты адам деп атады.

«Комсомолканың» үндеуі маған ойлануға мәжбүр етті: менің негізгі адамым кім? Жауапты бірден таптым. Менің негізгі адамым — ол кітаптары Одақ халықтары мен бір қатар шет ел тілдеріне аударылған «Көшпенділер», «Алтын Орда» трилогиялары, басқа он роман және көптеген поэма повестер, әңгімелер, өлеңдер, пьесалар авторы — белгілі қазақ жазушысы, менің үлкен ағам Ілияс Есенберлин. Ол маған есімді білген кезден бері тәрбиешім, ақылшым және сүйенерім болды. Менің негізгі адамым — ағам менен небәрі бір-ақ жас үлкен болатын.

Біз ерте жетім қалдық. 1924 жылы анамыз дүниеден өткеннен кейін өгей әкеміздің қолында қалған төрт бала едік: үлкен апамыз Назым, Ілияс, мен және біз шамалас жастағы, әкеміздің ағасының жетім қалған ұлы, біздің бауырымыз Ахметқали. Онымен біз бір үйдің жандарындай тату өстік. Туған үйіміз Ақмола облысындағы Атбасар қаласының шет жағында осы күнге дейін сақталып келеді. Ол үйді біздің әкеміз Есенберлі өзінің егіз бауыры Жұппаймен бірге салған болатын. Біз бала кезімізде ағайынды Есенберлі мен Жұппайдың балта шебері болғандарын және олардың Атбасарда көп үйлер салғанын талай рет естіген болатынбыз.

Өз үйіміздегі біздің өміріміздің соңғы жазы қатты есімде қалды. Біз кедей тұрдық, аштыққа ұшырадық. Әлбетте, таңертең өте құнарсыз ертеңгі астан соң үйдің батыс жағындағы көлеңкеге жайғасып отыратынбыз. Сонан соң сол жерде Ілияс бізге ертегі айтатын. Ертегілер өте қызық болушы еді және олар бітпейтін. Мен оның осыншама көп ертегі білетініне таң қалатынмын. Кейінірек менің түсінгенім: ол ертегілерді өз жанынан шығарып ойлап табады екен. Болашақ жазушының табиғи дарынының қабілеті сол балалық шақта қалыптаса бастаған ғой деп болжаймын.

Біраздан соң күн түске қарай жоғары көтерілетін, ал ауа сонда әбден ысыйтын. Сол кезде біздің үйдің тұсынан басталатын шексіз кең дала бізге толқыны буырқаған теңіз болып көзімізге елестейтін. Бұл жаздың ортасы шілдедегі даладағы ысыған ауадан пайда болатын тамаша көрініс — сағым еді. Сол сағым балалық княтымызға қанат беретін.

Енді, әжептәуір өмір кешіп, Одақ көлеміндегі барлық теңіздерді көзбен көріп, менің бүгінгі айтарым: біздің сол балалық шақтағы көргеніміз көгілдірге жатпайтын Қара теңізге де, самал желді Балтық теңізіне де ұқсамайды. Сол Атбасар шетінде біз байқаған көріністі кейін мен еш жерде көрген емеспін. Бұл сонау бала кезімнен есте мәңгі қалған бір тамаша сурет.

Жазушы Сәбит Мұқанов шығармасында әсем көркемделген Атбасар жәрменкесі жаз айларында қала жанынан ашылатын. Сол жылғы жәрменкенің есімде ерекше айшық қалған себебі Ілияс басқа балалардың бәрін қазақша күресте жеңіп шығып ақшалай сыйлық алғаны еді. Осы уақытта бізге қаражат өте қажет болатынына қарамастан Ілиястың жеңісінің құрметіне Назым шағын той жасап сыйлыққа берілген ақшаны түгелдей жұмсап жіберіпті.

Әпкеміз сол дастарханға өзінің құрбылары мен біздің дос балаларымызды шақырды. Сөйтіп 15 адам жиылды. Бауырсақ пен бесбармақ жедік, қантпен шөй іштік. Ойнадық, әзілдестік, көп ән айттық. Бәрімізге, әсіресе маған, аса көңілді болды. Осыншама, менің түсінігімше, үлкен жеңіске жеткен өзімнің кішкене ағамды мен шексіз мақтан еттім.

...Ерекше айтып өтейін, ерте балалық шағымда бір ойын ойнап жүрген кезімде мен Ілиясты «кішкене аға» деп атап едім. Жалпы біз екеуіміз де аласа бойлы болатынбыз және бірімізден біріміздің бой жағынан айырмашылығымыз аз да. Әрине, біздің өмірімізде налыған, кейіген жағдайлар аз болған жоқ. Ал, енді осы әттегенайлардың ішінде біздің тапал бойымыз ең соңғы өкініш емес еді. Тек 7—8 жаста ғана емес, одан кейінгі бозбалалық кезеңде де біз өз құрбыларымыздан бой жағынан әлде-қайда төмен болдық.

Әлі есімде жазғы мектеп каникулы бітіп күз түскенде бізді қатты өкіндіретін жағдай басқа балалардың бойлары әжептәуір өсіп, біздің бойларымыздың сол каникул алдындағы кезеңдегідей қалып қоюы еді.

Менімше сол уақыттағы біздің маңдайымызға тағдырдан тиген алғашқы таяқ кейін Ілияс екеуімізді замандастарымыздың алдында ой жағынан төмен болмауға, білім мен ғылымға ұмтылуға себепкер болды. «Жаман айтпай жақсы жоқ» — дегендей.

...Сондағы басқалар «сәбидей» тұқыртқан менің кішкене ағам сол жолы ойда жоқта жеңімпаз атанды. Бойы ергежейлі болғанымен ол қазақша күрестің айлаларына жақсы қанық болатын. Қара күшке айланы қарсы қойды.

Кейін сақайған кезімізде мен бір жолы Ілиясқа сол бір алыс балалық шағымыздың қуанышты сәтін есіне түсірген едім. Оның айтқаны:—

Менің өмірімде әр түрлі дәрежедегі сан-алуан той-томалақтар болды, бірақ мен үшін ең ыстық, ең қымбат сыйлық апамыздың бізге ұйымдастырған жеңіс тойы болатын.

Сол жылғы жаздың аяғында апамыз тұрмысқа шықты. Өгей әкеміз қолында бірінші күйеуінен бір ұл, бір қызы бар бір таныс әйеліне үйленді. Күзде мен өз үйіміздің жанында тұратын Жұмабек ағайымыздың үйінде тұратын болып соларға көштім.

Жұмабек ағайымызда шағын ет дүкені болды. Ол аса ауқатты адам болған жоқ, дегенмен оның жанұясы аш болған емес. Ағатайдың үйіне ауылдан кооператив шаруаларымен, халық ағарту мекемесіне, саудаға және басқа істерімен қалаға келген қазақтар ат бастарын тірейтін. Кешкісін ағатайым үйінде 10—15 қонақтар мен жатақтар — Атбасар қазақтары жиналып нағыз думан салатын. Олар ән шырқайтын, қызықты әңгімелер, ертегілер айтатын, дойбы ойнайтын. Кейде карта ойнайтын. Ұтылып қалғандарының маңдайына саусақпен ұратын. Ол үйде біреулердің арақ ішкенін, не темекі шеккенін мен көрген емеспін. Ал, көпшілігі насыбай ататын.

Атбасар қаласынан 40 шақырым жердегі Батауан көлі жанында қай кезде бұнда пайда болғандары белгісіз, өздерін қырғызбыз деп айтатын, бірақ қазаққа сіңіп кеткен қырғыздар тұратын. Солардың ішінде тамаша ән салатын, домбырада ойнайтын, көп жыраулар мен поэмалар білетін Қақбай деген ақын болды. Ілияс әсіресе осы Қақбайды тыңдағанды жақсы көретін. Ол Атбасарға жиі келіп тұратын. Қақбай келгенде мен Ілиясқа хабар жіберетінмін. Ілияс бізге сол уақыттарда үзбей келуші еді. Бір бұрышқа жайғасып алып Қақбайды бар ынта-сымен тыңдайтын. Ілиястың Асанқайғы, Бұхар жырау, Едіге, Қобланды, Абылай, Кенесары тағы басқа да «Көшпенділер» мен «Алтын Орда» трилогияларының кейіпкерлерін алғаш рет сол Қақбайдан және басқа да ақындар мен шешендерден естігенін өз көзім көрді. «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» хикаясын да Ілияс алғаш рет осы адамдардың аузынан естіді. Әрине, халқымыздың ұмытылмайтын, қасіретке толы, ұлы сазы «Елім-айды» да сол кезде ұйып тыңдаған болатын. Осы бір аттары тарихқа беймәлім қарапайым ақындар бүлдіршіндей жас Ілиясқа бүкіл саналы өмірінде есінен кетпейтін қазақ фольклоры мен өз халқының тарихына деген ыстық ықылас пен шынайы қызығушылық шоғын тұтатып берді.

Осы кештерде сол кездегі Атбасардағы көпке таныс әндер де айтылатын. Олардың кейбірін мен содан кейін еш жерде естіген емеспін. Солардың ішінде мысалы «Жәмилә» деген мұңлы ән. Әрине, бұл балалардың өлеңі емес, дегенмен бізге нәзік, сазды болып көрінген-ді:

Жәмилә неге жүдеусің?
Бетінде тамшы қан жоқ қой.
Жаралы ма еді жүрегің?
Түбінде терең зар көп қой.
Шапаныңды жамылып.
Айға (бір) неге қарайсың?
Күрсініп, ауырып, күңіреніп,
Жұлдызды неге санайсың?

Осы әнді мен Александр Затаевичтің 1925 жылы Орынборда шыққан «Қырғыз (Қазақ) халқының 1000 өлеңі» кітабынан таба алмадым.

Осы кештерде біз саяси сауаттылықтың алғашқы сабақтарын алдық. Себебі, жиналған адамдар сол уақыттағы актуальді көкейтесті сұрақтарды талқыға салатын. Және олар барынша сауатты азаматтар болатын: кооперативтің төрағалары мен есепшілері, мұғалімдер, қала қызметкерлері. Олардың ұрандары мына өлеңнің жолдары еді:

Кел, қазақ, кедейлер,
Ұйымдас жалшымен.
Байларды, Молданы
Қойдай қу қамшымен.

Кейін осы адамдардың ішінен, Атбасар ауданындағы ірі байлар ағайынды Ыбырай мен Ыдырыстың жылқыларын конфискелеуге жіті араласқан, белсенділер шықты.

Осылай бір жыл уақыт та тез өте шықты. Келесі жазда Ілияс енді ғана ашылған балалар үйіне қабылданды. Ол кезде оны «жетімектер паналайтын жер» деп атайтын. Ал Ахметқали болса сол жаңа жекжаттарымен бірге өмір сүруін жалғастырып жатты.

Жетімдер үйі қаланың басқа шетінде орналасқандықтан біз Ілияс екеуіміз сирек кездесуге мәжбүр болдық. Бірімізді біріміз өте қатты сағынап жүрдік. Кей кезде Ілиясқа бізге келіп қонып кетуге рұқсат беретін. Біріміз бірімізбен қатты құшақтасып, бірге болу біз үшін қаншама үлкен бақытты шақ еді.

Күзде мені мектепке берді. Ол заманның мектебі қазіргі мектептерге мүлдем ұқсамайтын. Өзім қабылданған 1-класта менің құрдас-тарыммен қатар ересек адамдар да бізбен бірге оқу оқыды. Олардың арасында тіпті ерлі-зайыптылар да кездесетін. Енді олардың көпшілігі бір жыл, екі жыл оқып, аздап сауаттарын ашқан соң оқуды тастап, жұмысқа орналасатын. Осының арқасында солардың ішінен кейін оқу-ағарту ісінің көптеген ірі қызметкерлері шықты. Әлі есімде, бір жас жігіт 1-класты бітірген соң 1-кластың мұғалімі болып орналасты. Артынан, оның класы 3-ге көшкенде ол 2-ші кластың оқытушысы болды. Ол одан әрі 3-ші, 4-ші кластарға сабақ берді және тәжірибелі ұстаз болып саналды.

...Бір сөзбен айтқанда, ағатайым салқын күзде мені жалғыз рет мектепке жетектеп апарды. Содан кейін менің қалай оқып, мектепте не істеп жүргенімде оның еш шаруасы болған емес. Бірақ оның маған алғаш рет мектепке жол көрсеткеніне бүкіл өмірім бойы алғысымды айтып жүрмін. Ал, Ахметқалиды не өгей әкесі, не әкейдің екінші әйелі мектепке беруге қам жеген жоқ. Осының кесірінен ол сауатсыз болып қалды.

Мен де бір қысылтайаң жағдайға кездесіп оқуды тастап кетуге жақын жағдайды басымнан кештім. Онда Ахметқали сияқты мен де сауатсыз болып қалатын едім. Оқиға былай болып еді. Бір жолы бір себеппен мен мектепте болған жоқпын да. Келесі күні неге екенін өзім де түсінбедім, мектепке баруға мен өте қатты қорықтым да, тағы да сабақты жіберіп алдым. Үшінші күні мен одан да бетер үрейлендім. Осылай екі күн сабақта болмағасын үшінші күні де мектепте көрінуге беттемедім. Келесі күні онан аса қауіптендім. Одан әрі де бойымдағы қорқыныш сезімін жеңіп шығатын күш болмай, бұдан былай мектепке бармаймын деген шешімге келдім. Күні бойы Жабай өзенінің жағасында уақыт өткіздім: қармақпен балық ауладым, бір қолөнер жұмыстарын жасаған болдым, жалғыз болғасын өзіммен өзім асықпен алша ойнадым, сосын үйге кешкісін оралдым. Осылай сең соққандай сенделіп жүргенімде бір апта уақыт өтіп кетіпті. Бірде таңертең ішқұса болып налып отырған кезімде күтпеген жерден Ілияс келді. Мен оның осыншама ашуға тұтынғанын алғаш рет көрдім. Келе ешбір сөз аузынан шығармай, тек мені жағымнан бір тартты, сосын қолымнан жетектеп мені дедектетіп мектепке алып келді. Басында мен қарсыласуға тырысып көрдім, сосын көндім. Класта сабақ жүріп жатыр екен. Ілияс есікті өзі ашты да, өктем дауыспен маған класқа кір де партандағы өзіңнің орнына отыр деп бұйрық берді. Мен оның айтқанын істедім. Мені таңдандырған жағдай, маған ешкім назар аударып көңіл бөлген жоқ. Мұғалімдер де, оқушылар да сен неге бір апта мектепте болмадың деп менен сұраған жоқ. Сол Жабай өзенінің жағасындағы Ілиястың ең бірінші, және ең соңғы жасаған үлкендігі болатын. Осыдан кейін ол маған өмір бойы бір дөрекі сөз, мінез көрсетіп көрген емес. Егер мен қателессем Ілияс жағдайды түсіндіретін, дәлеледеп беретін, немесе белгілі бір істі қалай жасау керектігін айтып беретін. Біз бірімізге-біріміз өмір бойы ерегісіп сөз салғыластырып көрген емеспіз. Сол себепті, маған кейбір ұрсысып немесе төбелесіп жатқан аға-інілер мен апалы-сіңділерді көру жағымсыз көрініс.

Көзді ашып жұмғанша зыр етіп 2 жыл уақыт өтіп кетті. Жетімдер үйінде бір оқиға болса керек, Ілияс ол жерден кетті. Өгей әке де,

өгей шеше де оған қуанған жоқ, бірақ олар оны қуған жоқ. Илиястың өз үйіндегі одан арғы өмірін жұмақ деп айту қиын. Шынына келсек сол кезде осы үйдің біз заңды түрдегі иесі екеніміз-ау деген ой біздің басымызда болған емес. Бір сөзбен айтқанда Илиясқа барар жер, басар тау қалмады. Сол себепті ол жетімдер үйіне өз әкесі салған үйден қалай кетті, солай қайтып оралды.

Жазда Атбасарға Петропавл қаласынан педагогика техникумының студенттері келген болатын. Солармен Петропавлда оқыған біздің өкіл апамыз Базарайым да оралды. Сұлу, кеңпейіл, қайратты Базарайым біздің мақтанышымыз болатын. Кейінірек ол Алматыда жауапты қызметтерде жұмыс істеді, бірақ біз Илияс екеуіміз онымен арамызда дұрыс қарым-қатынас қалыптаспағанына талай рет өкінгенбіз.

Студенттердің келуі ірі мәдени оқиғаға айналды. Олар Атбасардың халық үйінде спектакльдер қойды. Студенттердің репертуарларында С. Сейфуллиннің «Қызыл қырандар», М. Әуезовтың «Еңлік-Кебек» пьесалары және 10 бөлімдік «Арқалық батыр» болды. Солармен қатар «Біржан мен Сара» айтысын да көрсетті. Сара ролін біздің Базарайым әпкеміз орындады. Халық әні «Гәккүді» ескі сарынмен айтты. Ол әннің Е. Брусиловскийдің өндеген нұсқасына дейінгі түрі болатын. Бізге бұрынғы ескі сарын ұнайтын.

Петропавл студенттерінің спектакльдері үлкен нәтижеге ие болды. Жаздың аяқталып келе жатқан кезі болатын. Бірде үш күндік үзілістен соң біз Илияспен көшеде кездесіп қалдық. Ол бір тапсырмамен сот мекемесіне келе жатыр екен. Илияс маған кешеден бері нәр татпағанын айтты. Өмірдегі ең қымбат адамыма еш көмек көрсете алмағаныма қатты қиналдым, қапаландым. Сот ғимаратына жақындап келегенімізде үй сылап жатқан бір әйелдерді көрдік. Олардан сәл әрі таман көше ортасында үлкен жасыл қарбыз жатыр екен. Мен солай қарай тұра жүгірдім. Жақындағанда оның қарбыз емес резенке доп екеніне көзім жетті. Біз бұл табыстарымызға қуанып кеттік, өйткені бұған дейін де, бұдан кейін де бізде доп болып көрген емес-ті. Аштықты ұмытып сол арада доппен ойнап кеттік.

Бір кезде сот ғимаратының қақпасынан еңгезердей қара ер адам шықты да, айқай салып бізге қарай жүгіре жөнелді. Мен қорыққанымнан допты тастай сала Илияспен бірге зытуға әрекеттендім. Зәреміздің ұшқан себебі артымызға қарасақ қара дәу әлі соңымыздан қуып келеді екен. Біздің қуғыншымыз алған бетінен қайтар емес. Сол жүгіргенімізбен қаладан әжептәуір ұзап шығып кетіппіз. Соңынан, әбден күшіміз сарқылып біз тоқтадық. Дәу жанымызға келді де бізді желкелей жөнелді.

Шаршағанымыздан күр сүлдеріміз қалған және қатты қорқып кеткен бізді ол қалаға дедектетіп алып келді. Содан кейін ол бізді

ұрған жоқ, бірақ доп ұрлағандарың үшін түрмеге отырғызамын деп қорқытты. Менің допты ұрламағандығымды, оны тауып алғанымды және сол жерге тастап кеткендігімді, ол есепке алмады. Біз Дәудің сот ғимаратынан шыққанын көргендіктен оның бізді түрмеге отырғызамын деген сөзіне сеніп қалдық. Ақыры, ол бізді сот үйіне алып келді. Манағы әйелдер менің допты тастап кеткенімді көріп, оны әкеліп қойған екен. Бұл жерде Дәу бізді желкемізден бір-бір түйіп босатып қоя берді.

Қолымыздан еш әрекет келмегені бізге қатты батты, өкіндірді және күйіндірді. Одан кейін қалада біз біреудің қалтасына түсіпті-мыс, сосын кошелек иесі біздің соңымыздан қуыпты-мыс деген лақап тарап кетті де, біз онан бетер сары уайымға түстік. Кейін біз жауымыздың есімі Микагоз екенін білдік. Ол Атбасарда бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін пайда болған соттың шаруашылық меңгерушісі екен.

Микагоз біздің жанымызға ұзақ уақыт жазылмайтын жара салды. Әрине, біз онымен кейін есеп айырыстық.

Күз түсті. Қалада көп қарбыз бен қауын пайда болды. Атбасардың тұрғындарының көпшілігі қала сыртында бау егетін. Көкөніс жинау кезеңінде біз, Атбасар балалары, қала сыртындағы үлкен жолға шығып әртүрлі ойын ойнайтынбыз. Қарбыз бен қауын тиеген арбалар қалаға жақындағанда біз оларға жүгіріп баратынбыз. Көкөніс иелері бізге қауын мен қарбызды тегін сыйлайтын. Қаланың біз тұрған шетінен әлбетте 15—20 ұлдар жиналатын. Арамызда кейде қыздар да болатын.

Күздің бір жаймашуақ күнінде біз бір осындай арбаның келе жатқанын көріп қалдық. Барлық бала солай қарай жүгірді. Арбаға тақалған кезімізде біз Ілияс екеуіміз күрт тоқтадық. Себебі брешкеде Микагоз отыр екен. Ол екі қолымен екі қарбыз ұстап отыр. Біз оның қолынан ештеңе алғымыз келмеді. Бірінші болып жеткен бала Микагоз ұсынған қарбызды алайын деп қолын соза бергенде Микагоз оны сол қарбызбен шекесінен бір қойып жерге сұлатты. Бұндай көріністен сасып қалған балалар не істерлерін білмей дағдарып қалды. Қарбыздар үстінде отырған Микагоз болса өзінше мәз болып кекесінді түрде езу тартты. Жылаған, басына жарылған қарбыздан үсті салтақ-салтақ, шаңға аунаған бала орнынан тұрғасын біз кішкентай жиналыс жасадық. Сол жерде Микагозден кек аламыз деген шешімге келдік. Микагоз келесі жолы қарбызға барғанда біз оны тағы да қарсы алып, балалардың бірі оны арбасына тақап, одан қарбыз алуға беттейтін болып келістік. Егер ол осы жолғыдай дөрекі қылығын қайталайтын болса оны таспен ататын болдық. Және жай ғана емес, бала да жазасын бере алатынын дәлеледеу мақсатымен, тасты барынша қатты

күшпен лақтыруға бел байлады. Бұл жоспарымыз айдай ашық, қарапайым еді. Тек бір мәселе қиынға соқты: кім бірінші болып Микагозге қолын созып, қарбыздың соққысына жығылуға тиіс? Оған тек Ілияс өз еркімен баратынын бірінші болып айтты. Ілиястың бұл шешіміне менің дізелерім дірілдеп кетті. Бірақ қарсылық көрсетуге батылым жетпеді. Ілияс сөзін нық айтты. Айтқан сөз — халықта белгілі — атылған оқ. Ілиястың бұл батыл ісін мен бір жағынан мақтан еттім, екінші жағынан қорықтым.

Микагоз жүретін жолға күзет қойып оны бақылауға алдық. Тек үшінші күні Микагоз баудағы қарбыздарға бет алды. Біздің достарымыз «қақтығыс алаңына» шықты. Әрқайсысының қолында екі тастан. Күні ұзаққа күту жалықтыратын болды. Күндіз жиналған қарбыздар мен қауындарды көру бізді қуантып, көңілімізді орнына келтірді. Ең соңында Микагоздің арбасы көрінді. Балалар оған еш көңіл бөлмегенсіген болды. Олар жәй бейбіт ойнап жүрген сияқты көрінді. Микагоздің арбасы жақындаған кезде бәріміз оған қарай жүгірдік. Микагоз өткен жолғыдай екі қолына екі қарбыз ұстап отыр. Қолдарын созған Ілиясқа Микагоз сол қолымен қарбыз ұсынғансып он қолындағы қарбызды оны ұру үшін лақтыруға ұмтыла бастады, бірақ үлгере алмады. Себебі осы сәтте оның басына біздің тастарымыз қарша борады. Оның күтпеген жердегі оқиғаға сасқаны соншама, тіпті қарсылық көрсетуге де әрекет жасамады. Жеңілген жауымыз қарбыздарға құлады, ал брешкеге жегілген өгіздер оны үйіне алып кетті.

Қойған мақсатымызды іс жүзіне асырып, оған өзімізше мақсаттанып біз жиған қарбыздарымызды бөліп алдық та, үйлерімізге қарай бет алдық.

Біздің өз үкімімізбен жасаған сотымыз, әрине, тым қатал болды. Микагозді ана жолы жасаған қылығы үшін қылмыстық жауапқа тартуға болатынын біз білген жоқ едік. Ол сотта «үлкен бастық» болғандықтан, заң жолымен жазалауға мүмкін емес деп санағанбыз.

Екі аптадан кейін сот ғимараты жанынан өтіп бара жатып біз Ілияс екеуіміз Микагозді кездестірдік. Ол жарақаттанған басын бинтпен орап алып қақпа алдында отыр екен. Оның жанына қорықпай баруға біздің батылымыз жетті.

— Не, ауыры ма? — деп Ілияс одан сұрады. Микагоз оны таныды. Жұмған аузын ашпай, ол теріс қарады. Байқаймыз бірдеңе түсінген сияқты. Сол жерде Ілиястың маған айтқаны:

— Жеңілген жау — бұдан былай жау емес. Енді біз оған қайырымды болуымыз керек — деді. Бір аптадан кейін, менің бүкіл өмірімде есте қалатын оқиға болды. Біздің үйде күндіз қала табынында бағылып,

кешке өзі қайтып оралатын бір сиыр болды. Бір жолы ол үйге оралмағасын мені сол сиырды іздеуге жіберді. Сиыр іздеп жүріп қаладан қалай алыс жерге кетіп қалғанымды өзім де байқамай қалыппын. Кейін қарай бұрылғанымда қараңғы түсіп кетті. Үйге келе жатырмын, ал маған неше түрлі сайтандар, жезтырнақтар елестейді. Мен ол кезде, басқа адамдар сияқты, ешқашан оларды көрмесем де сондай қорқынышты дүниелердің болатынына сенетінмін. Бір кезде менің алдымнан екі қадам жерден құбыжық пайда болды. Менің байқағаным ол биік бойлы, жіңішке, басы бел ортасына орналасқан екен. Құбыжық басын төмен изеп маған тура келе жатты. Қорыққанға қос көрінеді — дегендей мен үрейленіп жолымнан ыршып түстім. Қарасам бұл атты адам екен. Жолаушы тіпті байқаған да жоқ. Жанымнан өте шықты.

Шәршәп, титығыма жетіп үйге зорға келсем, сиыр маңғаз күйсеп қорамызда тұр.

Ертеңіне басымнан кешкен хикаяны мен Илиясқа айтып едім, ол маған шайтандар мен жезтырнақтар жайлы бүтін бір лекция оқып берді. Осының бәрі сен сияқты қатты қорыққан адамдардың қиялынан туған, ертегіге айналған шындыққа еш қатысы жоқ, жалған түсінік деп қатты баса айтты. Шынында ешқандай шайтан да, жезтырнақта жер бетінде жоқ — деп сендірді.

— Бұндай «құбыжықтармен» кездескенде есіңнен танып қалуыңа болатын еді — деді Илияс. Тіпті ауырып қалуға да болады екен. Ондайдан кейін — есің ауып кетсе — сен құбыжық жоқ дегенге сенбес едің — деді ол.

Көп жылдар өткен соң Мәскеуде осы эпизодты есіме алып, ол жайлы өзіммен қызметтес жолдастарыма айтқанымда, солардың бірі маған әзілдеп еді:

— Сіз өзіңіз ағаңыздың «лекциясының» арқасында маркстік философияны оқымай тұрып-ақ одан көп ерте уақыттан бері материалист болып қалыптасып алған екенсіз. Әзіл-ойын өз алдына, солай болғаны рас, сондықтан мен сол оқиғадан кейін ешбір мифке айналған құбыжықтарға сенбейтін болдым.

Тағы бір эпизод есімде қалыпты. Бір жолы мен жақын бір ауылға бір күнге кеткен едім. Келесі күні Атбасарға қайтып оралғасын мен Илиясқа барғанмын да. Илияс маған сюрприз ретінде бір сыйлық дайындаған екен. Ол алманың бір кесіндісі. Атбасарда алма өспейтін. Ондай періште бағында ғана өсетін дәм жәйлі естігеніміз болмаса, оны жеу үш ұйықтасақ түсімізге кірмейтін дүние еді. Оның өгей әкесінің үйінде бір алма пайда болған көрінеді. Сол титтей алманың жартысын Илияс өзі жеп, екінші жартысын маған арнап шүберекке

орап ұстап отыр екен. Осы бір кішкентай ғана қоңыр түйіршік маған алматы апорты немесе венгер джонатанынан тәтті көрінді. Алма дәмін татқаным, және оған кішкене ағамның арқасында қолым жеткеніне мен өзімді тамаша бақытты адаммын деп сезіндім.

Оқу жылы басталып кетті. Біз Ілияс екеуіміз бір класта болып шықтық. Күздің қара суығына дейін біз жалаң аяқ жүрдік. Сентябрь аяғы, не октябрь басында, есімде тура сақталмаған, ежелгідей таңертең мен мектепке жалаңаяқ келдім. Кешікпей қар қатты жауып кетті. Мен терезеге үреймен қарадым. Сабақ біткен соң оқушылар тарап кетті. Тек Ілияс екеуіміз класта қалдық. Ол аяғына етік киіп келген екен. Біз оқитын класс мектептің дәл ортасында болатын. Холл секілді. Кластың екі жағында мұғалімдер тұратын бөлмелер орналасқан. Олардың да бізбен шамалас балалары бар. Біз Ілияс екеуіміз не істерімізді білмей терезе алдында ұзақ тұрдық. Мұғалімдер біздің қайғымызды елемей жандарымыздан өтіп кетіп, өз бөлмелеріне кірді.

Ілиясқа үйге жүгіріп барып бір ескі-құсқы болса да маған аяқ киім алып келуі керек еді. Әлі кішкентай баламыз ғой, ондай ой басымызға келмеді.. Біз түгілі үлкендер мұғалімдер де ондай ой ойлаған жоқ.... Олар туралы басқа сөз айтқым да келмейді.

Ілияс мені арқасына отырғызды да жүріп кетті. Жолдың үштен бірін тез өттік, ал үйге дейін әлі алыс. Тағы бір шақырым бар. Мен сезіп келемін ағам шаршап қалды, бірақ жүріп келеді. Ол аздай, өңменіңнен өтетін суық ызғарлы жел менің жалаң аяғымды қарып әкетіп барады. Дәтім одан әріге шыдамай Ілиясқа өзімді жерге түсіруін өтіндім. Қармен бұрын талай рет жалаң аяқ жүгірген болатынбыз. Алғаш рет емес. Ілияс көнді, мен жүгіре жөнелдім. Жүгіргенім есімде... Одан әрі не болғаны есімде жоқ. Ғылымда бұндай төтенше жағдайда болатын «шок» деп атайды ғой.

Үшінші күні көзімді аштым. Қасымда Ілияспен Ахметқали отыр екен. Үш күн бойы олар менің жанымнан шыққан жоқ. Мен есімді жиған соң олар ұзақ уақыт қуанды, жылады, бірақ қатты сөз айтылған жоқ. Мен есімнен танып жатқан кезде ағатайым маған жаңа етік тігіп қойыпты. Менің аяғым үсімепті, бірақ суыққа өкпем қабынып кетіпті. Аяқтың шыныққандығының пайдасы. Қазір мұндай өкпесі қабынған науқас ауруханада жатып емделеді. Мен болсам сәл есімді жиып денем жеңілденген соң орнымнан тұрдым, қуана-қуана жаңа етікті кидім де, келесі күні ертеңгісін мектепке кеттім. Еш дәрі, дәрігер дегенді, әрине, біз білген емеспіз.

Қыста класымызда Танабаев деген жаңа мұғалім пайда болды. Оған дейін бізді бірде-бір оқытушы байқамаушы еді. Олар біздің

немен шұғылданатынымызға, сабаққа қалай дайындалатынымызға көңіл бөлмейтін. Танабаев бізге бірден көңіл бөлді. Мүмкін оның бізбен бірге оқитын інісімен біз дос болғандықтан ба? Білмеймін.

Танабаев көбінесе сабағын біз жайлы әңгімеден бастайтын.

— О, Алла, егер сен бар болсаң Ілияс пен Раунахқа жәрдемінді көрсетуге тиссің — дейтін ол.

Білдірмей жылжып ақырын-ақырын жылыстап қыс пен жазда өте шықты. Енді біз өзіміздің № 4 мектептің 1-ші деңгейінің 4-класында оқуды бастадық. 4-класта бірнеше мұғалім сабақ берді. Математика мен орыс тілін Пелагея Григорьевна Черепанова жүргізді. Ол кісі қазақ тілінде судай таза сөйлейтін. Математиканы біз соның арқасында қазақ және орыс тілінде қатар оқыдық. Ол бізді көп нәрсеге үйретті. Сабақтан кейін Пелагея Григорьевна қызық оқиғаларды әңгімелеп беретін, оқу-ағарту істері жөнінде айтатын. Тіпті битпен қалай күресудің тиімді жолдары жайлы да сөз ететін. Әрине, қазіргі балалар оның не екенін де біле бермейді, ал сонау заманда бұл кең таралған бөле болатын. Және тек ауылда ғана емес, қаланың өзінде де.

Бір жолы Пелагея Григорьевна Ілиясты өз үйіне шақырып тамаққа тойдырып жіберді. Оның үстіне жап-жаңа жылы жүн кеудеше (свитер) тағы басқа киімдер сыйлады. Мұғалімдер ол кезде аз ғана айлық алатын. Пелагея Григорьевнаның бұндай қолының ашықтығы ол кісінің сол бір таршылық замандағы істеп отырған жомарттығы оның кең пейілділігі мен тамаша адамсүйгіш мінезінің куәсі еді.

Ілияс Пелагея Григорьевнаны әрқашанда аса үлкен ізгілікпен еске алып отыратын. Орыс, қазақ тілдері және математикадан басқа 4-ші класта бізге табиғаттану, гигиена, тарих және география сабақтары өтетін. Тарих пәнінің оқулығы қазақ тілінде болмады. Сондықтан бүкіл оқу жылы бойы тек бірнеше кітап пайдаландық. Солардың ішінде қазақ тілінде Коммунистік партия жайлы шағын оқулық болды. Тарих сабағы үстінде әртүрлі қарсы көзқарастар жиі пайда болып жүреді. Осы дау-дамайларға, класта негізінен ересек адамдар отырғанына қарамастан, Ілияс батыл араласып кететін. Олардың арасында бірер жылдардан соң Республикалық деңгейде басшы қызметкер болғандар да отырған. Бірде тарих сабағында дүние тапшылығы — заттар дефициті жайлы жарыссөздер болды. Сол жерде ағалар мен апалардың алдында такта жанында менің кішкене ағам тұр.

— Нәрсенің бағасы тек оның пайдалылығы мен сапасында ғана емес. Баға сол заттың санына, көптігіне де тәуелді. Мысалы ауаны алыңыздар. Ауасыз өмір жоқ екенін бәріміз білеміз. Дегенмен, ол

үшін ешкім пұл төлемейді. Себебі ауа табиғатта сансыз көлемде мол болғасын — деді ол.

Мұғалім Ілиясты қолдады, ал басқаларға онымен келісуге тура келді.

Әрине, 12—13 жастағы балаға және оның ел ішінен кеше ғана шыққан ұстазына сол заманның өзінде адамдардың дертке дауа таза ауа іздеп куротқа баратынын, таза ауаның құндылығын түбегейлі білу мүмкін емес еді. Сары-Арқада таза ауа жеткілікті болатын. Жайлауға шыққан адам ол туралы басын ауыртқан да емес. Кім көріп-білген, бір адам ғұмыры ішінде қалаларда, өндіріс орталықтарында шаң мен түтін араласқан улы ауа пайда болатынын. Жапониядағыдай таза ауа жұту үшін де ақша төлеу қажет болатынын.

Сол кездегі Атбасар осы аймақтағы мәдени қала болып саналатын. Қалада тоғыз жылдық орыс мектебі, қала шетінде шаруа жастары мектебі, біздің 4-жылдық қазақ мектебіміз болатын. Халық ағарту бөлімінде Келімбет ақын істеді. Ол кісі бірнеше жыл бұрын бүкіл қала қызметкерлеріне әзіл-сықақ (эпиграмма) өлеңін жазған. Атбасар зиялыларының ішінде жас ұстаз Есқожа болды. Ұзын, қара шашы бар болатын. Есқожа әйелін екі баласымен тастап, өзі көрінген жерде қонып жүрді. Ол кезде бұндай қылық өте сирек кездесетін. Бұл оқиға туралы Келімбет:

Көрмеген бір ножа,
Шашын қайырып, соза-соза.
Қатын-баладан айырылып,
Қаңғырып жүр Есқожа.

— География деген не? — деп сұрады бізден Есқожа. Сосын сабақ түсіндіруді бастап кетті. Мұғалімнен біз Атбасардан да үлкен Көкшетау, Қызыл-Жар, Қара-Өткел, Қостанай, Орынбор, Қызыл-Орда сияқты Қазақстан қалалары бар екенін білдік. Одан соң ол көрші Ресейдің ірі қалаларын сипаттады. Аяғын Мәскеумен бітірді. Жалғыз Мәскеуде 2 млн. 100 мың халық барын біліп таң қалдық. Мәскеудің бір шетінен екінші шетіне жету үшін 2 күн жүру керек екен. Оған да таң қалдық.

Есқожа сосын қалалардан өзен, теңіз, көлдерге көшті. География тек жер бетіндегі ғана емес, жер асты байлықтары жайлы да көп мағлұмат береді — деді оқытушы.

Жер астында алтын, күміс, жез, темір барын айтты. Географияның тек бізді қоршаған ортаны ғана емес, біздің денеміздің ішінде не бар екенін зерттейді — деді Есқожа. Ал, біздің ішкі құрылысымыз

асқазан, бауыр, бүйрек, жүрек тағы басқа органдардан тұрады — деді ол.

Мұғалімнің сөзін Ілияс өз сұрағымен бөліп жіберді:

— Ал сонда гигиена саласы нені зерттейді? — деді ол. Көрдіңіз бе, жуырда ғана бізге гигиена пәнінің оқытушысы үлкен плакатты тақтаға іліп қойып сондағы адам іш-құрлыстарын түгел көрсетіп түсіндіріп берген болатын.

— Гигиена географияның бір бөлігі деп білгішсінді Есқожа.

Қоңырау соғылды. Мұғалім кетті. Осыдан кейін ол біздің класқа қайтіп оралған емес. Көп жылдар өткен соң, осы мұғалімнің сабақтарын еске ала отырып оның кім екенін тура айту қиын: дымбілмес авантюрист, әлде қялшыл фантазер?

География пәнінің оқытушысы бізде көпке дейін болмады. Бізге мектеп бірнеше (қазақ, орыс тілдеріндегі) 6-кластың шетел географиясы кітабын тарата салды. География сабағында біз сол оқулықтарды өзіміз оқыдық. Әсіресе суреттер бізді қызықтыратын. Бір суретте қара еркекті тунгус деп, қара әйелді тунгуска (тунгус әйелі) деп жазыпты. География пәнінен есімізде қалған ілімдер осындай ғана. Оқу жылының аяғына дейін бізге география мұғалімі табылмады.

Оның есесіне біз қазақ көркем әдебиетін үлкен көлемде игердік. С. Сейфуллин, Б. Майлин, С. Мұқанов және тағы басқа көркем сөз шеберлерінің туындыларын бас көтермей оқушы едік. Сол кезде «Ауыл мектебі» («Жұлдыздың» бірінші түрі-ау деймін) журналы шығатын. Онда өте тартымды, әрі мағналы повестер, әңгімелер, поэмалар, өлеңдер тағы басқа материалдар басылатын. Осы журналдың ықпалымен Ілияс алғаш рет өзі өлеңдер жазып, оларды журнал редакциясына жіберу мақсатын алдына қойды. Ол «Тыңда!» деген өлең жазды. Бірақ оны журналға жіберген жоқ, тек мектеп қабырға газетіне орналастырды. Ол кезде қабырға газетінің материалдарын бірінші болып мектеп оқушылары талдап, оған баға беріп, тек солардың шешімінен кейін ғана газетті ілетін.

Сөйтіп Ілиястың мектепте бірінші рецензенті — сыншысы — Жақыпбек Жангозин болды. Ол бізбен бір класта оқыды. Кейін осы азамат көрнекті мемлекет қайраткері бола алды. Рецензия жақсы тілекпен жазылған еді және ол бала ақынның бұдан былай творчестволық ізденістен талмай ақындық дарынын шыңдай түсуіне қолқа салды.

Оқу жылы бітті. Ниет білдіргендері 5-класты жалғастыруға қалды. Ондайлар аз болып шықты.

Менің өмірімнің өте ауыр кезеңі басталды. Ілияс пен әпкем Назым Қарсақпайға кететін болды. Атбасардан небәрі 500 шақырым

Қарсақпай маған жердің түбі секілді көрінді. Қарсақпайға баратын жол Сары-Арқаның шексіз даласынан өтетінін білетінмін. Тағы бір ерекшелік — қатынас тек керуен арқылы жүретін. Қарсақпайға тамақ апаратын керуен жолға 15—20 күн кетіретін. Осыншама ұзақ уақыт кетіретіндіктен бұл сапар ұзақ жерге бару болып саналатын.

Оқиға маған бауырларыммен мәңгілік ажырасатындай болып көрінді. Әрі ағаммен, әрі апамменен. Ол кезде әпкемнің тұрмысы ауыр болғандықтан бөрімізді түгел әкете алмады. Қамыққаннан мен далаға шығып кетіп, дауыстап жылап мауқымды басатынмын. Ішкі жан дүнием удай ашып сары уайым мен сағынышқа толы өлең шығарып, оны өзім айтатынмын. Біраз уақыттан кейін ағатайым Балуан көлге көшті.

Күз аяқталған кезде мені Атбасарға алып келіп біріккен 5-ші класқа оқуға берді. Балаларға арналған жетімдер үйінің мектебі қаланың басқа жақ шетінде орналасқан болатын. Оған жету үшін біз 1,5 сағат уақыт кетіретінбіз. Оның бейнетінен де қауіптілігі жаман еді. Атбасарда бір жағымсыз дәстүр болатын: «шет-шетке». Оның сыры қаланың бір бөлігі екінші бөлігімен еш сылтаусыз жауласатын. «Бөтенді» себепсіз, сұраусыз «өз жеріндегілер» ұрып тастайтын.

Мен мектепке келгенде сабақ толық көлемде басталған көрінеді. Жаңа пәндер жүреді екен: физика, химия және тағы басқалар. Физиканы тәжірибелі мұғалім Тимофеев берді. Ол қазақ тілін Черепанова сияқты тамаша жақсы біледі. Сабақты ұстаз орысша-қазақша өткізетін. Егер физика термині қазақ тілінде жоқ болса ол сол сөздің мағынасын орыс тілінде түсіндіретін. Ол орыс терминдерін орыс сөздерімен қазақшаға аударып, қолымен ымдап та көрсететін. Әлі есімде Тимофеевтің үйрету тәсілдері. Мысалы «инерция» терминін орысша түсіндіріп қосымша қолмен бейнелейтін.

Өкінішке орай маған 5-ші класты бітіруге мүмкіндік болмады. Менің ағайындарыма мені қалада оқыту ауыр тиген соң, олар мені Атбасардан Балуан көлге қайтарып алуға шешім қабылдапты.

Үйіне қайтіп бара жатқан балуанкөлдік бір кооператор табылып ол мені өзімен бірге ала кетті. Мен онымен бірге шанаға орналасқан соң оның аты жолға қозғалды.

Айнала аппақ қар, теп-тегіс тура жол маған шексіз созылып, аспанмен ұштасып жатқандай көрінді. Тіпті жол көкжиек асып бұлтқа енген сияқты.

Әрине бұл сапар мені қуантқан жоқ. Бізге Атбасар қанша қатыгез болса да, кіндік қаным тамған туған қаламды айырылысуға қимадым. Ол тек бізге ғана емес, басқа қала тұрғындарына да қатыгез болды. Әсіресе қыста. Қыс Атбасарда қатты болатын. Апталап соғатын боран

жүрттың далаға шығуына мүмкіндік бермейтін. Олар тек қора ішіне шығып шаруаларын тындыратын. Қыста, әсіресе қала шетінде, қар үйлерді басып қалатын. Боран басылғасын біреу, іннен шыққан аңдай қорасынан қарды далаға тесіп шығып, көршілерінің есігін қардан ашатын. Сосын барлық тұрғындар бірігіп қала орталығына, базарға, мектепке тағы басқа қажет жерлерге жол ашатын. Бұндай жол тау ішіндегі кішігірім каньонға ұқсайтын. Оның үстіне 40 градус аязы тағы бар. Көктемде Жабай өзені тасып тағы да әлек салатын. Қыста қар ерітіп су ішетін. Өйткені күзден көктемге дейін ол тап-таза болып сақталатын. Үлкен қаладағы жуырда ғана жауған қардың кірін көргенде менің есіме сол балалық шағымдағы Атбасардың кіршіксіз таза қары көз алдыма елестеп кетеді.

...Мен үстіме ағатайымның үлкен баласы Әбдірахманның әйелі Мәриям тәтемнің жолға киюге берген тонына оранып алып кооператордың қасында отырдым. Тон теріден иленген. Өзі жылы. Мәриям оны кигенді жақтырмайтын. Онда қой жүнінен тоқылған кигізге ұқсас тон бар болатын. «Алтықайнар» дейтін киімді қалада бір тәжірибелі шебер алты қойдың терісінен жасайтын. Сырт көзге ол әскери шинельге ұқсас және өте сәнді болып көрінетін. Әсіресе қаракөл жағасы болса.

Ол жылдарда сиса, бөз, митколь, сукно, әсіресе жібек мата қолға түспейтін. Ал үйреншікті қой терісі мен жүні қолдан істелген соң халықта кең пайдаланылатын. Мариям тәтемнің маған сыйлаған тонын бүгінгі жастар да қуана киер еді.

Екінші күні кешқұрым біз сонда жеттік.

Қыс та өте шықты. Көктем келе күн нұрына ойнап дала құлпыра бастады. Қызғалдақ, сарғалдақ тағы басқа қыр гүлдері бой көтерді. Олардың өтір иісі мұрын жаратын. Көлге үйрек, қаз, аққу және басқа да құстар бүкіл жер шарынан топырлап асығып ұшып келе жатқандай болып көрінді. Олар сан алуан дыбыс шығарып, қаңқуларымен көлді құс базарына лезде айналдырып жіберді. Құстар әнін таңның атуынан күннің батуына дейін мен бұрын-соңды тек осы көлдің басында көріп тамашаладым. Құлақтан кіріп бойды алған, табиғаттың өз күдіреті ұйымдастырған осы бір сұлу сазды құстар «концерті» Ұлы Дала симфониясының ең бір мүшелі, ауқымды тұсындай сезілді.

Мен күн ұзаққа бұрын көрмеген табиғат күдіретіне сүйсінуге болдым. Мал бағып, өз шамама қарай үлкендерге көмектестім. Күзде жергілікті тұрғындар Атбасардан Қарсақпайға бидай апаруға керуен ұйымдастырғанда мені Қарсақпайға жіберулерін өтіндім. Менде өз бауырларым жайлы еш хабар жоқ еді. Оларды көруге іңкәр едім және бесінші класты сол жерде жалғастырғым келді. Ағатайым тез көне кетті.

Алыс жол жүретін болған соң маған жылы жейде, қалың шалбар, малақай тікті. Жолымды тамақпен қамтамасыз етті, сәт сапар тілеп, сонау жер түбіне қоя берді. Осылай мен ағатайым мен басқа да өзіме жақын жандармен мәңгі қоштастым! Әрине мен оларды әрқашан жоғары бағаладым. Кеткенде көзімізге ыстық жас келген жоқ. Дегенмен, мүлдем олай болған жоқ: 4 жастағы Әбдірахман мен Мәриямның қызы қарындасым Шәйімжамал жылады. Басқалармен қатар оны мен де өте жақсы көретінмін. Оның бағушысы аз болған емес еді, бірақ мен де оны күтетінмін. Сондықтан ол маған үйреніп кеткен болатын. Мен өзімді Шәйімжамал ертең-ақ есейеді, сосын мені ұмытып кетеді деп жұбаттым. Ұмытпапты. Он жылдан астам уақыт өткен соң, менің ғұмырымның бір қиын күндерінде ол өзінің бар екенін маған ескертті.

Біздің керуен бидай салған қаптар артылған 30 түйеден тұратын.

Аласапыран уақыт болатын. Далада кейде тығылып жүрген қарақшылар тобы кездесетін. Оларды дүние-мүліктері конфискеге түскен бұрынғы байлар ұйымдастырған. Кек алуға. Сондықтан керуен басы және тағы бірнеше адам заңды түрде винтовкамен қаруланған еді. Октябрь айының басында таң атпай жүріп кеттік. Мені керуеннің орта шеніндегі қос өркешті түйенің үстіндегі қаптарға отырғызды. Отыруға жалыққан кездерде қисайып жатуға да мүмкіндігім болмады. Сондықтан болар мен де басқа үлкен азаматтармен қатар көбінесе жаяу жүріп отырдым.

Жол Атбасардан Қарсақпайға теп-тегіс кең даламен өтеді екен. Қуарған шоқ бұталар, күміс қауданның қалдықтары, кепкен жусан және тікенек қурайлар жол бойы кездесіп отырды. Бұл сұрғылт аспан жамылған өңсіз күзгі дала көрінісінің куәсі еді. Жүдеу пейзаж. Әбден кепкен топырақ кей жерлерде тыртысып, жарылып кеткен тақыр екен. Ешқандай өзен, көл көрмедік. Ешбір елді-мекен кездестірмедік.

Күн шықпай көтерілген керуен тал түсте дем алуға тоқтады. Содан кейін қаранғы түскенше жүріп отырды. Суды олар өздерімен алып жүрді, себебі барлық тоқтаған бекеттеріміздің бәрінде құдық пен су бола бермейді екен.

Үшінші аптаның соңында Атбасардан Қарсақпайға жеттік. Әпкемді тауып алу онша қиын болған жоқ. Жазда Ілияс Қызыл-Ордаға кеткен екен. Ол онда толық мемлекеттік жабдықтағы тәжірибелік-көрсеткіш тоғызжылдық мектепте оқитын көрінеді. Бұндай жаңалық мені қуантты. Бір өкініштісі, біздің кездесе алмағандығымыз. Менің сәл алдымда апам Назымға Ахметқали келген екен. Өгей әкемнің Атбасардағы жағдайы бапты болмаған соң ол оны осында Қарсақпайға жіберген.

Қарсақпайда сол кезде 4-класты негіздегі Фабрика-зауыт училищесі жұмыс істейтін болып шықты. Бұл менің арманым болатын. Өкінішке орай «мен ұрлық қылған түнде ай жарық болды» — дегендей, сауаттылығымның деңгейі осы оқуға қаптал шапандай жеткілікті болғанына қарамастан, бойымның аласалығының кесірінен мені оқуға қабылдамады.

Біздің хал-ахуалымыз өте ауыр еді. Екі кішкентай балалары бар апам мен жездем күндерін зорға көріп отырған. Бірақ кейінірек бәрі де түзеліп кетті.

Қарсақпайда жетімдер үйі ашылды. Дәлдеп айтсақ бұл жетімдер үйі емес болатын. Бұл Байқоңыр мен Жезқазғандағы жұмысшылар мен қызметкерлердің балаларына арналған интернаттың Қарсақпай фабрика-зауытының Жетіжылдық мектебінің (Ф. З. Ж. М.) бөлімшесі болатын. Ол мектеп осында болмаған соң ашылған. Интернатқа қабылдау үшін бізге қараушысы жоқ жетім екенімізді дәлелдейтін құжат қажет болды. Әрине, ондай қағаз бізде болған емес. Ата-анамыздан жүрдай болғанымызды және ешқашан байдың балалары болмағанымызды көрген үш куәгерді табуға тура келді. Куәгердің біреуі Ахметқали Тоқбергенов болғанына қарамастан, екеуімізді де Есенберлин деп атап ортақ анықтама қағаз жазуды ұсынды. Бізге бұндай ұсыныстың еш маңызы жоқ болып көрінгенмен, ол Ахметқали үшін тиімді болмай шықты. Себебі, оқуға жалғыз мені ғана қабылдады да, Ахметқали апам үйінде тұруға қалды. Оның оқу оқуға үлкен талабы болып еді, бірақ әпкемнің ондай оқытатын мүмкіндігі болмады. Сондықтан оған электр пісірушінің оқушысы болып жұмысқа орналасуға тура келді. Кейін ол өте жақсы электр пісірушісі болды, бірақ сауатсыз болып қалып қойды.

Интернатта біз небары 20 оқушы болдық. Бәріміз бір бөлмеде тұрдық. Еденде ұйықтайтынбыз. Әрқайсымызға сонда орын бөлінген.

...Бұл орайда тағы бір балалық шағымның көрінісі есіме түсіп отыр. Атбасарда бір аңшы қасқырдың бөлтіріктерін үйіне әкеліп шатыры жоқ сарайға қамап ұстайтын. Оларды үлкен болып өскенше асырайтын. Біз, балалар, биік қабырғаға орналасып алып бөлтіріктердің қалай өмір сүретіндерін жоғарыдан бақылап қызықтайтынбыз. Әр бөлтірікте қабырға тұсынан өзінің тайыздау шұңқыры болатын. Үй иесі жоғарыдан ет тастағанда барлығы соған ұмтылатын. Олар етке таласатын. Сосын өз көсегін алып орнына кететін. Ырылдасу тамақтанғаннан кейін де жалғасатын. Сайып келгенде олардың әрқайсысында өзі жататын орны болды және олар сол «төсектерін» қырағы күзететін.

Интернаттағы біздің сол бөлтіріктерден үлкен ерекшелігіміз, өз ара ренжісіп, ұрсысып көрген жоқпыз. Төбелес туралы тіпті сөз жоқ.

Себебі бұл үйге бізді жетелеп алып келген ортақ бақытсыздық. Сондықтан бір-бірімізге шынайы достық сезіммен, түсінушілікпен қардық. Төрт аяқтыдан қос аяқты «аң» қауіпті деген нақылдың бізге ешқандай қатысы болмады.

Арамызда дарынды әншілер, әңгімешілер, тіпті жас ақындар да болды.

Екінші класс оқушысы Шортанбаевқа алтыншы класс оқушылары тіпті теңдеуді пайдаланып есебін шығарып береміз деп тырысса да қолдарынан келмегені есімде. Шортанбаев, әрине теңдеудің не екенін сезбейтін, дегенмен ол тексті есептерді шемішкедей шағатын. Мен оны шамама қарай қазақшаға аударатынымын. Біздің топта әрқашанда бір өзілқой бөлді. Ол басқалардың көңілдерін көтеретін.

Кейінірек бізге тақтай төсек таратты. Жастық, көрпе, жұмсақ төсек ешкімде болмады. Бөлмеміз жылы болды. Тамағымыз аса бапты емес-ті. Дегенмен, біз осыған да ризашылық білдірдік.

Бір жолы бізге медициналық тексеріс жасады. Дәрігер қазақша білмейтін, ал балалардың бәрі ауылдан келген, олар керісінше орысша түсінбейтін. Мені аудармашы етіп тағайындады.

— Жөтелесің бе? — деп дәрігер әрқайсысынан сұрайды. Мен бұл сөзді дұрыс ұқпай:

— Каша жейсің бе? — деп түсініппін. (Кашляешь? — Каша ешь?)

— Иә — деп барлығы үшін бір жауап қана бердім. Кім ботқадан бас тартады деп тұжырымдаған түрім.

Дәрігер болса интернаттағы балалардың жөтелгенінде еш сөкеттік жоқ деп түсініп бір шыны бөтелкеде қоңыр «суды» бөріміз күніне үш рет ішіуіміз керек деп тағайындап кетіпті. Оны ешкім ішкен жоқ. Бір аптадан соң дәріні лақтырып жібердік.

Менен басқа балалардың бәрін Ф.З.М.Ж.-нің қазақ тобының 1—2 кластарына бөлді. Қазақ мектебінде тек 1—3 кластар ғана оқыды. Ал мен болсам Атбасарда 5-ші класқа барғанмын да. Оқытушы Байтуғаев мені үшінші кластардың біріне отырғызды да, менен қазақ және орыс тілдерінде емтихан алды.

Пелагея Григорьевнаның сабақтары көмектесіп мен жақсы жауап бердім. Оқу жылының жартысы өтіп кеткендіктен Байтуғаев мені орыс мектебінің 4-ші класына жіберді. Мен солай жасадым.

Интернатта 20 бала форточкасы жоқ аядай бөлмеде, шүберексіз төсекте жатып, іш киімсіз жүріп оқып жаттық. Осыншама уақыт бір рет те моншаны көрмедік. Көпшілігі монша деген сөзді естімеген жандар.

Интернат меңгерушісі болып бір Русяев деген бейбақ істеді. Біз оны тек кешкі астан кейін ғана көретінбіз. Ол бізге ас үйден көйлексіз келіп, жуан қарнын сипап масаттана айтатын сөзі:

— Кекірелеп тамақ ішкенді жаным сүйеді. Сол уақытта біздің мескеміз бидай ботқасына толып көрмейтін. Орталау ғана. Ал әр бала бір қазан ботқаны жалғыз өзі жеуге тәбеті шауып тұратын.

Кейін маңғаз Русяевті жұмысынан алып оның орнына Жақыповты тағайындады. Оның менімен тетелес ұлы бізбен ойнайтын. Ол Алматыда ағатайым бар, ол институтта үлкен бастық деп мақтана-тын. Институтты мен білетінмін, ал бастықтың қызметін білмедім. Бала әкесінен соны біліп келді де, маған айтып берді:

— Асисдент — деп.

Көп ұзамай Жақыповты жас денешынықтырушы Мажитов ауыстырды. Ол бізге қамқорлық жасады. Біз де оны сыйладық, жақсы көрдік. Бірақ біздің тұрмысымызда еш өзгеріс болмады. Екінші жылы да, арқамызға ағаш батып жалаң тақтай тапшанда ұйықтадық.

Оқу жылы да өте шықты. Интернаттың тұрғындары көбінесе Байқоңыр мен Жезқазғанның балалары еді. Олар үйлеріне тараған соң интернат жаз айларына жабылды. Мені бір айға пионер лагеріне Ұлытауға жіберді. Басқа жетімдер туыстарына кетті. Июльдің аяғында пионерлер Қарсақпайға қайтіп оралды. Біз мінген көлік Қарсақпайға түнде келіп жетті. Барлық өндер айтылып біткен. Бар тамақ желінген. Өзіл-оспақ сарқылған. Шаршаған балалар Қарсақпайдың шамдарын көріп кенеттен у-шу болды. Менен басканың бәрінің түгелдей қуаныштары қойындарына сыймай жатыр. Қайда барарымды білмей мен тұрмын. Интернат әлі жабық. Ол аздай, интернат мүлдем жабылады деген қауесет те бар. Мандай соры бес елі әпкем Назымның күйеуімен басы қатып отыр. Мен барсам жағдайы онан бетер ушығарды. Осы келеңсіз ойлар жегідей жеп менің қабырғамды қайыстырып-ақ тұрды. Әйтеуір бәрі де өз орнына келді. Күзде интернат жұмысын бастады. Илияс болса жазғы каникулға Қарсақпайға келген жоқ. Ол ақша табу үшін Пахта-Аралға мақта теруге кетіпті. Мен 5-ші класқа ақыры енді келдім. Интернат өмірі өте сұлу, жас және көңілді жаңа тәрбиеші келген соң әжептеуір өзгергендей болды. Ол жуырда 17 жасында мектептің 4 класын бітіріп жұмысқа шығыпты. Бізге кеңпейілдік, іждехаттық көрсетті. Біз оны Нина апай деп атадық.

Интернатта небәрі 4 бөлме болатын. Біреуін жанұясымен директор иемденді. Екіншісінде Байқоңыр мен Жезқазған ұлдары, үшіншісінде сол жердің қыздары, ал төртіншісінде біз — жетімдер тұрдық. Нина апайдың нұсқауымен ұлдардың орындары ауыстырылып Байқоңыр мен Жезқазған ұлдары жетімдермен аралас бірге тұратын болды.

Қарсақпайдың әйелдері біздің ауыр жағдайымызды естіп, тұрғындардан нәрсе жинау жұмысын ұйымдастырды. Соның арқасында бізде енді төсек шүберегі, сабан толтырған матрацтар мен жастықтар пайдала болды. Үстіміздегі киіміміз жанымыздағы мектепке жарайтындай

ғана болатын. Енді мезгіл-мезгіл моншаға бара бастадық. Дезинфекция жасалынатын болды. Бүрге мен биттен көзіміз ашылды. Кешқұрым Нина-апай біздің көңіл-күйімізді көтеру мақсатымен кең коридорда ойындар ұйымдастыратын болды. Хорға тұрып ән айтатынбыз, билейтінбіз, ойнайтынбыз. Әйтеуір бір сергіп қалатынбыз. Нина-апайдың әсерімен балалар тез жақындасып кетті. Ол орыс тілін қазақ балаларына тез игеріп кетуге ықпал жасады. Оқу жылы бітіп еді, біздің осы жердегі бақытты кезеңіміз де тәмамдалды. Интернат жабылды. Балаларды 5—6 адамнан тұратын топпен әртүрлі жетімдер үйіне таратты. Мені топ басы қылып Қызыл-Ордаға жіберді. Бұл сапар қатты қуантты. Өйткені Қызыл-Ордада менің кішкене ағам Ілияс оқитын. Біздің топқа Қадыр, Әбу және 12 жастағы Жамал дейтін қыз сегіз жастағы інісі Серікпен кірді. Олар интернатта тұрған емес. Ауылдан келіп бізге қосылды.

Қызыл-Ордаға жету үшін ең әуелі жүк машинасының үстінде 375 шақырым жер жүріп Жусалы стансасына барып, сосын темір жолмен Қызыл-Ордаға жету керек болды.

Бізді Нина-апай шығарып салды. Ол маған жолдың ақшасы мен автомобильдің билетін ұстатты. 80 теңге билетке төлегенін айтты. Бізді бос машинаның кузовына отырғызды. Біз жүріп кеттік. Сәбит Мұқановтың «Өмір мектебі» кітабында Қарсақпай-Жусалы жолы қиын деп жазылған. Ал, ол бізге өте қызық болып көрінді. Жәй жерге емес Қызыл-Ордаға бара жаттық. Оның үстіне мен Ілиясқа бара жаттым. Түске дейін тоқтамай жүріп келдік. Сосын бір елді мекенде ауқаттандық. Машинаға жанар май құйдық та жүріп кеттік. Машина үстінде отырмын. Қолымда билет деп аталатын бір тіл қағаз. Оны оқыдым. Мені біреу басымнан ұрып жібергендей болдым: балалар билетінің құны 4 теңге екен. Ал, 5 балаға небәрі 20 теңге. Нина-апайдың айтуынша 80 теңге төлеген-мыс. Сасқанымнан билетті шоферге көрсетіп, одан сұрап едім:

—Билет Жусалыға 4 теңге тұрмай ма? — деп.

Шофер түсіндірді. 16 теңге үлкендердің билеті, ал балаларға небәрі 4-ақ теңге.

Мен Нина-апай 80 теңге төледі деп едім шофер ашуланып қатты ұрысты Нина-апайды:

— Қаншық неме! Кімді тонаған!

Ақша үшін емес, біз Нина-апайды тамаша жақсы көруші едік. Өте өкіндік. Апай деуші едік.

Қызыл-Ордада жолымыз болмай салымыз суға кетті. Жетімдер үйі бізді қабылдамады. Оның үстіне Ілияс Қызыл-Ордада жоқ болып шықты. Ол тағы да Пахта-Аралға кеткен көрінеді.

Кейін оралуға тура келді. Жусалыға келдік. Автобекетте партком хатшысына біздің құжаттарымызды көрсеттім де, Қарсақпайға кетуге көмектесулерін өтіндім. Хатшы біреумен сөйлесті, тағы біреуді шақырып алып:

— Ал балақайлар! Мәшін қазір жоқ. Бір аптадан кейін болады. Енді сендердің қамдарыңды Хохлов жолдас мойнына алады — деді.

Хохлов бізді бос бөлмеге апарды да бізге айтты: — осы жерде мәшін келгенше тұрасыңдар.

Сосын асханаға апарды, меңгерушіні шақырып партком хатшысының атынан бізді тамақтандырып отыру жөйлі бұйрық берді. Тағы да қамсыз күндер басталды. Жусалыны көруге бардық, қыдырдық, ойнадық. Әбу Жамалға әзіл-оспақ айтқанды жақсы көретін. Сабырлы көңілмен Жамал оған еш мағына берген емес. Бірақ Әбудың Жамалға айтқан әрбір сөзі Серікке инеше қадалған түрі бар. Ол кейде Әбуге жұдырығын ала жүгіретін. Біз Қадыр екеуіміз Серікті қолпаштайтынбыз.

— Жамалға қандай шынайы қорғаушы өсіп келеді. Текке атын Серік деп қоймаған — деп риза болдық.

Жамалдың інісіне деген нәзік сүйіспеншілігі өзіне жарасып тұратын. Ол інісіне ұрыспай, тек өзінді байсалды ұста деп үгіттейтін.

Бір аптадан кейін бізді Қарсақпайға жіберді. Поселкеге жақындағанда кеш түсе бастады. Мәшін толған халық. Тағы да Қарсақпай оттары көрінгенде шыдамдары азайған жолаушылар қуанғандарын жасыра алмай гуілдесе жөнелді. Әрине, тек қуанбаған біздің топтың бес жаны. Біз кімге, қайда, неге келе жатқанымызға өзіміз де бейтараппыз. Автобекетте біз қош айтысып тарап кеттік. Содан бері мен олардың біреуін де көрген емеспін. Мәңгі!

Мен амалым құрып онсыз да бағы жанбай жүрген апамның үйіне беттедім. Түн ортасы болып қалғанына қарамастан Назым ұйықтамаған екен. Білгенім, оның күйеуі оны екі баламен тастап, басқа әйелеге кетіп қалыпты.

Мамандықсыз, іңкөр денсаулықпен ол жұмыс істей алмапты. Алиментті күйеуі құлқы соққан кезде ғана төлейтін көрінеді. Жергілікті үкіметке барып балалардың әкесін тәртіпке шақыру оның қолынан келмеген. Сол себепті Ахметқалидың табысымен күн көріп отыр екен. Ол байғұс өзі сауатсыз адам, әлі күнге электрпісірушісінің оқушысы ғана екен.

Көп ұзамай Илияс та оралды. Ол тәжірибелік-көрсетіндік тоғызжылдықтың 7 класын тәмәмдапты. Жалғыз Ахметқалиға бізді асырау ауыр болған соң ол одан әрі оқуды тоқтатамын деген шешімге келді.

Біз аттай 3 жыл көріспеп едік. Осы уақытта оның бойы жақсы өсіпті. Маған ол алып болып көрінді. Енді оны кішкене аға деуді қойдым.

Ілияс аудандық атқару комитетінің жалпы бөлімінің меңгерушісі болып жұмысқа орналасты. Содан барып тұрмысымыз түзелді.

Бір жолы мен Ілиясқа Нина жайлы, апай деген сөзді қоспай, оның бізді қалай тонап кеткені туралы сөз еттім. Бұл жерде ол бүкіл өмір бойы ұмытылмайтындай етіп маған тағы бір сабақ берді. Ілияс айтты:

— Егер ол көңілшек болса, жетімдерді аяса және оларға қамқорлық көрсете білсе, онда ондай пенде жетімдерді тонап, не алдап кете алмайды. Оның өзін біреу алдағанға ұқсайды. Ләйім, осылай болар. Апайыңның өзі де 17 жастағы ашық ауыз аңқау жасөспірім емес пе,— деді. Оның өзі де күмөнданбаған ғой, қалай алдағанын — деп оны ақтап шықты. Бұл тұжырымға мен қуанып кеттім. Нина-апайға таққан кінамды қайтып алдым.

Жаз ортасында бірде Ілияс менің жаңа оқу жылына қалай дайындалып жатқаным жайлы сұрады. Бұл сұрақ мені таң қалдырды. Өйткені мен де, басқа балалар да жаңа оқу жылына дайындалу туралы тіптен ойланбағанбыз. Менің шикі жауабыма қабағын түйген Ілияс 5-класс бітіргелі не үйрендің, не оқисың, әсіресе орыс тілінде — деп қыспаққа алды. Сөйтсем, мен математикадан, физикадан басқа сабақтардан білімім тайыз екен және орыс тілінде бірде кітап оқымаппын. Қазақ кітаптарын жақсы білетінмін. Қолыма түскендерін толық оқып шығатынмын.

Ілияс менің білімімді толықтырумен айналысты. Ең бірінші ретте математикадан. Басында ол маған алгебра оқулығын оқуды ұсынды. Келесі күні мен таңертеңнен бастап алгебраны оқыдым. Бес сағат тапжылжымай отырдым. Бәрі де түсінікті, қызық және жеңіл есте қалды. Бір таңда қаншама қызықты түсініктерді, бұрын көңіл бөлмеген, біліп алмағанымға өзім де таң қалдым. Менің жетістіктеріме Ілияс өте қуанды. Біз бірге есеп шығара бастадық. Тез арада теңдіктерге де жеттік. Текстік есептерді басында теңдіктердің көмегіңсіз шешуге тырыстым, бірақ одан ештеңе шықпады. Сосын теңдік құруға тура келді. Ілияс менің сабақтарымды бақылап отырды. Ал, кейбір есептерді мен шеше алмаған кездерде, ол оларды тез арада шешіп беретін. Ол кезде ол өзі де математиканы, физиканы және орыс тілі грамматикасын күндіз-түні оқып жүрді. Оның институтқа түсемін бе деген ойы бар болатын.

Бірде Ілияс жұмысынан Л. Пантелеевтің «Сағат» деген повесін әкеліп оқы деп берді. Мен оны оқыған сайын қызыға түсіп, тез арада бітірдім. Толық түсіндім. Кітап қызық екен. Ілияс оны тағы да бір рет оқып шыққанымды жөн көрді. Мен солай еттім. Кітап одан да қызық болып көрінді. Сосын Ілияс маған А. Гайдардың «Мектебін» әкелді. Ол да түсінікті болды. Сөйтіп мен Ілиястың көмегімен өзімнің орыс

тілін әжептәуір білетіндігіме көзім жетті. Орыс кітаптарына деген қызығушылық пайда болды.

Енді мен жаңа оқу жылын асығыспен күттім. Математика пәнінен білгенім және оқыған әдеби кітаптарым мені тезірек кластастарым алдына шығып білімімді оларға көрсетуге итермеледі.

Оқу жылы уақытында басталды. Класта мен бұрынғыдай қол көтеруге жасқана бердім. Тіпті мұғалім кім жауап береді деп қыстағанның өзінде де. Соңында математика мұғалімі өзі тақтаға шақырды. Мен есепті тез шығардым, іштей өте жақсы орындадым деп ойлады. «Орташа» бағаны көріп таң қалдым. Көңілім бұзылып үйге келген соң Ілиясқа шағым жасадым. Ол ұсақ-түйекке қиналма деп ақыл айтты.

— Жақсы білімің болсын, ал жақсы баға өзі келеді — деді ол. Солай болып шықты.

Бір жыл өтті. Ойламаған жерден менің бойым әжептәуір өсті. Өзіме деген сенімділік сезімі пайда болды.

Күзге қарай Қарсақпайда ФЗУ үйінде тау-кен техникумы ашылды. Техникумға 50 адам оқуға түстік. Оқушылардың басым көпшілігі ФЗУ түлектері еді. Оншақты адам сол жылы ФЗЖ бітірген. Бір қыз 5-ші кластан кейін оқуға түсті. Техникум, рабфак, КХБИ-да оқыған әртүрлі оқу орындарында болған адамдар бар еді. 20-шы жылдарда Қазақтың Халық Білімі Институты (ҚХБИ) болған. Онда аздап сауаты бар адамдарды қабылдаған болатын. Осы КХБИ-ды бітіргендер көп нәрсені білгенмен техника жағына шорқақ болатын. Сондықтан жасы 30-дан асса да олар техникалық білім алу үшін осы техникумға түсуге бел байлады. Осы мамандық оларға қажет болған еді.

Техникум ниет білдіргендердің бәрін қабылдады. Ешқандай қабылдау емтиханы болған жоқ. Үміткерлердің білімін анықтау үшін математика мен орыс тілінен бақылау жұмысы жасалды. Бақылау жұмысының нәтижесі көңіл толарлық болмады. Оқушылардың 90 %-і жаман баға алды.

Қарсақпай ФЗУ-ы 4-кластың негізінде оқушылар қабылдайтын. Бірақ оған ауылдан келген 2—3 кластық білімі барларды да қабылдайтын. Үш жылғы оқудан соң олар тәп-тәуір токарь, фрезашы, формашы, слесарь, үгітуші және басқа маман болып шықты. Бірақ математика, физика, химия және орыс тілдерінен білімдері ақсайтын. Олардың арасында осы қысқа мерзімде осы сабақтарды жоғарғы дәрежеде игеріп кеткен жігіттер де аз болған жоқ.

Ілиястың бақылауымен математиканы, физиканы, химияны 7—8 класс көлемінде ойдағыдай игере бастадым. Барлық оқушыларға, жетіжылдықты бітіргендерге, ФУЗ түлектеріне және алтыншы класс

бітірген маған жүйелі түрде айналысу орыс тілін игеруге тиімді болды. Мен осылай орыс тілінің грамматикасын да жақсы үйрендім.

Қарсақпайда жаздың басында көпке дейін есте қалатын ауыр оқиға болды. Қарсақпай ауданының даласында тек мал шаруашылығымен айналысатын адамдар өмір сүретін. Осыдан бұрын конфискеге іліккен ауқатты адамдар, олардың жақындары және жаңадан құрылып жатқан қоғамды ұнатпайтын немесе оның ерекшелігін өздері түсінбеген адамдар бірігіп халықтың қолындағы малын басқа жаққа айдап кеткен еді. Содан ауданда аштық басталсын. Ашыққан халық жан сақтауға Қарсақпайға келді. Ал, қала халқы шеттен әкелінетін нан мен күн көретін. Оның өзін карточкамен бөлетін. Жергілікті өкімет аш-арықты Жусалы теміржол бекетіне жіберуді ұйымдастырды. Бұл жұмыспен аудандық атқару комитетінің нұсқауымен Ілияс айналысты. Әбден әлсірегендері Қарсақпайдың көшесінде аштан өліп жатты. Жүк машинасымен Ілиястың жіберген адамдарының біразы темір жол бекетіне жете алмады. Ілиястың аштан қырылып жатқан адамдарға осы жерде азық-түлікпен көмектесемін деген ұмтылысынан еш нәтиже шықпады. Бір аптада Ілияс Жусалыға 600-дей адам жөнелтіп үлгерді. Осы кезеңде Қарсақпайда ауылдан келгендердің 100-ден астамы аштан қайтыс болып кетті.

Қарсақпай осы қазалы күндерде тамақ жағынан ешқандай қиыншылық көрген жоқ еді. Жұмысшылар күн сайын 800—1000 грамм нандарын үздіксіз алып тұрды. Қызметкерлер 600—800 грамм, басқа жанұя мүшелері 400 гр. нан алды. Онымен қатар басқа да тамақ берілетін. Инженер-техникалық қызметкерлер ерекше жағдайда болғандықтан, олардың күні басқалардан да жақсы еді. Егер жұмысшылар мен қызметкерлерге туындап отырған қатерлі жағдайды түсіндіріп бір аптаға олардың нормаларынан 100 грамнан қысқартқанда бір де бір бейбақ аштан өлмес еді. Осы аз нанды талқажаяу етсе босқындар ажал тырнағынан босар еді.

Мысалы, М. Алексеев өзінің «Төбелескендер» атты кітабында өз еліндегі аштықтың кінәгері деп селолық кеңестің төрағасын айтады. Бұл екі ұшты сұрақ. Ал менің өз көзіммен көрген Қарсақпайдағы 100-ден астам адамның аштан өлуі — бұл жергілікті басшылардың немкеттілігі. Тіпті тасбауырлығы деп те айтуға сияды.

Жанайқайға басып, шырылдап, табалдырық тоздырып жүгірген 16 жастағы Ілиясқа түсінікті істің оң шешімін үлкен қызметтегі аудандық атқару комитетінің төрағасы, поселок кеңесінің төрағасы көрмеді ме, әлде көргілері келмеді ме? Әрине олар көрмегенсіген болды.

Қарсақпайдың кейбір тәкәппар тұрғындары аш-жалаңаш босқындардың жағдайларын түсініп, оларға аяныш сезіммен қараудың орнына, керісінше жиіркенішпен оларға «Зорман» деген айдар тағып үлгерді.

Себебі аштан өлмеу үшін олар зорман мен басқа да дала хайуанаттарын ұстап жеген екен. Олармен қатар бүкіл иттерді де жеп тауысыпты.

Тарих осындай ащы шындықты жұрттың білуі үшін де қажет. Қарсақпай тарихының қара беттері өз зерттеушілерін күтіп тұрғандай. Мүмкін архивте Ілиястың аудан партия хатшысы Теляевқа жазған ұсыныстама хаты да сақталған шығар. Онда ол қалыптасқан жағдай жәйлі тез арада батыл әрекет жасауды өтінгенді.

Ілияс сол жолы біз тұрған үйге 5—6 жастағы баласы бар бір адамды ертіп келді. Ол Ілиясқа осы соңғы баласының өмірін сақтап қалуына қолқа салып еді.

— Менің басқа туыстарым мен жақындарым толық қаза болды. Егер осы бала өлсе менің шаңырағым құлап, тұқымым құрып кетеді — деп күңіркенді сол адам.

Біз карточкамен нан, тағы басқа да азық-түлік алып тұратынбыз.

Қиын жағдайға душар болған адамға қол ұшын бермеуге біздің дәтіміз шыдамады. Бала не болып жатқанын түсінді. Ол өте арық, әлсіреген. Күн ұзаққа киіз үстінде үнсіз отыратын. Ол текеметті біз оған арнап төседік. Бізбен бірге ас ішетін. Әпкем аз тамақты бәрімізге бірдей етіп бөліп беретін. Қосымша еш нәрсе ол сұраған емес. Бір аптадан соң баланың әкесі келіп, бір лажы жасадым деп өз тұқымының жалғастырушысын алып кетті.

Біздің жанұямыздың тарыққандарға қол ұшын беруге даяр тұратындығымыз, менімше, біз өзіміз де өмірдің таукіметін, жетімдіктің, жетпеушіліктің бәрін өз басымыздан өткердік. «Алыс пенен жақынды жортқан білер, ащы менен тұщыны татқан білер» — дегендей. Сондықтан да болар, осы қасіретке ұрынғандардың табанына батқан шөгір, біздің мандайымызға батқандай болды. Ілиястың зыр жүгіріп аудан басшыларына өтініш жазып жүргені, ол да адамсүйгіштіктің, өзгенің қайғысын өзіндікіндей көре білудің айғағы ғой деп балаймын. Және осылай екеніне еш күмәнім жоқ. Кейін оның жеті ғасырлық аласапыранға толы, қуанышы мен күйініші бірдей өз халықының тарихын жалғыз қопарғаны да тегін құбылыс емес. Ол өз мамандығымен тау-кен инженері болып, қызметін күндіз атқарып, түнде ел қатарлы демін алып, тып-тыныш жүріп, зейнеткерлік сәтін асыға күтіп, жанын бағып, қиналмай жүрсе оны кім кінәләр еді. Ол өйткен жоқ. Халқының мұңын шақты. Жоғын жоқтады.

...Сол қиын-қыстау күндердің бірінің кешінде біздің бұрынғы интернатымыздың бір баласы маған келді. Оның айтуынша біз сияқты жетімдер үйіне қабылданбаған бірнеше бала Қарсақпайға қайтып

оралыпты. Қыста олар туысқандарының үйінде әзер дегенде қыстап шыққан көрінеді. Олармен енді алдағы күн не болатыны белгісіз көрінеді.

Бізбен кешкі ас ішкесін сол бала кеткен. Одан кейін мен оны да, басқа жетім балаларды да көрмедім.

Қарсақпай трагедиясы Ілиясты үйреншікті ісінен бұзып жіберді. Ол қатты уайымдап, соның салдарынан қолына кітап, қалам ұстай алмай жүрді.

Біреудің қайғысына ортақ болу — Ілияс мінезінің ерекшелігі болатын. Бөтеннің жан-жарасына деген ілтипаттылығын ол мосқал тартқан шағында «Ойлар мен үзінділер» атты мақаласында былай деп жазды:

«Мен адам ақылына таң қалмаймын. Жок, Американы ашқандығына емес, ғарыш немесе дүние жүзілік тартылыс заңының ашылғанына емес. Мен оның кеңпейілділік жасай алатындығына, әділ бола алатындығына, бөтеннің қайғысына ортақ бола алатынына танданамын. Себебі біріншісі емес, екіншісі адамды адам, мәңгі қылады. Әйтпесе барлығы құрып кетер еді. Тіпті, егер ең үлкен ғылым жаңалығы болмаса да, бәрі бір адамзат баласы өмір сүре алады. Ал, егер кеңпейілділік болмаса ол тез арада құрып кетер еді».

Жазда Қарсақпайға Алматыдағы тау-кен институтына дайындық курсына 3 орынға қағаз келді. Ахметқалидың осы кезде жұмысшы деңгейін игерген куәлігі болатын. Сондықтан оның табысы жоғарылап әпкеміздің қамқоры бола алатын жағдайы бар болатын. Ілияс оқуға барсын деген шешімге келдік. Ол осы үш орынның біреуінің үміткері еді. Ағам жолдама алып оқуға аттанып кетті.

Оқу жылының алдында оқушылардың бір бөлігі техникумда оқуды жалғамайтын болған. Біразы басқа қалаларға кетіп қалыпты. Техникумымыздағы сабақты бір айға шегерді. Сосын белгілі болғаны біздің техникум Шығыс Қазақстандағы Риддер (Лениногорск) қаласына ауысатындығы. Және сондағы толыққанды тау-кен техникумымен бірігеді екен.

Кететін күн де жетті. Оның алдында мен Байқоңырға барып келгенмін. Өйткені сол жерге Ахметқали мен Әпкем көшіп кеткен. Түс кезінде ашық жүк машиналарын бізге берді. Әр машинада 10—12 адам өз нәрселерімізбен жайғастық. Бұл жерде мен тағы да өмірімнің бір реңсіз сәттерін бастан өткіздім.

Қарсақпайға 40—50 жасөспірімдер мен бойжеткендердің кетуі үлкен бір оқиға еді. Бүкіл поселок машиналардың жанына жиналды. Әр қайсысының жанына туыстары мен жақындары келді. Сыйлықтар берді. Құшақтасып жатыр. Көбі көздеріне жас алды. Сәт сапар тіледі. Қолпаштап жатты. Әр түрлі құлаққа жағымды сөздер айтылды. Тек маған еш жан жақындаған жоқ. Интернатта бірге тұрған достарым

енді тірі де емес болар. Ахметқали мен Әпкем Байқоңырда қалды. Басқа жекжат менде жоқ. Мен өзімді ең бақытсыз адам ретінде сезіндім. Көзден жас шығармауға, өзімді-өзім ұстауға менің күшім де, дәтім де шыдамады. Ойламаған жерден маған қарай жүгіріп келе жатқан бұрынғы жездемді көрдім. Ол тура өз жұмысынан осылай қарай жүгіріпті. Үстінде жұмыс киімі. Маған бір түйген нәрсені ұстата берді де, қоштасуға бауырына басты. Сол сәттен бастап менің оған деген барлық ызам, өкпем мен жек көрінішім ұмытылып, мүлдем оны кешірдім. Жаным жаз болып кетті.

Ол кезде Қарсақпайдан Риддерге баратын жол ауыр болатын. Жусалыға дейін машинамен барып, әрі қарай темір жолмен Алматы арқылы Семейге жету керек. Одан әрі жіңішке темір жолмен Риддерге баруға болатын. Қысқаша айтқанда қияметтің қия белі. Мен Алматыда Ілияспен кездестім. Ол маған оқуың қызық болу үшін сабақты жақсы оқу қажет деп тағы да қатты ескертті.

— Студенттерді асханада нәшәр тамақтандырады. Бірақ, ол жеткілікті, дұрыс сабақ оқу үшін. Егер сен тек тамақ туралы ойласаң одан тоқ болмайсың. Ас туралы небәрі аз ойлауға тырыс, сонда өмірің өзі жеңілдейді. Мен бұны өз тәжірибемнен білемін, — деді Ілияс.

Осы бір сырт көзге қарапайым Ілияс берген ақыл менің өміріме жақсы сабақ болды.

Риддерде толыққанды техникум жұмыс істеді. Оған жетіжылдық біліммен қабылдайтын. Сол жылы оқуға январда қабылдады. Ал, біз сонда келгенде бірінші күрс студенттері 2-ші семестрді бітіріп жатқан еді. Біздің техникумнан 1 курстың 2-ші семестріне тек 4 оқушыны ғана қабылдады. Ішінде мен де бармын. Басқаларын дайындық курсына бөлді.

Ол жағдай маған көп демеу болды. Сондықтан мен сабақты ынтамен оқыдым. Талпындым. Бұрын соңғы кездестірімеген сұрақтарды тез үйренуге тура келді. Бірінші курста тәмамдалынған жалпы білімдік сабақтардан басқа 2-ші курста тау өнері, петрография, петрология, кристаллография, геодезия және басқа пәндер өттік. Оқытушылар негізінен Мәскеу индустриалды-педагогика институтының түлектері және өндіріс инженерлері екен. Шынын айту керек педагогтердің ішінде Есқожадан да өткен бір «қожанасыр» болды. Сұлу, Жюль-Вернның сақалындай сақал мұрты бар. Сабаққа келген соң қайдағы бір жерде көрген, не біреулерден естіген сан-алуан «ғажайып дүниелерді» айта бастайтын. Ал студенттер оны ұйып тұрып тыңдайтын. Әсіресе оларға Мәскеу жайлы әңгімелер қатты ұнайтын. Оның әңгімелерінен мен де Мәскеуліктер туралы, олардың ең үлкен қуаныштары тек трамвай қақтығыстарын қызықтау екен деген пікір қалыптасты. Дегенмен, оған күмәнданатынымын.

Өз пәні төңірегінде бұл «ғұлама педагог» барынша аз сөз ететін. Бірде ол бақылау жұмысын өткізіп еді, ешбір оқушы оны орындамады. Келесі күні мен кітапты қонарыстыра отырып сол есепті шығардым. Бізді таң қалдырған жойт, жаңағы оқытушымыздың осы есептің жауабын білмегені. Мен тақтаға сұрхндым да есептің шешуін көрсеттім. Ол құптаған болды.

Оқу жылы бітті. Осы оқиғаға арналған техникумның құрметті жиналысы қалалық театрда өтті. Маған бірінші сыйлық — жолы Ялтаға тегін жолдама — берілетіні жарияланды. Мен бұндай сыйлықтан бае тартып, оны екінші сыйлыққа айырбастап, ерлер костюмын беруді өтіндім. Оған жүріп айыржып таң қалды.

Техникум директоры Степан Николайұлы Павлов бұндай айырбаспен келісеті. Дегенмен ол айтты:

— Мен 30 жыл еңбек етіп келемін. Ал Қырымда бір де болған емеспін. Мүмкін сенің де осы бір табиғаттың жұмақ өлкесін көруге мүмкіндігін бола қоймас. Менің берер ақылым: осы жолы барып кел.

Өкінішке орай, таршылықтың тауқыметін белорта кешіп жүрген маған курорттан да костюм аздай қажет болатын. Сондықтан да осы бір қолға қонған киіске бақтың құнын біле тұра Қырымға барудан бае тарттым. Тіпті оған өкінген де емеспін.

Арасына 30 жылға жақын уақыт салып қазіргі Лениногорскіге, бізге Риддерге, келіп әл күнге жұмыс істеп жатқан тау-кен техникумына арнайы келдім. Техникум архивінен сол жылдары шыққан бұйрықты менің отыншыммен іздеп тауып, оның көшірмесін мөр басып дәлелдеп маған берді. Бұндай сыйлыққа мен өте риза болдым. Бұйрық менің жасағым көмді өлме түсірді. Қызыға оқып шықтым. Бұрық өзінің бәйгеге тексеру кестірі құндылығы — бұл біздің өз тарихымыздың айтық құрамы. Ол кезде костюм, аяқ киім, етіктің қандай, қай елде не қандай форма жасағанына сикім мен бермейтін. Тек қана ол жаңа болса болатын. Сөк мода төңірегінде әңгіме болмайтын. Степан Николаевичке костюм, туфли, етік сияқты қолға түспейтін және қатаң нормалармен осыретін дүниелерді қайдан, қалайша студенттер бәйгесінің сыйлығы ретінде тауып жүргені мені таңдандырды.

Бұйрық біздің жасағанымыз.

Тау-кен техникумы бойынша

Бұйрық

1935 ж. 30 ақпан.

№ 71

Аяқталған 1934—35 оқу жылдарында өз тобында үздік оқушы, жақсы үлгерімі және қоғамдық жұмысқа белсене қатысқандығы үшін

1. Профком мен дирекция атынан ж. Есенберлинге Р. бірінші сыйлық беріледі. Ялтаға курортқа 600—700 рубльдік жолдама.

2. Екінші сыйлық — жолдас Бубеншиковке құны 107 рубльдік костюм беріледі.

3. Үшінші сыйлық — жолдас Чирковқа құны 48 рубльдік жұмысшы етігі беріледі.

4. Төртінші сыйлық жолдастар Костенко мен Батниковаға бір пардан әйелдер туфліні беріледі.

Жақсы оқуы, орташа тәртібі үшін келесі жолдастар сыйлықтанылады: жолдастар Семеновка, Греховка — 51 рубль, жолдастар Фитаковка, Мұхтаровка, Сентилеевке, Конопьевке және Қушановка — 30 рубль.

Жоғарыда көрсетілген жолдастарға сыйлық беру 30/VI-35 жылғы оқу жылының аяқталғанына арналған құрметті кеште орындалады.

Техникум директоры

Павлов

Жазғы каникул басталды. Біз тағы да Карсаклайға жиналдык. Ілияс тау-кен институтына түсті. Ахметкалы үйленген, баласы да бар. Жанұя кеңесінде Ахметкалыды өзінің жас жанұясынан басқа міндеттерден босату керек деген шешімге келдік. Ілияс өмірдің кең жолына шыққасын, оны да қолдау қажет болды. Сондықтан керекті білім салаларын үйде өзім оқып үйреніп, техникумды тастап жұмыс істеуге бел байладым.

Мен Риддерге бармадым. Күтпеген жерде техникумда бірге оқыған Қабыл Үсембаев та менімен бірге келуге шешім қабылдады. Техникумға Қабыл ФЗУ бітіргесін түскен болатын. Түсінбеймін қалай оны ФЗУ-ға қабылдағанын, тіпті техникумға бірінші курсқа барғанда да онын бойы кіп-кішкентай еді. Соған карамастан ол шебер тжарь болып алыпты. Кәзір мен сиякты бойшандалды. Менін оқуымды та-стама деп азгырғаным еш нәтиже бермеді.

— Сені жалғыз қалдырмаймын. Бізге екеуіміз бірге жүрсек өмір сүру жеңіл — деп Қабыл нығыз айтты. Бізден басқа тағы екі студент Риддерге бармады.

Мен Степан Николавичке жазған хатымда өз қылығым күнхерістің ауырлығынан екенін түсіндірген едім. Тез арада менін атыма техни-кумнан 400 рубль аударылып келіп түсті. Ол ақшаны мен кейін жібердім, себебі техникумды тастау шешімін өзгертетін шғыл менде болған жоқ еді. Сонда Карсаклай аудандық пария комитетіне тау-кен техникумынын студенттерін Риддерге оқуға жіберуге ықпал етінедер деген телеграмма келді. Партия комитеті біздің бәримаді жұмыстан шығарып және олар ауданда ешбір жұмыс бергізбейміз деп мәлімдеді.

Бізге жолға жиналудан басқа амал қалмады. Жусалыға келдік. Темір жол билетін Семейге дейін алдық. Келе жатырмыз. Барлық қалған ақшамызды, құжаттарымызды, билеттерімізді бірге жинап, калькаға орап, неге екені белгісіз маған тапсырды. Мен оларды шалбарымның қалтасына салдым. Түркстан бекетіне жақындағанымызда жолға қосымша тамақ алғымыз келді. Қолымды қалтама салып едім, ештеңе таппадым. Сөз жоқ, қандай мүшкіл халге түскенімді айтып жату өте қиын. Менің қымбатты достарым жағдайымды түсініп маған көзтүрткі жасаған жоқ. Енді біз Риддерге жете алмаймыз. Сондықтан күрт шешімге келдік: Түркстаннан шығып ірі полиметалл комбинатының құрылысы қызу қолға алынып жатқан Ащысайға жіңішке темір жолмен жетуіміз қажет және сонда жұмысқа орналасуымыз керек. Қабағымызға қар қатып және ішегіміз шұрылдап жіңішке темір жол үстінде платформада отырған біздің жанымызға келіп бір ақсақал жөн сұрады:

— Әй, бозбалалар нені уайымдап отырсындар? Біз тоналып қалғанымызды айтып бердік.

Ащысайда осы қарт бізді үйіне алып барды. Бауырсақ жегізіп, шай ішкізген соң айтқаны:

— Уақытша менің үйімде тұра беріңдер, кейін мәселелерінді шешкен соң басқа жерге жайғасасындар.

Біз, амалымыз таусылып, ол кісінің кішкентай бөлмесіне орналастық. Бірнеше күн сонда тұрдық. Тағы бір кеңпейіл адаммен кездесіп, өмірде жомарт жандар көп екендігіне көзіміз жетті.

Кезінде ФУЗ бітірген жолдастарым өздеріне жұмысты тез тауып алды. Арнайы мамандығым болмаған соң маған жұмыс табу жеңілге соққан жоқ.

Мен арыз жазып құрылыс бастығының өзіне бардым. Қағазымды оқып шыққаннан соң оның маған қойған ең басты сұрағы: арызды өзің жаздың ба? — дегені. Мен өзім де сұраққа таң қалдым. Бірақ іле жауап бердім. Өз қолыммен жазғанымды айттым.

— Олай болса, менің іздегенім сен едің — деді құрылыс басшысы, жерден жеті қоян тауып алғандай жайдарыланып. Бастыққа орыс және қазақ тілдерін қатар жақсы білетін сауатты адам меңгеруші қызметіне қажет екен. Менің қолымда ешқандай құжат жоқтығы оны толғандырған жоқ.

— Құжаттарды кейін Риддер жібереді — дедім мен.

Сөйтіп мен көзді ашып жұмғанша «үлкен» бастық болып шыға келдім. Негізгі міндетім іс меңгеруші болғанымен, оған үстеме тұрғын үй қорының бөлушісі болдым. Құрылыс жұмыстарының бұйрықтарын жаздым. Жұртты еңбек демалысына жіберетін қағаздарын толтырдым. Жол жүретіндерді заңдастырдым. Жұмысшыларды қабылдадым.

Олар негізінен жолдамамен келген Воронеж облысының мамандары болатын. Соларға және басқаларға жатаханаға айналған мектеп үйінің бөлмелерін тараттым. Одан басқа да тұрғын үй қоры болатын.

Бір ай өткен соң мені бірде комбинат ұйымының хатшысы шақырып алып менің кім екенімді, қайдан келгенімді, өзіміздің жергілікті «Қаратау кеншілері» газетін оқитын-оқымайтындығымды сұрады. Мен оның барлық сұрақтарына жауап бердім және жергілікті газетті оқымай-тынымды мойындадым. Оның бар айтқаны: — Оқасы жоқ, бұдан былай оны күн сайын оқитын боласың. Газеттің жауапты хатшысын Қызыл Әскер қатарына шақырды, енді жаңа қызметке кіріс — деп ол үзілді-кесілді айтты. Құжаттарыңды Риддерден біз өзіміз алдырамыз — деді өңгіме соңында.

Бұл кезде Ілияс тау факультетінің студенті болған. Ол оқуын ынталанып оқыды. Институттың қоғамдық жұмысына белсене араласты. Спортпен баса айналысты. Тез арада институттың маңдай алды студенті болып шыға келді. Қазақ ССР-інің бірінші конституциясын қабылдаған Қазақстан кеңес үкіметінің І-ші төтенше съезіне студент Ілиястың делегат болғандығы осыған жеткілікті дәлел. Әрине бұл үлкен құрмет. Бұл оқиғаны біз үлкен мақтаныш көрдік. Сол жылдарда жыл сайын Мәскеуде дене шынықтыру мәдениетінің Жалпыодақтық шеруі болып тұратын. Ілияс осы шерудің бірегей қатысушысы болды. Қазақстаннан. Бұл өзі бір қызықты жиылыс болушы еді. Қазіргі түсінікке баласаң — бір абройлы сапар.

Жыл артынан жыл өтіп, ақыры Ілияс та межедегі 4-ші курсқа барып қалды. Тап осы тұста оның көңілінде өзінің мамандығына деген қобалжу пайда болды.

Математикалық пәндер тәмәмдалды, енді оқу бұрынғыдай тартымдылығын жоғалтты — деп жазды бізге.

Бұл жерде, осы күнге дейін мектеп бітіруші жастар үшін шешілінбей келе жатқан, күрделі мәселе — профессия болжамы мен мамандық таңдау салдары екенін айтып өткен орынды. Сары-Арқаның сағым қуған сары даласында өскен Ілияс институтқа түсер алдында тау инженерінің жұмысына қанық емес еді. Оған дейін ол тау инженерлерімен пікір алыспақ түгілі, оны көрген де емес. Әрине, ол тау инженерінің пайдалы қазбалары жер қойнауынан алатын маман екенін, тау инженерінің жұмысы тауларға еш қатысы жоқ екенін білетін. Бірақ ол үшін нендей ғылымды игеру керек екенін білген жоқ болатын. Ал, болашақ мамандығымен жақын таныса келе, осы бір қоғамға аса қажет мамандықтың, Ілияс өзінің қолы емес екендігін түсінді. Бұндай жағдайды жасыратыны жоқ, мыңдаған талапкерлер басынан өткізіп жатады. Соның ішінде Ілиястай болашақ инженерлер де. Бұндай

алакөңілділіктен ертең өндірісте ортаңқол немесе әжептәуір жақсы инженер шығады.

Кейіннен өмірі мен творчествосы көрсеткен халқына белгілі Ілияс ортаңқолдың адамы емес еді. Жалтақ сұр тұлғаға жатпайтын. Оның сырт көзге енжар, бірақ іштей жан-дүниесі жұлпынып тұрған, қажырлы-қайсар тегі бір саликалы сом шаруаны игеруді аңсап тұрған. Орта жолдан қайтпайтын, бастаған ісін аяғына дейін жеткізетін максималист Ілияс бұндай тың кеңістікті әдебиет пен тарихтан іздеді. Алынбайтын қамал жоқ — дегендей. Іздегенін тапты. Студент кезінен бастап Ілияс көптеген өлеңдер, әңгімелер, пьесалар жазды. Өз күшін өзі сынады. Сол тырнақ алды еңбектерін ешбір редакцияға апармады. Елді мазаламады. Оның осы алғаш жұмыстары өкінішке орай сақталмапты. Ол еңбектеріне оның көңілі толмайтын.

Тау инженерлерін көрмегенмен, ол белгілі жазушы-ақындармен ерте жолықты. Қарсақпайда шығатын жергілікті «Қызыл кеншілер» атты газеттің редакциясында істеген белгілі қаламгерлер Әбділда Тәжібаев пен Жұмағали Саинды Ілияс сол кезде-ақ кездестірген. Ж. Саинмен Ілияс әңгіме-дүкен де құрған. Бір жолы бір түсініспеушілік те болған екен. Ж. Саин Ілиясқа өлеңмен хат жазыпты. Ілияс ерегістің төркінін танып, оған өлеңмен жауап хат жазған. Адам сөзге тоқтамай ма, осымен дау-дамайсыз сөзбұйдалық тоқтаған екен.

Жалпы алсақ, А. Тәжібаев пен Ж. Саин бізге қол жетпейтін жұлдыз сияқты көрінетін. Осы азаматтар Ілиястың поэзияға деген құштарлығын оятқан болатын. Алматыда оқығандығының арқасында Ілияс Қазақстан жазушылары мен ақындарының ішіндегі ірілерін түгел көрген-ді. Әрине, олардың ешқайсысымен таныс емес еді. М. Әуезов, С. Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров, С. Мұқанов творчестволарымен таныс болатын. Және олардың еңбектерін өте жақсы көретін. С. Мұқановтың «Адасқандар» туындысының жолдары оған қанат бітіретіндей әсер етуші еді.

Бұл кітаптағы автордың табиғатты суреттеу тұстарын Ілияс рахаттанып оқитын. Сонан соң айтатын:

— Тургеневше жазылған — деп.

Кейін, С. Мұқанов «Адасқандар» кітабын қайта өңдеп «Мөлдір махаббат» деген атпен шығарған кезде Ілияс жаңа түрімен кітапты қабылдамады. Әлбетте, романның алғашқы әсері өте күшті болған түрі бар.

Тағдыр ирониясының тәлкегімен «Көшпенділер» трилогиясының халықтың ыстық ықыласына бөленген шағындағы, бірақ оның кейбір пейілі тар қаламдастарының ұйымдастырған «жағадан алу, етекпен тарту» қарекеттерінің көш басында сүбелі «Адасқандардың» бірі болып Сәбит ағамыз Ілияс өмірінде оның жолын кес-кестеді.

Осыншама ірі тұлға бола тұра Сәбең бойында да халқымызға тән аңқаулық та бар болатын. Осы бір пәк қасиетті қаламы дағдарыстан шыға алмай жүрген пысықай «классиктер» академик С. Мұқановты Орталық Комитеттің мінбесіне итермелеп шығарып В. Месяц жолдасқа, республикалық партия басшыларына тау инженері Ілияс Есенберлин өз мамандығы шеңберінде жазсын — деп адастырды. Ол аздай, қазақ әдебиетінің ең ауыр салмақтағы патриархы Сәбең Ілиястың ең негізгі әдеби тұлғасы — теңдесі жоқ ханымыз Кенесарыны не Ресей, не Кеңес үкіметі реабилитация жасап, Үкімет пен Партия алдында ақталмаған қанішер — жендет — деп ұлы бабамыздың аруағына тіл тигізгені өте өкінішті оқиға. «Қуырдақтың көкесін түйе сойғанда көрерсің» — дегендей бұл жиналыс жолы да жоқ, соқпағы да жоқ. «Адасқандардың» атасы болды десек, бәлкім, артық айтпаған болармыз. *(Әрине, қасық қаны қалғанша егемендік жолына шыбын жанын пидә еткен қазақтың соңғы ханы — ұлының ұлысы Кенесары данамыз, дарамыз, бабамыз бүгінгі Қоғамнан да тиісті бағасын ала алмай келеді. Әйтпесе күнгей астана Алматыда оған көше һәм даңғыл неге жоқ? — Аудармашыдан).*

Сол заманда Қарсақпайда Қ. И. Сәтпаев тұрған. Қаныш Имантайұлы комбинаттың геологтық-барлау бөлімінің бастығы болып жұмыс істеді. Оның кабинетінің есігінің алдында «ГББ бастығы инженер Қ. И. Сатпаев» деген әдемі сары әріптермен жазылған тақта болатын.

Интернат балалары комбинат басқармасына жүгіріп барып жүретін. Олар атақты адам — нағыз инженерді көруді ғанибет санайтын. Ол жұмысқа келген кезде, не жұмыстан шығып үйге бет алғанда. Қазіргі жастардың атақты әншілерге жүгіргені сияқты болатын.

Жалпы геолог мамандығының ерекшеліктерін Ілияс дұрыс түсінді. Тіпті бұл жұмыстың сол кездегі беделділігін де жақсы білетін, бірақ ол оны қызықтырмады. Ал, Қаныш Имантайұлы азамат ретінде, тұлға ретінде, әрине, Ілияс үшін теңдесі жоқ бедел иесі еді.

Тау-кен институтына түскеннен кейін Ілиясқа математикаға, физикаға, мүмкін химияға қатысы бар мамандықтарға ауысып кетуге кеш болған жоқ еді. Ол осы ек-үш пәнді өте жақсы көретін. Ондай қадамға оңай-ақ баруға болатын еді, себебі оның институтында металлургия факультеті болды. Металлургияның химияға негізделгені белгілі. Ал физикалық химия қызықтырып алып кететініне еш күмән жоқ.

Ілияс математикамен, физикамен не химиямен байланысы бар техникалық ғылымның талантты ғалымы бола алар еді. Егер жас кезінен бастап дұрыс жағдай жасалса одан жақсы суретші де шығар

ма еді. Себебі бала кезінен өнердің осы саласында дарындылық көрсете білді. Бірақ ол дегенмен өзінің орнын әдебиеттен тапты. Оған олда, біз де өкінбейміз. Себебі XX ғасырда қазақ әдебиетінде «Көшпенділер» мен «Алтын Орда» тарихи трилогиялары теңдесі жоқ туындылар!

...Сол уақытта мен газет ісін әжептәуір меңгеріп алған болатынымын. Өзіміздің «Қаратау кеншілері» редакциясының жұмысынан басқа, бір мезгілде облыстық «Оңтүстік Қазақстан» газетінің меншікті тілшісі болдым. Жалпы алғанда табысым жақсы болды.

Екі жылдан аса газет редакциясында қызмет істедім. Менің жас кезімдегі досым Қабыл Қызыл Әскер қатарына алынды. Апам Назымның бұрынғы жолдасымен қарым-қатынастары өз орнына келді. Олар қайтадан қосылды. Біз бұған риза болдық. Жиеніміз Қазыкеннің қуанышында шек жоқ еді. Өкініштісі апамыздың екінші ұлы былтыр қайтыс болып кеткені. Мен жұмыс істеген кезеңде біз Ілияс екеуіміз жап-жақсы киініп алдық. Тұрмысымыз жақсарып-ақ қалды. Сол себепті Ілияс маған оқуды жалғастыруың керек деген ұсыныс жасады.

Мен пария комитетіне қызметтен босатыңыздар деген ұсыныс жасадым. Олардың мені тіпті тыңдағылары да келмеді. Мен бұл жерде маман тапшылығынан. «Орнына лайықты адам жоқ» болып шықтым. Мені жұмыстан бұрынғы хатшы Әскерде тиісті мерзімін өтеп қайта оралған соң ғана босатты. Олар маған Алматыда жаңа ашылған журналистика факультетіне жолдама берді. Ілияс менің бұл институтқа баруымды қолдамады. Ол өз ойын менің бетіме тура айтты:

— Сен өз жүрек қалауыңмен газет қызметкері болып жүрген жоқсың. Бұнда өмір қыспағымен, тағдыр тәлкегімен келдің. Сондықтан сендер жұпыны өңсіз газетсымақ шығарасындар. Ірі газеттерде қызық, тартымды дүние болған жоқ. Егер ауыз толтырып айтатындай дүниелерің болса, онда сендерді «Социалистік Қазақстан» сияқты басылымдар байқар еді. Сендер шығарған газеттегі материалдар орталық басылымдарда сыналған жоқ. Демек үрсуға, сынауға тұрарлық та еш нәрсе газеттерің баспаған. Бір сөзбен айтқанда, мен тағы да айтайын, өңсіз-түссіз «сұршылдық».

Менің байқауымша — деді Ілияс — сен күні-бойы газет шығарасың, ал өзің сол кезде математиканы ойлайсың. Сапожниковтың алгебрасындағы, Рыбкиннің геометриясы мен тригонометриясындағы есептерді бастан аяқ түгел шығарып шықтың. Қиын есептерді тез шығарасың. Менің саған тауып әкелген оқулықтарымды қызығып оқисың. Физика мен химияны жақсы білесің. Әрине сен мектеп қабырғасында жүрмегендіктен бұл пәндерде жасалатын тәжірибелерді көрген емессің. Сондықтан сенің білімің кітап көлемінде.

Жалаң теория. Маған математика сенің алдағы мақсатың деп үзілді-кесілді айту қиын. Бір сөзбен айтқанда саған физика-математика факультетіне барғаннан да техникалық жоғары оқу орнында оқығаның дұрыс па деймін. Егер сенің математикаға деген құштарлығың болса, осы пәнді тереңірек білуге, онда оның да оқасы жоқ, өйткені математика курсының көлемі техникалық институтта да жеткілікті — деп ол әңгімесін аяқтады. Мен тек ұйып тындап отырдым. Оңым мен солымды әлі де болса да білмейтінімді сездім.

Илиястың айтқан ойлары маған әрқашан да мүлтіксіз дұрыс болып көрінетін. Осы жолы да оның пікірін жөн көрдім. Сөйтіп, мен Ф. Дзержинский атындағы темір жол транспорты инженерлерін дайындайтын Мәскеу электротехника институтының паравоз факультетіне оқуға түсуге бел байладым.

Паравоз ол кезде маған ең құдіретті қиял әлемінен туындаған, алпауыт тұлпар болып көрінетін. Гудогы ысқырып, дүрс-дүрс етіп келе жатқан паравоз сүйреген поезды көргенде басында тіпті денеміз тітіркеніп, кейін жүрегіміз лүпілдеп қуана қарайтынбыз оның дүлей қуатына. Шетсіз, шексіз қазақ даласында осылай кетіп бара жатқан паравозы ентіккен поезды көріп бір жасап қалатынбыз. Түрксібтің дүрілдеп тұрған кезі. Жұмыстың ең қызығы да осы Түрксіб темір жолын салу болып көрінді бізге. Сол себепті, мен: паравоз тек паравоз менің өмірімнің мағынасы деп түсіндім. Сол паравоз дәуірінің аяқталып келе жатқанын мен өз басым білген емес. Оның пайдалы коэффициенті небәрі 5—6 процент екендігінен де бейхабармыз. Сондықтан адамзат баласына 100 жылдан аса уақыт адал қызмет еткен паравоз ғұмырының санаулы жылдары қалғанын да мен білген емеспін де. Оның орнына келетін тепловоз бен электровоз түсіме де кірген емес. Паравоз ғылым мен техниканың ең биік жетістігі болып көрінетін.

Институтқа түсу үшін енді бұдан былай 2 жыл бұрын қабылданған үкімет қаулысы бойынша орта мектепті бітірді деген аттестат қолда болу қажет екен. Орта мектеп көлемінде білімім бола тұра құжатым жоқтықтан жұмысшы факультетін сырттан экстернат болып бітіріп, оның аттестатын алуға тура келді. Сосын құжаттарымды тапсырдым, емтиханды бердім, конкурстан өттім. Арманым іске асып міне мен енді Мәскеу студентімін. Қыста Кривой Рогтан келе жатқан Илияс Мәскеуде маған соқты. Қазақ тау-кен институтының студенттері Украинада практикада болыпты. Мәскеуде баратын жер көп болғанымен біз қайта көрсететін кинотеатрға барып «Амангелді» филімін көргенді қаладық.

Біз Илияспен кинотеатр залында бұрын көріп, бізге өте қатты ұнаған фильмге қайтадан келіп отырмыз. Көзімізге ыстық эпизодтар:

базар алдындағы алаң, көтерілісшілер үстіне қарапайым қару-жарақтарын тиеген түйелер. Бұл бейнекөріністерді тамаша нақышына келтіріп орындаған оркестрдің сүйемелдеуімен айтылған «Қара торғай» сазы.

Залда бір орыс жігіті жанындағы серігіне бұл неткен тамаша айтылған ән деп танданып отырғанын құлағымыз шалып қалды. Көңіліміз оған бір өсіп қалды. Бала кезімізден таныс өлеңге көңіліміз бір өсіп отырса, бөтен халықтың бейтаныс әнді алғаш естіген азаматы берген баға біздің қуанышымызға үстеме бола кетті.

— Әр халықтың сүйікті әндері болады, — дейді Илияс. Ондай әуендер орыс, украин, грузин, қырғыз, өзбек т. б. халықтарда бар.

Жуырда «Амангелді» фильмі жаңартылғанын білесіздер. Бірақ маған ұнамағаны «Қараторғайды» тыңдай алмадым. Бұл фильм енді маған тартымсыз болып қалды. Мен үшін өкінішті. Халықтың ұлы әуені белгісіз себеппен бір қара дүрсін өңсіз сазбен ауыстырылған екен. Оқырман менсіз де білер бұл қандай азаматшаның істеген ісі екенін...

Институтта оқу жылы бітті. Профсоюз комитеті маған Ялтаға баруға студенттік жолдама ұсынды. Риддерде Ялтаға берген жолдамдан бас тартқанымда техникум директоры С. Н. Павловтың маған айтқан сөзі мәңгілік есімде сақталып қалған болатын. Тез арада сұлулығы аңызға айналған Қырым мен атақты Қара теңізді көру мүмкіндігі қолыма тиді. Қуаныштың лебіне қызып емтихандарымды мерзімінен бұрын тапсыра бастадым. Оларды «өте жақсы» деген бағаға тапсырдым. Соңында бір күн ішінде екі емтихан тапсырамын деп жүріп біреуін «орташа» баға алып қалдым. Оны мен уайымдаған да жоқпын. Себебі бар дейінім ертегінің жұмағындай елестеген Қырымда болатын. Бұл «орташа» бағаның мен үшін алдағы уақытта қандай әуреке түсіретін мәнін білсем, сол жолы бір амалын іздеген болар едім! Қырымға мен жаздың басында келдім. Су әлі де болса салқын екен. Бірақ мен оған назар аудармадым. Санаторийде жылы процедура ала сала Теңізге асығып жүрдім. Бұндай іске үзіл-кесілді тыйым салатын. Осының кесірінен мен курорттан радикулитпен ауырып қайттым.

Бұрын айтқанымдай, рас бала кезімде Атбасарда жетімдік қыспағымен күздің аяғына дейін жалаң аяқ жүре беретінбіз. Оның немен тынғанын да жазғанмын. Сол көрген бейнет те ұмытылып кетіп, ескі әдетпен жалаң аяқ жүгіріп кететінмін. Атбасарда тұрғанымызда қыста қақпа ашу қажет болған кезде, аз уақытқа қарға жалаң аяқ шығып кете беретінмін. Бірде мұзын аршып құдық жасап қойған өзенге құлап, суға кетіп қала жаздағаным да болған. Құдай сақтап, судан шығып аяз қақап тұрғанда үйге дірдектеп зорға жеткен едім.

Соның барлығы денсаулығыма ешқандай әсер ете қойған жоқты. Еш зардап көрмеп едім. Тоңсақ жылынатынбыз, су болсақ кебетінбіз. Ал, енді жаз ішінде Қырымның оңтүстік жағасында судан денемде дерт пайда болды.

Қара теңіз басында мені радикулитпен ауыртты соңында ол өзі шипалы қасиетін көрсетті. Сол жерде мен радикулиттен жазылып кеттім. Өйткені бұл аурудан тез айығып кету қиын, негізінен науқас ұзақ жылдарға созылады.

Арасына ондаған жылдар салып октябрь айының аяғында кішкене радикулитім басылған кезде Қырымға келдім. Нағыз алтын күздің кезі болатын. Күн жайма-шуақтанып тұрған. Мен сияқты радикулиті бар жолдасым екеуіміз күніне үш рет теңізге суға түсіп жүрдік. Біртіндеп ауа-райы өзгере бастады. Ақырын-ақырын су да суыды. Октябрь айының аяғында тіпті қар да жауды. Біз суға түсуімізді тоқтатқан жоқпыз. Радикулитіміз жойылып кетті. Теңіз буырқанып жатты. Өңменіңнен өтетін суық жел мен қар демалушыларды корпусқа қарай айдады. Ал, біз жолдасымыз екеуіміз теңізден шықпадық.

— Егер менің суық суға түсіп жатқанымды үйдегілер көрсе, олар шошып кетер еді, — деді менің көршім.

Үйге мен радикулиттен айығып келдім. Олар оған қатты қуанды. Үйде сол суық сумен дене шынықтыруымды қыста да жалғастырдым.

...Есімде, радикулит мазамды қатты алып жүрген кез болатын. Бірақ мен оған, аса мән бермей жүрдім. Себебі, мені алдымнан туыс-туғандарыммен кездесу күтіп тұрған. Ілияс институтты бітіріп Жезқазғанға жұмысқа келген. Апам күйеуімен және Ахметқали жанұясымен сонда көшіп барған. Біз Жезқазған түбіндегі ашық далаға қыдыру үшін жиі шығатынбыз. Қуанышымыз қойнымызға сыймайды, көңіліміз көкке жетіп жүрдік. Бұл біздің бәріміз үшін ең бақытты күндеріміздің бірі еді.

Сосын мен Мәскеуге оралдым. Ілияс күзде Қызыл Әскер қатарына алынды. Ригада әскер қызметін өтті. 1940 жылдың сентябрінде жоғары оқу орындары хақында Үкімет пен Партия қаулысы жарық көрді. Ондағы қабылданылған тәртіп:

1. Жоғары оқу орындарында сабаққа студенттердің бару-бармауы өз еркінде.

2. Әр семестр сайын студенттердің 200 рубль төлеуі шарт.

3. Стипендияны тек үздік оқитын студенттерге ғана тағайындау немесе үлгірімінің 75% өте жақсы, 25%-і жақсы болғанда.

4. Кейбір степендия алатын студенттерді оқуға қаражат төлеуден босату.

Үкімет қаулысы екі айдан соң өз күшіне енетін болды. Осы мерзімде пұл төлемеген студенттер оқудан шығарылатын болды.

Тап осы жерде мен жазғы сессияның емтихандарын тапсырған кездегі жасаған жеңілтектігіме қатты өкіндім. Асықпағанымда сол пәнді де тымқұрғанда «жақсы» бағаға тапсыра алар едім. Сәл қайталасам «өте жақсыға» да тапсыруға болатын еді. Оның үстіне, сессияны кілең беске тапсырып келе жаттым ғой.

Ол кезде темір жол институтының бірінші басшысын ректор емес, бастық деп атайтын. Сол бастықтан «үшімді» қайта тапсыруға рұқсат сұрадым. Өтінішім далада қалды. Тәртіп темірдей қатайып кетті де, бәрі безбүйрек бола қалды. Амалсыздан жоғары оқу ісі жөніндегі Комитет басшысына да қолқа салып көрдім. Тағы да өтінішім орындалмады. Ал, уақыт болса аққан судай зымырап өтіп барады. Барлық студенттер зыр жүгірді. Олар жұмыс іздей бастады. Тапқан табыстарына күн көріп, қалғанын оқуларына төлеу мақсатымен. Бірақ ол екінің бірінің қолынан келмеді. Көпшілігі ата-аналары қара нан жеп, қара су ішсе де, жиған-тергендерін институтқа тапсырып жатты. Бұл менің студент жолдастарымның айтуынша. Расы да сол. Мен болсам, тұрмыстарының жұқалығын ескере отырып, өз жақындарымның мазасын алғым келмеді.

Екі ай өте шықты. Мен үшін үрейлі күн де жетті. Жығылғанға жұдырық дегендей, мені институттан шығару туралы бұйрық шығып үлгермей, жатахана басшысы келесі күні келіп бөлменді босат деп дігірледі.

Бұл аздай, тағы бір тағдыр тәлкегіне сол күндері тап болдым. Менің ең сүйікті бой жетіп қалған немере қарындасым Шәкіш (Шәйімжамал) маған хат жазып, өзінің маған қонаққа келгісі келетіні жөнінде қолқа салды. Оның екі мақсаты бар екен. Біріншісі астананы көріп қызықтау. Екіншісі, Мәскеудің өзінде тұратын, «үлкен» адамдар қатарына қосылған «жағасына» балап жүрген бауырымен кездесіп бір қауышып қалу екен.

«Қоянды қамыс өлтіреді» — дегендей, бұл жағдай намыстық шымбайыма тиді. Бірақ, ең бастысы бұл емес еді, мен үшін. Мені шын қинаған «үлкен» адамға санап жүрген бейбақтың бүгінгі мүшкіл күнін сүйкімді қарындасымның көрмей, сол елесімен көңіліне қаяу түспей жүре берсе ғой деген тілек болатын. Әрине, Шәкіштің ешқашан «сенген қойым сен болсаң...» деп мысқылдамайтынына мен шын сенемін. Мен оның әдемі қиялын күйреткім келмеді.

Аруақ қолдап, мені, және тағы басқа алыс жерден келгендерді аяған болулары керек, ерекше үкімге дейін жатаханада қалдыратын болды. Оның үстіне ойламаған жерден менің атыма 250 рубль телеграфпен төтенше түрде ақша аударылды. Ілияс Ригада әскерде жүрсе де, жағдайға қанық екен. Бұл ақшаны Ілиястың сұрауымен оның бір кластас досы жіберіпті.

Осыдан кейін өмір өз арнасына қайтып келе бастады. Біз Вася Молочко екеуіміз институт жанындағы фотопластина фабрикасына жұмысқа орналастық. Сабақты негізінен жіберген емеспіз. Өйткені степендия алу мақсатымен емтихандарды кілең «өте жақсы» бағаға тапсыру қажет болды. Әрі еңбек етіп, әрі оқу маған өте ұнады. Себебі мектеп табалдырығынан төте келіп отырған «сары ауыз балапан» емеспін ғой. Бірер жыл өндірісте қызмет істеп еңбекке ет үйреніп қалған демекші. Осылай оқуға бел байладым.

1941 жылдың көктеміне бір сыдырғы ес жинап, қалтада ақша пайда болған соң мен сүйікті қарындасым Шәкішті Мәскеуге шақыруға асықтым. Бірақ, бәрі басқаша күйге түсті. Ұлы Отан соғысы басталып кетті. Басталған соғыстың екінші күні әртүрлі үйірмелерде қорғаныс саласынан қосымша мамандық алып үлгерген студенттердің көбі өз еріктерімен Қызыл Әскер қатарына жазылып соғысқа жүріп кетті. Менімен бір бөлмеде тұратын Белоруссиялық Рома Улевич пен Пензалық Костя Захаров та сол алғашқы толқынның ішінде кете барды. Рома машина ойлап табатын конструкторлық іспен қызыға әуестенетін. Сызу жұмысын ол жеңіл түсініп, тез оқитын. Өзі де жақсы сызатын. Оқытушылар оның сызу жұмыстарын сапалы деп бағалайтын. Бір нәрселерді ыждахатпен ойлап табатын. Осы салада курстық проект жасауға асығып жүрген. Басқаларға да көмегін аямайтын. Әттең сол соғыс осыншама дарынды болашақ конструкторды арамыздан алып кетті.

Костя Захаров болса 18 жасында партия мүшесі болған азамат. Әскерде саяси жетекші болды. Соғыстан ордендер мен медальдар алып майор шенінде оралды.

Июль айының алғаш күндерінен бастап Мәскеу студенттері Вязьма түбіндегі қорғаныс шебінің құрылысына жіберілді. Мыңдаған студент жігіттер мен қыздар жалаң күрекпен танкіге қарсы ор қазды. Темір мен бетоннан ұзақ уақыттық жердегі от нүктелерін (ҰЖОК — ДЗОТ) салды. Ол жұмыстарды, бұрыннан құрылыстан хабары бар, басқалармен жасы тетелес студенттердің өздері басқарды. Осыншама жас азаматтар, қолдарына күректен басқа қарулары жоқ, үш айдан аса уақыт теп-тегіс далаңқы жерде тұрып жұмыс істедік. Сол бір ауыр күндерде кейін шегініп келе жатқандықтан алан-сапыраннан бастары қатқан Қызыл Әскер басшылары бізді ұмытып кеткенге ұқсайды. Бұл әрине соғыс қолбасшыларына аброй қоспайтын іс. Егер немістер бір шағын дисантты автоматпен осы құрылыс алаңына тал түсте түсірсе студенттер қойдай қырылар еді. Август айында зәремізді кетіріп түн сайын Мәскеуді бомбылауға бара жатқан ұшақтар дәл төбемізден сарнап өтетін. Біздің бақытымызға қарай ондай апаттан

аман қалдық. Олай дейтінім, біз сол күндері немістердің Смоленскідегі психатриялық ауруханаға бомба тастағанын естігенбіз. Естіп үрейленгенбіз.

Соғыс басталғанда Ілияс Рига қаласында әскери-саяси училище бітіріп жатқан. Жаз бойы Ілиястан еш хабар ала алмай қапаланып жүрдім.

Октябрде біз институтқа Вязьмадан қайтып оралдық. Ілиястан маған хат келген екен. Ол:

— Соғыстың бірінші күндерінен бастап мен артиллерия батареясының саяси жетекшісі болып тағайындалдым. Өте ауыр жағдайда соғысып жатырмыз. Бірақ мен үшін ұялмайсың. Сенің де Отан алдындағы парызыңды өтейтініне күмәнім жоқ. Бұндай сұрапыл соғыста жол кесу қиын. Мүмкін қаза табармыз. Мүмкін мүгедек болып, бірақ тірі қалармыз. Менің тәңірден бар сұрайтыным: біреуіміз, кандай түрде болмасын, әйтеуір тірі қалып, елге барып ағайын-жекжаты қуантсақ деймін. Жеңісті сол өз көзімен көрсе — депті хатында.

«Жеңісті көрсе» — дегені, Ілиястың осы жеңіс түбінде біздер жақта болатындығына сенгендігі ғой деп осы күні ол үшін дән риза боламын. «Мүгедек болсақта» — дегені сол 1941 жылы менің жанымды тітіркенткені де рас. Мен тылдамын, ол соғыстың ішінде, бәрін көзімен көріп жатқан. Сондықтан, бізге әр түрлі әсер еткен шығар. «Үш күннен кейін көрге де үйренесің» деп бабаларымыз тегін айтпаған ғой.

Институтымыздың басшылары бізге осы соғыс жағдайында темір жолдың ең үлкен майдан үшін стратегиялық мәні бар екенін айта бастады. Сол себепті теміржолшыларға сақтау қағазы — бронь берді. Көп ұзамай біздің институт эвакуацияға ілігін Томск қаласына көшті. Сабак енді күнде бола бермейтін болды. Бүкіл институт 4—5 бөлмеден тұратын 2 этаж үйге орналасты. Не оқулықтар, не лабораториялық аспаптар жеткілікті болмады. Көптеген студенттер жергілікті заводтарға жұмысқа орналасты. Осындай жағдайда студенттердің бір үлкен тобы өз еріктерімен Қызыл Әскер қатарына алынды. Мен де осы топта едім. Себебі, институтта үлгеріміммен, тәртібіммен және қоғамдық жұмыстардың белсендісі ретінде алдыңғы қатардағы студент болатынымын. Өз еркіммен әлбетте әскерге жазылып, майданға кеткендер оқу орындары мен мекемелердің бетке ұстар азаматтары болатын. Ол кезде кара бастың камынан да, қоғам мүддесі, ел тағдыры ең басты мақсат болатын. Достар бір-бірінен калыспайтын және бір-бірін тастап кетпейтін. Көпшілігі. Негізінен. Әрине, бес саусақ бірдей емес.

Сол күндері асыға күтіп жүрген хатты Ілиястан алдым. Ауыр жараланып ол Свердловск госпиталінде жатыр екен. Оны көргім

келіп тынышым қатты кете бастады. 1941 жылдың декабрінде бұл жеңіл, оңай арман болмайтын. Соғыстың ең қатерлі кезеңі еді ғой. Күтпеген жерде бұл арман іске асып кетті. Олай болғаны, соғыс академиясына 4-ші және 5-ші курс студенттерін барлық фронттардан жолдау керек деген Жоғарғы Бас қолбасшының бұйрығы шығыпты. Бұл командирлер мен инженерлердің ұзаққа созылатын соғыс кезіндегі және кейінгі бейбіт шақтағы қажетті мамандарын саркылтпау үшін шыққан бұйрық екен. Кадр резервтерін дайындау деп аталатын.

Әскери Академиялар сол жылдары әртүрлі қаларда орналасқан болатын. Таңдауға мүмкіндік үлкен болды. Бронетанк әскерінің академиясы, Электротехникалық академия, Н. Е. Жуковский атындағы соғыс-әуе күштері академиясы. Мен соңғысын тандап алдым. Бар себеп соғыс-әуе күштері академиясы Свердловск қаласында екен. Онда Ілияс госпитальда жатыр.

Көп өтпей мен Ілияспен кездестім. Егер бейбіт заманда біздің кездесуіміз алаңсыз қуаныш әкелсе, ал бұл 1942 жылдың январындағы кездесуіміз қуаныш пен үрей сезімін көңілге қатар ұялатты. Бұл ызғарлы кезеңдегі ұмытылмас ерекше кездесуіміз еді. Ілияс Старая Руссо түбінде оң аяғына жарақат алған екен. Ампутация жасап дәрігерлер аяқты кескілері келгенде Ілияс қарсы болыпты. Келсем ол гипсте жатыр. Ілияспен бірге госпиталде оның батареясының бір солдаты бар көрінеді. Ол да аяғынан ауыр жарақаттанған. Оның айтуынша:

— Мен біздің саяси жетекшіміз екеуіміз шабуылға шығып жауға қарсы жүгіргенімізде аяғымызға оқ тиді. Біз үшін өте маңызды нәрсе — ол оқтың қалай, қай жақтан тигендігі. Ал, біздің жолымыз болып оқ аяғымыздың өкше жағынан емес, алдыңғы жағынан тигендігі. Жара қаракеті бізді немістерден кейін қарай қашып бара жатқанда емес, керісінше, оларға қарсы жүгіргенімізде оқ тигенін өзі дәлелдеп тұр деп күрсінді.

Ол әңгімесін одан әрі жалғастырды:

— Бізбен бірге болған бір жауынгер біз жатқан Кострома госпиталіне бізден сәл кейін түсіп, оның аузынан естіген жаңалығым: саяси жетекші І. Есенберлинді «Қызыл Ту» орденіне, мені «Қызыл жұлдыз» орденіне әскери басшылық сол жолғы шабуыл үшін ұсынды деген хабары. Ол бұл сөздерін мақтаныш сезіммен айтты. Бірақ ол орденді Ілияс соғыс кезінде де, соғыстан кейін де алған жоқ. Награда листогы бір жерде жоғалғанға ұқсайды. Әскери комиссариат салақсырап сұрау жасамаған. Ілияс өзі де орденін іздеуге құлшынып кіріскен емес. Жазушылығына алған белгілермен қанағаттанды. Ол ондай дүниелерге алтын уақытын кетіріп мансап іздеуді ұнатпайтын. Сылдырлаған, жылтырағанға құмар азаматтарды жек көретін.

Госпиталде Илияс жарты жыл бойы жатты. Оған мүгедектік берді. Сосын ол Алматыға кетті. Кетерінің алдында ол маған Академияға келді. Енді Илияс балдақпен жүретін болған. Бір аяғы екіншісінен 2 см қысқа болып қалыпты. Кейін аяғы әбден жазылғасын ол оң аяғына арнайы тігілген аяқ киім киіп жүрді. Аяқтың ақсақтығы кейде ғана байқалып қалатын. Бірақ, соғыс жарақаты бүкіл қалған өмірі бойы өзін білдіріп тұрды. Әр себеппен. Негізінен ауа райына байланысты. Жарты жылда аяқ ауруынан көп бейнет көрсе де және әлі де толық айығып кетпесе де туған жермен кездесер алдында сергек, көңілі көтеріңкі жүрді.

— Мен Кеңес Одағын қорғадым. Өлімге қарсы жүгірдім. Жарақаттандым. Одақты қорғай мен Қазақстанды да қорғадым. Өзімнің туған елімді де, алғаш тәй-тәй басқан жерімді. Маған ең қымбат дүние — Отан. Оның құрбандығы болуына басымызды байладық. Осы сезімімді «Елге қайтқанда» атты өлеңімде келтірдім, — деді Илияс.

ЕЛГЕ ҚАЙТҚАНДА

Түтіні өркештеніп будақ-будақ,
Келеді оқтай ағып поезд зулап;
Майданнан жараланып елге қайттым,
Жүрегім дүрсілдейді аттай тулап...

Жұлдыздай зымырайды поезд ағып,
Самал жел сыбырайды сырын шағып;
Мен тұрдым көзімді алмай терезеден,
Қиялым әлде қайда қанат қағып...

Аймалап сүймек болып мауқын басып,
Күн күліп, тоғай шулап, өзен тасып,
Туған жер анамдай-ақ аңсап күткен
Қарсы алды жұпар төгіп қойнын ашып.

Қуаныш сол бір кезде мені де ертіп,
Шаттықтың балын ішіп көңілім елтіп,
Тасыған үнім сыймай көкірекке
Жібердім жүрек қылын шертіп-шертіп.

Қуандым, елжіредім, жанып-күйдім,
Құрметтеп туған жерге басымды идім;
Поездың бір тоқтаған мезгілінде
Құшақтап топырағын барып сүйдім.

Алматыда Илияс майданнан қайтқан соң драма театрының әдебиет бөлімінің меңгерушісі болып жұмысқа орналасты. Одан кейін орталық комитет аппаратына инструктор болып ауысты.

Бір жылдан соң Ілиястан ішінде қалыңдығының фотосуреті бар қуанышты хат алдым. Фотосуретте бет келбеті қазаққа аса ұқсай қоймайтын өте сұлу бойжеткен қыз бейнеленген. Мен біздің арамызда үшінші жан — ағама жар, маған жеңге болатын адам — пайда болатын сәтті ерекше іждахатпен күтіп жүргенмін. Ол қандай адам болады? — деген сұрақ мені қатты ойландыратын. Ол біздің арамыздағы бала күннен берік қалыптасып қалған үлкен сыйластықты, аға мен іні арасындағы нәзік бауырластықты, жетімдік шындаған сүйіспеншілікті бұзбай ма, деп те ойлайтынмын. Мен Ілиястың болашақ жарының тек келбеті ғана сұлу емес, ішкі жан дүниесі оған сай деп ұқтым. Сол себепті, Ілиясқа әйелін алақанында аялата білсе екен деген тілегім менің көкейімде жүрді. Көп кешіктірмей олар үйленді. Өзінің жан жолдасына деген ыстық махаббатын Ілияс «Жарға» деген өлеңінде жазған болатын.

Сен едің жұрттан тандап сүйген жарым,
Білемін кірсіз таза ұят, арын.
Сүйгенім өмірімнің қуанышы —
Қандырған жас тілектің ынтызарын.

Тартқан жоқ мені жалғыз сыртқы түсін,
Жан сәулем ең алдымен соны түсін;
Сырынды сынға салып қатты сендім,
Өзімдей ойлайды деп халық ісін.

Ақ жүрек, қарақат көз, қалқатайым,
Сен болдың тандағаным, алтын айым,
Сондықтан махаббатым саған берген,
Жалындап өрши түсер күн-күн сайын.

Ілияс өзінің Дилярасын өте жақсы көретін. Оны біз еркелетіп Диля деген ықшам есіммен атайтынбыз. Ол да өз тарапынан Ілиястың үлкен махаббатына тұратындай болып шықты. Диляра оның сәтсіздік пен самғауға толы өмірінің күрделі шақтарында мойымай ыстық-суықты бірдей бөлісе білді. Жеңеміз ағамызды творчестволық ерлікке шабыттандыра алды. Және оны ауыр науқастан арашалап алды. Халық жауының қызы — АЛЖИР түрмесі зардабына анасы түскен, репрессия құрбаны болған, әкеден кеңес үкіметі ерте айырған, бала кезінен қасіреттің уын ішкен осы бір бүлдіршіндей жас, тал-шыбықтай кішкене ғана жеңеміз Диляраның сағы сынбай, тауы шағылмай үлкен адамгершіліктің иесі болып отырғанына қуанатынмын да, таң қалушы да едім. Оған сонау бала кезінен соншама трагедия мен драмалық оқиғаға толы тағдырға шыдағаны үлкен өнеге мектебі емес пе. Әсіресе бүгінгі қазақ қыздарына.

Тамаша әйелдер туралы жазылған романдар, повестер, әңгімелер аз емес. Ондай туындылар көбінесе автордың әсерлеуімен, көркемдеуімен, күшейтуімен жасалынады! Негізінен жинақты образдар Ілияс ошағының сақтаушысы Диляра жайлы кітап жазылса сол табиғи, деректі оқиға, ащы шындықтың өзі жиналуынан алатын өткір сюжетке онсыз да толы болар еді.

...Әскери әуе академиясындағы біздің оқуымыз созылып кетті. Сондықтан соғысқа біз тек 1944 жылғы жаз басында ғана бардық. Мен І-ші Прибалтика фронтының 6-шы гвардиялық авиация полкында соғыстым. Бұл біздің, триумфтік жеңіске бет алған, жетістігі мол шабуылдар кезеңі еді. Аспанды толығымен біздің авиация билеп алған кез. Жаз айларында біздің көшпелі аэродромымызды немістер ұшақтары бір де бомбылап көрген жоқ. Бомбаламақ түгілі жау авиациясының дауысын да естімедік. Бұл біздің авиациямыздың басымдылығының айғағы еді. Күздің аяғында мені фронттан академияға аэродинамиктер тобын дайындайтын сабаққа шақырып алды.

Бір жылдан кейін 1945 жылы біз Ілияспен Алматыда қуаныса кездестік. Кездескенде көріп сосын есімде қалған ең айшық сурет соғыстың бітіп, жаудың жеңілгеніне риза болғандықтан пайда болған Ілиястың шексіз қуанышы мен бақыты еді. Оның үстіне біз бір жанұяның түгелдей осы сұрапыл соғысқа белсенді қатысып, бәрімізде аман оралдық. Ілиястың осыдан төрт жыл бұрын біреуіміздің тіпті мүгедек болсақ та жеңіс күніне жетіп, елді көруге, ағайынмен қауышуға жазсын деген ақ тілегі артығымен орындалып отырған сәт еді. Жеңістің үшеуіміз де қуәгері болдық. Оның ішінде менің аяқ-қолым түгел бүтін. Ахметқали соғысты тек көзімен ғана емес, жан-тәнімен сезінді. Ол соғыста ауыр контузия алып, жанарынан айырылды.

Бірақ бұрынғы өз мамандығымен жұмыс істей алды — электр доғасының өткір жарығы металлды пісіруге көздің әлсіз сәулесіне көмек берді.

Ахметқали соғыстан кейін Қарағандыда жұмыс істеді. Бір хатында маған өзінің сағы сынбағанын және өзін бақытсыз жүрдай болған адамға санамайтынын айтып бізге басу айтты.

Ахметқалидың соғыстағы алған жарасы қауіпті болып шықты. Бір жыл өткен соң ол өмірден өтті. Оның құрметіне Ілияс «Алтын аттар оянды» романында кейіпкеріне өндіріс маманын, цехтың беделді шеберіне Ахметқали есімін берді.

Соғыстың аяқ кезінде Ілияс пен Диля жанұясында алғашқы сәби дүниеге келді. Ол Раушан. Ілияс Алматыға Ақмола жанындағы Отанын сатқандардың әйелдерінің лагерінен (ОСӘАЛ — АЛЖИР) әлі де толық ақталмаған, реабилитациясы бітпеген жесір қалған Диляның

шешесін және оның кішкентай екі інісін тәуекелге бел байлап алып келген-ді. Ілияс енді өлеңдер мен поэмалар жаза бастады. Егер өлең жазуын қойып кетпегенде одан үлкен ақын шығар еді. Поэзия салсында оның жалт еткен кездері де болды:

Өлең сенің құшағыңа енейін,
Қиын болсаң азабыңа көнейін,
Жүрегімнен жалыныңды аяма,
Ең болмаса бір жарқырап сөнейін...

«Әдебиет пен Өнер» журналының 1945 жылғы № 4 санында сын мақалада Ілиястың басып шығарған екі поэмасы: «Айша» мен «Төлеген» жоғарғы баға алды. Ол мақала біздің әдебиетіміздің 25-жылдығына арналған болатын.

Осылайша жас ақын Ілияс қазақ поэзиясына бет бұрды. Одан кейін «Әдебиет және Өнер» журналында Ілияс екі әңгіме шығарды: «Адамгершілік туралы әңгіме» және «Қасиет иелері». Ілиястың «Жомарттық туралы ән» опералық либереттосы республикалық конкурста үшінші орын алды. Ілияс Есенберлиннің есімін жазушылар одағының съезінде қазақ әдебиетінің алыптарының бірі Сәбит Мұқанов алғаш атап, оны әдебиетімізге келген жас дарындардың бірі деді. Сәбең сөйтіп Ілияс творчествосынан үміт күтетінін білдірді. Ірі тарлан кателеспегенін кейін өмір өзі дәлелдеді.

Дегенмен, көп себептермен Ілияс ұзақ уақыт бойы, тура айтсак 20 жыл көленкеде аз танымал жазушы болып келді. Көптеген поэмалардың, повестердің, пьесалардың, киносценарийлардың, опера либеретталарының, көп өлеңдердің авторы бола тұрып. Алпысыншы жылдардың орта кезінен бастап Ілияс ірі масштабты эпикалық туындылар жасай бастады. Осы кітаптар оны Одақ халықтарының әдебиетінің алғы шебіне алып шықты.

Өздеріңізге белгілі, Ілиястың ең ауқымды туындылары тарих тақырыбына арналды.

Қайтыс боларға аз қалғанда «Ойлар мен үзінділер» атты жұмысында ол жазды: «Мен қазір неліктен тарихқа көп ден қойып жүрмін? Қазір өмір маған қызық емес болғандықтан ба? Жоқ мүлде олай емес! Мен осы күнімді, қазіргі өмірді сүйемін, өйткені, бүгінгі күн — менің ұрпақтарымның өмірі. Мен қазір арттағы ғұмырға үңілемін, солай еткенде менің әуестігім, менің дүние танымым тереңірек, мазмұндырақ бола түседі. Мен өмірімді білмеген тарих жайында ойламаған кезде болса бір басқа, ал қазір... Ағаш биіктеп өскен сайын, оның тамыры да жерге бойлап, тереңдей түспей ме, адам да солай. Қоғам да солай. Ол болашақ туралы көбірек толғанған сайын, өткен тарихы жайында көбірек білгісі келеді. Онсыз болашақты құруға болмайды.

Жазушы алыста қалған уақытты тарихи зерделеумен ұзақ айналысқан кезде, өтіп кеткен адамдар мен оқиғалар оның санасында қайта тіріліп, ол еріксізден осының бәрінен тек адамды ғана көреді. Менде де осылай болды. Кенесары ханға қатысты XIX ғасыр оқиғаларын зерттей келе, мен осы өткен тарихи оқиғалардың бәрінен де қасіретті адамның тұлғасын көрдім. Ол маған бүкіл күрделі мінезімен, табыстарымен, сәтсіздіктерімен көрінді де, мен ол жайында роман жазып шықтым. Ақтаған да, қаралаған да жоқпын, өмірде қалай болса, солай етіп жаздым.»

Өмірінің соңғы жылдарында Ілияс «Алтын Орда» трилогиясына көп еңбек сіңірді. Бірақ бұл кітап қазақ және орыс тілдерінде тек ол өмірден өткен соң ғана жарық көрді. Кейбір қаламдастары «Көшпенділердің» қарымтасын «Алтын Ордадан» алып, Мәскеуде типографияда теріліп қойған кітапты «саяси шикіліктігі» мен «идеологиялық залалдығын» жалау етіп романның жарық көруін бірнеше жылға шегеруге «ақыл-айлалары» мен «дарындары» жетті. Түбінде осы екі трилогияның қазақ тарихының энциклопедиясы мен көк байрағы болатынын олар сезбеген ғой. Ілияс өзінің тірі кезінде «Алыстағы шайқас», «Махаббат мейрамы», «Ақ аққулардың қуанышы» романдарының шыққанын көре алмай арманда кетті. Әрине, Ілияс туындыларының темасының диапазоны көл-көсір, ауқымы ұлан-қайыр кең. Бұл қыр қыранының ғана қолынан келетін ұлы іс. Бұндай сан саналы творчестволық көпсайыстың Ілияс дарынының көп қырлы, терең сырлы екенін дәлелдейді. Әсіресе оның тарихи трилогиялары этнос санасын оятатын, мінезін қалыптастыратын, жігеріне жігер қосатын, өзін-өзі сыйлайтын ұлт қалыптастыратын және мемлекет ұйымдастыратын, христоматиялық, әр үйде стол үстінде, кітап сөресінде тұратын жол көрсеткіш десек артық емес. Ілияс кітаптары жоқ жанұя бүгін кемде-кем. Тек өз ұлты емес, басқа халықтарда да.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келсек, менің Негізгі адамым, менің тәрбиешім, ақылшым, тірегім, менің бауырым Ілияс осындай адам болған еді.

Бізді басқа жұрт жас кезімізде егіз бала деп ұғыпты. Әрине, ол менен небәрі бір-ақ жас үлкен болатын. Өзінің қабырғасы қатпай, бұғанасы бекімей мені бала күнімде, онан әрі де жас кезімде тәрбиелеп, қанаттыға қақтырмай, тұмсықтыға шоқтырмай елдің алды қылып Мәскеуден Әскери академия бітіргізіп, адам қылған сол баяғы кішкене ағам.

Мен талпыныспен, еңбекпен, техника ғылымдарының докторы, профессор болып Мәскеу университеттерінде сабақ беріп, Одақ ғылымизерттеу институттарында авиация мен космонавтика салаларында

жемісті, абройлы зерттеулер жасағаныммен, Одақ әскерінің полковнигі атанғаныммен осының бәрінің негізін, іргетасын менің тағдырымды салып берген кіп-кішкентай ағам Ілияс емес пе еді! Кімнің ағасы бауырын осыншама сүйіспеншілікпен ұзақ жыл сүйрейді. Қажымай, талмай.

Мәскеуге де, ұлы халыққа да дән ризамын. Бәрі солардың арқасы. «Егер Раунах еуропа нәсілінен болса, ол профессор емес академик, полковник емес генерал болар еді» — деген қаңқу сөздерде қанша жан болса да, өз басым ондай байбалам салудан мүлдем аулақпын. Мен мансаптың құлы емеспін. Мен «жұлдыз» дәметіп тер төккен емеспін. Мен Отаныма қызмет еттім. Мені Ілияс осылай тәрбиелеген. Мен оның жолын құдым, ізімен жүрдім.

Ерте жетім қалып әке-шешеміздің жылы алақаны маңдайымыздан сипамағандықтан мен оның қарымтасын бөтен жандардың ыстық ықыласынан алып жүрдім. Қай жерде еңбек етсем де ұжымға сыйлы болдым. Бұл бір жағынан өзімнің саналы өмірімнің мәні болса, екінші жағынан Ілияс тәрбиесі еді. Қызыл сөз үшін айтпаймын, рас, маған жолдас-жоралар тек жақсы айдар тағады. Коллегаларым мені: «О, наш Раунах — бог ракетной пайки!» — дейді, өзіл-шыны аралас. Бұндай тұмар маған орден-медальдан да қымбат. Себебі менің атқарған жұмысым сала мамандары арасында аңызға айналғанын ракета-космос мамандары біледі. Сондықтан мен өзімді бақытты адам деп санаймын.

Н. Е. Жуковский атындағы әскери-әуе академиясын бітіргеннен кейін 3 жылдан соң менде екінші Негізгі адам пайда болды. Ол менің ғылыми жетекшім дарынды академик Сергей Николайұлы Лоцманов. Осы ұстаздың тәрбиесімен техника ғылымының докторы болдым. Профессор В. П. Фролов екеуіміз ол кісі жайлы очерк жазып, оны «Красная звезда» газетіне шығардық.

Менің жүрегімде Ілияс ерекше орын алады.

Ілияс күрделі, арасында өте ауыр өмірді басынан кешті. Өмір мұхитының жайбарақат тиыш күйін де, қатты, ал кейде өте қауіпті дүлей толқынын да көрді. Бірақ оның қайығы мұхиттың ар жағына жүзіп өтті.

О баста айтылған сұраққа оралсақ, әрине тар жол тайғақ өмір жолында Ілиястың да өз Негізгі адамы болған еді. Ол оған көмегін тура да, жанай да аяған жоқ. Әсіресе екі оқиға Ілияс үшін өте мәнді еді. Бірінші жолы Димаш Ахметұлы Қонаев Ілиясты өте ауыр жалған жаладан аман алып қалды. Олжас жайлы халық біледі, ал Димекен талайды тоталитарлық жүйенің құрбаны қылмағанын тек кіші шеңбер түсінеді. Екінші жолы Димаш Ахметұлы Ілияс дарынына сенім артты. Нәтижесінде қазақ халқының бетке ұстар мақтанышына айналған «Көшпенділер», «Алтын Орда» трилогиялары жарық көрді.

Әрине кемеңгер, көреген Димекен бұл кітаптардың саяси салмағын, тарихи ақтандақтардың орнын толтыратындығын, идеологиялық тәрбиелік мәнін, көшпенділер мәдениетін паштайтындығын, кешегі, бүгінгі, ертеңгі дәуірлеріміздің үш бағыттың тұтастығын философиялық сарапқа салуға мүмкіндік бере алатын тамаша құрал деп түсінді. Қателескен де жоқ. Ілияс бұл жағдайларды ешқашан есінен шығармайтын. «Ер жігіттің мойнында қыл арқан шірімейді» — деген терең халықтық ұғым оған бесенеден таныс, мінезінің ерекшелігі болып табылатын. Адам деген ардақты атқа сай болу үшін біз бәріміз де өзіміздің Негізгі адамымызды әрқашан жадымызда ұстауымыз абзал.

20 май 1986 жыл. Мәскеу.

Р. С. Отыз жыл Одақтың қорғаныс министрлігі қарамағында құпия ғылыми-зерттеу институттарында еңбек еткендіктен өзімнің соғыстан кейінгі Мәскеудегі өмірім жайлы сөз ете алмауыма оқырмандардан кешірім сұраймын. Бұл тек бір менің ғана өмірбаянымның ерекшелігі ғана емес. Әрине, өз елім, өз жерім Байқоңырдан ғарышқа самғаған «Боранның» ыстыққа шыдамды сыртқы қабы — бұл менің де қолымнан жасалған құпия материал екендігін өзім мақтаныш етемін. Бұл бір ғана мысал. Маман емес адамға менің істеген зерттеулерім қызық бола қоймас. Менің Ілиястан ерекшелігім осы жерде де көрініп тұр. Біз жүйенің, саланың қызметкерлері болдық, қаншама Отанға ерінбей еңбек етсек те.

Аударған және өңдеген Ахмет Дүйсенбаев.

ЕСТЕГІ БЕЙНЕ

Мені Морис Симашко телефонмен таза ауада аздап қыдырып қайтайық деп шақырған кездерде біз бір-бірімізге айтамыз: «Илиястың жанында кездесейік» —деп. Бұл Жамбыл көшесіндегі Илияс Есенберлин тұрған үйдің бұрышындағы оның мемориалдық тақтасы ілінген түс. Сол жерден өткен жандарға оның бронзадан жасалған бет мүсіні қарап тұр.

Осы мүсінде оның бет әлпеті, өзінің тірі кезіндегі айшық келбеті тамаша дәл жасалған. Қамсыз-қапасыз тұлғасы аурулары мен шаршағандықтарын жеңіп шыққан кезіндей көрінеді. Әрине қиындықтардың ізі неге қалмасын, дегенмен бұл мүсіндегі негізгі көрініс — ой мен қажырлық.

Мен І. Есенберлинді бұрыннан танысам да, шын мәнінде оны тек баспа директоры болып жүргенде білдім. Мысалы, сол кезден есімде бір қалғаны: біз скверде сөйлесіп тұрмыз. Ол ызамен қызбаланып «Казахстанская правда» газетінде шыққан мақала жайлы ашынып айтып жатыр. Мен әңгімені әзілге айналдырып оның көңілін орнына түсіруге тырысамын. І. Есенберлин ол кезде «Қазақфильм» киностудиясында жұмыс істейтін. Газет материалы сол студия жайлы екен.

Ол кезде І. Есенберлин егде тартып қалса да ортаң қол жазушы болып саналатын. Оның көптеген ауыртпалықтарды басынан кешкенінен сол уақытта мен бейхабармын да. Ол сан-алуан жанрда қалам тартып жүрді. Поэмалар мен өлеңдер, повестер мен пьесалар, сценарийлар мен либеретталар жазды. Бірақ олар жарық көріп, театрларда қойылып, кино болып шығып жатса да авторға атақ-даңқ әкелмеді. Ол әдебиет олимпінен алыс болатын.

Әрі жазушы, ірі әдебиет қайраткері, баспа басшысы ретінде Есенберлин бір мезгілде қалыптасты. Бірақ, жазушы ретінде ол бұдан сәл ертерек танылды. І. Есенберлин «Айқас» атты өте өткір, жанжалды, албырт роман жазды. Бүгінгі кездегідей, сол уақыттарда да осындай айшық, ақиқатқа толы қара қылды қақ жаратын кітап сирек кездесетін. Роман бірден танымалды болып шыға келді де, оның есімін туған әдебиет шеберлерінің қатарында айтатын болды.

Жуырда мен «Казахстанская правда» газетінен жазушының 70-жылдығына арналған мақала оқып таң қалдым. Мені қамықтырған жағдай І. Есенберлиннің өз замандастарына арналған кітаптары туралы ештеңе айтылмағандығы. Әрине, жазушының ұлттық тарихи роман жазғандағы ерен еңбегі, жалпы алғанда көне қоғамның — қазақ

халқының өткен өміріне деген ынтасын көтерудегі игі істері ұлан-қайыр екені даусыз мәселе. Бірақ ол осы күннің көкейтесті мәселелеріне тарихи кітаптарынан да басым көңіл бөлгені шындық емес пе. Басқа кітаптарын айтпағанның өзінде де «Айқас», «Қатерлі өткел» романдары XX ғасырдың «идеялық драмаларын» терең ашып берген туындылары ғой.

I. Есенберлин «Жазушы» баспасының директоры болып келген соң біз тағы да кездестік. Жұмыс бабымен. Ол кезде менің екінші кітабым шыққалы жатқан. Жас жазушыға ең қиыны бірінші кітаптың жарық көруі деген пікір бар бізде. Менің өз тәжірибем бойынша бұл ылғи да солай емес. Бірінші кітабымның қолжазбасына редактор 4 ескерту жасаған болатын. Оны мен тез арада түзетіп бердім. Сосын кітап тез шығып кеткен еді. Осыдан кейін менің барлық кітаптарым қиындықпен шыға бастады.

Содан менің екінші кітабым жап-жақсы баспаға кетіп бара жатқан кезде жаңа директор шығаруды тоқтатып тастады. Біреулер сыбырлаған көрінеді. Біраз қиналдым. Соңында кітабым жұқарып, тиражы азайып өрең дегенде жарық көрді.

Сол кезде мен Ілияс Есенберлинді қатты ұнатпай жүретінмін. Сондықтан мені таң қалдырғаны екі айдан кейін өзіне орынбасарлыққа үлкен жауапты қызметке шақырғаны. Мен баспаға барғым келмеді. Бірақ I. Есенберлин айтқанынан қайтпады. Аяғында маған келісім беруге тура келді. Мен осы кісімен осы жұмыста ол директорлықтан түскенге шейін бірге істедім. Неге?

Кітабымды жүндей түтіп борша еткен I. Есенберлин, енді өзіне қауіпті адамды жауапты қызметке шақырғаны, менің білуімше, оның ащы мен тұщыны айыра білуінде еді. Ол ашуын ақылға жеңе білетін әділ азамат болатын. Рас, менің кітабым оған ұнамады. Айтқаны да бартын: «Бұл повесінді менің ұлыма ұнайды деп ойлайсың ба?» — деп. Бірақ ол мені «Жазушы» баспасының орыс тіліндегі әдебиетін шығаруға қолайлы маман деп, белін бекем байлаған екен. Баспаның қамын ойлаған еді. Ол өзінің субъективтік пікірін — менің кітабымды ұнатпағанына қарамастан, жаратпай тұрып сезімін аттап өтіп іске пайдалы шешімге өзі келді.

Қазақстанда негізгі баспа — «Жазушының» (аты талай рет өзгерген) ондаған жылдық тарихында I. Есенберлиннің ең беделді білікті директор болғаны баршамызға аян. Ол осы жерде әдебиетіміздің қарқынды түрде үрдіс қалыптасу процесіне маңызды роль атқарды. Бір жағынан оның өзінің де әдеби есімі осы тұста тоқтаусыз өсті. Романдары бірінен соң бірі шыға бастады. Бұдан әрі I. Есенберлин тек роман ғана жазатын болды. Қарсыластары да қол қусырып қарап отырмады.

Дегенмен, І. Есенберлин романистикасы бүкіл көп ұлтты Одақ әдебиетіндегі шоқтығы биік құбылысқа айналып тынды.

І. Есенберлиннің бойында сирек кездесетін ұйымдастырушылық және әкімшілік дарын барын көрдік. Ол өзінің әкімшілік міндетін тек жауапкершілікпен ғана емес, сүйсіне орындайтын. Директор мықты, еңбекқор ұжым жиып алып баспа ісінің тасын тауға өрмелетті. Респубикада жазылған барлық жақсы-ау деген кітаптарға ол жол берді. Тіпті батыл кітаптар да шығып жүрді. Жасырмаймын, кейбір осындай «ыңғайсыз» дүниелерді ол шығара алмай әлекке түсіп жүретін. Жоспарлық көрсеткіштер артығымен орындалатын. Сондықтан оның баспасы ең жақсы санатта болатын.

Ал, Есенберлин жауапты мемлекеттік қызмет пен творчестволық шаруаларын қалай үйлестірді? Ол осы екеуін де жанындай жақсы көретін. Үйлестіруге оның темірдей қатты жігері және менің өзім басымнан кешкен — оның «мөлшерлі сезімі» көмектескені сөзсіз. Таңғы тоғыздан кешкі алтыға дейін баспаның жұмысына берілетін. Сырт көзге марғау. І. Есенберлин асықпай-саспай бір жұмыс күнінде саналуан шаруа бітіріп үлгеретін. Ал, кешкі сағат алтыдан кейін І. Есенберлин директорлықтан «түсетін». Кешкісіне, не демалыс күндері қызмет бабымен соғылатын телефонды оның жаны жек көретін. Тіпті дүние аударылып жатса да. Өйткені бұл уақытта ол директор емес, жазушы болатын. Қызық еді.

Осы кісі қай жерде жүріп осыншама кітаптар жазды деген ойтүрткімен бірде сұрадым. Ілекеңнің айтқаны:

— Үйге келемін, шәй ішемін, сосын ұйықтаймын. Сағат ондарда үйдегілер сабырлана бастайды. Сосын мен столыма отырып түнгі 3-4-ке дейін жазамын.

— Демалыс күндері де ме?

— Жоқ, демалыс күндері мен аз жұмыс істеймін. Бізде, қазақтарда қонаққа бару, достармен араласу деген салт бар ғой.

— Сонда бір түнде қанша жазып үлгересіз.

— 20—30 бет.

Кейбір «флоберистерді» бұндай сан үркітуі мүмкін. Дегенмен, бағаны нәтижеге бермей ме. І. Есенберлиннің бойында импровизаторлық шығарып-салмалық дарын болатын. Ақындар ертеде айтыстарда бір тыныспен жүздеген-мыңдаған рифмаланған жолдарды дүниеге әп-сәтте әкелмеуші ме еді. Бұл әрине оның бабаларының қасиеті.

«Көшпенділер» трилогиясының бір романын Ілекең бір айда (январда) жазды. Оның ішіндегі 4 күні жақын досы — дарынды жазушы Қапан Сатыбалдиннің қайтыс болғандағы шаруаларына кетті. Ай емес, 27 күнде жазды.

Әрине, бұл арпалыс январға 20 жылғы дайындықпен келгені де рас. Оның үстіне роман талай рет қайта қаралып, түзетулер енгізілді. Бірақ, сонда да осыншама бүрк еткен творчестволық «жарылыс» ізетпен қайран қалдырады.

Директор Есенберлинмен жұмыс істеу оңай болды ма? Жалпы айтсам — иә. Кейде қиын. Тіпті ол әділ еместей көрінетін. Бірақ ол оқтын болатын дүниелер еді. Басшы ретінде ол ұсақ-түйекпен өкшенді баспайтын. Андымайтын. Қызметкерлерді өзі қоластына тандап алып, сосын оларға барынша ерік беретін.

I. Есенберлин әдебиеттегі дарындылықты өте жақсы сезетін. Және дарынды әдебиетшілерді жанындай жақсы көретін. Ол Юрий Осипович Домбровскиймен ұзақ жылдар бойы берік және тығыз достық қарым-қатынаста болды. Біріне-бірі табиғатымен, сырт пішінімен, әдетімен, өмірлік салтымен еш ұқсастықтары жоқ екі адамның қалай жолдас болып тіл табысқандарына мен таң қаламын. Байсалды және мақсатына ұмтылған ұқыпты Есенберлин — бұл дүниенің тұрмысынан бейхабар Домбровский. Әрине Есенберлин өз досының жай ғана «қыдырымпаз кемеңгер» емес, тек қана «фейерверк — адам» емес (Иван Шеголихинша), ол өте жоғары дәрежедегі қызметкер, өте мәдениетті, пысық (сырт көзге алба-жұлба көрінгенмен) азамат екенін жақсы білетін.

Ол Юрий Осипұлын «Жазушыдағы» аударма жұмысына қатты араластырып тұрды. Домбровский Алматыға келген кездерінде мен олардың бірге қыдырып жүргендерін жиі көретінмін. Тапал бойлы Ілияс, одан бойы екі бас жоғары Юрий. Оның үстінде Домбровскийдің төбесінде бір көпене сіган қара шашы болатын. Мәскеуге барған сайын Есенберлин өзінің аудармашы-досының Кіші Сухарев көшесіндегі ескі үйдегі коммуналкалық бөлмесінде (пәтерінде) болып тұратын.

Есенберлин Морис Симашко мен Юрий Гертті де қатты жақсы көретін. Іскерлік үшін ол көп нәрсені кешіре білетін.

Бірде менің өтінішіммен ол поэзия редакторы қызметіне менің досым, әрі жерлесім Александр Скворцовты жұмысқа алды. Ол Скворцовтың дарынды ақын екенін білетін. Бірақ Скворцовтың қиыр ауыр мінезі дәрекіліктерге әкеліп, үстінен арыздар түсті. Есенберлин оны тәрбиелеп көріп еді, одан еш нәтиже шықпады. Директор оған қатты ренжіді. Сосын оны байқамағансыды, өз жүйкесін тоздырмауға. Скворцовтың талантты екенін және оның барар жері, басар тауы жоқтығын ескеріп оны, қолында тұрса да баспадан қумады. Есенберлиннен кейін келген жана директор келе сала Скворцовты баспадан шығарып жіберді.

Мен досым болған соң бүйрегім бұрып айтып отырған жоқпын. Әділіне келсек Скворцовтың мінезі қанша қисық болғанымен,

«Жазушы» баспасында ешқашан Александрдан мықты орыс поэзиясының редакторы болған емес. Ілекең осыны түсініп еді.

Есенберлин аударманың сапасына басты назар аударатын. Қазақ жазушыларының туындыларын орысшаға аудару жауапты мәселе болатын. Ол директор болған кезде «Жазушыда» аудармамен ірі әдебиетшілер айналысты. Ал қазір Мәскеулік Одақтың Жазушылар Одағының мүшелерінің әйелдері, қыздары, келіндері, әпкелері аударып жүр. Ілекең жақсы аудармашыларды өзі тез табатын.

Есенберлиннің денсаулығы нашар болатын, бірақ мені тандандыратыны сөйте тұра оның қайраттылығы. Көптен ауратын. Науқастан оның беті күлдей сұрғылт болатын. Ілбіп жүретінінің себебі де сол бойындағы дәмкестен еді. Бірақ, сөйтіп жүріп ол жұмысын тоқтатпады. Егер, қимылдамай жатсам ауру мені жеңіп кетеді — деген еді маған бірде.

Бір жолы екеуіміз Мәскеуге бірге ұшып бардық. Машинаға отырғасын: алға қарасам басым айналады деп бірден көздерін тас жұмып алды. Аэропортта медпунктке кіріп дәрі ішті. Ұшақта оның түрінен адам шошитын. Ал, Мәскеу мейманханасында бір сағаттан кейін ол Шыңғыс Айтматовпен сөйлесіп жатты. Сосын бір жарым сағаттан соң Одақ Жазушылары үйіне кетті.

Ол тамаша қатты өзіндік тәртіп адамы болатын. Кейінірек мен өзімнің директорымды оның өмірінің соңғы жылдары жиі кездестіріп тұратынмын. Әрине, ауру оны өкшелеп жүрді, бірақ «темір шал» оған берілем деп ойламады. Романдарын бұрқыратып жазды, көптеген қоғамдық қызметтерде болды, соғысып жүрді. Қарсыластары да көп болатын. Ол оларға сол бұрынғы кездегідей әдебиет пен тарихқа деген көзқарасын дәлелдеп бақты. Шынына келсек, енді Ілекең өз оқырмандарына арқа сүйейтін дәрежеге шықты. Халық ықыласы оған рухани қолдау жасады. Жазушыға бұдан артық не бақыт қажет. Ол жәй сөз жүзінде, мансап тұрғысында емес, іс жүзінде халық жазушысы болды. Оның романдарын қалада студент жастар оқыса, далада ақсақалдар тамашалады. Бірдей сүйіспеншілікпен. «Простор» журналының «Алтын Орда» басылған номерлерін халық киоскіден ләзде талап әкетті.

Ол көптеген жылдар ауырды, сосын күтпеген жерде өте тез өмірден өтіп кетті. Ауруханада да аз-ақ болды. Бір таңғажайыбы ол табытта жатқанда өлген адамға ұқсамады. Мүсінінде жинақылық, бірегейлік бар еді. Дарыны сарқылмаған адам, көп айтқан, бірақ барлық ойын айтып бітпеген жазушы, жауынгер, тап кәзір де айкасты жалғауға дайын секілденді.

Аударған Ахмет Дүйсенбаев

БАТЫЛ ДА БАТЫР ЖАЗУШЫ

Жазушының өмірі — оның творчествосы екені аян. Ал қалам ұстартқанға дейінгі жастық шағы бірер сөздің маңында ғана шектелсе керек. Ілияс Есенберлин 1915 жылы Атбасар қаласында дүниеге келген. Ата-анадан ерте айрылған жас ұланды жетім балалар үйі қамқорлыққа алады, сөйтіп ол өзі сияқты балалар тәрбиеленген үйді бауыр басады. Туған інісі Раунақ екеуі (ол техника ғылымдарының докторы, профессор ұзақ жылдар Москва қаласында тұрған) болашаққа апарар білім-ғылым жолын осы балалар үйіндегі мектептен бастаған.

Творчестволық өрлеу дәуіріне дейін Ілияс Есенберлин акын ретінде «Айша» және «Сұлтан» поэмаларын 1945 жылы шығарса, одан төрт жылдан соң «Дәулет туралы жыр» атты өлендер жинағын берді. «Біржан-Сара» және «Большевик туралы поэма» атты дастандардың авторы да Ілекең. «Таудағы тартыс» пьесасын республикалық жасөспірімдер театры өз сахнасында қойды. Қалың жұртшылыққа тараған қырықтан астам әндердің сөзін жазды. Оның ішінде «Жастар вальсі», «Домбыра» «Қыз арманы» сияқты жастардың сүйіп шырқар әндері бар.

Оның атын асқақтата шығарған үлкен прозасы 1966 жылдан басталады. Яғни, сол жылы жарық көрген «Айқас» романы үшін ол республикалық Абай атындағы Мемлекеттік сыйлыққа ие болды. Геологтар өмірінен алып жазылған бұл кең тынысты романда еңбекқор талант иесінің жолы мен дарынсыз, арсыз адамның арасындағы айқас көрсетіледі, сол арқылы адамгершілік атты асқақ қасиет мүсінделеді.

Жазушының аса күрделі, қилы кезеңдерді суреттеуге арналған «Қатерлі өткел» романының жүгі де ауыр. Бұл күрделі туынды 1967 жылы жарық көрді. Бұл романда халқымыздың жаңа, өзіне бейтаныс социализм аталған заманға өту дәуіріндегі бел-белестері тұсында түншыға булыққан қазақ интеллегенциясының өмірі мен «құдай салды — мен көндім» дегендей зұлмат қоғамдық қатынысқа қалыптасуы үлкен тартыс үстінде, күрделі әдеби штрихтармен суреттеледі.

Алғашқы кезде ол тұста яғни жиырмасыншы жылдарда жексұрын етіп көрсетілген алашордашылардың ықпалында болған жас Бүркіттің жан толғаныстары соның айғағы. Ілекең осы образ арқылы сталиндік тотолитарлық заманда халқымыздың басына төндірген неше бір зұламаттарды Бүркіттің аузымен талдан тұрып айтқызады.

Социализмді танымай, мойындамай жүрген жас адамның ойы ретінде тіпті жазушы осы романды жазған 1960 жылдарда Хрущевтің лаңымен қазақ елінде жасалып жатқан зорлықтар, жұрттың қолындағы жалғыз малына дейін, тартып алып, жерін рұқсатсыз дал-дал жыртып, ақыры жел эрозиясына ұшыратып, елді жаппай орыстандыру үшін қазақ мектептерін жауып, ежелден тәп-тәуір өмір сүріп келе жатқан елді қоныстарды елеусіз қалдырып деген сияқты неше түрлі сорақыларды жасап жатқанын сонау жиырмасыншы жылдарда Бүркіттің көз алдында өтіп жатқандай етіп көрсетуі — романды композиция жағынан шебер құра білуі (роман штрихтарын таба білуі). Сөйтіп тотолитарлық заманның өзінде айтайын деген жүрек запыранын айтып беруі Ілекеңнің халқы үшін ұлы тұлға екендігін танытады.

«Ғашықтар» романы да қазақ интеллегенциясының өміріне арналған. Бірақ мұнда қазіргі дәуірдегі адамдар характері қақтығысқа түсіп, роман сюжетімен сомдалады. Яғни, бүгінгі жастардың моральдық адамгершілік қасиеттері бейнелі суреттелген.

Адамгершілік атты асқақ қасиеттің ұсақтап, батыс өркениетінің әсері бойынша ұят дейтін қасиетті ұғым бойынан жұлып тасталып, абыройдың жалаңашталған шағы, ішкі дүниедегі дүлей күштердің бас көтере бастағаны шебер көрсетіліп еді. Бүгінде романшы Ілекеңнің сол көрегендігіне таң қалмасқа болмайды. Өйткені ол қауіптенген азаматтың кері қылықтары қазір елді түгел дерлік жаулап алды.

І. Есенберлин «Алтын құс» романы үшін коммунистердің көсемі В. И. Лениннің туғанына 100 жыл толу мерекесіне арнайы жарияланған көркем туындылар бәйгесінде жүлдегер атанды.

Жазушы өзінің институтта алған мамандығына жақын болғандықтан геологтар, кеншілер өміріне жиі соғып, олардың әр қырынан келеді де барған сайын толықтыра түседі.

Ілекең шығармашылығы бір мақала көлеміне сия бермес. Сондықтан біз жазушының барша шығармаларын айта алмаған күнде де оның өз туған облысына, Есіл өңіріне арнаған «Көлеңкемен қорғай жүр» атты туындысына аялдаңқырап өткенді жөн көрдік. Осы тұста айта кететін бір деталь — бұл роман 50 жылдардың аяғына «Толқиды Есіл» деген атпен повесть болып жарық көрген болатын. Кейіннен сол туындысына саясат үшін қайта оралып, роман дәрежесіне көтерді.

Егер біз романның жүгін талдап санайтын болсақ мұнда ең алдымен жаны ашымастықтан жаудың жеріндей ту-талақайға салған егістік даладағы жел эрозиясы, оған күрес проблемасы алдымыздан атойлап шыға келді.

Жазушының бұл романнан басқа да «Маңғыстау майданы», «Өсиет», «Алтын аттар оянады» тағы басқа романдары баршылық. Оларды сөз

етуді жазушының мүшел тойына арналған шолу көтере бермес. Ол жағын әдебиетші ғалымдарға қалдырайық та соның сөзіне ойысалық.

Ілекенді барша оқырман тарихи романдары үшін зор ілтипатпен қадірлейтін еді. Халқымыздың көнеріп кеткен шежірелерін тірілтеніне разы-тын. Шынында тереңіне шым бата бойлап барып, жеті ғасырлық ұлан-асыр оқиғаны алты кітаппен, көз алдымызға әкеліп беруін жазушының ерлігі деп білген лазым. Бүгінде қалың оқырманның аузындағы «Көшпенділер», «Алтын Орда» атты қос трилогия хақындағы тамсаныс басылған жоқ. Шет елдерге де сол күш-қуатымен тарап кетті.

Осы еңбектері аталуында екіге бөлгенмен өз басым алты кітаптан тұратын тұтас бір кең полотнолы эпонея тәрізді қабылдаймын. Өйткені бүгінгі таңда тарихи тақырыпқа теңдесі жоқ бұл туынды — халқымыздың жеті ғасырлық өмірбаяны. Қазақтың көне жерінде болып өткен қиянкескі ұрыстардың, қанкешті тартыстардың бел ортасында халық жүр. Шыңғысхан ұрпағынан адам хан болса да олар жергілікті жұрттан жасақ жинап, жеңісті жорықтарының бәрі де солармен байланысты ғой. Халық болмаса хан кімді басқарады? Міне, сондықтан да «Алтын Ордадағы» Бати ханнан бастап Едіге батырға дейін, «Көшпенділердегі» Керей, Жәнібек хандардан бастап Абылайға дейін, оның қайыспас қайсар, қаһарман ұрпағы Кенесарыға дейін қаншама хан, сұлтандар жұлқысып, тартысып, тарих беттерін ашып-жауып жатса да біздің халқымыздың фонында әрекет етулі, алтын тақтың үстіндегі хан ауысқанмен халық орнында, өз жерінде қала береді.

Ал толассыз жорықтарда жан алып, жан беріп жүрген толағай күш иесі батырлар жергілікті халықтан шығып жатыр. Олар жасаған ерліктер шежіресі, осынау алып даланы жайлап келген ежелгі жұрттың — қазақ халқының шежіресі. Сондықтан да халқымыз өзінің өткен шежіресін білгісі келеді, оны көркем туындысымен көрсетіп берген Ілекене сүйіспеншілікпен алғысын айтады! Өйткені ол тарихшы ғалымдардың өзі ажыратып, діттеп көрсете алмаған көне тарихтың көзін ашты, қайнар бұлақтың бітеліп қалған тұмбасын аршығандай азаматтық аса зор еңбегімен танылды.

Әрине, жеті ғасырдағы ғажайып оқиғаларды аз ғана кітапқа сыйғызып, беру де жазушыдан шеберлікті талап етеді. Тарихтан хабары жоқ жандарға бүкіл кітаптарды оқу қиынға соғатыны да сондықтан. Ал қазақ халқының өткен шежіресінен аз да болса санлауы бар жандарға өте қызық, бас алмай оқитын кітап.

Тағы айтарымыз — Алтын Орданы қазаққа телуі. Орыс тарихшылары Алтын Орда қазақ жерінде дүниеге келсе де, осынау алып дала сол қуатты мемлекеттің отаны болса да, бізге сондай ірілікті қимай,

оның маңайына жолатпай келеді ғой. Географиялық жағынан да, этникалық жағынан да, төре (чинизид) жағынан да қазақ Алтын орданың тікелей мұрагері болып тұр. Ілекең соны дәлелдеп кетті. Сол үшін де ол тарихтың батыр барлаушысы, оны көркем тілімен қағазға түсіруде батыл жазушы екенін мақтанышпен айтуымыз керек. Жазушының біз атаған еңбектері орыс халқының тіліне және сол арқылы бұрынғы КСРО-дағы бауырлас халықтар тіліне аударылды. Бірнеше рет шет тілдерге тәжімеленіп таратылды. Оның таланты үкіметті де мойын ұсындырып І. Есенберлиннің осынау мол еңбегін жоғары бағалап оны «Еңбек Қызыл Ту», «Құрмет Белгісі» ордендерімен және он алты медальмен наградтады. Туған халқының есінде мәңгі сақтауы да жазушы үшін ең жоғары сый-құрмет болса керек! Соның белгісіндей 1994 жылдың қысында Алматы қаласындағы өз жанұясы тұрған үйдің бірінші қабатынан мұражайы ашылды. Сондай мұражай жазушының кіндік қаны тамған Атбасар қаласында да ашыла ма деген үміт бар, іргетасы қаланып қойған мұражай жазушының 80 жылдық мерейтойына сыйлық болғай деп тілейміз!

ЕЛ АРДАҒЫ — ЕР ТҮЛҒА

Ілекең жайлы алғашқы хабар бізге бала кезімізде жеңгелер мен апалар аузынан жетті. Ол ақын ағаның «Қыз арманы» (музыкасы Е. Брусиловскийдікі) атты ән тексті еді:

Сағынып жүрек,
Сүйгенін тілеп,
Болмай ләззат еш емі,
Сарғайып гүлдей,
Жадырап күлмей
Күткен ем, сәулем, мен сені.
Келдің аман,
От боп жанам
Құшағында сүйген дос.
Күлемін күндей,
Жадырап гүлдей
Қуанам қалқам көңіл қош! —

деп шырқағанда, мұндай нәзік лирикаларға жол берілмейтін заманда тандана тыңдайтынбыз, тыңдай жүріп өзімізде жаттап алыппыз.

Ал біздің тұсымыз оқуға талпынып, Алматыға барған тұста сол әсерлі өлең лебізі алыстан бой шарпыған ақын аға астанада жоқ еді. Адам тағдырына кердең қарайтын қапас заманда, ағамыз көлденең жабылған жаланың құрбаны болып, коммунистерше «түзетуге»

жіберген екен. Әрине, ондай жерден жүдеп қайтары да белгілі және ондай «қарғыс таңба» басылған адамға жәйлі жұмыс бере қою мейірімі де қоғам бойына дарымаған кез ғой.

Бірақ, ағамыз алпысыншы жылдардан кейін қайта серпілді, шын мәнінде қайсар қырандай шамырқана серпілді.

«Қаһар» романы дүниеге келді. Қазақ жұртын түгел елең еткізіп, таңырқаған халге душар етті. Сол тұсқа дейін де, одан кейін де қандыбалақ қарақшы, феодалдықты қорғаған, (ол тұста социализмді, коммунизмді көксеген адам әлі өмірге келе қоймаса да) хандық дәуірді қайта орнатып, таққа отыруды аңсаған... тағы басқа жала жабылып жүрген Кенесары тақырыбы — шын мәнінде тап сол тұста әдебиет әлемінде күтіле қояр тақырып емес еді. Олай дейтініміз соның алдында ғана Кенесарының «қырсығынан» үш профессор: «Е. Бекмаханов, Қ. Жұмалиев, Е. Ысмаилов жиырма бес жылды арқалап кеткен, өзге де сүт бетіне шығар қаймағынан қазақ халқы тағы да айырылып, әйтеуір құдай жарылқап, Понталимон Кондратьевич Пономаренко (аз да болса қазаққа тигізген пайдасы) оларды босатып алып, ел ішіндегі шиыршық атқан қаталдықты сәл бәсеңдеткен болатын. Бәрібір Кенесары тақырыбы сол қатал қоршаудың ішінде қала берді.

Менің осы романға орай таңдана отырып бір айтпағым — жалпы қоғам қас жауымыз деп қабылдап отырған жанды Ілекеңнің қаһарман етіп көрсете білуі. Бұл тұста да ол штрих құрудан алдына жан салмайтын шебер жазушы ретінде көріне білді. Бір ғана мысал келтірелік. Ие, қазақ оқырмандары таңдана таңырқай отырып қабылдады делік. Сол тұста Қазақстан Жазушылар Одағының облысаралық (бұрынғы өлкелік) бөлімшесінде орыс әдебиеті бойынша әдеби кеңесші қызметін атқаратын ақын В. Р. Гундаревке «Есенберлиннің орысшаға аударылған «Хан Кене» романына рецензия жазшы» деп тілек еттім. Жап-жақсы пікір жазып, онысы облыстық «Целиноградская правда» газетінде шығып, оқырмандар арасында тәуір резонанс тудырды. Бір күні менің інімдей болып кеткен сол Володя оңаша отырғанымызда: «Нұреке, Кенесары қанша жерден жағымсыз кейіпкер болса да мені аса қызықтырған, жан-жақты жетілген, өте асқақ қаһарман жан болып көрінді» дегені бар. Таң қалдым. Ол тұста өзара әңгімеде болмаса өзгеге Кенесары жайлы шын пікірімізді айтуға жасқанатын кез. Жасқанбасаң баудай қырқып түседі.

Яғни Володяның әлгі әңгімесінен мен тағы да Ілекеңнің ұлылығын тани түскендей болдым. Романның композициясын құруда ондай шеберлер өте сирек, өзге шеберлер болған күнде де Ілекең бәрінің алдында екені осы бір детальдан танылса керек. Кейіннен әлгі әңгімені өзіне айтқанда үндемеді. бірақ рахаттана күлді.

Ілекеңнің әр романы кітап сүйер қауым үшін әдеби құбылыс болатын. Біздің мақсатымыз осынау ардагер жазушымыздың туындыларына әдеби талдау емес, оның өз басына жақындығымыз, яғни жазушының адами өмірдегі кейбір көзіміз көрген жайларды анықтай өту екенін сөзіміздің басында айтқанбыз. Әйтпесе, оның әр романы жайлы рахаттана пікір айтылар еді. Әсіресе, қазақ тарихын жеті-сегіз ғасырға дейін жеткізе үңгіп алып баруының өзі Ілекеңнің білімі, түйгені ұшан-теңіз екенін дәлелдейді. Ол осынау алты кітаптан тұратын екі трилогияны жазарда ғылыми ізденуі өз алдына, қазақ арасынан, ел ішінен де көп деректер жиналғанын естіп білдік.

«Көшпенділер» трилогиясы Лениндік сыйлыққа ұсынғанда ақмолалық азаматтарды жұмылдыра отырып оқырмандар конференциясындағы жалынды сөздер жазылған облыстық газетті Москваға, Лениндік сыйлықтар комитетіне тағы да аттандырдық. Бірақ Алматыдан көре алмаушы, іші тар, бақталастар жіберген кері пікірлер аса көптігімен өз дегенін істеп тынды. Бармақ тістеп қала бердік. Бірақ «Көшпенділер» романының дүние жүзіне таралуы, қазақ оқырмандары ғана емес, өзге халықтардың қабылдауы да сол жолы Ілекеңмен таласқа түскенде сыйлық алып кеткен Думбадзениң романынан әлде қайда көп те, әлде қайда абройлы туындының алар асқары сыйлық беретін ғана топтың қолында емес, романның ішкі тегеуірінде екені осымен-ақ дәлелденді.

Ілекеңнің менімен соңғы сөйлесуі телефон арқылы болған еді. Бір күні Алматыдан телефон соғып:

— Нұрғожа, сен осы күндерде ешқайда ұзап кетпе. Анау бес облысынды аралауды қоя түр. Анадағы әңгімеміз есінде ме? Мен облыс басшысымен сөйлестім. Идеологиядағы отырған қызымызға тапсырылған болар. «Целиноград облысына бес адам барып, елді аралаймыз» дедім. Қабыл алды. Бесінші — сол жерден қосылатын сен. Сондықтан орныңнан табылатын бол,— деді.

Ағаның туған жерге деген арманды дауысы аңқылдап тұр. Күтетінімді айтып, уәде бердім. Бірақ... Ие, бірақ араға оншақты күн салған тұста Алматыдан қаралы телеграмма келді, Ілекең дүниеден өтіп кетіпті.

Оның туған облысы болғандықтан екі адам қаралы жерлеуге делегация баратын болдық. Жолдасым үлкен кісі еді, қабір басында сөйленер сөз соған тиесілі болғандықтан қысқа болса да тебірене отырып қимасымызбен қоштасар сөзді жазып бердім де, арманда кеткен Ілекеңнің туған жерінің топырағынан ыдысқа салып, Алматыға ала бардым. Кеңсайдағы қаралы митинг жүріп жатыр. Ағамыз облыс жұртшылығы атынан айтылар сөзді оқып берген соң, қолымдағы топырақты Ілекеңнің мәйітінің үстіне сеуіп:

— Туған жеріңе табаныңды тигізуді армандап едің, ол тілегіңді қайырымсыз ажал қырқып кетті. Енді сол тұған жеріңнің топырағы денеңе торқа болсын! — деп халықтың алдында қабірге салдым.

Сөйтіп біз кимас қыранымызбен мәңгіге қоштастық. Қаралы ас Жазушылар Одағының «Қаламгер» кафесінің кең залында берілді. Міне, сол жерде Ілекеңнің батыл да батыр жазушы екендігі, тарихта терең барлаушы екендігі, бұл жөнінен ол тарихшы ғалымдардан да асып кететіндігі және басқа ұлы жазушына ылайық қасиеттері айтылып жатты. Бір ғаламаты — сол сөзді өзінің достарымен қатар қастары да айтып жатқаны. Апыр-ау, осы тайға таңба басқандай шындықты айту үшін Ілекеңнің беті жасырынуы керек пе еді, деп ойлаймын ішімнен. Кейіннен, 1985 жылы Ілекеңнің 70 жылдығы болып Алматыдан оның шынайы достары: Әнуар Әлімжанов, ғалым Қазақстан Ғылым Академиясының мүше-корреспонденті Рахманқұл Бердібаев, Қазақстанның қарымды қаламгерінің бірі Сайын Мұратбековтар келіп, ұлы жазушының кіндік қаны тамған жер — Атбасар қаласында жақсы жиын болып өтті. Ол кезеңде тиынға қарауыл қойған қытымыр заманында одан артық тойға құлаш сермей алмас та едік. Соған қарамастан облыстағы Ілекеңнің жанашырлары Қасым Тауқенов, Светлана Жалмағанбетовалар есте қаларлық мерейтой өткізді.

1994 жылғы қыста Ілекеңнің өзі тұрған үйдің бірінші қабатынан оның мұражайы ашылды. Сол үшін баласы Қозы-Көрпешке халық атынан рахмет айтуға болады. Ақмола қаласынан сол мұражайдың ашылу салтанатына өз бетімізбен басып екі адам қатынастық. Бірақ салтанатты жиынды жүргізуші адам «Мынау жазушының кіндік қаны тамған жерден келген адамдар екен-ау» деп біреуімізге сөз ретін бері алмады. Ал бере қалса, сол жерде бірін-бірі кайталап даурыға сөйлеп жатқандардай емес, ел сәлемін жеткізе лебіз білдіретін едік. Дегенмен сол қуанышты жайдың ортасында болғанымызға да қуандық.

Ендігі арман — сол ардағымыздың сексен жылдығы абройлы өтсе деген тілек. Атбасарда белгілеген мұражайы аяқталса, дәтке қуат болары хақ.

1995 жыл

АСЫЛ АҒА

Қазақтың ұлы жазушысы, ата тарихының асқан білгірі, соңына мәңгі өлмес мол мұра қалдырған қанатты қаламгері, асыл ағамыз Ілекеңнің дүниеден озғанына он жыл толыпты. Оның арамыздан кеткеніне осынша уақыт өтсе де біз үшін жайдары жүзі жүрегімізге жылылық шуағын төгіп, ертең-ақ ортамызға келетіндей болып көрінеді. Мүмкін бұл алып жүректі асыл ағаны ажалға қимайтын інілік көңілдің мәңгілік рух иесі алдындағы ізеті болар, мүмкін Ұлы Абай айтқан «Өлмейтұғын артында сөз қалдырған» ағаны өлді деуге болмайтын қағидадан туған қимас көңіл болар, әйтеуір Ілияс ағаны ажалға қию біз үшін қиынның қиыны.

Мен туыстық жағынан алғанда Ілекеңнің бажасы болғанмен, шын мәнінде туған інісіндей араластық. Ағамыздың бір кіндіктен тараған інісі Раунақ Мәскеуде тұрды, сондықтан ағайындар арасында Ілекең мен тонның ішкі бауындай араласып, інілік қызмет атқару менін пешенеме жазылды. Мен мұны әрдайым мақтан етемін.

Ілекең дүние салардан екі апта бұрын жүрегінің сырқаты меңдеп, денсаулығы нашарлап сала берді. Ағайын-туыстарының да, дәрігерлердің де айтқанын тыңдамай, ауруханаға жатқысы келмеді. Күнде кешкісін далаға шығып, таза ауамен серуендеп қайтып жүрді. Ауруханға әкелер алдынан екі күн бұрын кешкілік серуенде бірге жүрдік. Ілекең ежелгі әдеті бойынша ақырын жүріп, асықпай сөйлеп біраз әңгіме айтты. Тіпті сол жүрістің өзіне қалжырап, жиі-жиі дем ала берді. Мен шыдамай:

— Ілеке, дәрігерлердің айтқан сөзіне құлақ асқан жөн болар. Жүрегіңізге салмақ түсіре беріп қайтесіз. Ауруханаға жатып, асықпай емделгеніңіз дұрыс шығар,—дегенді айттым. Ілекең азғана үнсіздіктен соң:

— Жүрек ауруы қимыл, қозғалысты сүйеді. Сондықтан инфаркт алған, прединфарктный жағдайға түскен адамдар шамасы келгенше таза ауада көбірек қозғалыстар жасайды екен. Осы әдісті қолданатын үлкен адамдарды білемін. Мен де өз әлімше солай жасап жүрмін ғой,—деп салмақты жауап қайырды. Мен ағамызды одан әрі мазалауды жөн көрмедім. Серуеніміз аяқтала бере Ілекең:

— Зайролла, «адам күні адаммен» екенін әрдайым есіңе сақта. Сондықтан мен бар болайын, жоқ болайын — тірлігімде дәм-тұзым жарасқан мына жандарды сенің де біліп жүргенің дұрыс. «Жаман айтпай — жақсы жоқ», — алда-жалда әлдеқандай жағдайлар бола қалса,

ұялмай менің атымнан хабарлас,— деп өзі жанына жақын тұтқан біраз адамдарының аты-жөнін, телефондарын жаздырды. Ілекең өте сұңғыла жан еді. Ажал шіркіннің таяп қалғанын да іштей бағамдаған сияқты. Осы оқиғаның ертесінде Ілекеңді ауруханаға алып кетті. Мұнда да көп жатқан жоқ, екі түнеп, үшінші күні реанимацияда қайтыс болды. Мен Ілекеңнің тапсырған аманатын түгел орындап, Дилара жеңгеміз, Раунақ ағамызбен бірге оның алыс-жақындарына түгел хабарлап, көзімізді жас, жүрегімізді қан жуып жүріп, асыл ағаны соңғы сапарға шығарып салдық. Міне, соған тура он жыл өтіпті...

Біздер, туыстары, үшін ол кісінің ағайын арасындағы орны, балалары мен туыстарына жасаған қамқорлығы, қалдырған жылуы, күнделікті өмірдегі қарым-қатынасы — өте қымбат.

Ілекеңнің балалық шағы қалың қазақтың тең жартысын жалмаған голощекиндік геноцидпен түспа-түс келді. Өзінен екі жас кіші інісі Раунақ екеуі жастайынан жетім қалып, балалар үйінде тәрбиеленіп, тағдыр тауқыметін көп тартты. Текті тұқымынан шыққан жан емес пе, жастайынан өмір қиындығына шынығып, ширығып өсті. Кейін 1940 жылы Қазақтың тау-кен институтын бітірді. Келесі жылы соғыс басталып, Ілекең Ұлы Отан соғысына аттанды. Жаралы болып елге оралған соң Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде жауапты қызмет атқарып жүрген кезде халық жауының қызына үйлендін деген айып тағылып, қызметінен босатылды. Қазақ зиялыларына, азат ойлы ардагер ұлдарына жағылған ұлтшылдық айыбы да Ілекеңе тағылып, қуғын-сүргінге ұшыратылды, тіпті жалған жаламен абақтыға да жабылды. Бірақ мұның бірде бірі өршіл рухты қаламгерді мойыта алмады.

Ілекеңнің өмірі азат ой арқандалып, бостандық идеясы бодандыққа алмастырылған қиын заманда өтті. Міне, осындай қиын кезеңде, Ілекең сол кезде жазуды қойып атын атауға тиым салынған қазақ халқының әйгілі хандары, батырлары, билері туралы, туған еліміздің тәуелсіздік жолындағы толассыз күресі жайында тереңнен толғаған толымды туындыларын жазды. Әр кітабының жарыққа шығуына көптеген кедергілер жасалып, «қырағы көздердің» сүзгісінен өтсе де Ілекең қазақ әдебиетінде соңына ең мол мұра қалдырған қаламгер, романист-жазушы ретінде қалды.

Осы тұста Ілекең көрген қиындықтың бәрін нар жігіттерге тән азаматтықпен бірге бөліскен Дилара апамыз туралы да айта кеткен жөн. Ол кісі ұзақ жылдар бойы тату-тәтті отбасылық ғұмыр сүрді. Ұл да сүйді, қыз да тәрбиледі. Ілекең көз жұмарда немере сүйіп, сәбидің атын ол кезде атауға тиым салған қазақтың ұлы ақыны Мағжан деп қойды. Дилара анай, қазақтың белгілі кайраткер ұлы,

отыз сегіздің қанды қырғыны кезінде 1938 жылы 26 ақпанда Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлинмен бірге атылған Хамза Жүсіпбеков деген аяулы азаматтың қызы еді. Хамза Жүсіпбеков — қазақ халқының тарихында аты қалған ардагер азамат. Сол 20-30 жылдарға дейінгі уақытта болған қоғам қайраткері. Казкрайкомның хатшысы, бюро мүшесі, Казсовпрофтың төрағасы, заң халкомы қызметін атқарып, өмірінің соңғы кезінде Көркем әдебиет баспасының директоры болды. Осы кезде халық жауы қатарына ілігіп, жазықсыз құрбан болды. Хамза Жүсіпбеков уақытында қоғам қызметімен қатар газет-журналдарда әдеби мақалалар жазып, аударма жұмысымен де айналысты. Онымен қатар әңгімелер және «Қара Ақпай» (1925) деген кітап жазды.

Ілекең мен Дилара апайдың Раушан, Дилфруза, Қарлығаш деген қыздары, Қозыкөрпеш деген ұлы бар. Ілекең балалары жақсы тәрбие алып, жоғары оқу орындарын бітірді. Олар ғылым жолына түсіп, кандидаттық диссертацияларын қорғады. Әкелерінің ардақты есімін қастерлеп, ата даңқына даңқ қосып келеді. Осы тұста Ілекеңнің соңынан ерген жалғыз інісі Раунақ аға туралы да бір-екі ауыз сөз айта кеткен жөн сияқты. Ілекеңмен тай-құлындай тебісіп, тете өскен інісі Раунақ та өмірден көп қиындықтар көріп өсті. Ұлы Отан соғысының от жалынына шарпылды. Соғыстан кейін Мәскеуде қалып, ғылыми жұмыстармен айналысты. Техника ғылымының докторы болып, профессор атағын алды. Техника саласында көптеген жаңалықтар ашып, «КСРО-ның еңбек сіңірген өнертапқышы» деген атаққа ие болды. Әскери оқу орындарында дәріс беріп, полковник атағын алды. Раунақ, Ілекең қайтыс болғанда Мәскеуден келіп, ағасын елмен бірге соңғы сапарға шығарып салды. Раунақ аға Ілекең сияқты өте ұстамды кісі, артық сөйлемейтін, келбетті, бір әңгімелескен адамына даналықтың, қайраттылықтың белгісін қалдыратын жан еді. Осындай ардақты азаматтың да арамыздан кеткеніне бірнеше жылдың жүзі болыпты.

Ілекең өзі дүниеден озса да, соңына мәңгі өлмес мұра қалдырды. Оның шығармалары жыл сайын әлемнің әр түкпірінде мыңдаған тиражбен басылып жатыр. Өмірдің өнерде жалғасуының бұдан артық үлгісі бола қояр ма екен. Асыл ағамыздың туғанына 80 жыл толуына арналған мерейтой үстінде: «Қараорман қазақ халқына қалдырған мол әдеби мұраңыз ғасырдан ғасырға көктей өтіп, мәңгі жасай берсін» деген інілік ізетпен игі тілек айтқым келеді.

ӨЗ БАҒЫТЫНЫҢ ИЕГЕРІ

Творчествосы өмірінде тек қана қатардағы оқушыларының ыстық ықыласына бөленіп қоймай, бастықтардың ашу-ызасын келтірген Илияс Есенберлин тек кеше ғана өмірден кеткен сияқты. Оған және оның еңбектеріне қаламдастары да әртүрлі көзқараспен қарады. Оның творчествосын жоғары бағалаған достары да, белсенді әрі ықпалды қастары да көп болды. Соңғылары әртүрлі — идеологиялық-күзеткерлік, жеке бастық тұрғыдан, ең соңында дүмшелердің нағыз дарынға деген көре-алмаушылығы тұрғысынан қарады. Сырт көзге қарапайым, бірақ ішкі жан дүниесі аса бай Ілекеңнің өмір соқпақтары драмалық оқиғаларға толы болды. Басқалардың жағдайы біркелкі тып-тыныш жоғары қарай беттеген қозғалыста тұрған жағдайда, осынау ірі шебердің тағдыры неге осылай қалыптасты? Себебі неде: мінезінде ме, әлде өмір заңдылықтары ма? Мүмкін себеп І. Есенберлин творчествосының өзінде? Не жайлы, не үшін, кім үшін ол жазды. Бұл мақалада мен осы көкейтесті сұрақтарға жауап іздедім.

Бірден мойындаймын, Ілекең мені ешқашан өзіне жақындатқан емес. Өз жағына тартпады. Ол тек терең ақыл айтатын. Егер мен өз қиындықтарым жайлы сөз қозғасам: «Бұл сенің ісің, өзің шеш» — дейтін.

Бүгін мен оның «Көшпенділер» трилогиясының Лениндік сыйлыққа ұсынылғандағы қилы кезендерін еске алып отырмын. Сол уақытта, кітап сыйлыққа ұсынылғалы үш ай өтсе де, бірде бір басылым пікір таласына араласпады. Барлығы үнсіз отырды. Арнайы үкіммен болған жағдайға ұқсады. Сол күндердің бірінде біз кездейсоқ жолығып қалдық. Басын төмен түсіріп көше бойлап келе жатыр екен. Менімен селсоқ амандасты. Ашып ешнәрсе айтпады. Мен оған көмектескім келді. Сонда оның айтқаны: «Мәскеуден хабар алдым. Менің үстіме шағым түсіпті. Мен соған түсінктеме беруім қажет. Республикадан тұжырымды пікір сұраған екен, бұлардың жауабы: «Бізде басқа көзқарас. Бұл кітап бұнда қатты сыналған. Сондықтан пікірден бас тартамыз». Ілекең сөзін тағы жалғады: «Мені таң қалдыратыны — басылымдардың үндемей отырғаны. Тіпті олай болған күнде, сынға неге алмайды? Пікір талас неге жоқ? Осындай ірі сыйлыққа ұсынылған кітаптар көп болып, бұл қатардағы оқиға сияқты қылғандары не? Жәрәйді, өздері шешсін. Ең негізгі мәселе ол, қалай шағымдарды тоқтатамын. Маған Мәскеудегі сыйлық Комитетіндегі секретарь — қыздардан ұят. Олардың айтуынша Қазақстаннан басқа

республикалардан осыншама арсыз шағымдар түспейді екен. Жаңағы секретаршалар маған осы пасық шағымдарды сіз неге тоқтатпайсыз деп қолқа салады. Менің қолымнан не келеді»,—деп ызаға булығып сөзін бітірді Ілекең.

Осы кездесуден кейін бір аптадан соң менің ол туралы мақалам «Қазақ әдебиеті» газетінде шықты. Ілекең оған еш мән бермеді. «Көрдім» — деп қысқа айтты да кетіп қалды. Меніңше оның осы сыйлықты ала алмайтынына көзі жетіп, өзін ресми түрде мойындау үміті сөнгенін сезгендігі.

Әрине, біздің бүгін ашық, тура айтып жүрген ойларымыз Ілекең заманында баспасөз бетінде шықпайтын. Біз барлық шындықты әлі ашқан жоқпыз. Бүгін, Есенберлин өміріне баға бере отырып, оның өмірі мен творчествосына басқаша қарауымыз қажет. Оның творчествосына, оның тарихнама мектебін өз қолымен орнату ісіне, оның жазушылық тағдырына қайта қараудың уақыты келді. Бұл іс түбегейлі және жан-жақты болуы шарт. Әрине, Ілекең бұл сұрақтарға енді өзі жауап бере алмайды. Ол осы сұрақтарға жауапты өз кітаптарымен беріп кетті. Ілияс Есенберлин тағдыр тауқыметін қатты тартқан азамат, ол ешқашан қиындықтан қашқан емес. Ол тағдыр әлегінен безген емес. Ілекең өзінің жалғыз бағытын өзі таңдады және оны қанша қысым көрсе де сатпады. Бұл жолда ол ұлы істер жасап кетті. Арманына жетті ме, жетпеді ме — бұл басқа мәселе. Бірақ ол өз ісіне берік болды.

1965 жылы Ілекең жұбайына: «Бәйбіше, мен тағы да тәуекелге бел байлап отырмын. Бүгінен бастап Кенесары туралы роман жаза бастаймын» — депті. Бұл жаңалық жеңгейді қатты үрейлендірген екен, ол кісі жылаған көрінеді. Осы эпизодты растау үшін мен Дилара апайдан өзім сұрадым. Ол кісінің берген жауабы: «Иә, рас, солай болды. Себебі, біз үйленгенде ол Орталық Комитетте жұмыс істеп жүрген. Сол кезде оны ОК хатшысы шақырып алып: «Сен халық жауының қызына үйлендің. Енді бұл жер сендер сияқтылардың орны емес. Басқа жерден жұмыс ізде» — деген. Менің әкем — Хамза Жүсіпбеков юстицияның халық комиссары болған. 1937 жылы ол атылды. Соны есіме алып мен жыладым. Кенесары туралы кері түсінік осы күнге дейін сақталып келді ғой — деді ол кісі. І. Есенберлин тәуекелдің нарын сонау кездерден ерттеген.

Біз қазақ зиялыларының жиырмасыншы жылдардағы ауыр тағдыры туралы тек 90-шы жылдарда қойдай жамырай бірімізден-біріміз озып айтқан болып жатырмыз. Дәуіріміздің сол кезеңдегі алдыңғы қатардағы қазақ азаматтарының бастарынан кешкен қуғын-сүргін, өділетсіздіктер жайында Ілекең бұдан жиырма бес жыл бұрын бірінші

болып мәселе көтеріп, өзінің «Қатерлі өткел» атты романында көркем түрде ащы шындықтың бетін ашып бергені хақ. Кітаптан Бернияз Күлеевтің, Мағжан Жұмабаевтың, Қабыш Шәкәрімұлының бейнелері көз алдыңызға еріксіз келеді. Кітаптың бір кейіпкері 1937 жылы азаматтарымызды күнде тұтқынға алып, сосын атып тастап жатыр — халықтың жауы деген желеумен — деп репрессиялық қуғын-сүргінді бізге ескертеді. Бұл қасіреттің халқымызға орны толмас күйрету әкелгенін І. Есенберлин өз кейіпкері аузымен айтып отыр. 60-шы жылдары қазақ әдебиетінде бұл әңгімені еш жазушы көтеріп көрген жоқ болатын. Оған жүрек қажет еді.

Жасыратыны жоқ, күні кеше ғана көп қаламгерлер Есенберлиннің туындыларының өмірі қысқа деп байбалам салғаны есімізде. Аттарын айтуға да тұрмайды. Өздері біледі. Мынадай мысал келтірейін. Бүгінгі күні ұлттық тіл, дәстүр, әдет-ғұрыптарымыздың дамуына жеткілікті көңіл бөлінбеді деген дауыстар көптеп шығып жатыр. Ал, 60-шы жылдары Ілияс Есенберлин өзінің «Қатерлі өткел» романында Бүркіт пен Ақан диалогында кітап кейіпкерлері аузымен осы мәселе жөйлі өз көкейтесті ойларын айтқан болатын. Бұл жерде тек ұлттық сананың оянуы туралы ғана емес, жалпы ұлттық саясат жөйлі батыл пікірлер тілге тиек болды. Ілияс туындыларында көтерілген осы сұрақтар бүгін де ескірген жоқ. Қала берді олар түбегейлі шешілген емес.

І. Есенберлиннің «Қатерлі өткел» романын әдебиетшілер байқамағансыды. Ал «Айқас» шыққаннан соң нағыз айқас бірден басталып кетті. Осындай екі түрлі қабылдаудың неден екенін ашып айту қазір қиын.

Ілекең трагедияға толы күрделі өмірді басынан кешті. Есенберлиннің руханияттылық пен адамгершіліктің туын осыншама көтере білуінің себебі ол өз тағдырын осы игі істің құрбандығына шалған теңдесі жоқ миссионер тұлға.

Әдебиетте әлі дау-дамайы бітпеген мәселе — дарын иесі тақырыпты аша ма, әлде тақырып дарынның ашылуына көмектесе ме деген қайшылықтар. Біздің бүгінгі білетініміз ол — Есенберлин бойындағы дарын тарихи тақырыпта барынша айшық көрінгені. Әсіресе, «Көшпенділер» трилогиясында. «Алтын Орда» трилогиясының соңғы кітабын ол көре алмай кетті. Қайтарынан бес күн бұрын ол маған: «Маған қайдағы бір мен түсінбейтін редакторлар кездесетін болды. Олардың бар білетіні, тек маған мораль оқулары». Жалпы сол кезеңде оның жолы түсіп, тәжірибелі жақсы редактор кездесті. Ол: «Егер «Алтын Орда» трилогиясының соңғы кітабы қолыма тисе, тиыш қана барып ауруханаға жатамын. Кітаптың шығуын күтіп отырғандықтан да қарапайым жерде де оған қол жеткізгісі келмейді».

орындай алмаймын» — деген еді. Ілекеңнің соңғы арманы осы болатын. Өзі мақтаныш ететін. «Көшпенділер» үшін оған ресми сын қардай борағанын ел білмейді. Ол сонда жақсы ұйымдастырылған аяусыз, қатыгез талаудың құрбаны болды.

Жазушы «Хан Кене» романын ерекше бағалайтын. Өйткені өзі таңдап алған тақырыпты толық ашуға мүмкіндігі болды. Ілекең: «Мәскеу баспасы кітабымды нақақтан бес ай ұстады, оның бастапқы «Хан Кене» деген атып өзгерту қажет деген сылтаумен. Соңында кітап өз атымен шықты. Бұл менің алдыма қойған мақсатым болатын», — деген. Мүмкін, оқушы қауымға кітаптың тартымдылығы осыдан басталатын шығар. Оның тартымдылығы әдеби күші.

Осы романда көтерілген мәселелерді біз бүгінгі күні де толық дауыспен айта алмай отырмыз. Ал, Есенберлин болса бұл туралы бұдан 25 жыл бұрын тек жазып қана қоймай, қазақ әдебиетінде бұрын соңды болмаған тын тақырыпты игеріп көркем әдебиеттік жанрдың тізбегін кейінгі толқынға ашып, оларға жол көрсетіп, бағыт беріп кетті. Өзінің нар тәуекеліне сүйеніп. Осы туындысы миллиондаған оқушылар аудиториясының ыстық ықыласына, шынайы сүйіспеншілігіне бөлендірді. «Көшпенділер» трилогиясы мен «Қатерлі өткел» романы арқылы Ілияс Есенберлин өз халқының ұлттық санасезімінің оянуына әдебиет-өнер тарландарының ішінде алғашқы себепкер бола білді. Бұл да бір, өкінішке орай, әлі күнге дейін зиялылар мен саясаткерлер арасында мойындалынбай келе жатқан өттегенайларымыздың ішіндегі ең бір комақтылары.

Өте қиын тақырыпқа барып, ол өзіне қатерлі соқпақ таңдап алды. Бұл жолда Ілекең қуғынды да, опасыздықты да, әділетсіздікті де қара басынан кешті. Жазушы өзінің негізгі мақсаты — халқын ояту, оны ертеңгі күнін ойлауға мәжбүрлеу, өткенін бұл орайда естен шығармай отыруды, халқының бір кезде құрып кете жаздағанын білсін деген адал да, абзал пиғылы болатын. Ол өзінің осы тұрғыдағы жанайғайын «Алмас қылыш» романында Қасым Хан мен Онай батырдың әңгімесіне арқау етті.

Әрине, халықты өз тарихынан аластап мәңкүрт етуге болмайды. Мен бүгін Ілекеңді еске алғанда, оның творчествосының сан-алуан қыр-сырлары түбінде бір ашылатынына кәміл сенемін. Бұл жолдарды жазғанда мен Ілекеңе — Ілияс Есенберлинге, соншама қарапайым, бірақ ұлы тұлғаға құрмет көрсетуім еді. Ол кеше ғана арамызда жүрген болатын. Оның туындылары әлі күнге оқырман қауымды толғандырады, ойландырады, тіпті пікір талас тудырады. Біздің әдебиетте бұндай біртуар туынды бұрын соңды болып көрген емес. Керісінше, Ілекеңнің тарихи болмандарының тартымдылығы ақылдан жылыға жаңа

қырларымен көрініп Халқымыздың мәңгі өлмес қасиетті көкейашар дүниесіне айналып отырғанына өз басым қатты қуанамын. Оның творчествосы шындық әрқашан да жеңіп шығатынын дәлелдеп отыр. Ілекеңнің ілтипат жолы айғақ шындықтың өлместігінің куәсі. Шындық үшін қалай күресуді Есенберлин басқалардан артық біле-білді. Артына өзі өлсе де, әдеби туындылары ешқашан өлмейтін халқымыздың асыл ойшысы бізге осы игі істерімен қымбат.

1995 жыл.

Аударған Ахмет Дүйсенбаев

БАРЫС МІНГЕН АДАМ БОП БИКТЕДІҢ

(Илияс Есенберлинге)

Ілекем-ай! Сен нағыз періштесің,
Ата, баба паш еттің есіл көшін.
Тарлан тарих тамаша сырын шерттің,
Сол үшін де халқымның есіндесің.

Хан Кенені таныттың танымасқа,
Сырынды ұқты жауың да жаны басқа.
Ала туын Абылайдың елестетсең,
Қуат берді аруақ жаңылмасқа.

Қайран қалам байыптап дәлдігіңді,
Тасқа бастың айнытпай зарлы күнді.
Еркіндіктің ерлерін айғақ етсең,
Егемен ел алғысын ал бүгінгі.

Түп-түқиян дананың затын білдің,
Жаздың нәрлі отымен ақын тілдің.
Хан, төрелер, қаптаған қазақтар мен,
Сұлулардың мың, мың сан атын білдің.

Содан болар ерекше сыйлығым да,
Не айтсаң да
Саналы сыйды ұғымға.
Дәл түсірдің дананың көз қияғын,
Бұраң белдің бүлк еткен қимылын да.

Дер шағында өзінді көрді көзім,
Көкірегімді кең ашты зерлі сезім.
Өлең болып түскенше есімді алған,
Хан Кененің естіп ем соңғы сөзін.

Жаным саған әрқашан елігеді,
Кенші едік біз дарыған сөздің кені.
Даналар мен даналар қанаттас қой:
Қанша жазған жалғайың Едігені.

Ақ ниетке көп еді қолдастығың,
Ағыл, тегіл төгілмей толмас сырым.
Димекеңмен дос болдың,
Сен сыйладың,
Олжастың да біртуар Олжастығың.

Ұлы еңбек сен жазған «Көшпенділер»,
Өңін ашты ежелгі өшкен үндер.
Кенекемдей қаймықпай өте бердің,
Етегіңнен тартқанда өшпенділер.

Женді сонда ел, жұртты сүйінткенің,
Ғұлама едің, сұңғыла білікті едің.
Сені көрем Алматы қақ төрінде,
Барыс мінген адам боп биіктедің.

15-сәуір. 1998.

Алматы.

ТАЛАНТТЫҢ БАҚ-ТАЛАЙЫ

I. Есенберлинге

Өзелден өз өрнекті, басқа сырлы
Аударып-төңкеріп те бес ғасырды,
Арғы ата-бабамыздың рухынан
Ол бізге тағылымды ашты асылды.

Жөніміз тағдырдан жоқ тіленерлік,
Ата салт, баба дәстүр — кілең ерлік,
Жас толқын әр ұрпақтың өн бойына
Таралып, қызыл қандай сіңер өрлік.

Кіндіктес қан қарындас бүкіл халық
Шыққанын қаламынан күтіп алып,
Таласа-тармаса кеп ертең дағы
Тамсанып шәрбатындай жұтуы анық.

Қолына ұстамай-ақ елдің туын,
Сүйсініп сыйлар еді сені буын,
Со құсап көппен бірге көптен ішсен
Бөлісіп бақыт балын, шердің уын...

Мұзафар Әлімбаев
Январь 1975 жыл

ҚОШ, ІЛЕКЕ!

Өтті де кетті тіршілік,
Өкпе мен жүрек тұсынан
Азалы жас боп іркіліп,
Кұлаған кірпік ұшынан.

Халықтың қайран жыршысы,
Тарихын талмай қозғаған,
Өзіндей болар бір кісі
Қаламның оты маздаған.

Адамның да, ақынның
Еңбекқор бірі сен едің,
Ауыртпай жанын жақынның
Ақырын жылжып жөнелдің.

Қадірің жұртқа мол еді,
Ізінді ұрпақ суытпас.
Сен қалдырған өнерді
Алғысшыл халқың ұмытпас!

Ғафу Қайырбеков.

ТОҚЫРАУДАН ТҮЙЫҚҚА БІР ҚАДАМ

Өмірдің мен де өзіндей бір қонағы,
Жеріне жеткен ұшып — құс қонады!
Естідім қастарымның сан жаласын,
Естідім достарымның сын-таласын.
Тілегім сенен жалғыз жас ұрпағым,
Болғайда әділетті көзқарасың!
Тудырған өз тұлғасын әрбір дәуір,
Жазылар бұдан да еңбек әлі тәуір.
Есіңнен шығарма тек болашағым —
Түйенің көш бастаған жүгі ауыр!

Ілияс Есенберлин

Осыдан екі жыл бұрын Алматыдағы Қазақстанның ең әйгілі әдебиет, мәдениет, өнер, ғылым, мемелекет қайраткерлері Ілияс Есенберлинге кіші Отаны Астанада бір орталық көше берілсе екен деген өтінішке қол қойып, республика және қала басшысының атына жолдаған болатын. Өткен жылдың 30 октябрінде Астананың «Аты жоқ» түйығы (переулок «Безымянный») І. Есенберлин түйығы болып бекітілді. «Белгісіз» Есенберлинге лайық түйық...

Бұл бір-ақ құлаш түйық бұрынғы «Монин», кәзіргі «Ақжайық» көшесінің жалғасы болғандықтан осы екеуін Ілияс ағамызға қоса неге бермейсіздер — деген де қолқа салып көрдік. Бірақ, одан еш нәтиже шықпады.

Қазақ зиялылары мен саясаткерлері І. Есенберлинге құрметті онын 100-жылдығына (2015 жылға) қалдырып отырғанға ұқсайды. Қожанасыр айтқандай: «Оған дейін не есек өледі, не арба сынады» — деп. Жазушының халқы алдындағы ерен еңбегін ескерсек, бұндай көзқарас әділдікке жатпайды. Себебі, XX ғасырдағы қазақ жазба әдебиетінде оның тарихи трилогиялары өздерінің саяси салмағы тұрғысынан теңдесі жоқ асқан ірі туындылар. Осы жағын ескерсек Ілияс Есенберлин, Мұхтар Әуезовпен қатар, өткен жүзжылдықтағы әдебиетіміздегі қос алыптың бірі емес пе.

Осындай данамызға көше емес «түйық» берілгені не сайқы-мазақ?

Әрине, әдебиетімізде І. Есенберлиннен де асқан қызыл сөз майталмандары болған, бар, әлі де болуы хақ. Бірақ, ұлт тарихының энциклопедиясын сонау қиын-қыспақ құрсау кезеңде алғашқы болып Ілияс ағамыз халқына сый етті, жалғыз өзі саяси жүйе дәстүріне

қарсы тұра алды. І. Есенберлинге дейін де, одан кейін де еш бір ғұлама бұл тақырыпты — жеті ғасырлық тарихымызды — игере алған емес.

Басқа жұрт тарихымыздың 1917 жылдан арғы кезеңдеріне немқұрайды қарап жүрген кеңес заманында І. Есенберлин қазақ халқының өткенін ХІІІ-ғасырдан бастап жазды. Өз мемлекетіміз болғанын дәлелдеп берді. Осындай ірі іске тек ұлы тұлға ғана бара алады. Және қарапайым тау-кен инженерінің тарих тақырыбын батыл игере алуының астарында оның өз халқын шын жақсы көргендігі жатыр. Сауатты дегендер ұрпақтарына Европа халықтарының есімдерін беріп жатқан уақытта ол баласын Қозы-Көрпеш, немересін Мағжан деп атады. Бұл оның ішкі жан-дүниесінің сыры, әрі басқаларға көрсеткен үлгісі еді. Оны екінің бірі ұға да алмады. Бұл ағамыздың, жақсы мағанада, ұлтшылдығы, ұлтжандылығы. Оның творчествосының демеушісі де осы ұлтсүйгіштігі екенін бүгін еш адам даулай алмас.

Намыстан-намыстанба, шынына келсек, біз әлі сана жағынан жетілген толық қанды ұлт емеспіз. Босбелбеу шикіміз. Әйтпесе Алматыда қаланың төрінен көптеген профессорсымақтарға көше беріледі де, халқымыздың маңдайына біткен жарық жұлдызы — Алихан Бөкейхановқа төменнен «Аэродром» көшесі тиеді. Осындай өттегенайлардан аяқ алып жүре алмаймыз. Ал, І. Есенберлиндей аты аңызға айналған алпауытқа 100 метрлік тұйықты Астана бір жарым жылда зорға тапты. Мәңгіп қалған мәңгірттік осы. Болар іс болды, енді осы тұйыққа І. Есенберлин ескерткіші мен мұражайын ашса, бұл да бір олқылықты жұмсартатын шара болар еді. Астана оған көнсе.

Ойлаңыздаршы, қай өркениетті ел жаңа астанасына “Қара Ертісі» немесе «Көгілдір Дунайы» деп көше атайды? «Ақжайық» деп қонақ үйін, мейрамхана, казино ашса да жетіп жатқан жоқ па. Осы пікірлерді мен сол Ақжайық көшесі тұрғындарынан естіп келдім. Халық наразы. «Орынсыз үстемділік» — дейді.

Ел қанша қадірлесе де жазушыларымыздың көпшілігі І. Есенберлинді іштарлық жасап, көре алмай бақталастықтан жек көрген. Конкуренттік ортада бұл жиі кездесетін құбылыс. Сальеризм кәдімгі. Сондықтан ішкі саясаттың жүгенін творчество көсемдеріне басы бүтін беру ұлт, мемлекет мүддесіне зиян келтіретін жәй. Осы ерекшеліктерді ескерсек. Бұрын олар Мәскеуден қаймығатын, кәзір ерік қолдарында. Бұл қауіпті тенденция. Алдағы уақытта да ірі дарын иелерін де І. Есенберлин тағдыры күтіп тұрмағанына кім кепілдік бере алады, егер біз өз-ара түншықтыру науқасынан әлі күнге дейін айықпай отырсақ. Сирек кездесетін дарынның бәрі бірдей Н. Назарбаевтың қабылдауында болып, оның қарауында жүре ала ма? Қайдам. Талайдың қабырғасы қатаймай, бұғанасы бекімей діңкесі құрып жатқанға ұқсайды. Бізде талаптыға нұр жауып жатқан жоқ. Кәзіргі қазақ тек туысын, әрі асса жерлесін

ғана қолдайды. Сондықтан аты қазаққа жаны ашып, оның ақыл-ойына, еңбегінің жемісіне орай ұлттық, одан әрі халықаралық дәрежеге итермелеу дәстүрі бізде қалыптасқан емес. Егемен-егемен деп бөсу бар да, сол егемендіктің рухани намыс туы ретінде сан-саладан білікті, бетке ұстар азаматтар дайындау бар. Сөзіміз бен ісіміз қайшы келуін әлі тоқтатқан жоқ. Болашағынан үлкен үміт күткізген талайлар бөлендей тіреушісі болмаса азып-тозып ұлы Сейфуллин, қызы Сайын даңғылдарынан бір-ақ шығып жатқаны қынжылтады. Кім бізде «ұлт ар-ожданы»? Ресейде ондайлар бар. Ал бізде жоқ. Неге? Бүгінгі күннің Асан Қайғысы, Бұхар Жырауы қайда?

Кешегі 1986 жылдың желтоқсанында мыңдаған қазақ жастарын алаңға итермелеп алып шыққан да сол І. Есенберлин трилогияларының әсері мен қуаты емес пе еді. Әрине, басқа да туындылармен қатар. Бірақ, Ілияс-аға кітаптарының ықпалы көш басы ілгері түр. Өйткені қазақ халқының тарихи, ұлттық санасын алғаш рет дүр сілкіндірген І. Есенберлин болатын.

Өткен жылы мыңжылдық пен ғасыр ардақтылары белгіленгенде неге І. Есенберлин ұмыт қалды. Оларға тек 10 деп қай «пайғамбар» айтты? Неге 11 немесе 12 емес? Тіпті «Тарлан» деген шарттылыққа да Ілияс аға тұрмағаны қалай. Қай жазушының кеңес дәуіріндегі кітаптары бүгін қайта басылып халық игілігіне қайта айналып жатыр. М. Әуезов, І. Есенберлин. Басқалардың кітаптары жартылай, ширектей, шөкімдей ғана құндылығын сақтай алып отыр ғой. Нағыз қаламгер, Абай ізбасарлары: «Өзі өлсе де, өлмейтұғын артында іс қалдырған» XX ғасырда бізде баршылық болғанымен, кесек туынды қалдырғандарын саусақпен санауға болады. Солардың көшбастарларының бірі де, бірегейі де І. Есенберлин екенін Республика басшылары ресми мойындайтын кез келді. Онсыз Ілияс аға төңірегіндегі проблемалар ешқашан шешілетін түрі жоқ.

Бүгін қазақ радиосынан белгілі математик Асқар Жұмаділдаев өзінің АҚШ, Жапония, Батыс Европа елдерінде көп жылдан бері тұрып жатқанын және онда Орталық Азиядан (Қазақстанды айтпағанда) тек Шыңғыс Айтматовты ғана білетінін өкінішпен айтты. Әрине, қазақтар бірін-бірі «аяқтан шалып, етекпен тартып» жатса Дүниежүзілік аренаға біздің зиялылар шығуы екіталай. Олай дейтініміз, міне І. Есенберлин творчествосын кеміту әрекеттері отыз жылдан аса тыным таппай жалғасып келе жатыр. Ұлтымыздың шынайы бет келбеті осындай: ұсақтық, үйкүшіктік, ергежейлік.

Жеке мемлекет болғанымызға 10 жыл болып қалса да ғасырлар бойы ру-тайпалық шеңберде қалыптасып қалған ескі сана күрсауынан, өкінішке орай, әлі шыға алмай отырмыз. Тұтас ұлт болып біріге алмай отырғанымызды сырттағы көрші елдер де, іштегі басқа халық

өкілдері де көріп, біліп, күліп отыр. Ұлттық даму саласындағы ең бір үлкен кемшілігіміз осы.

Қазақ халқының беделі осы келеңсіз әдеттен біз айырылмайынша берекелі көтеріле қоймайды. Республикада тұратын басқа халықтарға титулды ұлт өз әділдігін көрсетіп қана сыйлы бола алады. Ғасырлар бойы аңсаған егемендігіміздің жемісі тек тұрмыс, мансап, тоғышарлық төңірегінде шектеліп қалу қаупі бар. Мемлекетке ат беріп отырған жергілікті ұлт бұдан былай тек басқаларға қамқор болып қана қоймай, адамгершілік, ізеттілік және руханияттылық тұрғысынан оларға шынайы үлгі бола білу дәрежесіне көтерілуге міндетті. Ол үшін біздегі бетке ұстар азаматтардың ауыз-бірлігі, өзара силастығы, жалпы ұлттың басын біріктіре білуі ауадай қажет.

I. Есенберлин творчествасы төңірегіндегі әлі күнге дейін сарқылмай жатқан ағаттықтар жұртты қатты қынжылтады. Менің пікірімше, бұндай әділетсіздіктер бізде ірілі-ұсақты түрде мыңдап кездеседі. Сонда, аз ғана халқымыз неге осыншама кеңістікке сыймай отыр. Пейіліміз жеріміздей неге кең емес? Егер ертең ел басына күн туса нендей әрекет жасай аламыз. Көп адамдарды осы сұрақтар мазалайды.

Турасын айтсақ I. Есенберлин «дауы» қазақ зиялыларын екі үлкен топқа амалсыз бөліп отыр. Оңтүстік-батыс пен солтүстік-шығысқа. Себебі айдан анық. Соны ақылға жеңгізіп, ретке келтірмесе бұл проблема Алматыдан Астанаға көшіп, Елорда жұртшылығын (әсіресе жергілікті) алаңдату қаупі бар. Ханға да, караға да бұл мәселе еш қажет емес. Бүгінгі біздің қоғамымыздағы ең силы азаматтары — күйі жақсы ауқаттылар ғана. Олар басшылар мен солардың туыс-туғандары, дос-жарандары. Бұл категория тек музыка мен спортқа ғана ерекше көңіл бөліп келеді. Осы салалардың дамуына, халықаралық деңгейде жүлделер алып жатқанына біз де қуанамыз. Дегенмен де үлкен ғылым, білім, әдебиет қалыптаспай отыр. Тіпті Одақ кезіндегі позициядан да айырылып қалдық. Бұлар жалған ғалым, көшірме білім, кертартпа әдебиеттің пайда болуына әкелуде. Осы үш салада сапа санға ойысты. Кәзір қалталылар пұл төлеп ғылыми атақты да сатып алып жатыр. Енді кімнің шын ғалым, кімнің суррогат екенін айыра алмайсың. Бұрын ВАК Мәскеуде болды, кәзір «қолтықта». Кеше ғана қазақ оқымыстылары, әдебиетшілері Одақтың деңгейге шығамын деп тырысып бағатын. Талайы сөйтіп жүріп Дүниежүзілік деңгейге де барып қалатын. Енді бәрі де провинциялизм құлы болып алды. Осы орайда I. Есенберлин, Қ. Сатпаев, М. Айқожин, Е. Букетов сияқты дүлділдер амалсыз еске түседі. Олардың өмірінің жастарға үлгі етерлік үлкен тәрбиелік мәні бар. Қарапайым халықтың деградациялық азып-тозудан аман алып қалудың ең төте жолы — жетістіктеріміз бен жақсы қасиеттерімізге баса назар аударып, ірі тұлғалар жайлы шындықты дөріңтеу.

Қазақстанда мемлекеттік идеологияның жоқтығынан біздің саяси партияларымыз не істерін білмей отыр. Қысы-жазы экраннан түспейтін саяси құбыжықтар сірә қайда «аттанып» бара жатқандарын өздері де білмейтін сияқты. Тіпті И. Сталинді ақтайық-ақтамайық деп қызыл шеке болып жатыр. Бұның өзі біздің рухани дағдарысымызды байқатады. Мысалы, Раунақ Есенберлин жетімдер үйінен шығып 1944 жылы Жуковский атындағы Жоғарғы Соғыс-Әуе Академиясын бітірген, ал 41 жасында техника ғылымының докторы, профессор, космановтика полковнигі болып демалысқа кеткен. Соның алдында Фрунзе атындағы Бас Штаб Академиясын тәмәмдаған. Осындай адамдар қазақ жұртшылығына бейтаныс. Бұндай өмір жасөспірімдерге тәрбиелік үлгі неге болмайды. Грузинді емес, өзімізді-өзіміз неге сөз етпейміз? Мысалы: Кенесары тағдыры немесе Илияс аға істері жәйлі.

Өз басым, сырттан білгенім болмаса, ру не жүз аралық тәлкекке түскен емес. Сондықтан мені тек біздегі тұлға аралық және жалпы қазақтың ұлт ретінде өз өкілдеріне деген көзқарасы мазалайды. Мен Москва мен Ленинград академиктерінің қолпаштауымен 1988 жылы бір ғылыми еңбек жазған болатынымын. Сол аспиранттық тақырыпты да Москвадағы Одақтық Институт берген. Бұл бұдан 70 жыл бұрынғы академик И. Павловтың теориясы да. Ол кейінгі кезде догмаға айналып орыс психофизиологиясының одан әрі дамыуына кедергі болып отырған ілім еді. Өз қолдары өздеріне көтеріле алмады ма, әйтеуір маған олар сол кезде қолдау жасады. Соңғы рет бұл жұмысымды Кеңес Одағының жалғыз өкілі ретінде зерделілік «Меккесі» — Лондонға барып халықаралық ғылыми конференцияда 1991 жылдың 17 декабрінен доклад жасадым. Менің: «Психика конституциясының жаңа классификациясы» атты еңбегімді сол жерде олар (бес континент ғалымдары) қол шапалақтап жақсы қабылдады. Келесі жылы Монеральға (Канада), Мадридке (Испания) де шақырды. Өкініштісі, соңғы он жыл тұрақты жұмысым жоқ, І. Есенберлин атындағы қор жанында үш жылдан бері жүрген жағдай. «Көшеде жүрген пақырды, қол ұшып бер деп шақырдың демеімін», өйткені бұл қоғамдық жұмысқа Сейфуллин даңғылынан өзім келдім. Маған жақсы ермек, өкінбеймін. Психофизиология — психологиясының бірінші тарауы. Бұл бүгін уағыздалатын білім, сол себепті (дінге ұқсас болғандықтан) ол еврейлердің «наны». Бір қазақ азаматы осылармен үзеңгі тірессе Қазақстанның беделі түсіп қалар ма еді? Әрине, бәрі керсінше. Таң қалдыратыны — Қазақстан Ресей мен Батыс «жұлдыздарын» ай сайын, апта сайын алып келіп, соларға «жығылып жастық» болып жатады. Неге?

Бір сөзбен айтқанда, XIX ғасырдағы ұлы Абай арманы сол байырғы қалпындағы мәселе: «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым...»

ӘКЕ.

Әке. Қазір бұл мен үшін өте қашық, бірақ сонымен қоса өте жақын да ыстық әлдене. Көп жылдар өтті және оның бейнесі менің зердемнен өшіп бара жатқан сияқты, алайда оның басты ерекшеліктерін мен бұрынғыдан да айқын сезінемін. Оның жұмсақ та бәсең дауысы, жылы да мейірімді қолдары, аласа бойлы, үлкен басты, ақ шашты, терең қара көз адам. Оның бейнесінен менің есімде қалғанының бары осы. Бірақ мен әрдайым оның қолдарының жылылығын, оның жан жылылығын сезінемін. Оның маған, ақыл тоқтатпаған бозбалаға деген шыдамдылығы мен сүйіспеншілігі есімде. «Жастық шақ — бұл ақылдың желігуі» деп Ларошфуко жақсы айтқан, бұл дәл мен туралы. Әкелер мен балалар, мәңгілік дау. Біз бастапқы кезде әкеммен бір-бірімізді тіпті-дерлік түсінбедік.. Менің жаным қызықты оқиға мен ғанибет іздеді, ал оның даналылығы мен салмақтылығы маған түсініксіз болып, кейде тітіркендіретін. Оның маған деген әкелік махаббатын мен іштей сезетінмін, бірақ дүниетанымымыз әртүрлі болатын. Кейінірек, өмірдің нағыз бейнесін көрген соң, тағдырдан біраз таяқ жеген кезде, мен оны бірте-бірте түсіне бастадым. Жастық шақта бұл тек, ол маған өмір берген менің әкем деген табиғи сезім болатын, кейіннен орасан зор ішкі күш иесіне деген түсінушілік пен сүйіспеншілікке айналды. Әкені, оның ақылы мен жан жүрегін танып білу, түсінбеушіліктен күшті, нағыз махаббатқа өту және оның рухани әлемі мен мінез күшіне қайран қалу кезеңдері байқаусызда, алайда, жылдар өте келді.

Қазір оны еске алғанда, мен екеуіміздің өмір туралы, тұрмыстың мәні туралы соңғы ұзақ әңгімелесулерімізді елестетемін. Әкемнің өмірінің кезеңдерін еске алғанда, оның тасқындар мен сарқырамаларға толы қиын-қыстау өмірі көз алдымнан өзенше ағып өтеді. Оның өзені өз мұхитына сәтті ағып жетті, ол өз өмірін ұсақ-түйек пен әбігерге жұмсаған жоқ, ол, қазіргі кезде біз оның кітаптарынан көретін басты нәрсені істеді.

Оның өмірі өте қиын басталған. Әкем тоғыз жасында ата-анасынан, өз үйінен айырылып, бір тілім нансыз қалып, басқа жетімдермен бірге көпірдің астында, жасырынып күн кешкен. Аштық пен суықтан әбден өлуге таяған оны коммунистік жорық кезінде тауып алып, балалар үйіне орналастырған. Бұл Лениннің өлген күні, 1924 жылдың 21 қаңтары болатын. Ол дәл кеңес үкіметі, коммунистік партия оны құтқарып, оған өмір, білім, өз дарынын ашып, жазушы болуына мүмкіндік берді деп есептеп, мұны ерекше есінде сақтаған.

Оқып, балалар үйінде тәрбиеленген соң, әкем жұмысшы факультетіне оқуға түседі, ал оны үздік аяқтағаннан кейін, әлі тіпті жас шағында, аудандық атқару комитеті төрағасының орынбасары болып жұмыс істеуге Қарсақпайға жібереді. Бұл, аштық пен өлім кәдімгі құбылыс болған ауыр жылдар болатын. Әкем өмірінің бұл кезеңін еске алып, әңгіме етуді жаратпайтын, бұл оған өмір бойы тыным бермеген, оның терең де жазылмайтын жан жарасы болса керек.

Соғыстың алдында әкем оқуға түседі, ал 1940 жылы “тау инженері” мамандығы бойынша Алматы Тау-металлургиялық институтын (кейіннен политехникалық болған) аяқтайды.

Әкем мамандығы бойынша әлі толық жұмыс істеп үлгерместен, соғыс басталып, алғашқы күннен-ақ әкемді майданға шақыртады, ол сол жақта партияға өтеді.

1943 жылдың аяғына таман, капитан лауазымының иегері болған әкем ауыр жарақат алып, бір жыл госпитальда жатып емделген соң, Алматыға орала салысымен, Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті секторының меңгерушісі болып жұмысқа қабылданады.

Көп кешікпей, 1944 жылы ол өзінің болашақ әйелі, менің анам, 1937 жылы атылып кеткен «халық жауының» қызы — Диляра Жүсіпбековамен танысады. Анамның әкесі — Хамза Жүсіпбеков — әйгілі партия қайраткері, жазушы, С. Сейфуллиннің пікірлесі болған. Ол Н. Островскийдің «Құрыш қалай шынықты» романын қазақ тіліне бірінші болып аударған.

Әкем өміріндегі алғашқы да жалғыз-ақ махаббатымен кездесуді былайша еске алатын.

1943 жылғы ауыр жарақаттан кейін оны Алматыға партиялық жұмысқа жібереді. Бір күні опера театрында ол, кездейсоқ, ерекше сұлу бойжеткенді жолықтырады. Қыздың оны сүйсіндіргені соншалық, ол бірден жақындап, танысады. Оның есімі — Диляра — қуғындалған партия қызметкерінің, сол кездегіше айтсақ, «халық жауының» қызы екен. Дилярамен көп жігіттер танысатын, бірақ ол кімнің қызы екенін білісімен, тездетіп кете баратын. ұзақ созбау үшін, ол Илиясқа кімнің қызы екенін бірден айтты. Бірақ Илияс, «мен сізге бір көргеннен ғашық болып қалдым, ал сіздің кімнің қызы екеніңіздің ешқандай маңызы жоқ» деп айтып, қайтпады. Диляра қатты таңырқады. Көп кешікпей олар үйленді.

Менің ойымша, әкемнің бұл талғамынан оның бүкіл өміріне есеп берудің жаңа нүктесі басталды. Ол махаббатты қалады. Бұл оның өміріндегі басты ұғымы болды.

Дәл партиялық тәртіп пен мансапты елемей, махаббатты таңдағаннан бастап, әкемді қорлау мен оның соңына түсу басталды.

Алдымен, оны Орталық Комитеттегі жұмыстан босатып, радио-хабарлаудың Мемлекеттік Комитетіне, кейіннен Қазақ Мемлекеттік филармониясына ауыстырады, сонан соң ол екі жыл жұмыссыз жүрген.

Түбінде, 1950 жылы Мәскеуде өткен әдебиет және өнер декадасында ақша қаражаттарын орынсыз жұмсағаны үшін деп, оған қарсы қылмыстық іс қозғайды. Тергеудің әділ емес жүргізілу себептері баршаға белгілі болғанымен де, оған хат жазысу хұқығымен он жыл беріп, анық өлім — Қарақұм каналының құрылысына жібереді. Қапырық, аштық, төзу мүмкін емес еңбек адамдарды орылған шөпше қырды. Әкемді, оның тау инженері болуы мен жауапты шеп — шұғыл жұмыстарды жүргізуге жетекшілік еткені сақтап қалған. Біздің үйде әлі күнге дейін, оның дағдылану нормасы мен жоспарды ылғи артығымен орындағандығы туралы көшірмелер сақталған.

1953 жылы Сталиннің өлімінен соң әкемді ақтап, босатып шығарды да, олар анам екеуі Семей облысына кеніштерде жұмыс істеуге аттанады. Сол жердің өзінде-ақ ол әдеби шығармашылықсыз өмір сүре алмайтындығын түсінді, ол қандай жұмысты болса да істеуге дайын болды, тек ойлап шығару мен жазу жазса болғаны. Соғыс кезінде ол бірнеше көркем шығарма жазғаны қоса бар, олардың кейбіреуі — поэмалар мен өлеңдер — 1945 жылы алғаш рет жарық көрді.

Ол жанұясымен Алматыға келіп, қатардағы редактор лауазымына, көркем әдебиет баспасына жұмысқа орналасады. Сол жерде ол проза түрінде алғашқы кітаптар жаза бастайды, оның ішінде, өзінің алғашқы, өмір орнықтырушы — «Адам туралы ән» романы.

Сонымен қоса, әкемнің тарихи роман жазу ойы болды, тарихи ақпар жинау және өңдеу процесі үзіліссіз жүргізілді. Ол түрлі қалалардың көптеген архивтеріне барып, ықыласпен ізденіп, түпдеректермен танысты. 1965 жылы, шығармашылық шабытпен үш ай ішінде әкем, кейіннен қиыншылықпен, 1967 жылы жарыққа шыққан, өз әйгілі трилогиясы «Көшпенділердің» бірінші кітабы «Қаһарды» жазды. Тарих, коммунистік идеологияның құрамдас бөлігі болғандықтан, сол кездері, партия ұйымдарының бақылауында болғандығын айта кеткен жөн. Сондықтан кітапты, авторды қинаған сияқты, түрлі партия отырыстарында “қинай” бастады, сол кездері алғашқы көре алмаушылар мен қарсылық білдіргендер де болды. Бірақ, осыған қарамастан, әкем трилогияның қалған бөлімдерін жазып бітіріп, басында журналдық нұсқада, ал кейіннен, «Көшпенділер» деген атпен толық кітапты шығарған.

Жастардың тарихи салада жетілу керектігін түсінген әкем, оның «Көшпенділер» романы мектептердің оқу бағдарламасына қосымша

оқу ретінде енгізілуіне қол жеткізуге тырысты. Ленин сыйлығын ол тарихи шындықты әйгілеуге себепкер болатын, кітаптың жылжу құралы деп қарастырды. Ол қазақтар өздері және өз тарихы жайлы көбірек білсе екен деді.

Ол өз мақсатына жетті десек те болады, 70—80 жылдардағы көптеген адамдар «Көшпенділер» романын оқыған, әсіресе, — қазақтар туралы, олардың өмірі туралы өз білімдерін толықтырғысы келетін, жүректерінде тарихи себептерге байланысты туған, ана тілдерін білмеудің ерекше жарасы мен азабы бар, орыс тілінде сөйлейтін қазақтар.

Әкем, өткен шақ пен осы шақ арасындағы тығыз байланысты сезініп, заман ағымына сай шығармалар да жазғанын айта кету керек. Біз Мағжан Жұмабаев жайлы, оның қоғам қайраткері және әдебиетші ретіндегі маңызы жайлы жиі-жиі сөз қозғайтынбыз. Сондай-ақ, біздің басқа да ол танитын, жанұяларын білетін, олардың өміріне, тағдырына, қандай да бір салаға қосқан үлесіне қайран қаларлық танымал отандастарымызды тілге тиек ететінбіз.

Әкем жұмысты көп істейтін, тәулігіне 12 сағаттан. Ол еңбекке қабілеттілігінің арқасында көптеген көлемді кітаптар, 30—40 фильмдерге сценарийлер, осыншама пьесалар жазды, көптеген кітаптарды редакциялады. Бұдан басқа әкем қазақ фольклорын ұнататын және меңгерген, әлемдік әдеби классиканы сүйіп оқитын. Ол суретті, әсіресе, өзі жер жүзіндегі ең әсем жануар деп есептеген жылқылардың суретін сүйсіне салатын.

Өз қабілеттерін сыпайы бағалағанымен де, менің ойымша, жалпы ол дарынды адам болған. Ол, бауыры Раунақ Есенберлин (профессор, техника ғылымдарының докторы) сияқты кез-келген техника саласында үлкен ғалым бола алар еді.

Оның бауырына деген танданарлық махаббаты бүкіл өміріне созылды. Олар бір-біріне қиыншылықтарға қарсы тұруда демеу болды. Осылайша, әкем қамауда болып, кейіннен жұмыссыз (10 жыл бойы) қалған кезде, ай сайын ақша салып тұрған жалғыз адам, бауыры Раунақ болған еді. Бірақ, ең бастысы материалдық көмек емес, әрине, ең бастысы — рухани демеу, көзқарастағы бірлік, әрқашан көмекке келуге дайын болу. Екі адамның — Илияс пен Раунақтың сүйіспеншілігі, елу жылдан астам уақытқа созылған хат жазысудан айқын байқалады. Осы хаттар нағыз бауырлық махаббаттың, міндеттің, қамқорлықтың айқын куәсі.

Менің өмірімде әкемнің үлесі зор болды. Дәлірек айтсақ, оның бейнесі әлі күнге дейін менің жадымда.

Ол маған тек жай — әке ғана емес, сонымен қатар ұстаз және дос болды.

Әкем менімен әңгімелесу-сөйлесуге әрқашан уақыт табатын. Біз жай ғана үндемей бірге отырсақ та, мен оны бар жан жүрегіммен қабылдайтынмын, бұл түсініксіз, тығыз рухани байланыс болатын.

Оның әділдік сезімі өте ұшқыр болатын және ол маған ылғи, сенің өмірінде қандай жағдай болса да, сен әрқашан әділетті болуың керек деп үйрететін.

Біз жиі-жиі түрлі тақырыптарда: саясат, әлемдік және орыс әдебиеті, жалпы өмір туралы әңгімелесетінбіз. Осындайда ол ылғи менің осы заттарға көзқарасымды әдептілік пен жоғары мораль призмасы арқылы бағыттауға тырысатын. Мұнысымен ол маған дүниетанымымды орнықтыруға көмектесті деуге болады.

Мінезі жағынан ол өмірге өте күштар және өмірге сеніммен қарайтын адам болған. Оны мейірімділік пен жұмсақтық ерекшелендіретін, бірақ жұмсақтықтың артында құрыптай қатты мінез тұратын, ал осыдан барып, үлкен төзімділік пен еңбек қабілеттілігі шығатын. Ол адамдармен араласқанда дауыс көтермейтін, биязы сөйлейтін, сирек жағдайларда әлдекіммен қатты сөйлесетін.

Мен әрқашан, әкемнің өз халқы үшін әрдайым жүрегі ауыратынын сезетінмін, ол халқын мүсәпірлеп аямайтын, ол оны расында да сүйетін. Мен мұны көріп, сезінетінмін.

Оның өмірінің соңғы күні мен оған ауруханаға шығармаларының жаңа басылып шыққан бес томдығын апарып бердім, ол қатты қуанды, біз ойладық... бірақ, 1983 жылы бесінші қазанда, ол жүрегі жарылғаннан қайтыс болды...

Сол кезде мен, менің анам мен әпкелерім қандай күйде болғанымызды сөзбен айтып жеткізу қиын, бірақ қазір, уақыт өткен соң, мен оның сүйіспеншілігі мен қолының жылылығын сол кездегідей сезінемін. Кейбір нәрселер менің есімнен шығып кетсе де, мен бірте-бірте көп жағдайларда оны түсінетін болдым.

Әкемнің басты ерекшелігі оның үлкен махаббаты болатын. Шынымды айтсам, мен бұл өмірде халқын соншалықты сүйетін адамды әлі көрген емеспін.

Ол біздің арамыздан кеткеніне 18 жылдай уақыт болса да, оның бейнесі менің есімнен кетпейді және біздің Жаңа өмірде қуанышты кездесетінімізге күннен-күнге жүрегіміздің сенімі молаюда.

МАЗМҰНЫ

Алғысөз.....	5
--------------	---

БІРІНШІ БӨЛІМ

Ойлар. Нақыл сөздер	8
Қазақ радиосының «Тайқазан» агенттігі	
«І. Есенберлиннің шығармашылық портреті»	102
Сұлтан Оразалинов. Жазушы Ілияс Есенберлинмен	
кездесу	112
Хаттар	124
Өлеңдер. Көңіл-дастан	138
Тарихи дастан. Әбу Насыр Мұхамед Әл-Фараби.....	149

ЕКІНШІ БӨЛІМ

ІЛИЯС ЕСЕНБЕРЛИН ЖАЙЛЫ ЕСТЕЛІКТЕР

Нұрсұлтан Назарбаев.....	166
Дінмұхамед Қонаев.....	168
Әнуар Әлімжанов. Соңғы кездесу немесе	
І. Есенберлин тағлымдары	172
Әзілхан Нұршайықов. Ұлттық ұлы қазына.....	179
Мұхтар Мағауин. Ағам әрі ұстазым	202
Қабдеш Жұмаділов. Тарихи сананың тамыршысы	208
Бекежан Тілегенов. Біз Ілияс Есенберлинді	
неге жек көрдік	222
Бекежан Тілегенов. Алмас қылыштың жарқылы	233
Манаш Қозыбаев. Жазушылар әулетінің әулие	
Хан Кенесі.....	234
Бекежан Тілегенов «Тұйық өмірдің құпиясы»	
кітабынан үзінді	236
Раунақ Есенберлин. Менің негізгі адамым	245
Павел Косенко. Естегі бейне	293
Нұрғожа Ораз. Батыр да батыл жазушы	298
Нұрғожа Ораз. Ел Ардағы — Ер тұлға	301
Зайролла Дүйсенбеков. Асыл аға	305
Тұрсын Жұртбаев. Өз бағытының иегері	308
Кәкімбек Салықов. Барыс мінген адам боп биіктедің	313
Мұзафар Әлімбаев. Таланттың бақ-талайы	315
Ғафу қайырбеков. Қош Ілеке!.....	315
Ахмет Дүйсенбаев. Тоқыраудан тұйыққа бір қадам	317
Қозыкөрпеш Есенберлин. Оке	322

Қандай данышпан едің, байғұс қазақ?!
Сенен басқа бірде-бір халық
дүние шіркінге жалған деген
ат қойлаған болар.
Қалай тауып қойғансың.
Қу дүние, шын жалған екенсің...
Өттің де, кеттің ғой...

Ілияс Есенберлин

